

Національна академія правових наук України
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

ВІСНИК

НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ
ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ

Науковий юридичний журнал

Заснований у 1993 році
Періодичність випуску – 4 номери на рік

Том 29, № 2
2022

Харків
«Право»
2022

УДК 34
DOI: 10.31359/1993-0909-2022-29-2

ISSN 1993-0909
E-ISSN 2663-3116

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 13 від 7 липня 2022 р.)*

Свідоцтво про державну реєстрацію
Серія КВ № 23993-13833ПП від 11.07.2019 р.

**Журнал внесено до Переліку наукових фахових видань України
(категорія «А») у галузі юридичних наук
(наказ МОН України № 735 від 29.06.2021 р.)**

**Видання включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International**

Вісник Національної академії правових наук України / редкол.: О. Петришин та ін. – Харків : Право, 2022. – Т. 29, № 2. – 330 с.

Засновники:

Національна академія правових наук України
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Видавець:

Національна академія правових наук України

Відповідальний за випуск

В. А. Журавель

Адреса редакційної колегії: 61024, Харків, вул. Пушкінська, 70, Національна академія правових наук України.

Офіційний сайт: visnyk.kh.ua

e-mail: visnyk_napnu@ukr.net

© Національна академія правових наук
України, 2022

National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Yaroslav Mudryi National Law University

JOURNAL

OF THE NATIONAL ACADEMY
OF LEGAL SCIENCES OF UKRAINE

Scientific Legal Journal

Founded in 1993

Periodicity – 4 issues per year

Volume 29, Issue 2
2022

Kharkiv
«Pravo»
2022

UDC 34
DOI: 10.31359/1993-0909-2022-29-2

ISSN 1993-0909
E-ISSN 2663-3116

*Recommended for publication by the academic Council
Yaroslav Mudryi National Law University
(Protocol № 13 dated 7 July 2022)*

The certificate of state registration
KB № 23993-13833PIP date 11.07.2019

**Journal included in the List of scientific professional publications
(category «A») in the field of legal sciences**
(the order of MES of Ukraine No. 735 dated on 29.06.2021)

Journal included in the international scientometric databases
Index Copernicus International

Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine / editorial board:
O. Petryshyn et al. – Kharkiv : Pravo, 2022. – Vol. 29, № 2. – 330 p.

The founders:
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Yaroslav Mudryi National Law University

Publisher:
National Academy of Legal Sciences of Ukraine

Responsible for the release of
V. Zhuravel

The Editorial Board address: 61024, Kharkiv, 70 Pushkinska Street, National Academy of Legal Sciences of Ukraine.

Official website: visnyk.kh.ua
e-mail: visnyk_naprunu@ukr.net

© 2022 National Academy of Legal
Sciences of Ukraine

НАУКОВА РАДА

Василь Тацій – доктор юридичних наук, професор, академік НАН України та НАПрН України (голова наукової ради) (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Юрій Барабаш – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Вячеслав Борисов – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України (Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України, Україна);

Валентина Борисова – кандидат юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Володимир Гаращук – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Володимир Голіна – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Володимир Гончаренко – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Вячеслав Комаров – кандидат юридичних наук, професор, академік НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Олександр Крупчан – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України (Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України, Україна);

Микола Кучерявенко – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Василь Лемак – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Конституційний Суд України, Україна);

Сергій Максимов – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Микола Панов – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Володимир Пилипчук – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України (Державна наукова установа «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України», Україна);

Сергій Прилипка – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України (Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України, Україна);

Петро Рабінович – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України (Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна);

В'ячеслав Рум'янцев – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Олександр Святоцький – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України (Видавництво «Право України», Україна);

Анатолій Селіванов – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Інна Спасибо-Фатєєва – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Володимир Тихий – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України (Національна академія правових наук України, Україна);

Юрій Шемшученко – доктор юридичних наук, професор, академік НАН України та НАПрН України (Інститут держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України, Україна);

Михайло Шульга – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Олександр Петришин – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України (голова редакційної колегії) (Національна академія правових наук України, Україна);

Володимир Журавель – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України (заступник голови редакційної колегії) (Національна академія правових наук України, Україна);

Наталія Кузнєцова – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України (заступник голови редакційної колегії) (Національна академія правових наук України, Україна);

Флавіс Антоній Байас – професор (Бухарестський Університет, Румунія);

Юрген Базедов – професор (Інститут іноземного та міжнародного приватного права імені Макса Планка, Німеччина);

Владислава Батиргарєєва – доктор юридичних наук, професор, (Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України, Україна);

Вільям Еліот Батлер – професор (Школа права, Університет штату Пенсильванія, США);

Юрій Баулін – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Серджо Биешу – доктор юридичних наук, професор (Факультет права, Молдавський державний університет, Молдова);

Юрій Битяк – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Станіслав Бука – професор (Балтійська міжнародна академія, Латвія);

Єрмек Бурібасєв – доктор юридичних наук, професор (Казахський національний педагогічний університет імені Абая, Республіка Казахстан)

Чаба Варга – професор (Інститут правових досліджень, Угорська академія наук, Угорщина);

Марина Великанова – доктор юридичних наук, доцент (Київський регіональний центр Національної академії правових наук України, Україна);

Анатолій Гетьман – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Євген Гетьман – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національна академія правових наук України, Україна)

Сергій Глібок – кандидат юридичних наук, доцент (Науково-дослідний інститут правового забезпечення інноваційного розвитку Національної академії правових наук України, Україна)

Андрій Гриняк – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Київський регіональний центр Національної академії правових наук України, Україна);

Костянтин Гусаров – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Наталія Гуторова – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України (Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Україна);

Томас Давуліс – професор (Вільнюський державний університет, Литва);

Микола Іншин – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна);

Оксана Капліна – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Фархад Карагусов – доктор юридичних наук, професор (Інститут приватного права Каспійського університету, Республіка Казахстан);

Емануель Кастелляран – професор (Університет Страсбурга, Франція);

Танел Керікмає – професор (Школа права, Талліннський технічний університет, Естонія);

Рольф Кніпер – професор (Університет Гете, Німеччина);

Олексій Кот – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Київський регіональний центр Національної академії правових наук України, Україна);

Олена Кохановська – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна)

Райнер Кульмс – професор (Інститут іноземного та міжнародного приватного права імені Макса Планка, Німеччина);

Дмитро Лук'янов – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Снєголе Матюльєне – професор (Університет імені Миколаса Ромеріса, Литва);

Катерін Меа – професор (Лісабонський університет, Португалія);

Василь Настюк – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Олена Орлюк – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна);

Світлана Серьогіна – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України, Україна);

Ізабела Скомерська-Муховська – професор (Лодзинський університет, Польща);

Олександр Скрипнюк – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України (Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Україна);

Жанна Хамзіна – доктор юридичних наук, професор (Казахський національний університет імені Абая, Республіка Казахстан);

Віктор Шевчук – доктор юридичних наук, професор (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Валерій Шепітько – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Ханс Іоахім Шрамм – професор (Інститут Східного права Університету технології, бізнесу і дизайну, Німеччина);

Раймундас Юрка – професор (Університет Миколаса Ромеріса, Литва);

Іван Яковюк – доктор юридичних наук, професор (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Олег Ярошенко – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна).

SCIENTIFIC COUNCIL

Vasyl Tatsiy – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine and the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Chairman of the Scientific Council) (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Yurii Barabash – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Viacheslav Borysov – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Scientific and Research Institute for Study of Crime Problems named after Academician V. V. Stachys of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Valentyna Borysova – Phd (Law), Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Volodymyr Garashchuk – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Volodymyr Golina – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Volodymyr Goncharenko – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Viacheslav Komarov – Phd (Law), Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Oleksandr Krupchan – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Scientific and Research Institute of Private Law and Entrepreneurship named after Academician F. G. Burchak of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Mykola Kucheriavenko – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Vasyl Lemak – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (The Constitutional Court of Ukraine, Ukraine);

Sergii Maksymov – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Mykola Panov – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Volodymyr Pylypchuk – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (State Scientific Institution «Institute of Information, Security and Law of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine», Ukraine);

Sergii Prylypko – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Scientific and Research Institute of Private Law and Entrepreneurship named after Academician F. G. Burchak of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Petro Rabinovych – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine);

Viacheslav Rumiantsev – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Oleksandr Sviatotskyi – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Publishing House «Law of Ukraine», Ukraine);

Anatolii Selivanov – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Inna Spasybo-Fateieva – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Volodymyr Tykhyi – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (The National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Yurii Shemshuchenko – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine and National Academy of Legal Sciences of Ukraine (V. M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine);

Mykhailo Shulga – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine).

EDITORIAL BOARD

Oleksandr Petryshyn – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Chairman of the Editorial Board) (The National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Volodymyr Zhuravel – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Vice-chairman of the Editorial Board) (The National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Nataliia Kuznietsova – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Vice-chairman of the Editorial Board) (The National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Flavius Antoniu Baias – Professor (The University of Bucharest, Romania);

Jürgen Basedow – Professor (Max Planck Institute of the foreign and international private law, Germany);

Vladyslava Batyrgarieieva – Doctor of Law, Professor (Academician Stashis Scientific Research Institute for the Study of Crime Problems National Academy of Law Sciences of Ukraine, Ukraine);

William Eliot Butler – Professor (The School of Law, University of Pennsylvania, USA);

Yurii Baulin – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Sergiu Băieșu – Doctor in Law, University Professor (Faculty of law of Moldova State University, Moldova);

Yurii Bytiak – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Stanislav Buka – Professor (Baltic International Academy, Latvia);

Yermek Buribayev – Doctor of Law, Professor (Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan);

Csaba Varga – Professor (The Institute of Legal Studies, Hungarian Academy of Sciences, Hungary);

Maryna Velykanova – Doctor of Law, Associate Professor (Kyiv Regional Center of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Anatolii Getman – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Yevhen Hetman – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (The National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Serhii Hlibko – Phd (Law), Associate Professor (Scientific and Research Institute of Providing Legal Framework for the Innovative Development of National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine)

Andriy Hryniak – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Kyiv Regional Center of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Konstantyn Gusarov – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Nataliia Gutorova – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Poltava Law Institute of the Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Tomas Davulis – Professor (Vilnius State University, Lithuania);

Mykola Inshyn – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine);

Oksana Kaplina – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Farkhad Karagusov – Doctor of Law, Professor (The Institute of private law of Caspian university, Republic of Kazakhstan);

Emanuel Castellarin – Professor (The University of Strasbourg, France);

Tanel Kerikmäe – Professor (The School of Law, Tallinn Technical University, Estonia);

Rolf Knieper – Professor (Coethe University Frankfurt, Germany);

Oleksii Kot – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Kyiv Regional Center of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Olena Kokhanovska – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine);

Rainer Kulms – Professor (Max Planck Institute of the foreign and international private law, Germany);

Dmytro Lukianov – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Snieguolė Matulienė – Professor (The University of Mykolas Romeris, Lithuania);

Catherine Maia – Professor (The University of Lisbon, Portugal);

Vasyl Nastyuk – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Olena Orliyk – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine);

Svitlana Serohina – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Scientific and Research Institute of State Building and Local Government of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Isabela Skomerska-Mukhovska – Professor (The University of Lodz, Poland);

Oleksandr Skrypniuk – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (V. M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine);

Zhanna Khamzina – Doctor of Law, Professor (Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan);

Viktor Shevchuk – Doctor of Law, Professor (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Valerii Shepitko – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Hans Joachim Schramm – Professor (The Institute of Eastern Law of the University of Technology, Business and Design, Germany);

Raimundas Jurka – Professor (The University of Mykolas Romeris, Lithuania);

Ivan Yakoviyk – Doctor of Law, Professor (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Oleg Yaroshenko – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine).

Зміст

ПЕТРИШИН О. В., ПОЛІТАНСЬКИЙ В. С., САМОРОДОВ А. С. Система електронного документообігу в діяльності країн Європейського Союзу	15
ПИЛИПЧУК В. Г., БАРАНОВ О. А., ГИЛЯКА О. С. Проблема правового регулювання у сфері штучного інтелекту в контексті розвитку законодавства Європейського Союзу	35
ЗАЙЧУК О. В., КОРОЛЬ В. І., НАГНИБІДА В. І. Новітні підходи до регулювання інститутів цифрового права у законодавстві ЄС та перспективи для України	63
СОКУРЕНКО В. В., ЗАГУМЕННА Ю. О. Дискурс щодо публічної безпеки в деяких європейських політико-правових ученнях Середньовіччя	82
МЕРНИК А. М., ЗІНЧЕНКО О. В. Теоретико-правовий аспект обмеження окремих прав людини в умовах особливих правових режимів	105
КОЛОДІЙ А. М., ТЕРНАВСЬКА В. М., ЛАПКО А. Г. Етико-правові засади дистанційного викладання юридичних дисциплін в аспекті реформи юридичної освіти	119
ГРИНЯК А. Б., МІЛОВСЬКА Н. В. Удосконалення механізму законодавчого визначення правових наслідків відмови від прийняття спадщини	138
ДЗЕРА І. О. Теоретичні та практичні проблеми визнання недійсним заповіту як способу захисту спадкових прав	157
КУЧЕРЯВЕНКО М. П., СМІЧОК Є. М., БРОЯКОВ С. В. Правова природа рішень місцевих рад з питань встановлення місцевих податків та зборів: проблема віднесення до регуляторних актів	178
БАНДУРКА О. М., ВАСИЛЬЄВ С. В., ЛАЗАРЄВ В. В. Інтеграція українського та європейського законодавства, яке регулює створення інноваційних лікарських засобів	194
НАСТЮК В. Я., КОСТЕНКО І. В., БЄЛЄВЦЕВА В. В. Правовий режим видобутку та використання космічних ресурсів	216
МАЛИШЕВА Н. Р., ВІННИК О. М. Екологія, економіка, цифровізація: правові проблеми взаємодії	238
КРУПЧАН О. Д., БУРИЛО Ю. П., ГАЙДУЛІН О. О. Гармонізація законодавства України про державний контроль безпечності харчових продуктів із законодавством ЄС	261

ПАНОВ М. І., ХАРИТОНОВ С. О., ПАНОВА С. В. Порівняльно-правовий аналіз зарубіжного кримінального законодавства щодо відповідальності за крадіжку з проникненням у житло	275
<u>ШИЛО О. Г.</u> , ГЛИНСЬКА Н. В. Проблеми правового регулювання відступу від правової позиції Верховного Суду (в контексті застосування кримінального процесуального законодавства України)	292
ЖУРАВЕЛЬ В. А., КОВАЛЕНКО А. В. Дослідження доказів у кримінальному провадженні як складова процесу доказування	313

Table of contents

PETRYSHYN O. V., POLITANSKYI V. S., SAMORODOV A. S. Electronic document system in the activities of the countries of the European Union	15
PYLYPCHUK V. G., BARANOV O. A., HYLIAKA O. S. The problem of legal regulation in the field of artificial intelligence in the context of the development of the legislation of the European Union.....	35
ZAICHUK O. V., KOROL V. I., NAHNYBIDA V. I. Recent approaches to the regulation of digital law aspects in EU legislation and prospects for Ukraine	63
SOKURENKO V. V., ZAHUMENNA YU. O. Discourse on public security in some European political and legal teachings of the Middle Ages	82
MERNYK A. M., ZINCHENKO O. V. Theoretical and legal aspect of restriction of human rights in the conditions of special legal regimes	105
KOLODIY A. M., TERNAVSKA V. M., LAPKO A. H. Ethical and legal principles of remote teaching the legal disciplines in the aspect of reform of legal education.....	119
HRYNIAK A. B., MILOVSKA N. V. Improvement of the mechanism of legislative definition of the legal consequences of refusal to accept an inheritance.....	138
DZERA I. O. Theoretical and practical problems of invalidity of a will as a method of defence of the rights of heirs.....	157
KUCHERYAVENKO M. P., SMYCHOK E. M., BROIAKOV S. V. Legal nature of decisions of local councils on establishment of local taxes and fees: the problem of assignment to regulatory acts	178
BANDURKA O. M., VASILIEV S. V., LAZARIEV V. V. Legal enforcement of the European union legislation implementation on the creation of innovative medicines.....	194
NASTYUK V. YA. KOSTENKO I. V., BELEVTSSEVA V. V. Legal regime of production and use space resources.....	216
MALYSHEVA N. R., VINNYK O. M. Ecology, economy, digitalization: legal problems of interaction.....	238
KRUPCHAN A. D. BURYLO YU. P., GAYDULIN O. O. Harmonization of the Ukrainian food safety control legislation with the EU law.....	261-

PANOV M. I., KHARYTONOV S. O., PANOVA S. V. Comparative legal analysis of foreign criminal legislation on liability for theft with penetration into housing.....	275
SHYLO O. H. , GLYNSKA N. V. Problems of legal regulation of deviation from the conclusion, expressed in the ruling of the Supreme Court (in the context of application of the criminal procedural legislation of Ukraine).....	292
ZHURAVEL V. A., KOVALENKO A. V. Examination of evidence in criminal proceedings as a component of the proof process.....	313

УДК 340.12:316.77

DOI: 10.31359/1993-0909-2022-29-2-15

Олександр Віталійович Петришин

Національна академія правових наук України

Харків, Україна

Кафедра теорії і філософії права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Харків, Україна

В'ячеслав Станіславович Політанський

Відділ координації правових досліджень

Національна академія правових наук України

Харків, Україна

Кафедра теорії і філософії права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Харків, Україна

Артем Сергійович Самородов

Науково-дослідний інститут правового забезпечення

інноваційного розвитку

Національна академія правових наук України

Харків, Україна

СИСТЕМА ЕЛЕКТРОННОГО ДОКУМЕНТООБІГУ В ДІЯЛЬНОСТІ КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Анотація. *Стаття направлена на дослідження особливостей функціонування системи електронного документообігу у практиці країн Європейського Союзу. Проаналізовано діяльність органів влади та органів місцевого самоврядування у напрямку впровадження системи електронного документообігу. В дослідженні застосовуються загальнонаукові та спеціальні для правознавства методи наукового пізнання, а саме: діалектичний, порівняльно-правовий, системний, синтезу, аналізу, екстраполяції, тлумачення, та узагальнення. Досліджено значення та історію виникнення системи електронних документообігу, а саме авторську верифікацію терміну «електронний документ» починаючи з 50-тих років минулого століття. Сформульовано авторський підхід до визначення поняття системи електронних документообігу, що ґрунтується на власному розумінні цього поняття, з позиції загальнотеоретичного аналізу. Вивчено основні вимоги, мету, організаційні засади, суб'єкти, основні завдання та принципи системи електронного документообігу. Визначено основні нормативні документи, що закріплюють типові вимоги до автоматизованих систем електронного документообігу в країнах Європейського Союзу. Встановлено, що системи електронного документообігу забезпечує виконання таких функцій: централізоване управління документами; підтримка життєвого циклу*

документів; колективна робота над документами; забезпечення конфіденційності; маршрутизація документів; інтеграція з іншими системами; управління доступом. Проаналізовано діяльність цілого ряду міжнародних організацій, що сьогодні займаються питаннями розробки міжнародних стандартів і рекомендацій щодо процедур і правил електронного документообігу. Зроблено висновок про те, що електронний документообігу не повинен повністю витіснити паперовий варіант ведення документообігу, а тому ці дві форми документообігу повинні ефективно співіснувати і давати можливість вільно застосовувати будь-яку із них, враховуючи доцільність у конкретних життєвих умовах.

Ключові слова: система електронного документообігу, електронний документ, електронне урядування, комунікації, законодавство, Інтернет.

Oleksandr V. Petryshyn

*National Academy of Legal Sciences of Ukraine,
Kharkiv, Ukraine
Department of Theory and Philosophy and Law
Yaroslav Mudryi National Law University
Kharkiv, Ukraine*

Viacheslav S. Politanskyi

*Department for the Coordination of Legal Studies
National Academy of Legal Sciences of Ukraine,
Kharkiv, Ukraine
Department of Theory and Philosophy and Law
Yaroslav Mudryi National Law University
Kharkiv, Ukraine*

Artem S. Samorodov

*Scientific research institute
legal support of innovative development
National Academy of Legal Sciences of Ukraine,
Kharkiv, Ukraine*

ELECTRONIC DOCUMENT SYSTEM IN THE ACTIVITIES OF THE COUNTRIES OF THE EUROPEAN UNION

Abstract. *The article is aimed at studying the peculiarities of the functioning of the electronic document management system in the practice of the European Union. The activity of government bodies and local self-government bodies in the direction of introduction of electronic document management system is analyzed. The research uses general scientific and special for jurisprudence methods of scientific cognition, namely: dialectical, comparative law, system, synthesis, analysis, extrapolation, interpretation, and generalization. The meaning and history of the*

system of electronic document management have been studied, namely the author's variation of the term «electronic document» from the 50s of the last century. The author's approach to the definition of the concept of electronic document management system, based on one's own understanding of this concept, from the standpoint of general theoretical analysis is formulated. The main requirements, purpose, organizational principles, subjects, main tasks and principles of the electronic document management system are studied. The main normative documents defining standard requirements for automated electronic document management systems in the countries of the European Union are determined. It is established that the electronic document management system provides the following functions: centralized document management; document lifecycle support; collective work on documents; ensuring confidentiality; document routing; integration with other systems; access control. The activity of a number of international organizations, which today deal with the development of international standards and recommendations for procedures and rules of electronic document management, is analyzed. It is concluded that electronic document management should not completely displace the paper version of document management, and therefore these two forms of document management should coexist effectively and allow the free use of any of them, taking into account the expediency in specific living conditions.

Keywords: *electronic document management system, electronic document, electronic government, communications, legislation, Internet.*

ВСТУП

Вплив глобальних процесів інформатизації на суспільне життя зумовлює появу нової сфери відносин, предметом яких є електронний обмін інформацією. У цьому процесі беруть участь органи державної влади, комерційні та некомерційні організації, а також громадяни у своїх офіційних і особистих стосунках. Умовою успішної роботи органів влади є ефективна діяльність державних службовців. Проте для якісного обслуговування потреб громадян вчорашні методи обробки інформації вже не є найкращими. На протязі довгого часу опрацьовувалися схеми паперового документообігу, але в епоху розвитку інформаційних технологій вони замінюються електронними. Сьогодні необхідно мати доступ до інформаційних ресурсів і скоротити витрати часу на вирішення завдань, не пов'язаних з обслуговуванням громадян.

Найбільш необхідним компонентом розвитку електронного урядування є широкое використання досягнень інформаційно-комунікаційних технологій у діяльності системи електронного документообігу. Однією з найскладніших сфер для впровадження автоматизованих інформаційних систем є документообіг державних структур, адже документообіг в державі є системою, що забезпечує роботу з документами, які надходять ззовні, готуються в середині організації, реєструються, передаються працівникам, дозволяють контролювати виконання, вести довідкову роботу, зберігати тощо і є важливою складовою частиною процесів управління і прийняття управлінських рішень, яка істотно впливає на оперативність, економічність і надійність функціонування апарату управління установи, культуру праці управлінського персоналу і якість управління займає важливе місце в ро-

боті державних органів, а особливо таких, що надають необхідну довідкову інформацію [1, с. 67–68].

Ефективне запровадження технологій електронного урядування неможливе без розгортання систем електронного документообігу. Адже електронний документообіг є одним із найголовніших технічних елементів системи електронного урядування, адже саме він забезпечує циркуляцію електронних документів, які є основою нової форми взаємодії держави та суспільства [2, с. 85].

Діяльність будь-якої установи регулюється документами: чинним законодавством, наказами і розпорядженнями керівництва, умовами договорів з іншими установами, від успішного виконання яких залежить добробут установи. У свою чергу, успіх виконання цих документів залежить від того, наскільки ясно в ньому викладено інформацію, включаючи її змістовну частину, оформлення й розміщення. Тому існує ціла низка стандартних правил документування: підготовки, складання, оформлення й виготовлення документів [3, с. 197].

Сучасний стан системи електронного документообігу у країнах Європейського Союзу, характеризується значними досягненнями. Основні організаційно-правові засади електронного документообігу та використання електронних документів визначають відповідно акти про електронний документообіг [4, с. 92].

Запровадження системи електронного документообігу у діяльності країн Європейського Союзу як однієї зі складових електронного урядування дає змогу отримати найважливіші переваги державного управління. Однак діяльності системи електронного документообігу у країнах Європейського Союзу, містить велику кількість недосліджених питань правового, організаційного й матеріально-технічного характеру, відповідь на які є надзвичайно корисним для практики застосування системи електронного документообігу в Україні. Наведене зумовлює на здійснення дослідження особливостей функціонування системи електронного документообігу у практиці країн Європейського Союзу, що в майбутньому сприятиме підвищенню якості функціонування системи електронного документообігу в Україні та адаптації її законодавства до законодавства Європейського Союзу.

Документи мають велике значення в управлінському процесі, є інструментами управління через те, що вони відбивають діяльність організації, на їхній основі приймаються управлінські рішення документи є головним аргументом у спірних ситуаціях, закріплюючи права особи і виступаючи способом доказу [5, с. 5].

Одним з найважливіших питань сучасного суспільства є розвиток та підвищення рівня участі громадян за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій в питаннях державотворення. Адже система електронного документообігу, як сучасна, найбільш прогресивна і високо інформаційно-технологічна множина взаємопов'язаних елементів електронного документообігу й обумовлюють потребу в активізації досліджень правового врегулювання цієї проблематики.

Дослідження особливостей впровадження системи електронного документообігу у практиці країн Європейського Союзу та узагальнення існуючого масиву

напрацювань з цієї проблематики є непростим, що пояснює його наукову мало-дослідженість. Окремі аспекти цього питання, у той чи інший спосіб досліджували такі закордонні і вітчизняні учені, як: А. Abraham [6], U. A. Aziz [30], D. Dani [35], N. R. Darwish [21], Å. Grönlund [25], T. Hariguna [19], O. T. Kurtz [33], A. Marino [10], A. Nakakawa [29], J. C. Parra [18], V. Priya [24], P. Ranjana [15], В. М. Бабаєв [2], А. П. Вершинин [9], М. П. Войнаренко [23], Д. В. Дубов [1; 14], Н. Казиева [34], О. В. Карпенко [4], І. В. Клименко [26], П. С. Клімушин [17; 20], М. Н. Костомаров [8], С. Г. Кулешов [12], М. В. Ларин [7], О. В. Літвінов [3], В. В. Марченко [22], О. Матвієнко [16], А. Н. Сокова [5], Ю. А. Тарнавський [27].

Мета статті полягає в дослідженні особливостей функціонування системи електронного документообігу у практиці країн Європейського Союзу на основі узагальнення існуючого масиву напрацювань відомих, вітчизняних і закордонних науковців і вчених, а також у наданні авторського поняття та висновків стосовно переваг системи електронного документообігу.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Для досягнення сформульованих мети і завдань у дослідженні застосовуються загальнонаукові та спеціальні для правознавства методи та способи наукового пізнання. Це дозволило якнайретельніше проаналізувати усі питання стосовно особливостей діяльності система електронного документообігу в країн Європейського Союзу. Так, історичний метод дав змогу встановити, що ідею електронного документообігу простежувалася в міжнародному публічному праві ще у 50-ті роки ХХ століття, що передбачала можливість передачі документів за допомогою електрозв'язку. Перше нормативне закріплення терміну «електронний документ» пов'язують з Конвенцією про міжнародне право спростування Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 1952 року.

Діалектичний метод дав змогу дослідити й отримати нові знання про зміст та ідеї системи електронного документообігу в країн Європейського Союзу, які є одними із елементів структури електронного урядування, та представляють певний метод знаходження нових підходів до аналізу структури державних процесів та пошук нових моделей опису діяльності держави, які, зі свого боку, роблять його більш зручним, швидким та ефективнішим.

Порівняльно-правовий метод використовувався для дослідження й порівняння систем електронного документообігу у різних країнах Європейського Союзу, що посприяло тому, що в межах програми IDA Європейської Комісії, компанією Cornwell Management Consultants plc (раніше Cornwell Affiliates plc) розроблена Специфікація MoReq (Model Requirements) «Типові вимоги до автоматизованих систем електронного документообігу», яка визначає не те, як в конкретній організації повинні виконуватися процеси реєстрації, узгодження й виконання документів, а те, яким функціональним вимогам повинна відповідати автоматизована система, щоб підтримати будь-які регламенти роботи з документами.

Метод синтезу допоміг отримати нові знання про те, що головне призначення системи електронного документообігу – автоматизувати весь комплекс робіт з е-документами: введення їх у систему, їхні реєстрацію, розподіл і розсилання, редагування, оперативне збереження, пошук і перегляд, відтворення, контроль виконання, розмежування доступу до них.

Крім того, цей метод допоміг встановити, що сьогодні цілий ряд міжнародних організацій займаються питаннями розробки міжнародних стандартів і рекомендацій щодо процедур і правил електронного документообігу. Основними з них є: Комісія з підприємництва, спрощення ділової практики і розвитку в рамках Конференції ООН про торгівлю та розвиток, Комісія ООН з прав міжнародної торгівлі та Центр з спрощення процедур міжнародної торгівлі в рамках Європейської економічної комісії; Міжнародний Телекомунікаційний Союз, що є спеціалізованим агентством по телекомунікаціях при ООН. Особливого значення набув підписаний у 2000 році протокол про взаєморозуміння, який об'єднав Міжнародну електротехнічну комісію (IEC), Міжнародну організацію по стандартизації (ISO) та Міжнародний телекомунікаційний союз (ITU), яким було закладено основи стандартизації у сфері електронної торгівлі (і електронного документообігу).

Метод аналізу допоміг встановити, що органи державної влади країн Європейського Союзу вже давно суттєво зменшили паперовий документообіг та активно використовують у своїй діяльності технології електронного документообігу. У багатьох країнах навіть засідання уряду відбуваються в режимі Інтернет-конференції он-лайн. Під час проведення таких засідань висловлення пропозицій та зауважень, погодження проектів урядових рішень і голосування здійснюється в електронному режимі, що усуває зайву бюрократизацію, підвищує ефективність діяльності та функціонування державних органів.

Більш того, за допомогою методу аналізу явним стало те, що Європейський Союз бере активну участь у формуванні міжнародного права у фінансовій сфері, зокрема сфері електронної торгівлі, розробивши та прийнявши Пропозиції до Директиви Європейського Парламенту та Ради Європейського Союзу «По деяких аспектах електронної торгівлі на внутрішньому ринку», яка у свою чергу встановлює юридичне визнання електронних документів, які засновані на чинних сертифікатах і створені за допомогою безпечних механізмів створення підпису.

Метод екстраполяції допоміг встановити, що наразі існує дві групи систем автоматизації документообігу: західна й українська. Програмні системи західного напрямку орієнтовано на максимально повне використання електронних документів і засобів колективної роботи користувачів, оптимізацію ланок документообігу і впровадження нових технологій роботи з документами.

Використовуючи метод тлумачення стало можливим навести авторське новаційно-правове визначення поняття система електронного документообігу, що ґрунтується на власному розумінні даного терміну, з позиції теоретико-правового аналізу та сучасних викликів розвитку суспільства.

За допомогою системного методу було встановлено, що головне, чого в підсумку вдається досягти в результаті впровадження системи електронного документообігу, це підвищення оперативності та якості прийняття управлінських рішень за рахунок більш адекватного відбиття реальної ситуації в управлінській моделі.

Метод узагальнення допоміг зробити висновок про те, що не дивлячись на безсумнівну важливість та ефективність електронного документообігу для суспільства він все ж таки не повинен повністю витіснити паперовий варіант ведення документообігу, а тому, саме ці дві форми документообігу повинні ефективно співіснувати і давати можливість вільно застосовувати будь-яку із них, враховуючи доцільність у конкретних життєвих умовах.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

2.1 *Поняття системи електронного документообігу*

Розбудова електронного урядування та інформаційного суспільства диктує необхідність зміни принципів та вдосконалення регулювання електронного документообігу. Центральним елементом понятійного апарату, що застосовується при нормативному регулювання електронного документообігу, виступає поняття «електронний документ» [6, с. 271].

Немає однаковості серед правників-дослідників у визначенні терміну «електронний документ». Так, М. Ларін дає тлумачення поняттю «електронний документ» виходячи з визначення загального поняття «документ», яке звучить як «інформація, певним чином зафіксована з можливістю її ідентифікації». Характеристики електронного документа не виходять за рамки загального визначення документа, тому немає необхідності створювати новий термін [7, с. 44].

А М. Костомаров вважає, що більш доречним слід вважати не поняття «електронний документ», а поняття «електронна форма документа», що електронний документ – це лише проміжний стан, тимчасова форма зберігання складових елементів документа в пам'яті комп'ютера [8, с. 29].

У свою чергу А. Вершинін пропонує визначити поняття «електронний документ», як «...інформація, зафіксована на електронних носіях, яка містить реквізити, що дозволяють її ідентифікувати». Зміст електронного документа не відрізняє його від документа на паперовому носії, а відмінністю є форма, яка з'являється в технічних елементах і властива носію інформації [9, с. 40].

Перше нормативне закріплення терміну «електронний документ» пов'язують з Конвенцією про міжнародне право спрощування Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 1952 року. Даний міжнародний договір «бажаючи покращити взаєморозуміння між народами шляхом вільного обміну інформацією та поглядами», використовує термін «інформаційне повідомлення», визначивши його як інформаційний матеріал, що передається письмово або з допомогою електрозв'язку в тій формі, якою звичайно користуються інформаційні агентства при передачі

інформаційного матеріалу в газети, періодичні видання та організації радіомовлення для його опублікування [10].

У міжнародному публічному праві ще в 50-ті роки ХХ століття передбачалася можливість передачі документів за допомогою електрозв'язку і робилися спроби легалізувати необхідні для цього терміни [11, с. 315].

Пізніше в Типовому законі ЮНСІТРАЛ «Про електронну торгівлю», схваленому 16 грудня 1996 року Резолюцією А/51/628 на 85-ому пленарному засіданні ООН використали термін дані у формі повідомлення в значенні інформації, зібраної та обробленої, відправленої, отриманої або такої, що зберігається за допомогою електронних, оптичних або аналогічних засобів, включаючи електронний обмін даними, електронну пошту, телеграму, телекс або телефакс, але не обмежуючись ними [12].

Поняття електронний документ у 1990-і роки трактувалося по-різному. Не зупиняючись на підходах фахівців з інформаційних технологій, відзначимо його розуміння в документознавстві, яке стандартизовано в ДСТУ 2732: 2004 «Діловодство й архівна справа: Терміни та визначення понять» таким чином: «документ, який створюють та використовують тільки в межах комп'ютерної системи» [13]. Це формулювання відобразило точку зору на поняття, яке висловив керівник розроблення стандарту С. Кулешов, виступаючи ще у 1999 р. на науковій конференції в Москві. Таке формулювання цілком відповідало визначеному в ДСТУ 2732: 2004 у досить широкому розумінні поняттю «документ» і тогочасному підходу вченого до сутності і перспектив електронного документознавства як наукового напрямку [14, с.55].

А міждержавний стандарт ГОСТ 7.83–2001 у п. 3.1 електронний документ визначив як «документ на машиночитаемом носителе, для использования которого необходимы средства вычислительной техники» [15].

Електронний документообіг є одним з найголовніших технічних елементів системи електронного урядування, адже саме він забезпечує циркуляцію електронних документів, які є основою нової форми взаємодії держави та суспільства. Звернення за допомогою документа є необхідною умовою надання послуги державою громадянину. Однак, кожен документ повинен мати встановлений законодавством набір реквізитів [16, с. 155].

Потрібно відмітити, що електронні документи характеризуються такими ознаками: електронні документи є програмно-технічно залежними продуктами; електронні документи мають широкий спектр інформаційного відображення (текстові, графічні, електронні таблиці, бази даних, мультимедійні); форма електронних документів може бути відокремлена від змісту [17, с. 131].

А зміст документів може бути фрагментованим (бази даних), тобто фізично документ може зберігатись в кількох різних файлах; електронні документи можуть мати посилання, які не контролюються авторами, наприклад, використання

Інтернет-файлів або файлів корпоративних баз даних з коротким діапазоном життєвого циклу; електронні документи зберігають на фізичних носіях інформації (магнітні, оптичні пристрої), що не можуть гарантувати довготривале збереження інформації (процес розмагнічування, механічне ушкодження, фізичне та моральне старіння програмно-технічних засобів) [18, с. 47–48].

Потреба в ефективному управлінні електронними документами і привела до створення у 80-их роках минулого століття систем електронного документообігу.

За словами Бабаєва В. М., система електронного документообігу – це програмно-технічний комплекс, який забезпечує (підтримує) здійснення електронного обміну документами в організаційних структурах та міжвідомчу взаємодію [1, с. 88].

А на думку П. С. Клімушина – це організаційно-технічна система, що забезпечує процес створення, управління доступом і поширення е-документів у комп'ютерних мережах, а також забезпечує контроль над потоками документів в організації [19, с. 168].

Але не дивлячись на авторське різноманіття інтерпретації поняття системи електронного документообігу, все ж вважаться за необхідне його тлумачення в дещо іншій формі [20, с. 231]. Саме тому, система електронного документообігу – це сучасна, найбільш прогресивна і високо інформаційно-технологічна множина взаємопов'язаних елементів електронного документообігу, що утворює єдине ціле та забезпечує здійснення електронного обміну документами в комп'ютерних мережах, а також підтримує контроль над потоками документів з мету підвищення ефективності роботи різноманітних підприємств, організацій, установ, органів державної влади і місцевого самоврядування [21, с. 435].

2.2 Механізми впровадження та діяльності системи електронного документообігу

Головне призначення системи електронного документообігу – автоматизувати весь комплекс робіт з е-документами: введення їх у систему, їхні реєстрацію, розподіл і розсилання, редагування, оперативне збереження, пошук і перегляд, відтворення, контроль виконання, розмежування доступу до них тощо [22, с. 162].

Основні вимоги до систем електронного документообігу: 1) масштабність; 2) розподіленість; 3) модульність; 4) відкритість [16, с. 68].

Мета створення системи електронного документообігу: забезпечення руху електронного документообігу (укази, постанови, закони, розпорядження, повідомлення, звіти, аналітичні довідки, тощо); скорочення терміну підготовки та прийняття рішень шляхом автоматизації процесів колективного створення та використання електронного документообігу в органах державної влади [23, с. 399].

Організаційні засади електронного документообігу полягають у тому, що мають бути забезпечені: 1) прийом органами виконавчої влади електронних документів від інших органів державної влади та місцевого самоврядування; 2) ідентифікація відправника шляхом обробки електронного цифрового підпису; 3) підтвердження чинною системою доставки адресату, відправки електронних документів в інші органи та можливості доступу до баз даних документів з боку інших органів влади; 4) створення корпоративної електронної пошти, що має вчасно надавати державним службовцям доступ до всієї необхідної інформації в межах їх компетенції та службових повноважень, підтримувати спільну роботу різних програм, що функціонують у віддалених підрозділах, та забезпечувати якість їх виконання [24, с. 141–142].

За словами М. П. Войнаренка, система електронного документообігу складається з трьох частин: системи управління документами, системи масового введення паперових документів, системи автоматизації ділових процесів [25, с. 357]. Система управління документами повинна забезпечити інтеграцію з додатками. Якщо на підприємстві застосовувалися всесвітньо відомі пакети, то інтеграція здійснюється на рівні операцій з файлами, тобто операції відкриття, закриття, створення, коригування, збереження заміщуються відповідними операціями системи управління документами [26, с. 35].

Суб'єктами електронного документообігу є автор, підписувач, адресат та посередник, які набувають передбачених законом або договором прав і обов'язків у процесі електронного документообігу [27, с. 299].

Електронний документообіг дає змогу створити в органі влади єдиний інформаційний простір, інтегруючи в інформаційний вузол усі документальні системи. Інтеграція здійснюється без втрати якості роботи з документами, із збереженням традицій діловодства [28, с. 97].

Основними принципами та завданнями електронного документообігу є: одноразова реєстрація документа, що забезпечує його однозначну ідентифікацію у будь-якій підсистемі; можливість паралельного виконання операцій, що дає змогу зекономити час руху документів і підвищити оперативність їх виконання; безперервність руху документа з ідентифікацією відповідального за його виконання (завдання) в кожен момент часу життєвого циклу документа (процесу); єдина (або погоджено розподілена) база документної інформації та виключення дублювання документів; ефективно організована система пошуку документів; розвинена система звітності при різних статусах і атрибутах документів, що дає змогу контролювати їх рух по процесах документообігу і приймати управлінські рішення, ґрунтуючись на даних зі звітів [4, с. 130–131].

У відповідності з основними принципами організації системи електронного документообігу вона забезпечує виконання таких функцій: централізоване управління документами; підтримка життєвого циклу документів; колективна робота над документами; забезпечення конфіденційності; маршрутизація документів; інтеграція з іншими системами; управління доступом [29, с. 35–36].

2.3 Особливостей функціонування системи електронного документообігу у практиці країн Європейського Союзу.

Слід також зазначити, що питання створення системи електронного документообігу є актуальним для багатьох країн, у тому числі для членів Європейського Союзу. Зокрема, в межах програми IDA Європейської Комісії компанією Cornwell Management Consultants plc (раніше Cornwell Affiliates plc) розроблена Специфікація MoReq (Model Requirements) «Типові вимоги до автоматизованих систем електронного документообігу» [30]. Ця специфікація має універсальний характер й не містить в собі будь-якої національної специфіки. Вона визначає не те, як в конкретній організації повинні виконуватися процеси реєстрації, узгодження й виконання документів, а те, яким функціональним вимогам повинна відповідати автоматизована система, щоб підтримати будь-які регламенти роботи з документами [31, с. 299].

У країнах Європейського Союзу активно впроваджуються системи електронного документообігу. Так, у Німеччині було прийнято «Eiesigonic Piae Mapadeteni Asi», що дозволяє судовій системі Німеччини працювати з електронними копіями необхідних документів. Використання електронних копій прискорить взаємодію між судами та зацікавленими сторонами, а також дозволить зробити документи доступними всім зацікавленим особам та організаціям. Крім цього, з'являється можливість подавати звернення, заявки за допомогою мережі Інтернет [32, с. 299].

Так, відповідно до даних дослідження, яке проводилося автономною некомерційною компанією «Інформаційно-консультаційний центр «Бізнес тезаурус» у 2009 р. «МСС – Германія» (входить до «МЕТРО груп»), 80% своїх рахунків передає в електронному вигляді і лише 20% – у паперовому [33].

А згідно із заявою Бундестагу, повний перехід Парламенту Німеччини на безпаперовий електронний документообіг відбувся в 2013 році. Перехід на електронний документообіг у Німеччині пов'язаний з потребою в скороченні споживання паперу і часу на узгодження документів. Усі законодавчі документи в Парламенті (законопроекти, звіти, поправки до законів) з осені 2013 року уже поширюються в електронній формі, а можливість отримати документ в роздрукованому вигляді буде надаватися за запитом депутата [34].

Схожий закон було схвалено у Бельгії. Він встановив чітку нормативно-правову основу, що дозволяє судам, іншим інститутам судової системи, суб'єктам правових відносин здійснювати електронний обмін офіційними документами чи взаємодіяти один з одним електронним способом. Передбачається, що введення в дію цього закону дозволить перейти до системи електронних справ. Така справа буде створюватись на самому початку судової процедури, а потім буде розвиватись шляхом додавання документів всіх сторін, що приймають участь у процесі: суди, поліція, адвокати, позивачі та ін. [16, с. 74–75].

Поряд із цим, австрійський державний апарат також побудував власну інтегровану систему управління електронними офіційними документами і архівним

процесом – «від створення до знищення», з метою забезпечення коректного управління електронними документами на протязі всього їх життєвого циклу [35, с. 299].

У рамках проекту були реалізовані процеси управління і обробки офіційних документів федеральних відомств за допомогою системи ELAK (Elektronischer Akt), а також впроваджена специфікація формату міжвідомчого обміну документами під назвою EDIAKT. Останній регламентує, зокрема, надання інформації до державних архівів і таким чином, визначає формат здавальних інформаційних пакетів (SIP, Submission Information Package), які можуть вводитися в архівну систему [36].

2.4 Вплив міжнародних організацій на процес розвитку системи електронного документообігу

Потрібно зазначити, що цілий ряд міжнародних організацій сьогодні займаються питаннями розробки міжнародних стандартів і рекомендацій щодо процедур і правил електронного документообігу. Основними з них є: Комісія з підприємництва, спрощення ділової практики і розвитку в рамках Конференції ООН про торгівлю та розвиток, Комісія ООН з прав міжнародної торгівлі та Центр з спрощення процедур міжнародної торгівлі в рамках Європейської економічної комісії; Міжнародний Телекомунікаційний Союз, що є спеціалізованим агентством по телекомунікаціях при ООН. Особливого значення набув підписаний у 2000 році протокол про взаєморозуміння, який об'єднав Міжнародну електротехнічну комісію (IEC), Міжнародну організацію по стандартизації (ISO) та Міжнародний телекомунікаційний союз (ITU), яким було закладено основи стандартизації у сфері електронної торгівлі (і електронного документообігу) [37, с. 299].

Провідна роль у розвитку правил електронного документообігу у фінансовій сфері історично належить UNCITRAL і Раді Європи. Зауважимо, що ще в 1997 році ООН рекомендує національним урядам максимально враховувати положення типового закону UNCITRAL «Про електронну комерцію» (прийнятий на 29-й сесії UNCITRAL в Нью-Йорку, 28.05.1996–14.07.1996 р.) при розробці свого законодавства. Як результат тривалої роботи, в Європі прийнято директиву ЄС «Про електронну комерцію». Обидва ці документи проголошують, як основний принцип, рівність правового статусу паперового й електронного документів. Це дозволяє застосовувати весь традиційний базовий юридичний багаж, напрацьований при використанні письмової (паперової) форми укладання контрактів і при використанні електронної форми. Крім того, вони уніфікують процедуру укладання контрактів в on-line, встановлюють перелік інформації про сторони контракту, а також доводять позовну силу електронного контракту тощо.

Ще одним цікавим моментом Правил UNCITRAL є те, що документ визнається оригіналом, якщо є достатня впевненість у цілісності інформації, почина-

ючи з того часу, коли вона вперше створена в остаточній формі у вигляді електронного документа або іншим способом. Іншими словами, Правила UNCITRAL визнають оригіналом будь-який документ, якщо тільки він зберігає цілісність інформації первинно створеного електронного документа. Таке трактування дещо відрізняється від звичної інтерпретації оригіналу паперового документа, де оригінал може бути лише в одному примірнику, а повторні його екземпляри називаються або дублікатом 2, або копіями.

Європейський Союз також бере активну участь у формуванні міжнародного права у фінансовій сфері, зокрема сфері електронної торгівлі, розробивши та прийнявши Пропозиції до Директиви Європейського Парламенту та Ради Європейського Союзу «По деяких аспектах електронної торгівлі на внутрішньому ринку». Основним завданням даної Директиви визначено забезпечення умов належного функціонування міжнародної електронної комерції між країнами – членами ЄС. Директива встановлює юридичне визнання електронних документів, які засновані на чинних сертифікатах і створені за допомогою безпечних механізмів створення підпису, а саме: вони повинні задовольняти юридичні вимоги до підписів стосовно даних, поданих в електронній формі, так само, як підпис, написаний власноручно, задовольняти вимоги стосовно даних, нанесених на папір; бути прийнятими як докази у судочинстві [38, с. 9].

Органи державної влади країн Європейського Союзу вже давно суттєво зменшили паперовий документообіг та активно використовують у своїй діяльності технології електронного документообігу. У багатьох країнах навіть засідання уряду відбуваються в режимі Інтернет-конференції он-лайн. Під час проведення таких засідань висловлення пропозицій та зауважень, погодження проєктів урядових рішень і голосування здійснюється в електронному режимі, що усуває зайву бюрократизацію, підвищує ефективність діяльності та функціонування державних органів.

Відповідно до розглянутих підходів існує дві групи систем автоматизації документообігу: західна й українська. Програмні системи західного напрямку орієнтовані на максимально повне використання електронних документів і засобів колективної роботи користувачів, оптимізацію ланок документообігу і впровадження нових технологій роботи з документами. Основною особливістю їх є можливість налаштування на конкретні реальні процеси документообігу [39, с. 25].

ВИСНОВКИ

Зі сказаного вище можна зробити висновок про те, що електронний документообіг та електронні документопотоки є важливими складовими роботи з документами. За допомогою електронних документопотоків можна оптимізувати роботу з документами, скоротити час передачі та отримання інформації. Уже сьогодні можна стверджувати про глобальне застосування технології електро-

ного безпаперового документообігу, яка об'єднує в єдиній мережі користувачів, у змозі забезпечити швидкий цілісний обмін документами, що ведеться за єдиними оптимальними правилами й регламентами.

У наш час, сфера електронного документообігу стрімко розвивається, а саме, розробляється та впроваджується нове, більш прогресивне програмне забезпечення, завдяки якому діяльність організацій переходить на якісно новий рівень. А тому вибір тієї чи іншої категорії систем електронного документообігу повинен виходити з тієї мети та завдань, які є головними для організацій. Правильний вибір допоможе прискорити діловодні процеси та позитивно вплинути на діяльність організацій.

Крім того, комплексне запровадження системи електронного документообігу як однієї зі складових електронного урядування дає змогу отримати найважливіші переваги державного управління: оперативність обміну електронними документами, можливість їх дистанційного колективного опрацювання, погодження і підписання, забезпечення накопичення і загальної доступності масивів документів, створення і використання електронних архівів.

Головне, чого в підсумку вдається досягти в результаті впровадження системи електронного документообігу, це підвищення оперативності та якості прийняття управлінських рішень за рахунок більш адекватного відбиття реальної ситуації в управлінській моделі. Організація електронного документообігу управлінських структур, зокрема органів самоврядування є дуже складною справою, потребує не тільки досить значних коштів, а головне – щиро бажання тих, хто її впроваджує, досягти позитивного результату, а також глибокого розуміння необхідності прийняття такого управлінського рішення більшістю працівників.

Але не дивлячись на безсумнівну важливість та ефективність електронного документообігу для суспільства він все ж таки не повинен повністю витіснити паперовий варіант ведення документообігу, а тому, саме ці дві форми документообігу повинні ефективно співіснувати і давати можливість вільно застосовувати будь-яку із них, враховуючи доцільність у конкретних життєвих умовах. Проте, на відміну від паперового документообігу, процес запровадження електронного повинен ще подолати деякі етапи формування.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

Цінність теми дослідження проявляється в тому, що одним з найважливіших питань сучасного суспільства є розвиток та підвищення рівня участі громадян будь-якої держави світу за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій в питаннях державотворення. Адже система електронного документообігу, як модернізований процес державного управління і ступінь реалізації його завдань, обумовлюють потребу в активізації досліджень правового врегулювання цієї проблематики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

- [1] Дубов Д. В., Дубова С. В. Основи електронного урядування : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 176 с.
- [2] Бабаєв В. М. Менеджмент організацій і адміністрування денної форми навчання: текст лекцій. Харків : ХНУМГ, 2014. 127 с.
- [3] Літвінов О. В. Доступ громадян до адміністративних послуг із використанням ІТ-технологій. URL: <http://dcsi.dp.ua/novini-dnipropetrovschini/noviy-format/dostup-gromadyan-do-administrativnih-poslug-iz-vikoristannyam-%D1%96t-tehnologiy> (дата звернення: 15.11.2021).
- [4] Електронне урядування : підручник / В. П. Горбулін, Н. В. Грицьак, А. І. Семенченко, О. В. Карпенко та ін. Київ : НАДУ, 2014. 352 с.
- [5] Сокова А. Н. Документоведение и его роль в исторической науке и управленческой деятельности. *Делопроизводство*. 2004. №4. С. 4–8.
- [6] Abraham A., Horandner F., Zefferer T., Zwattendorfer B., E-government in the public cloud: Requirements and opportunities. *Electronic Government, an International Journal*. 2020. Vol. 16(3), pp.260–280.
- [7] Ларин М. В. Некоторые проблемы эволюции управленческого документа // *Документация в информационном обществе: электронное делопроизводство и электронный архив: докл. и сообщ. на VI междунар. науч.-практ. конф.*, 24–25 нояб. 1999 г., Москва, Росархив, ВНИИДАД, РОИА. М., 2000. – С. 42–53.
- [8] Костомаров М. Н. Многоликий янус – документ в системе информационного менеджмента. *Делопроизводство*. 1998. №1. С. 22–31.
- [9] Вершинин А. П. Электронный документ: правовая форма и доказательство в суде: *Учебно-практическое пособие*. М.: ООО «Городец-Издат», 2000. 248 с.
- [10] Конвенція про міжнародне право спростування Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 1952 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_319#Text. (дата звернення: 15.11.2021).
- [11] Pariso P., Marino A., From digital divide to e-government: Re-engineering process and bureaucracy in public service delivery. *Electronic Government, an International Journal*. 2020. Vol. 16(3), pp.314–325.
- [12] Типичный закон ЮНСИТРАЛ об электронной торговле (1996). URL: https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/v1504119_ebook.pdf. (дата звернення: 15.11.2021).
- [13] ДСТУ 2732:2004. Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять. Національний стандарт України. К.: *Держспоживстандарт України*, 2005. 6 с.
- [14] Кулешов С. Г. О понятии электронный документ // *Документация в информационном обществе: электронное дело производство и электронный архив: докл. и сообщения на шестой междунар. науч.-практ. конф.* М., 2000. С. 54–57.
- [15] ГОСТ 7.83–2001. Электронные издания: Основные виды и выходные сведения. *Межгосударственный стандарт*. – Минск: Межгосударственный совет по стандартизации, метрологии и сертификации, 2002. 13 с.
- [16] Дубов Д. В., Дубова С. В. Основи електронного урядування: навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури, 2012. – 176 с.
- [17] Siva Rama Rao A. V. S., Ranjana P., Empower good governance with public assessed schemes by improved sentiment analysis accuracy. *Electronic Government, an International Journal*. 2020 Vol. 16(1-2), pp.118–136

- [18] Матвієнко О., Цивін М. Основи організації електронного документообігу: навч. посіб.-К.: Центр учбової літератури, 2008. 112с.
- [19] Клімушин П. С. Стратегії та механізми електронного урядування в інформаційному суспільстві: монографія. Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2016. 524 с.
- [20] Trapego F. G. A., Parra J. C. V., de la Garza García J., Electronic government and its impact on corruption perceptions in Latin America. *Electronic Government, an International Journal*. 2020. Vol. 16, pp. 223–235.
- [21] Nariguna T., Rahardja U., «The impact of citizen perceived value on their intention to use e-government services: an empirical study,» *Electronic Government, an International Journal*. 2020. Vol. 16, no. 4, pp. 426–440
- [22] Клімушин П. С. Електронне урядування в інформаційному суспільстві: монографія. Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2010. 312 с.
- [23] Ghareeb A. M., Darwish N. R., Hefney H. A. E-government adoption: Literature review and a proposed citizen-centric model. *Electronic Government, an International Journal*. 2019. Vol. 15(4), pp.392–416.
- [24] Марченко В. В. Електронне урядування в органах виконавчої влади: адміністративно-правові засади: монографія. Харків : Панов, 2016. – 444 с.
- [25] Войнаренко М. П., Кузьміна О. М., Янчук Т. В., Інформаційні системи і технології в управлінні організацією: навч. посіб. для студентів ВНЗ. – Вінниця : Едельвейс і К, 2015. 496 с.
- [26] Priya V., Subha S., Balamurugan B., Analysis of performance measures to improve the quality of service in cloud based e-government web portal. *Electronic Government, an International Journal*. 2018. Vol. 14(1), pp.32–50.
- [27] Mukamurenzi, S., Grönlund Å., Islam, M. S., Challenges in Implementing Citizen-centric e-Government Services in Rwanda. *Electronic Government, an International Journal*. 2019. Vol. 15(3), 283–302
- [28] Клименко І. В., Линьов К. О. Технології електронного врядування. К: Центр сприяння інституційному розвитку державної служби, 2006. 192 с.
- [29] Тарнавський Ю. А. Системи електронного документообігу: опорний конспект лекцій. К.: ІПК ДСЗУ, 2007. 37 с.
- [30] Специфікація MoReq «Типові вимоги до автоматизованих систем електронного документообігу». URL: <http://www.cornwell.co.uk/moreq.html> (дата звернення: 15.11.2021).
- [31] Nakakawa A., Namagembe F., Requirements for developing interoperable e-government systems in developing countries-a case of Uganda. *Electronic Government, an International Journal*. 2019. Vol. 15 (1), 67–90.
- [32] Permadi D., Shabrina F., Aziz U. A. The institutionalisation of social media in politics: Dynamics, applications, critiques, and challenges. *Electronic Government, an International Journal* 2019. Vol. 15(3), pp.261–282.
- [33] Бізнес тезаурус. URL: <http://kinonlineryst.tk/analitics.html> (дата звернення: 15.11.2021).
- [34] Електронний документооборот в Україні. дайджест. 09/2013. № 6,7,8. URL: <https://docplayer.ru/65520681-Elektronnyu-dokumentoooborot.html> (дата звернення: 15.11.2021).
- [35] Wirtz B. W., Kurtz O. T. Local e-government services: *Quality aspects and citizen usage preferences*. *Electronic Government, an International Journal* 2018. Vol. 14(2), pp.160–176.
- [36] Казієва Н. Система електронного документооборота на підприємстві: Основи. 2014. URL: <https://ua.linkedin.com/in/kazievaninaba>. (дата звернення: 15.11.2021).

- [37] Kaur A., Dani D. Mobile web accessibility readiness of government websites using diagnostic tools. An exploratory study. *Electronic Government, an International Journal*. 2017. Vol. 13(1), pp.1–30.
- [38] Directive 1999/93/EC of the European Parliament and of the Council of 13 December 1999 on a Community Framework for Electronic Signatures (Electronic Signatures Directive) // Official Journal of the European Communities. 1999. P. 13.
- [39] Політанський В. С. Теоретико-правові засади системи електронного документообігу в Україні. *Право і суспільство*. 2021. № 1. С. 22–27.

REFERENCES

- [1] Dubov, D. V. & Dubova, S. V. (2006). *Osnovy elektronnoho uryaduvannya: navch. posib*. Kiev: Center for Naval Literature.
- [2] Babaev, V. M. (2014). *Management of organization and administration of the day of formation: text of lectures*. Kharkiv: KhNUMG.
- [3] Litvinov, O. V. (2013). Access of the colossus to administrative services from the visitor to IT-technologies. Retrieved from <http://dcsi.dp.ua/novini-dnipropetrovschyni/noviy-format/dostup-gromadyan-do-administrativnih-poslug-iz-vikoristannyam-%D1%96t-tehnologiy> (date of blast: 15.11.2021).
- [4] Gorbulin, V. P., Gritsyak, N. V., Semenchenko, A. I. & Karpenko, O. V. (2014) *Electronic control: handler / et al*. Kiev: NADU.
- [5] Sokova, A. N. (2004). Documentation and its role in historical science and management. *Office work*, 4, 4–8.
- [6] Abraham, A., Horandner, F., Zefferer, T. & Zwattendorfer/ B. (2004). E-government in the public cloud: Requirements and opportunities. *Electronic Government, an International Journal*, 16(3), 260–280.
- [7] Larin, M. B. (2000, Moscow). Some problems of the evolution of a management document. Documentation in the information society: electronic office work and electronic archive: reports. and mess. at the VI int. scientific-practical conf., 24–25 nov., Rosarkhiv, VNIIDAD, ROIA. Moscow.
- [8] Kostomarov, M. N. (1998). Many-sided Janus – a document in the information management system. *Office work*, 1, 22–31.
- [9] Vershinin, A. P. (2000). Electronic document: legal form and evidence in court: *Study guide*. Moscow: LLC «Gorodets-Izdat».
- [10] Convention on the International Law of Rebuttal of the UN General Assembly (1952, December). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_319#Text. (date of blast: 15.11.2021).
- [11] Pariso, P. & Marino, A. (2020). From digital divide to e-government: Re-engineering process and bureaucracy in public service delivery. *Electronic Government, an International Journal*, 16(3), 314–325.
- [12] DSTU 2732: 2004. (2005). *Dilovodstvo and archivna on the right. Termini and viznachennya understand. National standard of Ukraine*. Kiev: Derzhspozhivstandart of Ukraine.
- [13] Model UNCITRAL law on electronic commerce (1996). Retrieved from https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/v1504119_ebook.pdf. (date of blast: 15.11.2021).
- [14] Kuleshov, S. G. (2000). On the concept of an electronic document. Documentation in the information society: electronic business and electronic archive: reports. and messages on the sixth int. scientific-practical conf. Moscow, 54–57.

- [15] GOST 7.83–2001. (2002). Electronic editions: Basic types and imprint. *Interstate standard*. Minsk: Interstate Council for Standardization, Metrology and Certification.
- [16] Dubov, D. V. & Dubova, S. V. (2012). *Osnovy elektronnoho uryaduvannya: navch. posib*. Kiev: Center for Naval Literature.
- [17] Siva Rama Rao, A. V. S. & Ranjana, P. (2020). Empower good governance with public assessed schemes by improved sentiment analysis accuracy. *Electronic Government, an International Journal*, 16 (1-2), 118–136.
- [18] Matvinko, O. (2008). Tsivin M. Basics of organizing electronic document management: navch. posib. Kiev: Center for Educational Literature.
- [19] Klimushin, P. S. (2016). Strategies and mechanisms of electronic regulation in the information support: monograph. Kharkiv: Type of KharRI NADU «Magistr».
- [20] Trapero, F. G. A., Parra, J. C. V. & de la Garza García, J. (2020). Electronic government and its impact on corruption perceptions in Latin America. *Electronic Government, an International Journal*. Vol. 16, 223–235.
- [21] Hariguna, T. & Rahardja, U. (2020). The impact of citizen perceived value on their intention to use e-government services: an empirical study. *Electronic Government, an International Journal*, 16 (4), 426–440.
- [22] Klimushin, P. S. (2010). Electronic regulation in informational support: monograph. Kharkiv: Type of KharRI NADU «Magistr».
- [23] Ghareeb, A. M., Darwish, N. R. & Hefney, H. A. (2019). E-government adoption: Literature review and a proposed citizen-centric model. *Electronic Government, an International Journal*, 15 (4), 392–416.
- [24] Marchenko, V. V. (2016). Electronic regulation in the organs of the vicinious power: administrative-legal ambush: monograph. Kharkiv: Panov.
- [25] Voynarenko, M. P., Kuzmina, O. M. & Yanchuk, T. V. (2015). Information systems and technologies in management organization: Navch. posib. for students of VNZ. Vinnytsia: Edelweiss i K.
- [26] Priya, V., Subha, S. & Balamurugan, B. (2018). Analysis of performance measures to improve the quality of service in cloud based e-government web portal. *Electronic Government, an International Journal*, 14 (1), 32–50.
- [27] Mukamurenzi, S., Grönlund, Å. & Islam, M. S. (2019). Challenges in Implementing Citizen-centric e-Government Services in Rwanda. *Electronic Government, an International Journal*, 15 (3), 283–302.
- [28] Klimenko, I. V. & Linov, K. O. (2006). Electronic technology. Kiev: Center for Institutional Development of State Service.
- [29] Tarnavskiy, Yu. A. (2007). Systems of electronic document management: basic lecture notes. Kiev: IPK DSZU.
- [30] Specification of MoReq «Types of vimogues to automated electronic document management systems». Retrieved from <http://www.cornwell.co.uk/moreq.html> (date of burnt: 11/15/2021).
- [31] Nakakawa, A. & Namagembe, F. (2019). Requirements for developing interoperable e-government systems in developing countries – a case of Uganda. *Electronic Government, an International Journal*, 15 (1), 67–90.
- [32] Permadi, D., Shabrina, F. & Aziz, U. A. (2019). The institutionalization of social media in politics: Dynamics, applications, critiques, and challenges. *Electronic Government, an International Journal*, 15 (3), 261–282.

- [33] Business Thesaurus. Retrieved from <http://kinonlineryst.tk/analitics.html> (date of burning: 15.11.2021).
- [34] Electronic document flow in Ukraine. digest. (2013), 6,7,8. Retrieved from <https://docplayer.ru/65520681-Elektronnyy-dokumentooborot.html> (date of the beast: 11/15/2021).
- [35] Wirtz, B. W. & Kurtz, O. T. (2018). Local e-government services: Quality aspects and citizen usage preferences. *Electronic Government, an International Journal*, 14 (2), 160–176.
- [36] Kazieva, N. (2014). System of electronic document management at the enterprise: Fundamentals. Retrieved from <https://ua.linkedin.com/in/kazievaninaba>. (date of the beast: 11/15/2021).
- [37] Kaur, A. & Dani, D. (2017). Mobile web accessibility readiness of government websites using diagnostic tools. An exploratory study. *Electronic Government, an International Journal*, 13 (1), 1–30.
- [38] Directive 1999/93 / EC of the European Parliament and of the Council of 13 December 1999 on a Community Framework for Electronic Signatures (Electronic Signatures Directive) (1999) // Official Journal of the European Communities. 1999. 13.
- [39] Politansky, V. S. (2021). *Law and suspension*, 1. 22–27.

Олександр Віталійович Петришин

Доктор юридичних наук, професор

Академік Національної академії правових наук України

Президент

Національна академія правових наук України

61024, вул. Пушкінська, 70, Харків, Україна

Завідувач кафедри теорії і філософії права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

61024, вул. Пушкінська, 77, Харків, Україна

В'ячеслав Станіславович Політанський

Кандидат юридичних наук, начальник відділу координації правових досліджень

Національна академія правових наук України

61024, вул. Пушкінська, 70, Харків, Україна

Асистент кафедри теорії і філософії права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

61024, вул. Пушкінська, 77, Харків, Україна

Артем Сергійович Самородов

Кандидат юридичних наук

Науковий співробітник

Науково-дослідний інститут правового забезпечення інноваційного розвитку

Національної академії правових наук України

61002, вул. Чернишевська, 80, Харків, Україна

Oleksandr V. Petryshyn

Doctor of Law, Professor

Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine

President

National Academy of Legal Sciences of Ukraine

61024, 70 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Head of the Department of Theory and Philosophy of Law

Yaroslav Mudryi National Law University

61024, 77 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Viacheslav Stanislavovych Politanskyi

Candidate of Law, Head of the Department for Coordination of Legal Studies

National Academy of Legal Sciences of Ukraine

61024, 70 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Assistant of the Department of Theory and Philosophy of law

Yaroslav Mudryi National Law University

61024, 77 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Artem S. Samorodov

Candidate of Law

Research fellow

Scientific research institute legal support of innovative development

of National Academy of Legal Sciences of Ukraine

61002, 80 Chernyshevskaya Str., Kharkiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Петришин О. В., Політанський В. С., Самородов А. С. Система електронного документообігу в діяльності країн Європейського Союзу. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29. №2. С. 15–34.-

Suggested Citation: Petryshyn, O. V., Politanskyi, V. S., & Samorodov A. S. (2022). Electronic document system in the activities of the countries of the European Union. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 29(2), 15–34.

Стаття надійшла / Submitted: 10.05.2022

Доопрацьовано / Revised: 05.06.2022

Схвалено до друку / Accepted: 05.07.2022

Володимир Григорович Пилипчук

*Державна наукова установа
«Інститут інформації, безпеки і права
Національної академії правових наук України»
Київ, Україна*

Баранов Олександр Андрійович

*Державна наукова установа
«Інститут інформації, безпеки і права
Національної академії правових наук України»
Київ, Україна*

Гиляка Олег Сергійович

*Державна наукова установа
«Інститут інформації, безпеки і права
Національної академії правових наук України»
Київ, Україна*

*Кафедра міжнародного приватного права і
порівняльного правознавства
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого
Харків, Україна*

ПРОБЛЕМА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРІ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВ- СТВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Анотація. У запропонованій статті досліджується актуальна в сучасних умовах цифрової трансформації та розбудови інформаційного суспільства проблема правового регулювання у сфері штучного інтелекту. Розглядаються основні положення та пропозиції щодо Регламенту Європейського Парламенту та Ради, який має встановити гармонізовані правила у сфері штучного інтелекту (Закону про штучний інтелект), оприлюднені у квітні 2021 року Європейською Комісією. Проаналізовані мета, сфера правового регулювання, основні правові принципи, правові механізми, конкретний зміст базових правових норм Регламенту. Надані оцінки щодо переваг та недоліків запропонованого варіанту правового регулювання у сфері штучного інтелекту. Сформульовано актуальні наукові та прикладні проблеми щодо пошуку балансу з питань взаємодії людини зі штучним інтелектом; визначення можливості надання специфічного правового статусу для роботів зі штучним інтелектом; розробки моделі правового регулювання у сфері штучного інтелекту та формування державно-правових гарантій захисту прав, свобод і безпеки людини в умовах застосування штучного інтелекту. Для здійснення дослідження було засто-

совано систему методів наукового пізнання, зокрема загальнофілософський, загальнонауковий (діалектичний, аналізу, синтезу, абстрагування, аналогії), приватні методи наукового пізнання, що застосовуються в багатьох галузевих науках (порівняльний, кількісного й якісного аналізу), а також спеціально-юридичні (формально-юридичний, порівняльно-правовий, системно-структурний). Також визначені рекомендації і пропозиції щодо пріоритетних напрямів наукових досліджень з проблем правового регулювання у сфері штучного інтелекту.

Ключові слова: штучний інтелект, регламент, правове регулювання, права людини, безпека.

Volodymyr G. Pylypchuk

*State Scientific Institution «Institute of Information, Security and Law
of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine»
Kyiv, Ukraine*

Oleksandr A. Baranov

*State Scientific Institution «Institute of Information, Security and Law
of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine»
Kyiv, Ukraine*

Oleh S. Hyliaka

*State Scientific Institution «Institute of Information, Security and Law
of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine»
Kyiv, Ukraine*

*Department of Private International and Comparative Law
Yaroslav Mudryi National Law University
Kharkiv, Ukraine*

THE PROBLEM OF LEGAL REGULATION IN THE FIELD OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF THE LEGISLATION OF THE EUROPEAN UNION

Abstract. *In the offered article the problem of legal regulation in the field of artificial intelligence actual in modern conditions of digital transformation and development of information society is investigated. The main provisions and proposals on the Regulation of the European Parliament and of the Council, which should establish harmonized rules in the field of artificial intelligence (Artificial Intelligence Act), published in April 2021 by the European Commission, are considered. The purpose, sphere of legal regulation, basic legal principles, legal mechanisms, specific content of basic legal norms of the Regulations are analyzed. Estimates of the advantages and disadvantages of the proposed legal regulation in the field of artificial intelligence are provided. The actual scientific and applied problems of finding a balance on the interaction*

of man with artificial intelligence are formulated; determining the possibility of granting a specific legal status for robots with artificial intelligence; development of a model of legal regulation in the field of artificial intelligence and the formation of state and legal guarantees for the protection of human rights, freedoms and security in the application of artificial intelligence. To carry out the study, a system of methods of scientific cognition was used, including general philosophical, general scientific (dialectical, analysis, synthesis, abstraction, analogy), private methods of scientific cognition used in many branches of science (comparative, quantitative and qualitative analysis), and special legal (formal-legal, comparative-legal, system-structural). Recommendations and proposals on priority areas of research on the problems of legal regulation in the field of artificial intelligence are also identified.

Keywords: *artificial intelligence, regulations, legal regulation, human rights, security.*

ВСТУП

Протягом XX–XXI століть, як свідчить історико-правовий аналіз, відбулася кардинальна трансформація суспільних відносин у різних сферах життєдіяльності людини, суспільства, держави та міжнародної спільноти. Поряд з цим стрімко розвиваються інформаційні технології, продукція і послуги, формується національний та глобальний інформаційний простір. За цих умов прийняття обґрунтованих управлінських та інших рішень потребує усе більших обсягів інформації щодо суспільних та міжнародних процесів.

Досить довго обсяги та якість інформації, що використовувалася, були задовільними з огляду на колишні вимоги до прийняття рішень, але зростаюча динаміка соціально-економічних змін в окремих державах та світовому співтоваристві спричинила різке підвищення вимог до швидкості та якості прийняття рішень на усіх рівнях суспільного життя. Часовий горизонт впевненого прогнозування чи передбачення став суттєво зменшуватися, передусім щодо середньо- та довгострокових стратегій розвитку, а обсяг часу, необхідного для здійснення усталених управлінських, виробничих, технологічних процесів залишився переважно незмінним.

Зазначене призвело до виникнення істотної проблеми, зміст якої полягає в тому, що у певний момент історичного розвитку соціуму когнітивні можливості людини стали обмежувати збір та оброблення необхідного обсягу інформації та забезпечувати необхідну швидкість прийняття рішень, які б мали стати адекватною реакцією на сучасні трансформаційні зміни. Яскравим свідченням наявності цієї проблеми є те, що низка негативних факторів, як-то: виснаження планетарних запасів корисних копалин, виникнення дефіциту родючої землі та продовольства, чистої води та повітря і багато іншого стали наслідком обмеженості можливостей людства в аналізі величезного масиву інформації з метою прийняття раціональних рішень в режимі реального часу.

В середині XX століття людство відповіло на виклик щодо наявності когнітивних можливостей широким впровадженням інформаційних технологій практично в усі суспільні процеси. Поширеними стали автоматизація, комп'ютеризація, інформати-

зація, цифровізація, впровадження яких потребувало значних інтелектуальних, матеріально-технічних, фінансових, організаційних та інших ресурсів. Результатом стало прийняття та реалізація в багатьох державах світу національних програм розвитку *інформаційного суспільства* – суспільства, в якому сукупність суспільних відносин задля підвищення ефективності людської діяльності в різних сферах реалізується на основі використання інформаційних комп'ютерних технологій [1].

На сучасному етапі естафету з подолання обмеженості людських можливостей у процесі прийняття рішень підхопила технологія *Інтернету речей* – сукупність взаємодіючих технічних систем і комплексів, що складаються з мікропроцесорів, сенсорів, пристроїв, систем передачі даних, локальних і / або розподілених обчислювальних ресурсів і програмних засобів, зокрема програм штучного інтелекту (ШІ), призначених для реалізації суспільних відносин, в тому числі, пов'язаних з наданням послуг і проведенням робіт при безпосередній участі або без участі суб'єктів (юридичних або фізичних осіб) на основі використання великих даних і мережі Інтернет [2].

Фундаментальною перевагою технології Інтернету речей (ІР) є те, що за умови її використання рішення приймаються і виконуються в режимі реального часу на основі наявності потенційної можливості:

- збору і обробки величезної кількості даних;
- ідентифікації всіх суб'єктів і об'єктів, що беруть участь у процесах або є дотичними до них;
- застосування роботів, які виконують різноманітні роботи та послуги в матеріальному світі;
- застосування спеціальних математичних алгоритмів, зокрема алгоритмів *штучного інтелекту (ШІ)*.

Поступово наприкінці 1990-х років сформувалася стійка думка про те, що використання систем зі штучним інтелектом відкриває позитивні перспективи вирішення локальних і глобальних проблем людства завдяки можливості приймати раціональні рішення, максимально релевантні обставинам, що змінюються, практично в режимі реального часу.

Уряди провідних країн, усвідомлюючи відповідальність за розвиток своїх держав і розуміючи переваги ШІ, в останні 3–4 роки розробляють та приймають відповідні національні стратегії, основною метою яких є забезпечення власної конкурентної переваги в міжнародній економіці. Наприклад, тільки за останні роки Австралія [3], Канада [4], Китай [5], Велика Британія [6], ЄС [7], Данія, Індія, Італія, Кенія, Малайзія, Мексика, Німеччина [8], Південна Корея [9], Сполучені Штати Америки [10], Нова Зеландія, ОАЕ, Польща, Росія, Сінгапур, Тайвань, Туніс, Україна, Фінляндія, Франція, Швеція, Японія та інші прийняли стратегії та інші урядові документи з використання та розвитку систем штучного інтелекту.

У національних стратегіях розвитку штучного інтелекту розглядається широкий спектр питань, пов'язаних із розробкою та розвитком технологій та іншими

проблемами широкого використання систем зі ШІ (соціальними, економічними, політичними, технологічними, правовими тощо). Правові складові національних стратегій розвитку ШІ різняться між собою за змістом та підходами щодо системності розгляду проблем. Це зумовлено відмінностями в розумінні функціональних можливостей ШІ та, відповідно, його соціальної ролі [11].

21 квітня 2021 року в Європейському Союзі були оприлюднені пропозиції щодо правового регулювання застосування штучного інтелекту. Водночас, у різних країнах розпочалося активне обговорення ініціативи Європейської Комісії, яка запропонувала до розгляду інституціям ЄС та європейській спільноті довгоочікуваний документ з правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних зі штучним інтелектом – Регламент Європейського Парламенту і Ради, що встановлює гармонізовані правила про штучний інтелект (Закон про штучний інтелект, 21 квітня 2021 р.) (далі – Регламент) [12].

Ця подія була сприйнята з ентузіазмом широким загалом вчених та експертів, оскільки нині понад 30 держав прийняли національні стратегії розвитку штучного інтелекту. Десять із них визначили в якості основної мети цих стратегій набуття статусу провідної держави в галузі розвитку та використання систем зі штучним інтелектом. Крім цього, майже усі держави задекларували необхідність правових досліджень та створення національного законодавства у сфері застосування штучного інтелекту [11].

Заслужують на підтримку оцінки, що фактично ЄС першим у світі запропонував можливий варіант правового регулювання з питань застосування штучного інтелекту. Водночас, деякі автори не уникнули надто компліментарної реакції на цю подію, зазначаючи, що Регламент – це перша блискуча спроба Єврокомісії сформулювати закон, який можна застосовувати конкретно до штучного інтелекту [13] або, що ЄС очолює розробку нових глобальних норм, щоб переконатись, що ШІ можна довіряти [14]. При цьому, критики висловили іншу позицію, зазначаючи, що Регламент є ретроградним кроком, який призведе до подальшого відставання ЄС у глобальній боротьбі за домінування у секторі ШІ [15].

В сучасних умовах глобальних трансформацій, незалежно від подальшої дискусії навколо положень вказаного Регламенту та процесу їх опрацювання, цілком зрозумілою видається історична значущість самого факту його оприлюднення та подальшого формування нормативно-правової бази країн-членів ЄС з питань застосування штучного інтелекту.

Враховуючи надзвичайну актуальність вказаної проблеми, метою статті є дослідження основних пропозицій Європейської Комісії, викладених у проекті Закону про штучний інтелект від 21 квітня 2021 р.

1. МАТЕРІАЛИ І МЕТОДИ

Для здійснення дослідження було застосовано систему методів наукового пізнання, зокрема загальнофілософський, загальнонауковий (діалектичний, аналізу,

синтезу, абстрагування, аналогії), приватні методи наукового пізнання, що застосовуються в багатьох галузевих науках (порівняльний, кількісного й якісного аналізу), а також спеціально-юридичні (формально-юридичний, порівняльно-правовий, системно-структурний).

Загальнофілософський (універсальний) метод пізнання використовувався на всіх етапах пізнавального процесу. Діалектичний метод був використаний для аналізу доктринальних підходів до визначення терміну «штучний інтелект», який до теперішнього часу не отримав сталого визначення ні в праві, ні в доктрині, в тому числі з огляду на вітчизняний правовий та правозастосовний досвід. Оцінюючи діяльність у цій сфері, вчені та експерти зазначають, що штучний інтелект є швидко зростаючою і часто незрозумілою для широкого загалу галуззю технології, яка розпочнеться не завтра, а вже почалася й нині щоденно впливає на життя кожної людини. Історичний метод використано під час історико-правового аналізу формування інформаційного суспільства та процесів цифрової трансформації, завдяки чому встановлено, що наприкінці ХХ століття сформувалася стійка думка, що використання систем зі штучним інтелектом відкриває позитивні перспективи вирішення локальних і глобальних проблем людства. За цих умов Європейський Союз та низка країн світу прийняли стратегії та інші правові акти з питань використання і розвитку систем штучного інтелекту. Герменевтичний метод застосовувався при тлумаченні наукових понять теорії права та положень чинного законодавства. Метод дедукції надав можливість на основі доктринальних поглядів науковців вивести загальний висновок щодо основних засад та принципів визначення напрямів та змісту правового регулювання з питань штучного інтелекту. Індуктивний метод пізнання надав можливість одержати загальний висновок, що існує необхідність розробки набору базових правил застосування штучного інтелекту як на державному, так і на місцевому рівнях, який дозволить контролювати передові технології, що використовуються в нагляді держави за громадянами, на загальнодержавному рівні потрібно закріпити базовий захист громадян від надмірного державного моніторингу соціальних мереж та інших загальнодоступних даних.

Формально-логічний метод став у нагоді при аналізі змісту чинного європейського та вітчизняного законодавства щодо використання штучного інтелекту в різних сферах суспільного життя, з'ясуванні проблематики його законодавчої техніки у відповідних нормативно-правових актах. Завдяки порівняльно-правовому методу проведено компаративний аналіз і вивчено особливості законодавчого регулювання та захисту прав людини в умовах використання штучного інтелекту на предмет виявлення найбільш передових правових засобів, що можуть бути інкорпоровані до національного законодавства у відповідній сфері.

Свого застосування також дістали й спеціально-юридичні методи, зокрема формально-юридичний та системно-структурний використано при розробці та вивченні термінологічного апарату даної роботи, а саме при з'ясуванні змісту

категорій «штучний інтелект», «інтернет речей», «інформаційне суспільство», «цифровізація», а також при формулюванні дефініції зазначених правових категорій.

Теоретичну основу дослідження становлять переважно наукові праці й висновки провідних зарубіжних фахівців, присвячені дослідженню проблем функціонування штучного інтелекту та захисту прав людини в умовах масової цифровізації суспільних відносин. Нормативна база для цього дослідження включає акти Європейського Парламенту, рекомендації Європейської комісії, нормативно-правові акти країн Європи, міжнародних організацій, чинні закони та інші нормативно-правові акти України, що регулюють суспільно-правові відносини, які виникають у зв'язку з застосуванням штучного інтелекту. Аналіз нормативно-правової бази свідчить про наявність у законодавстві ЄС необхідних правових засад та механізмів регулювання суспільних відносин у сфері цифрової трансформації та розвитку інформаційних технологій, продуктів і послуг. Емпіричну базу для дослідження становлять рішення Європейського Суду з прав людини, який активно враховує сучасні виклики правам людини при тлумаченні норм статей Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод. Окрім цього, в роботі використовуються доктринальні джерела, що розкривають зміст та характерні особливості застосування штучного інтелекту в умовах цифровізації, та пропонують перспективні шляхи захисту прав людини від можливих загроз.

2. РЕЗУЛЬТАТИ І ОБГОВОРЕННЯ

Слід зауважити, що розробці пропозицій до Регламенту Європейської комісії щодо правового регулювання застосування штучного інтелекту передувала досить напружена робота, починаючи з підготовки, обговорення та оприлюднення *Резолюції Європейського Парламенту з рекомендаціями Комісії з питань цивільно-правових норм щодо робототехніки* (лютий 2017 р.) [16] та закінчуючи *Білою книгою про штучний інтелект: європейський підхід до досконалості та довіри* (лютий 2020 р.) [17]. Власне основний зміст Білої книги, доопрацьований в ході відкритих обговорень, і було покладено в основу тексту проекту Регламенту Єврокомісії.

Стосовно обговорень проекту Білої книги слід зауважити, що протягом чотирьох місяців в он-лайн режимі було отримано та опрацьовано понад 1200 змін і доповнень до її тексту, зокрема: 352 – від компаній, підприємств та організацій; 406 – від приватних осіб (92% від громадян країн-членів ЄС); 152 – від дослідних установ; 73 – від державних органів; 160 – від інституцій громадянського суспільства; 22 – від профспілок. При цьому, 84% пропозицій бізнесу і промисловості надійшло з 27 держав-членів ЄС [12].

Також необхідно звернути увагу, що вказані пропозиції викладені у формі Регламенту, який відповідно до Договору про функціонування Європейського Союзу [18], є нормативно-правовим документом прямої дії на всій території ЄС

та не потребує додаткових зусиль щодо його імплементації в національні законодавства держав-членів ЄС.

Обраний вид законодавчого акту (Регламент) також свідчить про послідовну й наполегливу політику Європейського Союзу щодо створення єдиної, гармонізованої правової бази у сфері цифрової трансформації для усіх держав-членів, у тому числі з питань застосування штучного інтелекту.

Оцінюючи діяльність у цій сфері вчені та експерти зазначають, що штучний інтелект є швидко зростаючою і часто незрозумілою для широкого загалу галузю технології [19], яка розпочнеться не завтра, а вже почалася й нині щоденно впливає на життя кожної людини [20].

Приведемо стисло характеристики запропонованого проекту Регламенту відповідно до прес-релізу Європейської Комісії [21].

По-перше, нове правове регулювання має застосовуватися безпосередньо та однаковим чином у всіх державах-членах ЄС на основі майбутнього визначення штучного інтелекту.

По-друге, все регулювання буде базуватись на підході, що ґрунтується на оцінці ризику: *неприйнятний, високий, обмежений та мінімальний*.

Неприйнятний ризик: системи ШІ, які вважаються явною загрозою безпеці, життєзабезпеченню та правам людини, будуть заборонені. До такого типу штучного інтелекту відносяться системи або програми, які маніпулюють поведінкою людини, намагаються подолати вільне волевиявлення користувачів (наприклад, іграшки, що використовують голосову допомогу, що заохочує небезпечну поведінку неповнолітніх), та системи, які надають змогу урядам здійснювати «соціальну оцінку» поведінки людей.

Високий ризик: системи ШІ, визначені як системи високого ризику, включають технології ШІ, що використовуються у:

- *критичній інфраструктурі* (наприклад, на транспорті), що може загрожувати життю і здоров'ю громадян;
- *компонентах безпеки виробів* (наприклад, застосування штучного інтелекту в хірургії з роботом);
- *працевлаштуванні, управлінні працівниками та доступі до самозайнятості* (наприклад, програмне забезпечення для сортування резюме в інтересах процедури кадрового відбору);
- *правоохоронних органах*, які можуть перешкоджати основним правам людей (наприклад, оцінка достовірності доказів);
- *системі відправлення правосуддя та демократичних процесах* (наприклад, застосування законодавства до конкретної сукупності фактів).

Для допуску на вільний ринок системи ШІ з високим ризиком мають відповідати суворим вимогам до певних складових алгоритму та оброблення даних.

Обмежений ризик: системи ШІ з конкретними зобов'язаннями щодо прозорості їх застосування. Наприклад, користувачі таких систем ШІ, як чат-боти,

мають право знати, що вони взаємодіють з машиною для прийняття власного рішення з цього приводу.

Мінімальний ризик: законодавча пропозиція дозволяє безкоштовно використовувати такі програми, як відеоігри з підтримкою ШІ або фільтри спаму. Проект Регламенту не передбачає регулювання таких випадків.

Що стосується управління процесами застосування систем ШІ, Європейська Комісія пропонує національним компетентним органам нагляду за ринком здійснювати нагляд за новими правилами, тоді як створення Європейської ради з питань штучного інтелекту сприятиме їх впровадженню, а також сприятиме розробці стандартів щодо ШІ. Крім цього, пропонуються добровільні кодекси поведінки зі штучним інтелектом, які не мають високого ризику, а також регуляторні механізми для сприяння відповідальним інноваціям.

Розглянемо основні правові засади, новації та механізми, запропоновані Регламентом для врегулювання питань застосування штучного інтелекту.

1) понятійно-категоріальний апарат. Перед Європейською Комісією та владними інституціями держав, при розробленні нормативно-правових актів, спрямованих на врегулювання суспільних відносин, що базуються на використанні інформаційних (цифрових) технологій, включаючи технології штучного інтелекту, завжди постає проблема визначення дефініцій нових термінів. Це пояснюється низкою причин, зокрема:

– *до сфери правового регулювання, як правило, нові терміни потрапляють із відповідних технічних, технологічних або інших галузей знань та практичної діяльності, які знаходяться в активній фазі свого розвитку;*

– *дефініції новітніх термінів не є усталеними тому, що завжди існує велика вірогідність їх зміни під впливом нових наукових і науково-технічних здобутків. Більш того, навколо цих дефініцій в їх «рідній» галузі знань ще можуть відбуватися дискусії, а інтереси правового регулювання будуть потребувати застосування саме такого терміну;*

– *дефініції одного і того ж терміну для різних галузей знань можуть мати різний зміст, який може має як однакові міждисциплінарні методологічні завдання, так і специфічні завдання для кожної галузі.*

З урахуванням зазначеного, поряд з універсальними вимогами до термінологічних систем у праві, в останні десятиліття поширюється вимога щодо забезпечення правової визначеності: дефініція новітніх технологічно забарвлених термінів має бути максимально позбавлена технічних подробиць і деталей, щоб забезпечити дотримання важливого правового принципу технологічної нейтральності правового регулювання і забезпечити «довголіття» терміну, «поглинаючи» майбутні технологічні досягнення.

Саме тому у своїй відомій Резолюції (2017 р.) Європарламент констатував факт відсутності загальноприйнятої дефініції термінів «робот» та «штучний інтелект», які були б гнучкими і не перешкоджали інноваціям, та сформулював завдання

Єврокомісії щодо розроблення визначення термінів кіберфізичних систем (ІоТ – авт.), автономних систем (систем ШІ – авт.), інтелектуальних автономних роботів та їх підкатегорій [16].

У 2018 р. в Стратегії «Штучний інтелект для Європи» Європейська Комісія вперше надала офіційне визначення цієї дефініції, а саме: *штучний інтелект (ШІ) – це системи, які демонструють інтелектуальну поведінку, аналізуючи своє середовище і роблячи дії (з певним ступенем автономії) для досягнення конкретних цілей* [22].

Протягом останніх років таке розуміння ШІ було змінено і в Регламенті з'явився новий варіант дефініції: *система штучного інтелекту – це програмне забезпечення, розроблене за одним або декількома методами та підходами, переліченими у Додатку I (додаток до Регламенту – авт.), і може, для певного набору визначених людиною цілей, створювати результати, такі як вміст, прогнози, рекомендації, або рішення, що впливають на середовище, з яким вони взаємодіють* [12].

До методів та підходів щодо створення програм ШІ, визначених в Додатку 1 Регламенту, відносяться:

- підходи до машинного навчання, включаючи контрольоване і неконтрольоване навчання та навчання з використанням широкого спектру методів;
- підходи, засновані на логіці та знаннях, включаючи індуктивне (логічне) програмування, бази знань, індуктивні та дедуктивні механізми, (символічні) міркування та експертні системи;
- статистичні підходи, методи пошуку та оптимізації тощо.

Додаток 1 до Регламенту, як видається, слід сприймати як орієнтовний перелік методів та підходів щодо створення програм штучного інтелекту, складений до відома чи прикладу. Такий погляд підтверджується попередньою експертною оцінкою згідно з якою визначені у Додатку 1 Регламенту частина методів та підходів вважаються застарілими [13].

Відповідно, у статті 4 Регламенту зазначено, що Європейська Комісія уповноважена приймати акти для внесення змін до переліку методів та підходів, зазначених у Додатку I, з метою його оновлення з урахуванням розвитку технологічних розробок. Зрозуміло, що вичерпний перелік методів та підходів буде створювати суттєві бар'єри при віднесенні тих чи інших систем до систем штучного інтелекту, що перешкоджатиме розвитку інновацій та не сприятиме здійсненню належного правового регулювання доступу на ринок систем ШІ.

2) Основні засади та принципи щодо визначення напрямів та змісту правового регулювання з питань штучного інтелекту.

Аналіз нормативно-правової бази свідчить про наявність у законодавстві ЄС необхідних правових засад та механізмів регулювання суспільних відносин у сфері цифрової трансформації та розвитку інформаційних технологій, продуктів і послуг.

У Стратегії «Штучний інтелект для Європи» зазначається, що політика ЄС щодо ШІ спрямована на [22]:

- підвищення технологічного і промислового потенціалу ЄС та поширення ШІ у приватному і державному секторах економіки;
- підготовку до соціально-економічних змін, викликаних розвитком штучного інтелекту;
- забезпечення відповідної етичної і правової бази, заснованої на цінностях Європейського Союзу та відповідно до Хартії основних прав в ЄС.

У Координаційному плані щодо штучного інтелекту (2018 р.) в частині створення належної та передбачуваної етичної і нормативно-правової бази у цій сфері передбачено, що вона має забезпечити [23]:

- ефективні гарантії захисту основних прав і свобод;
- довіру до штучного інтелекту;
- безпеку інвестицій;
- конкурентні переваги для європейських підприємств на світовому ринку.

Крім цього, взірцем у деяких підходах для вказаного Регламенту є Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2016/679 від 27 квітня 2016 року про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних (GDPR) [24].

3) Основна мета та цілі розроблення нормативно-правової бази для використання штучного інтелекту.

У Пояснювальному меморандумі до Регламенту Європейська Комісія визначає наступні конкретні цілі свої пропозиції:

- гарантувати, що системи штучного інтелекту, які розміщуються на ринку Європейського Союзу та використовуються, є безпечними та поважають існуючий закон про основні права та цінності ЄС;
- забезпечити правову визначеність для сприяння інвестиціям та інноваціям у ШІ;
- посилити управління та ефективне застосування чинного законодавства про основні права та вимоги безпеки, що застосовуються до систем ШІ;
- сприяти розвитку єдиного ринку законних, безпечних та надійних програм ШІ та запобігати фрагментації ринку.

Крім цього, у статті 1 Регламенту визначені:

- гармонізовані правила розміщення на ринку, введення в експлуатацію та використання систем штучного інтелекту («системи ШІ») в ЄС;
- заборони певних практик штучного інтелекту;
- конкретні вимоги до систем ШІ з високим ризиком та зобов'язання для операторів таких систем;
- гармонізовані правила прозорості для систем штучного інтелекту, призначених для взаємодії з фізичними особами, систем розпізнавання емоцій та біометричної системи класифікації, а також систем штучного інтелекту, що ви-

користуються для генерації або маніпулювання вмістом зображень, аудіо чи відео;

– правила моніторингу та нагляду за ринком.

Водночас, дослідники звертають увагу на інші акценти мети, яку ставить Європейська Комісія, а саме:

забезпечення правових гарантій конфіденційності та основних прав європейських громадян з одночасним посиленням підтримки інвестицій та інновацій у розвиток штучного інтелекту в ЄС [20];

регулювання для усунення потенційних ризиків при розробці та експлуатації потенційно шкідливих продуктів і послуг, в яких використовується програмне забезпечення на основі машинного навчання та інших методів ШІ [13];

забезпечення правової визначеності для сприяння інвестиціям та інноваціям у ШІ [25];

формування своєї цифрової стратегії як такої, що надає пріоритет всебічним нормативним рамкам, спрямованим на посилення довіри до нових технологій та інновацій [26];

збільшення довіри до систем штучного інтелекту для забезпечення їх впровадження [27];

встановлення правових обмежень щодо використання поліцією розпізнавання обличчя [28] тощо.

4) Територіальне охоплення правового регулювання з питань штучного інтелекту.

Оскільки в якості зразка для певних правових механізмів застосування штучного інтелекту було взято GDPR, то в Регламенті задіяна аналогічна правова конструкція щодо визначення територіального охоплення. Запропонований в Регламенті екстериторіальний підхід щодо правового регулювання полягає в тому, що закордонні компанії, які хочуть продавати власні системи зі ШІ для використання в ЄС мають виконувати всі вимоги та положення Регламенту.

Запровадження принципу екстериторіальності щодо штучного інтелекту має вкрай важливі наслідки для економіки не лише ЄС, але і всього світу. Формулювання цього принципу в редакції: *«якщо бажаєш просувати свої товари, які містять системи штучного інтелекту, то маєш виконувати вимоги Регламенту»* означає, що вимоги Регламенту стосуються не лише безпосереднього виробника систем ШІ, але й усіх інших виробників до продукції яких в якості складових входять системи ШІ або інші вироби, що містять системи ШІ. Таким чином, оскільки Європейський Союз має розвинений ринок високотехнологічної продукції великої ємності, для значної частини країн світу, які будуть виробляти продукцію, що містить системи штучного інтелекту, ЄС по суті стає опосередкованим законодавцем.

5) Підходи до правового регулювання у сфері штучного інтелекту, що ґрунтуються на оцінках ризику.

Положення Регламенту для високо ризикованих систем ШІ визначають особливий порядок допуску на ринок ЄС шляхом створення та функціонування розгалуженої системи управління ризиками та якістю. Мова йде про використання ризик-орієнтованого підходу для регулювання порядку застосування систем ШІ, який широко використовується у нормативно-правових документах ЄС у сферах кібербезпеки, захисту персональних даних тощо.

На таку стратегію побудови правової бази Регламенту вченими та експертами звертається особлива увага, зокрема: однією з яскравих точок дотику з підходом GDPR є так званий «підхід, заснований на оцінці ризику» [20], Регламент про штучний інтелект проголошується як новий «GDPR для ШІ» [29]. При цьому, варто звернути увагу на деякі базові принципи.

Перший базовий правовий принцип – пряма заборона певних категорій систем ШІ.

Регламентом забороняється просування на ринок Євросоюзу систем ШІ, застосування яких є несумісним з європейськими цінностями, правами і свободами (стаття 5) [12], які:

1) використовують підсвідомі методики, які забезпечують істотне спотворення поведінки людини таким чином, щоб це завдало або могло завдати фізичну або психологічну шкоду;

2) використовують будь-яку вразливість певної групи осіб через їх вік, фізичні чи психічні вади, щоб істотно спотворювати поведінку людини, які відносяться до цієї групи, таким чином, щоб це завдало або могло завдати цій особі чи іншій особі фізичну або психологічну шкоду;

3) вводяться в експлуатацію або використовуються публічними органами влади для оцінки або класифікації репутації фізичних осіб або особистісних характеристик з соціальним балом, що призводить до наступного:

– згубного чи несприятливого ставлення до певних фізичних осіб або груп в соціальному контексті, які не пов'язані з контекстами, відповідно до яких дані були спочатку створені або зібрані (мова йде про профілювання – авт.);

– згубного чи несприятливого ставлення до певних фізичних осіб або груп, яке є невинуватим або непропорційним їх соціальній поведінки або її тяжкості;

4) використовуються у віддалених системах біометричної ідентифікації «в режимі реального часу» в публічних місцях для цілей правоохоронних органів.

Як видається, з погляду майбутньої правозастосовної практики, пункти 1) та 2) видаються найбільш дискусійними і такими, що потребують подальшого опрацювання з огляду на складність визначення чітких критеріїв причинно-наслідкових зв'язків між алгоритмом дії штучного інтелекту та факту завдання фізичної або психологічної шкоди, а також визначення певних алгоритмів ШІ такими, що реалізують підсвідомі методики, які однозначно мають мету нанесення шкоди.

Зазначене також підтверджується оцінками окремих авторів, наприклад, щодо недостатньої ясності та юридичної неоднозначності визначення систем ШІ з ви-

соким ризиком та визначення, що використовується для «підсвідомих методів», які застосовуються стосовно заборонених систем ШІ [30] або, що заборона на використання ШІ для певних сфер може призвести до обмеження конкуренції для європейських гравців та переміщенню інновацій з ЄС до інших країн [20] тощо.

Загалом, наявність в Регламенті прямої заборони доступу на ринок ЄС певних категорій систем ШІ може бути причиною критики цієї позиції Європейської Комісії. Однак, за нашими оцінками, розробники Регламенту цілком слушно вважають, що саме така концепція буде сприяти формуванню атмосфери довіри до виробів із штучним інтелектом у широких верств політиків, бізнесу і населення Європейського Союзу та інших держав, що співпрацюють з ЄС, за рахунок повного виключення випадків застосування систем ШІ, які реально можуть нанести шкоду.

Другий базовий правовий принцип – встановлення детального та всеосяжного правового режиму допуску високоризикованих систем штучного інтелекту на ринок ЄС.

Регламентом визначається клас високоризикованих систем ШІ, для якого встановлюється детальний правовий режим допуску на ринок ЄС. Основною метою цього режиму є виключення можливості нанесення шкоди при використанні високоризикованих систем ШІ або мінімізація ризиків отримання такої шкоди. Власне базова ідея всього Регламенту полягає саме у створенні правового забезпечення досягнення цієї мети.

У статті 6 Регламенту також викладено засади класифікації систем ШІ, згідно з якою вводиться термін «високоризикованого штучного інтелекту».

Високоризикований штучний інтелект – це така система ШІ, яка розміщується на ринку чи вводиться в експлуатацію незалежно від продуктів, зазначених у пунктах (а) та (б) та для якої виконуються обидві наступні умови:

а) система штучного інтелекту призначена для використання в якості компонента безпеки продукції, або ж вона сама є продукцією, на яку поширюється законодавство ЄС, наведене у Додатку II Регламенту;

б) продукція, компонентом безпеки якої є система штучного інтелекту, або сама система ШІ є продукцією, повинна пройти оцінку відповідності третьою стороною з метою розміщення на ринку або введення в експлуатацію цієї продукції відповідно до законодавства, наведеного у Додатку II Регламенту.

Крім загальних засад віднесення систем ШІ до високоризикованих у Додатку III до Регламенту наведено перелік систем ШІ, що віднесені до високоризикованих у зв'язку з їх застосуванням у таких сферах:

- 1) біометрична ідентифікація фізичних осіб;*
- 2) управління та експлуатація критичної інфраструктури;*
- 3) освіта та професійне навчання;*
- 4) зайнятість, управління працівниками та доступ до самозайнятості;*
- 5) доступ та користування приватними послугами і державними послугами та привілеями;*

б) міграція, притулок та управління прикордонним контролем;

7) відправлення правосуддя та демократичні процеси.

Слід також зауважити, що особливу увагу в Регламенті приділено застосуванню систем штучного інтелекту, віднесених до високоризикованих та призначених для *правоохоронної діяльності*, зокрема:

– використання правоохоронними органами ШІ для складання індивідуальних оцінок ризику фізичної особи щодо вчинення чи повторного вчинення злочину або ризику щодо потенційних жертв кримінальних правопорушень;

– використання правоохоронними органами поліграфів та подібних інструментів або систем зі ШІ для виявлення емоційного стану фізичної особи;

– використання правоохоронними органами ШІ для оцінки достовірності доказів у ході розслідування кримінальних правопорушень;

– використання правоохоронними органами ШІ для прогнозування виникнення або повторення фактичного чи потенційного кримінального правопорушення на основі профілювання фізичних осіб або оцінки особистісних якостей та характеристики або минулої злочинної поведінки фізичних осіб або груп;

– використання правоохоронними органами для профілювання фізичних осіб під час виявлення, розслідування або переслідування у кримінальних правопорушеннях;

– аналізу злочинів щодо фізичних осіб, що надають можливість правоохоронним органам здійснювати пошук складних, пов'язаних та не пов'язаних між собою великих масивів даних, доступних у різних джерелах даних або в різних форматах даних, з метою виявлення невідомих закономірностей або виявлення прихованих взаємозв'язків у цих даних.

З огляду на поширення конфліктів у різних державах світу, пов'язаних з використанням систем публічного відеоспостереження зі ШІ з правоохоронною метою, цілком зрозумілою видається позиція Європейської Комісії у цій сфері.

Важливу думку в частині віднесення до високоризикованих систем ШІ, які використовуються у *сфері зайнятості, управління працівниками та забезпечення доступу до самозайнятості*, було оприлюднено Х. Монзон. Загалом підтримуючи підхід, реалізований у проекті Регламенту щодо обережної оцінки можливості застосування систем ШІ для оцінки чи надання певних характеристик персоналу внаслідок дуже великого ризику проявів *непрямої дискримінації*, вона звертає увагу, що це поняття не народилося внаслідок використання технологій, а пройшло до цього довгий і незалежний шлях, визнаний на рівні юриспруденції та нормативному рівні [31].

У контексті зазначеного слід звернути увагу, що створення алгоритмів майже усіх сучасних систем ШІ, які демонструють високу ефективність моделювання когнітивних функцій людини, базується на використанні різних методів машинного навчання (*штучні нейронні мережі, глибинне навчання, індуктивне логічне програмування, баєсові мережі, навчання з підкріпленням тощо*). Відповідно, для

розробки і «навчання» алгоритмів систем штучного інтелекту як і для навчання дітей різного віку широко використовуються результати людського досвіду, представлені певною інформацією або у формі даних. При цьому, недоліки реальної людської діяльності знаходять відображення в інформації або даних, що використовуються і для «навчання» систем ШІ.

В цілому, як видається, причинами відомих нині проявів непрямой дискримінації та помилок, пов'язаних з використанням систем штучного інтелекту, є обставини, що історично склалися завдяки:

- наявності певних упереджених традицій та звичаїв;
- утворенню певної упередженої сукупності норм законодавства, кожна з яких окремо могла не визнаватись дискримінаційною;
- застосуванню недосконало сформованих критеріїв оцінки або визначення окремих даних чи характеристик суб'єктів;
- використанню не репрезентативного набору фактологічних чи інших даних про людину.

У «доалгоритмічну епоху» (коли були відсутні системи штучного інтелекту) ризик можливого прояву непрямой дискримінації за наявності вище названих обставин мінімізувався завдяки впливу досвіду, особистих якостей та вражень особи, яка приймала рішення стосовно надання тих чи інших оцінок людині. Це відбувалося тому, що особа, яка приймає рішення в частині визначення оцінки, крім оброблення звичайним набором людських когнітивних функцій певної сукупності фактологічної інформації про конкретну людину, застосовує ще й такі надскладні когнітивні функції як: співчуття, почуття гідності, поваги, емоції, емпатії тощо.

Таким чином, внаслідок застосування надскладних когнітивних функцій відбувалася компенсація недосконалості критеріїв, які застосовувались. Водночас, сучасна наука і техніка ще не демонструють прикладів, які б свідчили про можливість моделювання надскладних когнітивних функцій на алгоритмічному рівні. Тому сучасні моделі систем штучного інтелекту, безумовно, можуть допускати помилки при оцінці якостей людини, які стають причиною проявів непрямой дискримінації.

Вирішення проблеми високого ризику проявів непрямой дискримінації за умови використання систем ШІ видається можливим за такими напрямками:

Перший (внутрішній для систем ШІ) – вдосконалення можливостей систем ШІ в частині моделювання надскладних когнітивних функцій людини. Однак, цей шлях є довгим і недостатньо надійним в частині прогнозування результату.

Другий (зовнішній для систем ШІ) – це: а) відпрацювання більш точних, детальних та достовірних критеріїв оцінки тих чи інших якостей та характеристик людей за певним репрезентативним набором фактологічних чи інших даних; б) вдосконалення системи права на рівні юриспруденції та на нормативному рівні з метою створення правових умов зниження ризиків можливого прояву непрямой

дискримінації; в) попереднє максимальне очищення від можливих упереджень різної природи інформації та даних, які готуються для використання у «навчанні» систем ШІ.

Проблема непрямой дискримінації при застосуванні систем ШІ відома майже в усіх країнах світу. Наприклад, у травні 2021 року Робоча група з питань штучного інтелекту (ШІ) Палати представників США провела слухання на тему «*Справедливі алгоритми: як орієнтований на людину штучний інтелект може боротися із системним расизмом та расовою несправедливістю у житлово-фінансових послугах*» [32]. Учасниками слухань були висловлені наступні пропозиції: використовувати для аналізу неупереджені дані, вдосконалити урядові фінансові положення з метою зниження ризику нерівності, розробити більш репрезентативні та надійні масиви даних з нетрадиційних джерел тощо [33].

У запропонованому Європейською Комісією варіанті Регламенту ще залишається багато дискусійних питань, які потребують подальшого опрацювання. Але вкрай важливою для визначення подальшого вектору розвитку людства і правового регулювання штучного інтелекту є проблема передбачуваних та керованих відносин та визначення якою інформацією потрібно обмінюватися між людьми та роботами. В Регламенті Європейська Комісія врахувала майже всі рекомендації відомої Резолюції Європейського Парламенту (2017 р.) [16] за винятком зазначеної проблеми.

Запропонований проект Регламенту принципово не налаштований для застосування до автономних роботів, оскільки за наданим в ньому визначенні *система штучного інтелекту* може застосовуватися для *певного набору визначених людиною цілей*, створювати результати, такі як вміст, прогнози, рекомендації, або рішення, що впливають на середовище, з яким вони взаємодіють.

У Резолюції Європейського Парламенту (2017 р.) [16] робиться акцент на тому, що передбачувані та керовані відносини мають вирішальне значення для визначення того, якою інформацією потрібно обмінюватися між людьми та роботами, щоб забезпечити безперешкодні спільні дії між людиною і роботом. А тому рекомендує Єврокомісії подати таку пропозицію щодо законодавчого інструменту з правових питань, пов'язаних з розробкою та використанням робототехніки та ШІ, горизонт дії якої простягався би на майбутні 10–15 років, тобто на час протягом якого очікується бурхливий розвиток роботів та ШІ, передусім, в частині автономізації їх дій. При цьому зауважує, що майбутній законодавчий документ жодним чином не повинен обмежувати тип або розмір збитків, форми компенсації виключно на тій підставі, що шкоду завдає нелюдський агент.

І вже в окремому пункті Рекомендацій (п. 59) зовсім явно дає завдання Єврокомісії: вивчити, проаналізувати та розглянути наслідки усіх можливих правових рішень, таких як *створення специфічного правового статусу для роботів*, щоб можна було встановити принаймні для найскладніших автономних роботів *статус електронних осіб*, відповідальних за запобігання шкоди, яку вони можуть

заподіяти, і, можливо застосування електронної правосуб'єктності у випадках, *коли роботи приймають самостійні рішення або самостійно взаємодіють з третіми особами.*

Європейський Парламент також побіжно визначає, що характерним критерієм автономності робота та штучного інтелекту є здатність до *самонавчання*. Нині ми є свідками того, що наука і практика знаходиться на порозі створення роботів зі штучним інтелектом та системами самонавчання нового покоління.

В цілому, як свідчить аналіз, у найближчій історичній перспективі постане вкрай актуальною *проблема створення моделі правового регулювання розробки, впровадження і застосування роботів зі штучним інтелектом та можливість-ми для самонавчання.* Її вирішенню, як видається, може сприяти запровадження нового терміну – *«загальний штучний інтелект» (ЗШІ, Artificial General Intelligence, AGI)* [34].

Сутність цього поняття може визначатися як *сукупність комп'ютерних програм, що еквівалентно імітують (моделюють) когнітивні функції людини, які використовуються при реалізації будь-якого виду діяльності без участі людини для досягнення поставлених або самостійно визначених цілей відповідно до встановлених критеріїв і параметрів їх досягнення.*

Поряд з викладеним варто зауважити, що українська правова наука поряд із вченими провідних країн світу вже активно рухається в контексті вивчення нагальних проблем правового регулювання з питань розробки, впровадження і застосування штучного інтелекту та робототехніки. Зокрема, на основі розглянутих та інших наукових здобутків [34, 2, 11, 35, 36, 37, 38, 39, 40 тощо] до затвердженої 26 березня 2021 р. Загальними зборами НАПрН України Стратегії розвитку Національної академії правових наук України на 2021–2025 роки (визначає пріоритетні напрями фундаментальних і прикладних досліджень, завдання та принципи подальшого розвитку правової науки, наукового забезпечення модернізації державно-правових відносин в Україні) було включено окремий розділ «Правове забезпечення у сфері цифрової трансформації».

ВИСНОВКИ

Розгляд проблеми правового регулювання у сфері застосування штучного інтелекту в контексті розвитку законодавства Європейського Союзу дає можливість дійти таких основних висновків і пропозицій.

1. Історико-правовий аналіз формування інформаційного суспільства та процесів цифрової трансформації свідчить, що наприкінці ХХ століття сформувався стійка думка, що використання систем зі штучним інтелектом відкриває позитивні перспективи вирішення локальних і глобальних проблем людства. За цих умов Європейський Союз та низка країн світу (Австралія, Велика Британія, Індія, Канада, Китай, Малайзія, Мексика, Південна Корея, Сполучені Штати Америки, Японія та інші) прийняли стратегії та інші правові акти з питань використання і розвитку систем штучного інтелекту.

У вказаних документах розглядається широкий спектр актуальних проблем використання систем зі штучним інтелектом (соціальних, економічних, політичних, технологічних, правових тощо). Водночас, правові складові національних стратегій розвитку штучного інтелекту різняться між собою за змістом та підходами щодо системності розгляду реальних та потенційних проблем у цій сфері.

2. У контексті сучасних глобальних процесів перспективними видаються оприлюднені у квітні 2021 р. пропозиції Європейської Комісії щодо правового регулювання у сфері штучного інтелекту та прийняття Регламенту Європейського Парламенту і Ради, що встановлює гармонізовані правила про штучний інтелект – Закону про штучний інтелект (Artificial intelligence Act).

При цьому, Європейською Комісією визначено такі основні цілі правового регулювання у сфері штучного інтелекту:

– *гарантувати, що системи штучного інтелекту, які розміщуються на ринку Європейського Союзу та використовуються, є безпечними та поважають існуючий закон про основні права та цінності ЄС;*

– *забезпечити правову визначеність для сприяння інвестиціям та інноваціям у штучний інтелект;*

– *посилити управління та ефективно застосування чинного законодавства про основні права та вимоги безпеки, що застосовуються до систем штучного інтелекту;*

– *сприяти розвитку єдиного ринку законних, безпечних та надійних програм штучного інтелекту та запобігати фрагментації ринку.*

3. У сучасних умовах вкрай актуальною і складною науковою та прикладною проблемою постає створення моделі правового регулювання розроблення, впровадження і застосування роботів зі штучним інтелектом та можливостями для самонавчання.

При цьому, відповідно до правових актів ЄС передусім мають бути опрацьовані можливі наслідки усіх правових рішень у разі:

– *створення специфічного правового статусу для роботів зі штучним інтелектом;*

– *встановлення для найскладніших автономних роботів статусу електронних осіб, відповідальних за запобігання шкоди, яку вони можуть заподіяти;*

– *можливого застосування електронної правосуб'єктності у випадках, коли роботи приймають самостійні рішення або самостійно взаємодіють з третіми особами.*

4. У контексті формування законодавства ЄС у сфері штучного інтелекту актуальним також постає питання створення національного законодавства у вказаній сфері. Його вирішенню сприятиме розвиток наукових досліджень з питань правового забезпечення у сфері цифрової трансформації, визначених Стратегією розвитку Національної академії правових наук України на 2021–2025 роки, зокрема щодо:

– теоретико-методологічних засад формування і розвитку новітніх правових засад визначення понять, критеріїв, змісту та обсягів правоздатності, дієздатності й деліктоздатності штучного інтелекту і робототехніки, опрацювання проблем визначення їх спеціальної або загальної правосуб'єктності та юридичної відповідальності у цій сфері;

– правового режиму проектування, виробництва, впровадження та експлуатації сучасних систем і засобів цифрової трансформації та їх основних складових (технологій Інтернету речей, штучного інтелекту, робототехніки, криптовалют, технологій блокчейн, «хмарних» технологій, «великих даних», електронних комунікацій та соціальних мереж);

– проблем правового регулювання з питань застосування автономних (безпілотних) транспортних засобів на основі використання технологій штучного інтелекту (автомобілів, літальних апаратів, морських і річкових суден та ін.) з урахуванням прогнозованих змін міжнародного права про відкрите море, дорожній рух, цивільну авіацію тощо;

– гармонізації та імплементації норм правових актів Європейського Союзу та міжнародного права у сфері штучного інтелекту в законодавство України відповідно до її зобов'язань;

– теоретико-правових основ захисту прав та безпеки людини, суспільства і держави в умовах застосування штучного інтелекту і робототехніки, а також визначення юридичної відповідальності за правопорушення у цій сфері.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

Проведене дослідження має виняткове значення для подальших наукових розробок з питань правового регулювання у сфері штучного інтелекту. Передусім це стосується подальшого пошуку балансу щодо взаємодії людини зі штучним інтелектом та формування державно-правових гарантій захисту прав, свобод і безпеки людини в умовах застосування штучного інтелекту. Системного опрацювання потребують проблеми щодо можливості надання специфічного правового статусу для роботів зі штучним інтелектом і застосування електронної правосуб'єктності у випадках, коли роботи приймають самостійні рішення або самостійно взаємодіють з третіми особами. Відповідно має розвиватися та розширюватися предметна сфера права, понятійно-категоріальний апарат, базові принципи і засади правового регулювання у сфері штучного інтелекту з урахуванням світового досвіду і законодавства Європейського Союзу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1]. Баранов О. А. Правове забезпечення інформаційної сфери: теорія, методологія і практика: монографія. Київ: Едельвейс, 2014. 497 с.
- [2]. Баранов О. А. Інтернет речей: теоретико-методологічні основи правового регулювання. Т. 1: Сфери застосування, ризики і бар'єри, проблеми правового регулювання: монографія. К.: Видавничий дім «АртЕк», 2018. 344 с.

- [3] Australia's Artificial Intelligence Action Plan (2021-2022) Department of Industry, Science and Technology. URL: <https://www.industry.gov.au/data-and-publications/australias-artificial-intelligence-action-plan> (дата звернення: 26.07.2021)
- [4] Pan-Canadian AI Strategy. URL: <https://cifar.ca/ai/> (дата звернення: 02.08.2021)
- [5] A Next Generation Artificial Intelligence Development Plan (China Copyright and Media, 20 July 2017). URL: <https://chinacopyrightandmedia.wordpress.com/2017/07/20/a-next-generation-artificial-intelligence-development-plan/> (дата звернення: 03.08.2021)
- [6] Artificial Intelligence Sector Deal. Policy paper (GOV.UK, 21 May 2019). URL: <https://www.gov.uk/government/publications/artificial-intelligence-sector-deal/ai-sector-deal> (дата звернення: 15.08.2021)
- [7] European Commission, Artificial Intelligence for Europe (Communication, COM (2018) 237 final 2018). URL: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/communication-artificial-intelligence-europe> (дата звернення: 26.07.2021)
- [8] Strategie Künstliche Intelligenz der Bundesregierung (Der Bundesregierung November 2018). URL: https://www.bmbf.de/files/Nationale_KI-Strategie.pdf (дата звернення: 26.07.2021)
- [9] Mid- to Long-Term Master Plan in Preparation for the Intelligent Information Society information society (Government of the Republic of Korea 2016). URL: <http://english.msip.go.kr/english/msipContents/contentsView.do?catId=msse56&artId=135286> (дата звернення: 26.07.2021)
- [10] National Science and Technology Council. Networking and Information Technology Research and Development Subcommittee, The National artificial intelligence research and development strategic plan (Washington, the White House October, 2016). URL: https://www.nitrd.gov/news/national_ai_rd_strategic_plan.aspx (дата звернення: 26.07.2021)
- [11] О. Баранов. Правові аспекти національних стратегій розвитку штучного інтелекту. Юридична Україна. 2019. №7. С. 21–38.
- [12] Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council laying down harmonised rules on artificial intelligence (Artificial intelligence Act) (EUR-LEX, 21/04/2021). URL: <https://europa.eu/legal-content/ES/ALL/?uri=COM:2021:206:FIN> (дата звернення: 17.09.2021)
- [13] C. Hawes, J. Hatzel, C. Holder European Commission publishes draft proposal for a Regulation on a European Approach for AI (Bristows, May 5 2021) URL: <https://www.bristows.com/news/the-commissions-proposed-artificial-intelligence-regulation/> (дата звернення: 17.08.2021)
- [14] K. Halm and other European Commission Proposes Sweeping New Regulatory Schema for «High-Risk» AI Systems (Davis Wright, May 06 2021). URL: <https://www.dwt.com/blogs/artificial-intelligence-law-advisor/2021/05/european-commission-high-risk-ai-regulations#page=1> (дата звернення: 14.09.2021)
- [15] B. McElligott and other New EU AI Regulation 10,000 ft View (Mason Hayes & Curran, May 11 2021). URL: <https://www.mhc.ie/latest/blog/new-eu-ai-regulation-10000-ft-view-1> (дата звернення: 21.08.2021)
- [16] European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics. Strasbourg European Parliament 16 February 2017. URL: http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0051_EN.html?redirect (дата звернення: 15.08.2021)

- [17] White Paper on Artificial Intelligence: a European approach to excellence and trust 19 February 2020 (European Commission website, 19 February 2020). URL: https://ec.europa.eu/info/publications/white-paper-artificial-intelligence-european-approach-excellence-and-trust_en (дата звернення: 15.08.2021)
- [18] Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union (EUR-Lex, 2012). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/tfeu_2012/oj (дата звернення: 16.08.2021)
- [19] Heather Catchpole Europe's groundbreaking AI Act: are «superfines» the price to pay for trust in tech? (The Lens, May 5 2021). URL: <https://thelens.slaughterandmay.com/post/102gx62/europes-groundbreaking-ai-act-are-superfines-the-price-to-pay-for-trust-in-te> (дата звернення: 19.08.2021)
- [20] B Van den Brande Europese Unie neemt de leiding in regulering van AI (SIRIUS.LEGAL, May 5 2021). URL: <https://siriuslegaladvocaten.be/europese-unie-neemt-de-leiding-in-regulering-van-ai/> (дата звернення: 15.08.2021)
- [21] Europe fit for the Digital Age: Commission proposes new rules and actions for excellence and trust in Artificial Intelligence. Press release (European Commission, 21 April 2021). URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_21_1682 (дата звернення: 19.08.2021)
- [22] European Commission, Communication from the Commission artificial Intelligence for Europe COM (2018) 237 (Brussels, 25.4.2018). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2018%3A237%3AFIN> (дата звернення: 18.08.2021)
- [23] Communication from the Commission to the European parliament, the European Council, the Council, the European economic and social Committee and the Committee of the regions Coordinated Plan on Artificial Intelligence (Brussels, 7.12.2018). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX:52018DC0795> (дата звернення: 15.08.2021)
- [24] Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj> (дата звернення: 15.08.2021)
- [25] J. Buckley, S. Morrow European Commission publishes proposal for AI Regulation (27 APRIL 2021). URL: <https://dwfgroup.com/en/news-and-insights/insights/2021/4/european-commission-publishes-proposal-for-ai-regulation> (дата звернення: 08.09.2021)
- [26] H. Catchpole Europe's groundbreaking AI Act: are «superfines» the price to pay for trust in tech? (The Lens, May 05 2021). URL: <https://thelens.slaughterandmay.com/post/102gx62/europes-groundbreaking-ai-act-are-superfines-the-price-to-pay-for-trust-in-te> (дата звернення: 11.09.2021)
- [27] D. Cicco and other The EU response to AI challenges – Another (risk-based) Regulation (STEP.TOE, May 06 2021). URL: <https://www.steptointernationalcomplianceblog.com/2021/05/the-eu-response-to-ai-challenges-another-risk-based-regulation/#page=1> (дата звернення: 15.08.2021)
- [28] Artificial Intelligence Regulation Coming to European Union (Carpenter Wellington, May 06 2021). URL: <https://carpenterwellington.com/post/artificial-intelligence-regulation-coming-european-union/> (дата звернення: 19.08.2021)
- [29] R. Corbet The EU's new Regulation on Artificial Intelligence (ARTHUR COX, May 06 2021). URL: <https://www.arthurcox.com/knowledge/the-eus-new-regulation-on-artificial-intelligence/> (дата звернення: 19.09.2021)

- [30] F. Cunningham, C. Horgan First-ever legal framework for AI proposes obligations for developers, users and importers (Bird&Bird, 05–2021). URL: <https://www.twobirds.com/en/news/articles/2021/global/first-ever-legal-framework-for-ai-proposes-obligations-for-developers-users-and-importers>(дата звернення: 23.08.2021)
- [31] H. Monzón El uso de inteligencia artificial de «alto riesgo» en el trabajo (CMS law-tax-future, Abril 2021). URL: <https://cms.law/es/esp/publication/el-uso-de-inteligencia-artificial-de-alto-riesgo-en-el-trabajo> (дата звернення: 12.09.2021)
- [32] Equitable Algorithms: How Human-Centered AI Can Address Systemic Racism and Racial Justice in Housing and Financial Services. Hearings. United States House of Representatives Committee on Financial Services. (Financial Services, May 07, 2021). URL: <https://financialservices.house.gov/calendar/eventsingle.aspx?EventID=407749> (дата звернення: 15.08.2021)
- [33] M. Wilson-Bilik US House AI Task Force Is the latest authority to address algorithms and racism (EVERSHEDS SUTHERLAND, May 12, 2021). URL: <https://us.eversheds-sutherland.com/NewsCommentary/Legal-Alerts/241756/US-House-AI-Task-Force-Is-the-latest-authority-to-address-algorithms-and-racism> (дата звернення: 17.09.2021)
- [34] О. Баранов. Інтернет речей (ІоТ): робот зі штучним інтелектом у правовідносинах. Юридична Україна. 2018. № 5–6. С. 75–95.
- [35] Дзьобань О. П., Пилипчук В. Г. Інформаційне насилля та безпека : світоглядно-правові аспекти : монографія / Дзьобань О. П., Пилипчук В. Г. (за заг. ред. проф. В. Пилипчука). Харків : Майдан, 2011. 244 с.
- [36] Пилипчук В. Г., Брижко В. М., Доронін І. М. та ін. Захист прав, приватності та безпеки людини в інформаційну епоху: монографія / Пилипчук В. Г., Брижко В. М., Доронін І. М., Золотар О. О., Батиргареева В. С., Богущкий П. П., Радзівська О. О., Тарасюк А. В., Ткачук Т. Ю.; за заг. ред. акад. НАПрН України В. Г. Пилипчука. Київ, Одеса : Фенікс, 2020. 260 с.
- [37] Пилипчук В. Г., Брижко В. М., Баранов О. А., Мельник К. С. Становлення і розвиток правових основ та системи захисту персональних даних в Україні: монографія / В. Г. Пилипчук, В. М. Брижко, О. А. Баранов, К. С. Мельник; за ред. В. М. Брижко, В. Г. Пилипчука. К.: ТОВ «Видавничий дім «АргЕк», 2017. 226 с.
- [38] Pylypchuk Volodymyr, Bryzhko Valerii Privacy, information privacy and private personal data security. Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal. 2020. № 1 (25). URL: https://sp-sciences.io.ua/s2734533/pylypchuk_volodymyr_bryzhko_valerii_2020_privacy_information_privacy_and_private_personal_data_security_social_and_human_sciences_polish-ukrainian_scientific_journal_01_25 (дата звернення: 27.08.2021)
- [39] Pylypchuk Volodymyr Formation of the international legal standards of protection of the human privacy and individual freedoms. Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal. 2018. № 1 (18). URL: https://sp-sciences.io.ua/s2624537/pylypchuk_volodymyr_2018_formation_of_the_international_legal_standards_of_protection_of_the_human_privacy_and_individual_freedoms_social_and_human_sciences_polish-ukrainian_scientific_journal_01_17 (дата звернення 27.08.2021)
- [40] Government response to the call for views on consumer connected product cyber security legislation. Policy paper (GOV. UK, published 21 April 2021). URL: <https://www.gov.uk/government/publications/regulating-consumer-smart-product-cyber-security-government-response/government-response-to-the-call-for-views-on-consumer-connected-product-cyber-security-legislation> (дата звернення: 22.08.2021)

REFERENCES

- [1] Baranov, O. A. (2014). *Legal support of the information sphere: theory, methodology and practice*. Kyiv: Edelweiss.
- [2] Baranov, O. A. (2018). *Internet of Things: theoretical and methodological foundations of legal regulation. Vol. 1: Areas of application, risks and barriers, problems of legal regulation*. Kyiv: ArtEk Publishing House.
- [3] Australia's Artificial Intelligence Action Plan (2021-2022) Department of Industry, Science and Technology. (2021, July). Retrieved from <https://www.industry.gov.au/data-and-publications/australias-artificial-intelligence-action-plan>
- [4] Pan-Canadian AI Strategy. (2021, August). Retrieved from <https://cifar.ca/ai/>
- [5] A Next Generation Artificial Intelligence Development Plan. China Copyright and Media. (2021, August). Retrieved from <https://chinacopyrightandmedia.wordpress.com/2017/07/20/a-next-generation-artificial-intelligence-development-plan/>
- [6] Artificial Intelligence Sector Deal. Policy paper. (2021, August). Retrieved from <https://www.gov.uk/government/publications/artificial-intelligence-sector-deal/ai-sector-deal>
- [7] European Commission, Artificial Intelligence for Europe. (2021, July). Retrieved from <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/communication-artificial-intelligence-europe>
- [8] Strategie Künstliche Intelligenz der Bundesregierung. (2021, July). Retrieved from https://www.bmbf.de/files/Nationale_KI-Strategie.pdf
- [9] Mid- to Long-Term Master Plan in Preparation for the Intelligent Information Society information society. (2021, July). Retrieved from <http://english.msip.go.kr/english/msipContents/contentsView.do?cateId=msse56&artId=135286>
- [10] The National artificial intelligence research and development strategic plan. National Science and Technology Council. Networking and Information Technology Research and Development Subcommittee. (2021, July). Retrieved from https://www.nitrd.gov/PUBS/national_ai_rd_strategic_plan.pdf
- [11] O. Baranov (2019). Legal aspects of national strategies for the development of artificial intelligence. *Legal Ukraine*. 7. 21–38.
- [12] Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council laying down harmonised rules on artificial intelligence. (2021, September). Retrieved from <https://europa.eu/legal-content/ES/ALL/?uri=COM:2021:206:FIN>
- [13] C. Hawes, J. Hatzel, C. Holder (2021). European Commission publishes draft proposal for a Regulation on a European Approach for AI. *Bristows*. Retrieved from <https://www.bristows.com/news/the-commissions-proposed-artificial-intelligence-regulation/>
- [14] K. Halm and other (2021). European Commission Proposes Sweeping New Regulatory Schema for «High-Risk» AI Systems. *Davis Wright*. Retrieved from <https://www.dwt.com/blogs/artificial-intelligence-law-advisor/2021/05/european-commission-high-risk-ai-regulations#page=1>
- [15] B. McElligott and other (2021). New EU AI Regulation 10,000 ft View (2021, August). Retrieved from <https://www.mhc.ie/latest/blog/new-eu-ai-regulation-10000-ft-view-1>
- [16] European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics. (2021, August). Retrieved from http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0051_EN.html?redirect
- [17] White Paper on Artificial Intelligence: a European approach to excellence and trust 19 February 2020. (2021, August). Retrieved from https://ec.europa.eu/info/publications/white-paper-artificial-intelligence-european-approach-excellence-and-trust_en

- [18] Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. (2021, August). Retrieved from https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/tfeu_2012/oj
- [19] Heather Catchpole Europe's groundbreaking AI Act: are «superfines» the price to pay for trust in tech? (2021, August). Retrieved from: <https://thelens.slaughterandmay.com/post/102gx62/europes-groundbreaking-ai-act-are-superfines-the-price-to-pay-for-trust-in-te>
- [20] B Van den Brande (2021). Europese Unie neemt de leiding in regulering van AI. *Sirius Legal*. Retrieved from <https://siriuslegaladvocaten.be/europese-unie-neemt-de-leiding-in-regulering-van-ai/>
- [21] Europe fit for the Digital Age: Commission proposes new rules and actions for excellence and trust in Artificial Intelligence. (2021, August). Retrieved from https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_21_1682
- [22] European Commission, Communication from the Commission artificial Intelligence for Europe COM. (2021, August). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2018%3A237%3AFIN>
- [23] Communication from the Commission to the European parliament, the European Council, the Council, the European economic and social Committee and the Committee of the regions Coordinated Plan on Artificial Intelligence. (2021, August). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX:52018DC0795>
- [24] Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing. (2021, August). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj>
- [25] J. Buckley, S. Morrow (2021). European Commission publishes proposal for AI Regulation. Retrieved from <https://dwfgroup.com/en/news-and-insights/insights/2021/4/european-commission-publishes-proposal-for-ai-regulation>
- [26] H. Catchpole (2021). Europe's groundbreaking AI Act: are «superfines» the price to pay for trust in tech? *The Lens*. Retrieved from <https://thelens.slaughterandmay.com/post/102gx62/europes-groundbreaking-ai-act-are-superfines-the-price-to-pay-for-trust-in-te>
- [27] D. Cicco and other (2021). The EU response to AI challenges – Another (risk-based) Regulation. *Steptoe*. Retrieved from <https://www.steptoointernationalcomplianceblog.com/2021/05/the-eu-response-to-ai-challenges-another-risk-based-regulation/#page=1>
- [28] Artificial Intelligence Regulation Coming to European Union (2021, August). Retrieved from <https://carpenterwellington.com/post/artificial-intelligence-regulation-coming-european-union/>
- [29] R. Corbet (2021). The EU's new Regulation on Artificial Intelligence. *Arthur Cox*. Retrieved from <https://www.arthurcox.com/knowledge/the-eus-new-regulation-on-artificial-intelligence/>
- [30] F. Cunningham, C. Horgan (2021). First-ever legal framework for AI proposes obligations for developers, users and importers. *Bird & Bird*. Retrieved from <https://www.twobirds.com/en/news/articles/2021/global/first-ever-legal-framework-for-ai-proposes-obligations-for-developers-users-and-importers>
- [31] H. Monzón (2021). El uso de inteligencia artificial de «alto riesgo» en el trabajo. *CMS law-tax-future*. Retrieved from <https://cms.law/es/esp/publication/el-uso-de-inteligencia-artificial-de-alto-riesgo-en-el-trabajo>

- [32] Virtual Hearing – Equitable Algorithms: How Human-Centered AI Can Address Systemic Racism and Racial Justice in Housing and Financial Services. (2021, August). Retrieved from <https://financialservices.house.gov/calendar/eventsingle.aspx?EventID=407749>
- [33] M. Wilson-Bilik (2021). US House AI Task Force Is the latest authority to address algorithms and racism. *Eversheds Sutherland*. Retrieved from <https://us.eversheds-sutherland.com/NewsCommentary/Legal-Alerts/241756/US-House-AI-Task-Force-Is-the-latest-authority-to-address-algorithms-and-racism>
- [34] O. Baranov (2018). Internet of Things (IoT): a robot with artificial intelligence in a legal relationship. *Legal Ukraine*. 5–6. 75–95.
- [35] Dzoban, O. P., Pylypchuk, V. G. (2011). Information violence and security: worldview and legal aspects. Kharkiv: Maidan.
- [36] Pylypchuk, V. G., Bryzhko, V. M., Doronin I. M. and others (2020). *Protection of human rights, privacy and security in the information age*. Kyiv, Odessa: Phoenix.
- [37] Pylypchuk, V. G., Bryzhko, V. M., Baranov, O. A., Melnyk K. S. (2017). *Formation and development of legal bases and systems of protection of personal data in Ukraine*. Kyiv: LLC Publishing House «ArtEk».
- [38] Pylypchuk, Volodymyr, Bryzhko, Valerii (2020). Privacy, information privacy and private personal data security. *Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal*. 1 (25). Retrieved from https://sp-sciences.io.ua/s2734533/pylypchuk_volodymyr_bryzhko_valerii_2020_.privacy_information_privacy_and_private_personal_data_security._social_and_human_sciences._polish-ukrainian_scientific_journal_01_25_
- [39] Pylypchuk, Volodymyr (2018). Formation of the international legal standards of protection of the human privacy and individual freedoms. *Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal*. 1(18). Retrieved from https://sp-sciences.io.ua/s2624537/pylypchuk_volodymyr_2018_.formation_of_the_international_legal_standards_of_protection_of_the_human_privacy_and_individual_freedoms._social_and_human_sciences._polish-ukrainian_scientific_journal_01_17_
- [40] Government response to the call for views on consumer connected product cyber security legislation. (2021, August). Retrieved from <https://www.gov.uk/government/publications/regulating-consumer-smart-product-cyber-security-government-response/government-response-to-the-call-for-views-on-consumer-connected-product-cyber-security-legislation>

Володимир Григорович Пилипчук

Доктор юридичних наук, професор

Академік Національної академії правових наук України

Державна наукова установа «Інститут інформації, безпеки і права

Національної академії правових наук України»

01024, вулиця Пилипа Орлика,3, м. Київ, Україна

Баранов Олександр Андрійович

Доктор юридичних наук, старший науковий співробітник

Керівник Наукового центру цифрової трансформації і права

Державна наукова установа «Інститут інформації, безпеки і права

Національної академії правових наук України»

01024, вулиця Пилипа Орлика,3, м. Київ, Україна

Гиляка Олег Сергійович

Кандидат юридичних наук, старший дослідник,
Старший науковий співробітник Державної наукової
установи «Інститут інформації, безпеки і права
Національної академії правових наук України»
01024, вулиця Пилипа Орлика, 3, м. Київ, Україна

Доцент кафедри міжнародного приватного права і порівняльного правознавства
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61002, вулиця Пушкінська, 77, м. Харків, Україна

Volodymyr G. Pylypchuk

Doctor of Law, Professor
Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine
State Scientific Institution «Institute of Information, Security and Law
of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine»
01024, 3 Pylypa Orlyka Str., Kyiv, Ukraine

Oleksandr A. Baranov

Doctor of Law, Senior Researcher
Head of the Scientific Center for Digital Transformation and Law
State Scientific Institution «Institute of Information, Security and Law
of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine»
01024, 3 Pylypa Orlyka Str., Kyiv, Ukraine

Oleh S. Nyliaka

Candidate of Law, Senior Researcher
State Scientific Institution «Institute of Information, Security and Law
of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine»
01024, 3 Pylypa Orlyka Str., Kyiv, Ukraine

Assistant of the Department of Private International and Comparative Law
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Пилипчук В. Г., Баранов О. А., Гиляка О. С. Проблема правового регулювання у сфері штучного інтелекту в контексті розвитку законодавства Європейського Союзу. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29. № 2. С. 36–62.

Suggested Citation: Pylypchuk, V. G., Baranov, O. A., & Hyliaka, O. S. (2022). The problem of legal regulation in the field of artificial intelligence in the context of the development of the legislation of the European Union. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 29(2), 36–62.

Стаття надійшла / Submitted: 22.05.2022

Доопрацьовано / Revised: 21.06.2022

Схвалено до друку / Accepted: 05.07.2022

Олег Володимирович Зайчук

*Науково-дослідний інститут приватного права
і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака
Національна академія правових наук України
Київ, Україна*

Володимир Іванович Король

*Науково-дослідний інститут приватного права
і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака
Національна академія правових наук України
Київ, Україна*

Володимир Іванович Нагнибіда

*Науково-дослідний інститут приватного права
і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака
Національна академія правових наук України
Київ, Україна*

НОВІТНІ ПІДХОДИ ДО РЕГУЛЮВАННЯ ІНСТИТУТІВ ЦИФРОВОГО ПРАВА У ЗАКОНОДАВСТВІ ЄС ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Анотація. У статті досліджуються пропонувані у нещодавніх проєктах первинних актів права Європейського Союзу шляхи і способи адаптації законодавства до потреб цифровізації стосовно інститутів права інтелектуальної власності, кібербезпеки та пов'язаних із цим аспектів гарантування приватності користувачів і захисту їх персональних даних, а також окремі питання функціонування єдиного цифрового ринку при регулюванні діяльності онлайн-платформ та їх взаємодії з кінцевими споживачами. Актуальність теми обумовлена необхідністю вивчення європейського досвіду і закладених в основу реформування означених галузей цінностей у світлі потреб модернізації захисту цифрових прав і моделей функціонування цифрової економіки ЄС, що дозволить сформулювати пропозиції на шляху пошуку оптимальних способів правового регулювання цих ж аспектів у вітчизняному праві. Зокрема з огляду на те, що відповідні процеси в нашій державі уже запущені, про що свідчить нещодавно ухвалений Верховною Радою України Закон «Про віртуальні активи». У зв'язку з цим, метою дослідження є здійснення детального аналізу положень визначених проєктів актів та інших джерел права ЄС у контексті можливостей запозичення відповідних підходів у вітчизняному цифровому законодавстві крізь призму різних галузей права. Для досягнення поставленої мети автором використано широкий методологічний інструментарій правової науки, в тому числі системно-логічний та доктринальний методи, методи аналізу та синтезу, порівняльно-правовий метод, а також метод моделювання і прогностичний метод. За результатами дослідження резюмовано, що процес адаптації українського законодавства у цифровій сфері

до кращих європейських практик повинен відбуватись поетапно та враховувати специфіку і відмінності розвитку реальних цифрових відносин у європейському соціально-культурному просторі та в межах нашого суспільства.

Ключові слова: цифрові права, право ЄС, цифрові ринки, кібербезпека, онлайн-платформа, захист персональних даних.

Oleh V. Zaichuk

*Research Institute of Private Law and Entrepreneurship named after
Academician F. G. Burchak of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine*

Volodymyr I. Korol

*Research Institute of Private Law and Entrepreneurship named after
Academician F. G. Burchak of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine*

Volodymyr I. Nahnybida

*Research Institute of Private Law and Entrepreneurship named after
Academician F. G. Burchak of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine*

RECENT APPROACHES TO THE REGULATION OF DIGITAL LAW ASPECTS IN EU LEGISLATION AND PROSPECTS FOR UKRAINE

Abstract. *The article examines the ways and methods of adapting legislation to the needs of digitalization in relation to the institutes of intellectual property law, cybersecurity and related aspects of ensuring the privacy of users and protecting their personal data, as well as certain issues of the functioning of the single digital market, proposed in recent drafts of primary acts of law of the European Union, when regulating the activities of online platforms and their interaction with end users. The relevance of the topic is due to the need to study the European experience and the values underlying the reform of these sectors in the light of the needs of modernization of the protection of digital rights and models of the functioning of the EU digital economy, which will make possible formulation of proposals for finding the best ways to legalize the same aspects in domestic law. In particular, given that the relevant processes in our state have already been launched, as evidenced by the Law «On Virtual Assets» recently adopted by the Verkhovna Rada of Ukraine. In this regard, the purpose of the study is to carry out a detailed analysis of the provisions of certain draft acts and other sources of EU law in the context of the possibilities of borrowing approaches in domestic digital legislation through the prism of various branches of law. To achieve this goal, the author used a wide methodological toolkit of legal science, including systematic logical and doctrinal methods, methods of analysis and synthesis, the comparative legal method, as well as the modelling method and the predictive method. According to the results of the study, the process of adaptation of Ukrainian legislation in the digital sphere to the best European practices should take place in stages and take into account*

the specifics and differences of real digital relations in the European socio-cultural space and within our society.

Keywords: *digital rights, EU law, digital markets, cybersecurity, online platform, personal data protection.*

ВСТУП

Сучасний стан нормативного регулювання різних інститутів цифрового права та пов'язаних із ними галузей і підгалузей законодавства, а також загалом реагування на виклики цифрової епохи у рамках функціонування інституцій ЄС характеризується системністю і переслідуванням кількох ключових завдань і цілей у цій сфері. До останніх відносяться: створення єдиного цифрового простору у межах держав-членів ЄС та при взаємодії з іншими країнами, включно з запровадженням єдиного цифрового ринку і його інструментів, встановленням «правил гри» для компаній та інтернет-майданчиків, що здійснюють господарську діяльність у форматі е-торгівлі; закріплення гарантій захисту основоположних прав людини у цифровому середовищі, поруч із модернізацією механізмів захисту прав споживачів у мережі Інтернет; боротьба з поширенням дезінформації, незаконного контенту і порушенням прав користувачів цифрового середовища щодо захисту їх персональних даних. До головних сфер правового регулювання, на які поширюватиметься нове загальносоюзне законодавство у площині закріплення обсягу і способів захисту цифрових прав належать: штучний інтелект, конкурентне право, авторське право і суміжні права, кібербезпека, контроль за інформацією щодо геолокації користувачів Інтернет-мережі (*geoblocking*), регламентація правил функціонування онлайн-платформ, питання приватності і захисту персональних даних, телекомунікації, що виокремлюються у матеріалах Європейської організації захисту прав споживачів (*BEUC – The European Consumer Organisation*) [1]. У контексті захисту прав людини у цифрову епоху з огляду на висунення вимог до інституцій ЄС для вжиття належних заходів провідними європейськими правозахисними організаціями (*Access Now, European Digital Rights – EDRI*) пропонуються такі шляхи як: захист людей проти експлуатації їх даних приватними компаніями; посилення захисту свободи самовираження і свободи слова у мережі Інтернет; розроблення, розвиток і запровадження систем штучного інтелекту у ЄС з урахуванням прав людини; реформування державного нагляду з дотриманням прав людини; сприяння підключенню та захист відкритості Інтернету [2].

У межах нашого наукового інтересу і цього дослідження зосередимось на специфіці пропонованих у ЄС шляхів адаптації законодавства до потреб цифровізації стосовно інститутів права інтелектуальної власності, кібербезпеки та пов'язаних із цим аспектів гарантування приватності користувачів і захисту їх персональних даних, а також окремих питань функціонування єдиного цифрового ринку при регулюванні діяльності онлайн-платформ та їх взаємодії з кінце-

вими споживачами. Вбачається, що вивчення європейського досвіду і закладених в основу реформування означених галузей цінностей у світлі потреб модернізації захисту цифрових прав і моделей функціонування цифрової економіки ЄС, дозволить сформулювати пропозиції на шляху пошуку оптимальних способів правового регулювання цих ж аспектів у вітчизняному праві. Зокрема з огляду на те, що відповідні процеси в нашій державі уже запущені, свідченням чого виступає нещодавно ухвалений Верховною Радою України (хоча й повернутий з пропозиціями Президента України), Закон «Про віртуальні активи» [3]. Актуальність обраної проблематики підтверджується й загальним зростанням інтересу науковців до питань цифрових прав [4; 5; 6], меж цифрової свободи [7], цифрових активів, механізмів регулювання та загалом сфери цифрової економіки [8], захисту авторських і суміжних прав у цифровому середовищі, в тому числі й у контексті аналізу актів первинного права ЄС [9] та ін. У зарубіжній доктрині, в свою чергу, питання цифрового правопорядку ЄС та пов'язаності у процесі його побудови із загальними принципами права ЄС, вже виходять на рівень монографічних досліджень [10].

Попри наявність вже прийнятих на рівні первинних актів права ЄС низки директив і регламентів, пов'язаних із різними аспектами цифровізації, зокрема Директиви (ЄС) 2019/790 про авторське право та суміжні права в єдиному цифровому ринку, яка доповнює директиви 96/9/ЄС та 2001/29/ЄС (далі – Директива (ЄС) 2019/790) [11], загальна робота у цих напрямках поки здійснюється на рівні підготовки нормативних пропозицій і широкого обговорення і залученням різноманітних стейкхолдерів. Ключовими стратегічними документами у цій сфері є, по-перше, Цифровий компас ЄС (*EU Digital Compass*) – комюніке Європейської комісії (опубліковане 9 березня 2021 року), де викладено її бачення та цілі для успішної цифрової трансформації Європи до 2030 року, що втілюється в наборі цифрових принципів, на основі яких далі пропонується реалізовувати важливі багатонаціональні проекти та здійснювати підготовку законодавчих пропозицій [12], засновуючись на таких елементах як навички, управлінські дії, інфраструктурні нововведення та рішення для бізнесу [13]. Передбачається, що активну участь у цифровому десятиріччі та сприянні європейським інституціям на шляху до розбудови новітнього цифрового загальноєвропейського простору братимуть й приватні корпорації [14]. По-друге, таким документом є комюніке Європейської комісії, опубліковане 19 лютого 2020 року під назвою «Формування цифрового майбутнього Європи» [15], що розглядається як достатньо коротка, але ємнісна стратегія, в тому числі стосовно удосконалення загальносоюзного нормативного регулювання у більшості з наведених вище сфер цифрового права і цифрової економіки. Саме остання стратегія стала передвісником цілого ряду законодавчих пропозицій.

Серед них ключовими загалом та цікавими у світлі нашого дослідження зокрема, є пропонований Регламент Європейського парламенту та Ради про єдиний

ринок для цифрових послуг та внесення змін до Директиви 2000/31/ЄС, так званий Закон про цифрові сервіси (*Digital Services Act*, далі – *DSA*) [16], пропонується Регламент Європейського парламенту та Ради про конкурентні та справедливі ринки в цифровому секторі, так званий Закон про цифрові ринки (*Digital Markets Act*, далі – *DMA*) [17], документ щодо пропонуваного перегляду проекту Директиви про заходи для забезпечення високого загального рівня кібербезпеки в Союзі та скасування Директиви (ЄС) 2016/1148 (*Networks and Information Systems Directive*, далі – *NIS2*) [18] та амбіційний Порядок денний стосовно захисту прав споживачів (*EU Consumer Agenda*, далі – *EUCA*) [19]. Синтезуючи закладені у цих документах цілі їх прийняття та способи впровадження трансформаційних змін у цифровому полі ЄС, можливо вказати на спрямування новітньої політики Співдружності у цій сфері на формування справедливих і конкурентних цифрових ринків, з дотриманням прав та інтересів усіх стейкхолдерів та особливою увагою на захист прав споживачів, закріпленням відповідних потребам часу способів захисту основних прав і свобод людини, досягнення ефективного балансу між потребами господарюючих суб'єктів і захистом персональних даних користувачів мережі Інтернет, прагнення до побудови новітньої системи кібербезпеки. Детальний аналіз положень наведених проектів актів та інших джерел права ЄС у контексті можливостей запозичення відповідних підходів у вітчизняному цифровому законодавстві крізь призму різних галузей права є метою цього наукового дослідження.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Процес дослідження нормативних підходів і механізмів правового регулювання інститутів цифрового права ЄС, а також перспектив та можливих шляхів їх адаптації в реаліях української правової системи потребував не лише звернення до першоджерел відповідних первинних актів Спільноти, їх проектів та супровідних документів, але й врахування досягнень сучасної європейської правової думки за умов застосування широкого методологічного інструментарію правової науки. У зв'язку з цим обов'язковим було використання правової бази чинних нормативних актів права ЄС – EUR-Lex, супровідних і пояснювальних записок Європейської комісії, аналітичних матеріалів європейських дослідників: практиків, зокрема представників провідних юридичних фірм країн-членів ЄС, та теоретиків. При вивченні положень правових актів ЄС у цифровій сфері широко використовувались методи аналізу та синтезу, порівняльно-правовий метод, а дослідження позицій науковців з відповідних питань потребувало застосування системно-логічного та доктринального методів наукового пізнання. Особливої уваги було приділено вивченню структури, логіки викладу нормативного матеріалу, змісту і цілям прийняття таких проектів первинних актів права ЄС як: Регламент Європейського парламенту та Ради про єдиний ринок для цифрових послуг та внесення змін до Директи-

ви 2000/31/ЄС (Закон про цифрові сервіси, DSA), Регламент Європейського парламенту та Ради про конкурентні та справедливі ринки в цифровому секторі (Закон про цифрові ринки, DMA), документ щодо пропонуваного перегляду проєкту Директиви про заходи для забезпечення високого загального рівня кібербезпеки в Союзі та скасування Директиви (ЄС) 2016/1148 (NIS2), Порядок денний стосовно захисту прав споживачів (EUCA), а також низці положень Директиви (ЄС) 2019/790 про авторське право та суміжні права в єдиному цифровому ринку, яка доповнює директиви 96/9/ЄС та 2001/29/ЄС. Окрім цього, для формування пропозицій до вдосконалення вітчизняного законодавства у контексті впровадження здобутків цифровізації у соціально-економічне життя суспільства з урахуванням європейського досвіду, було використано метод моделювання та прогностичний метод.

Додатковим викликом при підготовці наукової статті стала необхідність врахування складної, змішаної правової природи аналізованої тематики, оскільки, незважаючи на сприйняття чи несприйняття цифрового права як самостійної галузі законодавства та напряду наукового юридичного знання, регулювання питань захисту цифрових прав, механізмів функціонування цифрової економіки, захисту персональних даних користувачів мережі Інтернет і способів забезпечення належного рівня кібербезпеки на регіональному і національному рівнях, одночасно охоплює імперативні та диспозитивні за своїм характером способи правової регламентації відповідних суспільних відносин. Таким чином дослідження носить полігалузевий характер, не охоплюючись єдиною галуззю права чи законодавства та зумовлюючи взаємоузгоджене застосування методів, притаманних для публічного і приватного права.

Формуванню альтернативного до державного погляду на проблематику захисту основоположних прав і свобод людини в цифрову епоху сприяло врахування позицій загальноєвропейських правозахисних організацій, серед яких чільне місце посідає міжнародна громадська організація «Європейські цифрові права» (*European Digital Rights – EDRi*), що є найбільшою європейською мережею, яка захищає права та свободи в мережі Інтернет, та до якої входять понад 45 неурядових організацій, а також експерти, правозахисники та науковці, які працюють над захистом і просуванням цифрових прав у Європі та за її межами [20].

Вищезазначене вплинуло на формування структури статті, що, після загально-го вступу до проблематики з окресленням сфер та інститутів сучасного цифрового права, на модернізацію яких спрямовано низку стратегічних документів, прийнятих інституціями ЄС (авторське право і суміжні права, захист персональних даних і приватність, кібербезпека, регулювання засад і правил діяльності онлайн-платформ на єдиних цифрових ринках у межах держав-членів Спільноти), включає послідовний аналіз змісту і завдань, на досягнення яких спрямовані останні, а також висунення науково і практично обґрунтованих пропозицій до впровадження найкращих з досліджених практик у правовій системі України.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Ключовими серед визначених нами пропонованих Європейською комісією проєктів нових загальносоюзних актів можливо вважати Закон про цифрові сервіси (DSA) та Закон про цифрові ринки (DMA). У преамбулі DSA визнається, що з часу прийняття Директиви (ЄС) 2000/31/EC [21] про деякі правові аспекти сервісів у інформаційному суспільстві, зокрема електронної комерції на внутрішньому ринку (так званої Директиви про е-комерцію), виникли нові та інноваційні сервіси інформаційного (цифрового) суспільства, що змінили щоденне життя громадян Співдружності, окресливши і трансформували способи комунікації, зв'язку, споживання і ведення бізнесу між ними. Підкреслюється, що ці сервіси глибоко вплинули на соціальна та економічні трансформації у ЄС та по всьому світу, паралельно ставши джерелом нових ризиків та викликів, як загалом для суспільства, так і для окремих осіб, що ними користуються. Додатковим фактором, що вказав на важливість цифрових сервісів у сучасному світі стала пандемія коронавірусу. У зв'язку з цим у проєкті DSA визнаються зобов'язання Європейської комісії, які полягають у необхідності «оновити горизонтальні правила, які визначають відповідальність та зобов'язання постачальників цифрових послуг, зокрема онлайн-платформ». У ст. 1 проєкту DSA визначено його предмет і завдання прийняття: Регламент встановлює гармонізовані правила для надання посередницьких послуг на внутрішньому ринку, зокрема: (а) правове поле та умови виключення відповідальності постачальників посередницьких послуг; (б) правила стосовно специфічних зобов'язань з належного ведення діяльності, пристосовані до певних категорій провайдерів посередницьких послуг; (с) правила щодо імплементації та виконання цього Регламенту, включно з тими, що стосуються співпраці і координації зусиль між уповноваженими владними суб'єктами. При цьому глобальні завдання перед DSA поставлено лише 2, проте глобального характеру: 1) зробити внесок у належне функціонування внутрішнього ринку посередницьких послуг; 2) встановити єдині правила для безпечного, передбачуваного та довірливого онлайн середовища, де фундаментальні права людини ефективно захищаються.

Звертаючись до найбільш здобутків і найважливіших положень DSA на шляху до виконання поставлених завдань відзначимо важливість таких положень: 1) у проєкті Регламенту закріплюється класифікація посередницьких сервісів у онлайн середовищі, до яких належать ті, що надають послуги: «простого каналу», яка складається з передачі в мережі зв'язку інформації, наданої одержувачем послуги, або надання доступу до мережі зв'язку; «кешування», яка складається з передачі в комунікаційній мережі інформації, наданої одержувачем послуги, що включає автоматичне, проміжне та тимчасове зберігання цієї інформації з єдиною метою підвищення ефективності подальшої передачі інформації до інших одержувачів за їх бажанням; «хостингу», яка складається із зберігання інформації, наданої одержувачем послуги та на його запит (ст. 2(f) DSA); 2) закріплення

важливих дефініцій «незаконного контенту» (*illegal content*) та онлайн-платформ, згідно з якими під першим поняттям розуміється будь-яка інформація, яка сама по собі, або шляхом відсилання до будь-якої діяльності, включно з продажем продуктів або наданням сервісів не відповідає праву ЄС або праву держави-члена Спільноти, незалежно від конкретного предмету регулювання або природи такого закону, а під онлайн-платформою – провайдер сервісу хостингу, який, на запит отримувача такої послуги, зберігає та поширює на широкий загал інформацію, якщо тільки така діяльність є незначною та виключно допоміжною функцією іншого сервісу та, з об'єктивних та технічних причин не може бути використана без такого іншого сервісу, та інтеграція функції в інший сервіс не є засобом обійти застосування положень цього Регламенту (ст. 2(g-h) DSA); 3) встановлення у Главі II DSA підстав та меж відповідальності посередницьких сервісів, залежно від їх видів. До прикладу, згідно з ст. 5(1) DSA, якщо надається послуга інформаційного суспільства, яка полягає у зберіганні інформації, наданої одержувачем послуги, постачальник послуг не несе відповідальності за інформацію, що зберігається на запит одержувача послуги, за умови, що постачальник: (а) не володіє фактичними знаннями про незаконну діяльність або незаконний контент і, що стосується позовів про відшкодування збитків, не знає про факти або обставини, з яких впливає незаконна діяльність або незаконний контент; або (б) отримавши такі знання чи обізнаність, оперативно вживає заходів для видалення або вимкнення доступу до незаконного контенту; 4) встановлення для постачальників посередницьких послуг, після отримання наказу про дії проти певної інформації незаконного контент, виданого відповідними національними судовими чи адміністративними органами, на основі чинного законодавства Союзу або національного законодавства, відповідно до законодавства Союзу, зобов'язання інформувати орган, який видає наказ про виконання розпоряджень, без невиправданих затримок із зазначенням вжитої дії та моменту її вжиття (ч. 1 ст. 8 DSA); 5) окреслення чітких зобов'язань для всіх та окремих категорій постачальників посередницьких послуг у мережі Інтернет стосовно ведення господарської діяльності з дотримання принципів належної обачності (*due diligence obligations*), які включають встановлення єдиної точки контакту (*single point of contact*) для безпосередньої комунікації за допомогою електронних засобів із уповноваженими органами держав-членів ЄС (ст. 10(1) DSA), закріплення правила, що постачальники посередницьких послуг, які не мають представництва в Союзі, але пропонують послуги в Союзі, призначають у письмовій формі юридичну або фізичну особу своїм законним представником в одній із держав-членів, де постачальник пропонує свої послуги (ст. 11(1) DSA), визначення у правилах та умовах користування сервісами постачальників посередницьких послуг інформації стосовно будь-яких обмежень, які вони нав'язують у зв'язку з використанням їхнього сервісу щодо інформації, наданої одержувачами послуги (ст. 12(1) DSA), закріплення для всіх провайдерів надання посередницьких послуг обов'язку публікувати, принаймні

один раз на рік, чіткі, легко зрозумілі та детальні звіти про будь-яку модерацію контенту, який вони проводили протягом відповідного періоду (ст. 13(1) DSA) та ін., зокрема обов'язок постачальників послуг хостингу запровадити механізми, які дозволять будь-якій фізичній або юридичній особі повідомляти їх про наявність на їхньому сервісі певних елементів інформації, які ця особа або організація вважає незаконним контентом. Ці механізми повинні бути легкодоступними, зручними для користувачів і дозволяти подавати повідомлення виключно за допомогою електронних засобів (ст. 14(1) DSA).

Окрім цього, низка спеціальних положень DSA стосується додаткових зобов'язань онлайн-платформ перед кінцевими користувачами, включно з наданням ефективних можливостей надсилання останніми скарг до провайдерів відповідних послуг щодо незаконного контенту, закріплення позасудових механізмів вирішення спорів, призупинення онлайн-платформами на розумний період часу та після попереднього попередження надання своїх послуг одержувачам послуги, які часто надають явно незаконний контент, закріплення положення, що якщо онлайн-платформа дозволяє споживачам укласти дистанційні контракти з трейдерами, вона повинна гарантувати, що торговці можуть використовувати її послуги лише для просування повідомлень або пропонування товарів чи послуг споживачам, які знаходяться в Союзі, за умови попереднього отримання всієї необхідної для таких транзакцій інформації тощо. Додатково закріплюються зобов'язання онлайн-платформ стосовно прозорості рекламної та маркетингової інформації як такої, що розміщується на їх сервісах, а також окремим блоком визначаються обов'язки, які покладаються на дуже великі онлайн-платформи для запобігання системним ризикам. Загалом обсяг та предмет правового регулювання пропонованого Європейською комісією проєкту DSA є значним та охоплює не лише зобов'язання для суб'єктів господарювання – постачальників посередницьких послуг у мережі Інтернет, включно з онлайн-платформами, стосовно захисту прав користувачів і контролю за поширенням незаконного контенту, але й визначає мережу компетентних органів держав-членів ЄС та самої Спільноти щодо контролю за виконанням положень цього Регламенту, особливо стосовно дуже великих провайдерів відповідних послуг (таких компаній як Amazon, eBay тощо), значення діяльності яких у сучасному цифровізованому суспільстві вже неможливо переоцінити.

З огляду на це кристалізується й бачення системи, створюваної згідно з положеннями DSA щодо отримання, зберігання і надання доступу до інформації, моніторингу і обмеження доступу, видалення незаконного контенту, закріплення принципів прозорості у розміщенні інформації рекламного характеру, захисту персональних даних користувачів при здійсненні постачальниками посередницьких послуг своєї діяльності. Для України вивчення закріплених у DSA підходів є особливо корисним, оскільки подібного системного та всеохоплюючого акту на рівні національного законодавства поки немає. При цьому слід зважати на по-

ступову та розумну імплементацію підходів DSA в національну правову систему нашої держави, враховуючи масштаби загальносоюзного регулювання, стан розвитку внутрішнього ринку надання подібних посередницьких послуг в Україні та потреби узгодження приписів такого нового акту із законодавством у сфері доступу до інформації, захисту персональних даних, захисту прав споживачів тощо. Безумовно слід звернути увагу на пропоновані у DSA підходи щодо класифікації онлайн-платформ, надання особливого статусу дуже великим за охоптом користувачів платформам, закріплення дієвих механізмів реагування і попередження розміщення незаконного контенту на таких майданчиках.

Тісно пов'язаним із завданнями і сферою дії DSA є й цілі прийняття та положення Закону про цифрові ринки (DMA), що встановлює гармонізовані правила, які забезпечують функціонування конкурентних та справедливих ринків в цифровому секторі в усьому Союзі, де присутні так звані «гейткіпери» (*gatekeepers*), про які далі. Так, цей Регламент повинен застосовуватись до основних послуг платформи, що надаються або пропонуються гейткіперами для бізнес-користувачів, зареєстрованих в Союзі, або кінцевих користувачів, зареєстрованих або розташованих в Союзі, незалежно від місця заснування чи проживання гейткіперів, а також незалежно від закону, який застосовується іншим чином, до надання послуги. При цьому, відповідно до ст. 2 DMA «гейткіпер» означає постачальника основних послуг платформи, що означає будь-яке з наступного: (a) посередницькі послуги в Інтернеті; (b) пошукові системи в Інтернеті; (c) послуги соціальних мереж в Інтернеті; (d) послуги платформи для обміну відео; (e) незалежні від числа послуги міжособистісного зв'язку; (f) операційні системи; (g) послуги хмарних обчислень; (h) рекламні послуги, включаючи будь-які рекламні мережі, рекламні біржі та будь-які інші послуги з рекламного посередництва, що надаються постачальником будь-якої з основних послуг платформи, перелічених у пунктах (a) – (g). Відповідно до ст. 3(1) DMA постачальник послуг основної платформи (*a provider of core platform services*) визнається гейткіпером, якщо: (a) він має значний вплив на внутрішній ринок; (b) він керує основною платформою, яка служить важливим шлюзом для бізнес-користувачів, щоб досягти кінцевих користувачів; і (c) вона займає міцне та довготривале положення в своїй діяльності або передбачувано, що вона займе таку позицію в найближчому майбутньому.

Заслуговує на увагу положення ст. 5(1) DMA, згідно з якою на гейткіперів покладаються, зокрема, зобов'язання щодо утримання від застосування нечесних підприємницьких практик, які можуть вплинути на конкурентоспроможність інших гравців відповідного ринку, а саме, зокрема, обов'язки: (a) утримуватися від поєднання персональних даних, отриманих з цих основних сервісів платформи, з персональними даними з будь-яких інших служб, що пропонуються гейткіпером, або з особистими даними зі сторонніх сервісів, а також від входу кінцевих користувачів в інші служби гейткіпера, щоб об'єднувати персональні дані, якщо

кінцевому користувачеві не було надано особливий вибір та надано згоду відповідно до Регламенту (ЄС) 2016/679; (b) дозволяти бізнес-користувачам пропонувати ті самі продукти або послуги кінцевим користувачам через посередницькі послуги третьої сторони за цінами або умовами, які відрізняються від тих, які пропонуються через онлайн-сервіси посередництва гейткіпера; (c) дозволяти бізнес-користувачам просувати пропозиції кінцевим користувачам, отримані через сервіс основної платформи, і укласти контракти з цими кінцевими користувачами, незалежно від того, чи використовують вони для цієї мети послуги основної платформи гейткіпера чи ні, і дозволяти кінцевим користувачам доступ і використання, через послуги основної платформи гейткіпера, контенту, підписок, функцій або інших елементів за допомогою програмного додатка бізнес-користувача, якщо ці елементи були отримані кінцевими користувачами у відповідного бізнес-користувача без використання послуг основної платформи гейткіпера; (d) утримуватися від запобігання або обмеження бізнес-користувачів у порушенні питань перед будь-яким відповідним державним органам щодо будь-якої практики гейткіперів; (g) надавати рекламодавцям і видавцям, яким вони надають рекламні послуги, на їх запит, інформацію щодо ціни, сплаченої рекламодавцем і видавцем, а також суми або винагороди, сплаченої видавцеві, за опублікування даного оголошення та за кожен з відповідних рекламних послуг, які надає гейткіпер. Виходячи з наведеного можливо стверджувати, що головним предметом і метою правового регулювання проекту DMA є саме діяльність визначених у Регламенті гейткіперів, визнаючи їх суттєвий вплив на економічне і соціальне життя населення ЄС. Таким чином можливо зробити прив'язку належного функціонування внутрішніх цифрових ринків до того, наскільки ефективно буде нормативно врегульована діяльність таких гейткіперів, наскільки дієвими будуть механізми стримування і контролю останніх від вдавання до неконкурентних практик.

Як бачимо, значний масив нормативного регулювання у положеннях пропонує проєктів DSA та DMA присвячений діяльності «дуже великих онлайн-платформ» та «гейткіперів», якими, фактично, є так звані «*Big tech*» компанії, що надають послуги у сфері пошукових сервісів та розміщення реклами (Google), здійснюють оперування соціальними мережами (Meta (колишня Facebook), Twitter та ін.), месенджерами (Telegram, WhatsApp) контролюють власні інтернет-магазини або подібні торговельні онлайн-майданчики (Apple, Amazon, Google, e-Bay) тощо. Врегулювання правових засад функціонування останніх при обробці персональних даних користувачів (DSA) та здійсненні комерційної діяльності у межах єдиного цифрового ринку (DMA) у проєктах аналізованих актів на рівні ЄС є безпрецедентним та вказує на розробку нових за змістом та масштабом механізмів, потреба в яких давно назріла. Їх сутність та найважливіші завдання, втілені у проєктах DSA та DMA у світлі діяльності великих технологічних компаній полягають у покладенні на останніх обов'язків з швидкого реагування на

заяви стосовно розміщення незаконного контенту (DSA) та недопущення антиконкурентних дій в рамках єдиного цифрового ринку проти менших гравців (DMA).

Корені проблеми пов'язуються з екстериторіальним відносно держав-членів ЄС юридичним підпорядкуванням вказаних «*Big tech*» компаній, які зареєстровані або мають органи управління (штаб-квартири) у США чи офшорних територіях, проте здійснюють свою діяльність по всьому світу, в тому числі впливаючи й на суспільно-економічне життя країн Співдружності. Певні кроки у цих напрямках намагались реалізувати окремо Франція та Німеччина, зокрема у процесі досі безуспішної комунікації з представниками Telegram, який набув особливої популярності у ФРН серед прихильників різноманітних теорій змов та правих екстремістів. Вбачається, що консолідований підхід на рівні ЄС дозволить ефективніше контролювати та оперативніше застосовувати санкції як до іноземних технологічних компаній, розміщених у США, так і до побідних до Telegram «гібридних» компаній, які фактично не мають єдиного місця реєстрації та можуть регулярно змінювати країну розміщення їх головного офісу. Стосовно цього безпосередньо висловлюються й посадовці уряду ФРН, зокрема міністр внутрішніх справ Ненсі Фезер [23]. Необхідність у «заземленні» подібних компаній та впровадженні ефективного регулювання їх діяльності, особливо у сферах захисту даних їх користувачів та при розміщенні і просуванні реклами в мережі Інтернет, є болючою темою для урядів усіх розвинених держав, у тому числі й для Сполучених Штатів, підтвердженням чому є слухання в Конгресі США, присвячені проблемам гарантування приватності та розміщення недостовірної інформації у соціальній мережі Facebook, що напряму пов'язані із дезінформацією виборців напередодні виборів Президента США у 2016 році та при поширенні теорій змов, що, значною мірою, спричинило масові заворушення у Вашингтоні та наступне захоплення Капітолію 6 січня 2021 року [24].

З іншого боку, вже можливо звернутись до реакцій самих технологічних гігантів на ініціативи ЄС, втілені у проектах DSA та DMA, які виявились змішаними. Так, підтримали проекти Facebook (нині – Meta), «вітаючи запровадження гармонізованих у межах ЄС правил», TikTok, Amazon, Spotify та Twitter. Більш стриманими та критичними були позиції Google, яка заявила про стурбованість тим, що проекти нових актів, здається, націлені на кілька компаній і ускладнюють розробку нових продуктів для підтримки малого бізнесу в Європі, про що заявив Каран Бхатія, віце-президент Google із урядових справ і державної політики. Також представник Google додав, що вони будуть продовжувати виступати за нові правила, які підтримують інновації, підвищують відповідальність та сприяють економічному відновленню на користь європейських споживачів і бізнесу [25]. Вартою уваги є й позиція вже згадуваної нами міжнародної громадської організації «Європейські цифрові права» (*European Digital Rights – EDRi*), що критикує положення DSA як такі, в яких закріплено принцип «видали контент зараз, по-

думай потім» (*«delete first, think later»*), оскільки впроваджується жорстке правило видалення будь-якого контенту, який будь-хто може позначити як незаконний, а отже створюється система контролю за приватним вмістом із довільними правилами, які не підлягають судовому та демократичному контролю. Натомість, на думку організації, слід впровадити більш ефективні та демократичні механізми модерації контенту [26]. При цьому, варто зважати на те, що аналізовані проекти актів ще перебувають на стадіях обговорення зі стейкхолдерами та насамперед потребують критичного аналізу з огляду на системні підходи, запроваджені у їх нормах. Вважаємо, що при дотриманні балансу між правами та інтересами інтернет-користувачів, технологічних гігантів та урядів держав, можливо побудувати більш ефективну систему моніторингу та видалення незаконного контенту, не порушуючи прав на свободу слова та розміщення інформації у мережі Інтернет, а також створити єдиний цифровий ринок у межах ЄС, безпечніший та доступніший для всіх гравців і кінцевих користувачів послуг.

Щодо українського контексту, то дослідниками відзначається, що цифровий ринок охоплює положення Угоди про асоціацію між Україною та ЄС щодо електронної торгівлі, телекомунікаційних послуг, ІТ послуг, аудіовізуальних медіа, авторських та суміжних прав, захисту персональних даних. Підкреслюється, що тут в останні роки Україна зробила низку кроків для нормативно-правового наближення, але прогрес недостатній і не встигає за темпами оновлення законодавства ЄС [23]. У зв'язку з цим та звертаючись до змісту DMA вважаємо, що новим фокусом уваги вітчизняного законодавця повинно стати регулювання діяльності корпорацій, які здійснюють суттєвий вплив на функціонування цифрових ринків і займають важливе місце загалом у сучасній системі обігу матеріальних благ, а саме так званих «гейткіперів».

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи вищевикладене, можливо стверджувати про напрацювання в межах законодавчої діяльності інституцій Європейського Союзу глобального і системного бачення розвитку інститутів цифрового права на загальноєвропейському рівні, врахування інтересів стейкхолдерів: від держав-членів та їх контролюючих органів, до суб'єктів господарювання, постачальників посередницьких послуг, учасників цифрових ринків і до кінцевих споживачів і користувачів. Навіть на основі проаналізованих нами кількох важливих пропонованих проєктів новітніх первинних актів права ЄС та пов'язаних із ними супровідних документів, очевидним є прагнення європейського законодавця до, з одного боку, стимулювання розвитку галузей цифрової економіки та, з іншого, до закріплення відповідних специфіці відносин у цифровій сфері, гарантій захисту основоположних прав і свобод людини, що, серед іншого, включає покладення на онлайн-платформи на інших учасників цифрових ринків додаткових зобов'язань зі збереження і поширення інформації, обробки незаконного контенту і швидкого реагування

у світлі його видалення, підтримання зв'язку з контролюючими органами і гарантуванням прозорості інформації про товари і послуги, що розміщується на таких платформах.

Звертаючись до перспектив впровадження досліджених механізмів цифрового права ЄС у національному законодавстві України, ми звертаємо увагу на відповідність такого процесу взятим на себе нашою державою зобов'язанням у світлі євроінтеграції, але, що важливіше, на важливість цих процесів з огляду на реальні потреби цифровізації української економіки, пошуки сучасних рішень у світлі проблем захисту персональних даних, прав користувачів щодо захисту їх від незаконного контенту, встановлення нових способів охорони авторських і суміжних прав у мережі Інтернет, забезпеченням кібербезпеки держави і суспільства. Оскільки безумовно важливим для України, аналогічно потребам європейського простору, є створення і підтримання належного функціонування єдиного цифрового поля обміну інформацією, матеріальними товарами і послугами, складовими чого є не лише єдиний цифровий ринок, але й закріплення єдиних «правил гри» для діяльності посередницьких сервісів обміну інформацією, подальше впровадження інструментів регулювання обігу цифрових активів тощо. Таким чином, процес адаптації українського законодавства у цифровій сфері до кращих європейських практик повинен відбуватись поетапно та враховувати специфіку і відмінності розвитку реальних цифрових відносин у європейському соціально-культурному просторі та в межах нашого суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] BEUC Digital Rights Topics. URL: <https://www.beuc.eu/digital-rights> (дата звернення: 02.12.2021).
- [2] The European Human Rights Agenda in the Digital Age. Access Now. URL: https://www.accessnow.org/cms/assets/uploads/2020/02/Access-Now_The-European-human-rights-agenda-in-the-digital-age_FINAL1.pdf (дата звернення: 02.12.2021).
- [3] Пропозиції Президента до Закону «Про віртуальні активи» (проект Закону України від 11.06.2020 р. № 3637). *Верховна Рада України. Законотворчість*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69110 (дата звернення: 02.12.2021).
- [4] Karppinen K. Human rights and the digital. *Routledge Companion to Media and Human Rights* / edited by H. Tumber & S. Waisbord. Routledge, 2017. P. 95–104.
- [5] Bratza N., Giakoumopoulos C., Voorhoof D., Docksey C., Larkin J. F., O'Leary S., de la Chapelle B., Patel F., van Eijk N., Eicke T., McGregor L., Spano R., Kosonen A., Spolander M. Human rights challenges in the digital age: judicial perspectives. 2020. 228 p. URL: <https://book.coe.int/en/human-rights-and-democracy/8055-pdf-human-rights-challenges-in-the-digital-age-judicial-perspectives.html> (дата звернення: 02.12.2021).
- [6] Maréchal N. Ranking Digital Rights: Human Rights, the Internet and the Fifth Estate. *International Journal of Communication*. 2015. 9. P. 3440–3449.
- [7] Nekrasov M. S., Parks L., Belding E. Limits to Internet Freedoms: Being Heard in an Increasingly Authoritarian World. In *Proceedings of LIMITS '17, June 22–24, 2017, Santa Barbara, CA, USA*. 2017.

- [8] Кочин В. В. Віртуальні товариства у сфері електронної економіки. *Цифрова економіка та електронний бізнес: окремі проблеми правового регулювання* : зб. наук. праць / за заг. ред. О. М. Вінник. Київ: НДІ приватного права і підприємництва імені акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2019. С. 112–124.
- [9] Капиця Ю. Директива ЄС про авторське право в єдиному цифровому ринку: нові виміри чи нові випробування? *Інтелектуальна власність*. 2019. № 8. С. 6–22.
- [10] General principles of EU law and the EU digital order / ed. by U. Bernitz, S. A. de Vries, X. Groussot, J. Paju. The Netherlands: Wolters Kluwer, 2020. 469 p.
- [11] Directive (EU) 2019/790 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2019 on copyright and related rights in the Digital Single Market and amending Directives 96/9/EC and 2001/29/EC (Text with EEA relevance.). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/790/oj> (дата звернення: 02.12.2021).
- [12] Цифровий компас – 2030: європейський шлях до цифрового десятиліття. URL: <https://eufordigital.eu/uk/library/2030-digital-compass-the-european-way-for-the-digital-decade/> (дата звернення: 02.12.2021).
- [13] Rosen A. The impact of the EU digital initiatives on the creation, exploitation of and access to digital rights and assets. URL: <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=f2dcdba5-98fe-4ea2-8d9f-aabbf0c2faec> (дата звернення: 02.12.2021).
- [14] Sickinghe F. Digital Compass: EU outlines its digital ambitions for 2030. URL: <https://www.twobirds.com/en/news/articles/2021/netherlands/digital-compass--eu-outlines-its-digital-ambitions-for-2030> (дата звернення: 02.12.2021).
- [15] Communication: Shaping Europe’s digital future. 19 February 2020. URL: https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/communication-shaping-europes-digital-future-feb2020_en_4.pdf (дата звернення: 02.12.2021).
- [16] Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on a Single Market For Digital Services (Digital Services Act) and amending Directive 2000/31/EC. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=COM%3A2020%3A825%3AFIN> (дата звернення: 02.12.2021).
- [17] Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on contestable and fair markets in the digital sector (Digital Markets Act). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=COM%3A2020%3A842%3AFIN> (дата звернення: 02.12.2021).
- [18] Review of EU rules on the security of network and information systems. Proposal for a directive – COM(2020)823. URL: <https://ec.europa.eu/info/law/better-regulation/> (дата звернення: 02.12.2021).
- [19] New Consumer Agenda: European Commission to empower consumers to become the driver of transition. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_2069 (дата звернення: 02.12.2021).
- [20] European Digital Rights. Out Network. URL: <https://edri.org/about-us/our-network/> (дата звернення: 02.12.2021).
- [21] Directive 2000/31/EC of the European Parliament and of the Council of 8 June 2000 on certain legal aspects of information society services, in particular electronic commerce, in the Internal Market ('Directive on electronic commerce'). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex%3A32000L0031>
- [22] Ночвай В., Олексюк Л., Приходько О. Інтеграція України до єдиного цифрового ринку ЄС. 2019. URL: https://www.civic-synergy.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/Integratsia-UA-do-jedynogo-tsyfrovogo-gynku-EU_ua_2019.pdf (дата звернення: 02.12.2021).

- [23] В Германии усиливают давление на Telegram. URL: <https://www.dw.com/ru/v-germanii-usilivajut-davlenie-na-telegram/a-60443289> (дата звернення: 02.12.2021).
- [24] What they said: Quotes from a Facebook hearing in Congress. URL: <https://www.reuters.com/technology/facebook-damage-will-haunt-generation-us-senator-says-2021-10-05/> (дата звернення: 02.12.2021).
- [25] Facebook criticizes Apple as it welcomes Europe's new tech rules. URL: <https://www.cnn.com/2020/12/16/facebook-criticizes-apple-as-it-welcomes-europes-new-tech-rules.html> (дата звернення: 02.12.2021).
- [26] The EU's attempt to regulate Big Tech: What it brings and what is missing. URL: <https://edri.org/our-work/eu-attempt-to-regulate-big-tech/> (дата звернення: 02.12.2021).

REFERENCES

- [1] BEUC Digital Rights Topics. Retrieved from <https://www.beuc.eu/digital-rights>
- [2] The European Human Rights Agenda in the Digital Age. Access Now. Retrieved from https://www.accessnow.org/cms/assets/uploads/2020/02/Access-Now_The-European-human-rights-agenda-in-the-digital-age_FINAL1.pdf
- [3] Proposals of the President to the Law «On Virtual Assets»: draft Law of Ukraine. (2020, June). Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69110 (last accessed: 02.12.2021).
- [4] Karppinen, K. (2017). Human rights and the digital. Routledge Companion to Media and Human Rights / edited by H. Tumber & S. Waisbord. Routledge, 95–104.
- [5] Bratza, N., Giakoumopoulos, C., Voorhoof, D., Docksey, C., Larkin, J. F., O'Leary, S., de la Chapelle, B., Patel, F., van Eijk, N., Eicke, T., McGregor, L., Spano, R., Kosonen, A., Spolander, M. (2020). Human rights challenges in the digital age: judicial perspectives. Retrieved from <https://book.coe.int/en/human-rights-and-democracy/8055-pdf-human-rights-challenges-in-the-digital-age-judicial-perspectives.html>
- [6] Maréchal, N. (2015). Ranking Digital Rights: Human Rights, the Internet and the Fifth Estate. *International Journal of Communication*, 9, 3440–3449.
- [7] Nekrasov, M. S., Parks, L., Belding, E. (2017). Limits to Internet Freedoms: Being Heard in an Increasingly Authoritarian World. In Proceedings of *LIMITS '17, June 22–24, 2017, Santa Barbara, CA, USA*.
- [8] Kochyn, V. (2019). Virtual societies in the field of electronic economy. *Digital economy and e-business: some problems of legal regulation: collection of scientific works*, 112–124.
- [9] Kapytsia, Yu. (2019). EU Directive on copyright and related rights in the digital single market: new dimensions or new tests? *Intellectual Property*, 8, 6–22.
- [10] *General principles of EU law and the EU digital order* (2020) / ed. by U. Bernitz, S. A. de Vries, X. Groussot, J. Paju. The Netherlands: Wolters Kluwer.
- [11] Directive (EU) 2019/790 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2019 on copyright and related rights in the Digital Single Market and amending Directives 96/9/EC and 2001/29/EC (Text with EEA relevance.). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/790/oj> (last accessed: 02.12.2021).
- [12] Digital Compass – 2030: The European Road to the Digital Decade. Retrieved from <https://eufordigital.eu/uk/library/2030-digital-compass-the-european-way-for-the-digital-decade/> (last accessed: 02.12.2021).
- [13] Rosen, A. (2021). Retrieved from: <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=f2dcd5a5-98fe-4ea2-8d9f-aabbf0c2faec>

- [14] Sickinghe, F. (2021). Digital Compass: EU outlines its digital ambitions for 2030. Retrieved from <https://www.twobirds.com/en/news/articles/2021/netherlands/digital-compass--eu-outlines-its-digital-ambitions-for-2030>
- [15] Communication: Shaping Europe’s digital future. 19 February 2020. Retrieved from https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/communication-shaping-europes-digital-future-feb2020_en_4.pdf (last accessed: 02.12.2021).
- [16] Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on a Single Market For Digital Services (Digital Services Act) and amending Directive 2000/31/EC. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=COM%3A2020%3A825%3AFIN> (last accessed: 02.12.2021).
- [17] Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on contestable and fair markets in the digital sector (Digital Markets Act). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=COM%3A2020%3A842%3AFIN> (last accessed: 02.12.2021).
- [18] Review of EU rules on the security of network and information systems. Proposal for a directive – COM(2020)823. Retrieved from <https://ec.europa.eu/info/law/better-regulation/> (last accessed: 02.12.2021).
- [19] New Consumer Agenda: European Commission to empower consumers to become the driver of transition. Retrieved from https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_2069 (last accessed: 02.12.2021).
- [20] European Digital Rights. Out Network. Retrieved from <https://edri.org/about-us/our-network/>
- [21] Directive 2000/31/EC of the European Parliament and of the Council of 8 June 2000 on certain legal aspects of information society services, in particular electronic commerce, in the Internal Market (‘Directive on electronic commerce’). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex%3A32000L0031>
- [22] Nochvai, V., Oleksiuk, L., Prykhodko, O. (2019). Ukraine’s integration to the single digital market of the EU. Retrieved from https://www.civic-synergy.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/Integratsia-UA-do-jedynogo-tsyfrovogo-ryнку-EU_ua_2019.pdf
- [23] Germany increases pressure on Telegram. Retrieved from <https://www.dw.com/ru/v-germanii-usilivajut-davlenie-na-telegram/a-60443289>
- [24] What they said: Quotes from a Facebook hearing in Congress. Retrieved from <https://www.reuters.com/technology/facebook-damage-will-haunt-generation-us-senator-says-2021-10-05/>
- [25] Facebook criticizes Apple as it welcomes Europe’s new tech rules. Retrieved from <https://www.cnn.com/2020/12/16/facebook-criticizes-apple-as-it-welcomes-europes-new-tech-rules.html>
- [26] The EU’s attempt to regulate Big Tech: What it brings and what is missing. Retrieved from <https://edri.org/our-work/eu-attempt-to-regulate-big-tech/>

Олег Володимирович Зайчук

Доктор юридичних наук, професор

Академік Національної академії правових наук України

Головний науковий співробітник

Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва

імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України

01042, вул. Раєвського, 23-а, м. Київ, Україна

Володимир Іванович Король

Доктор юридичних наук, старший науковий співробітник
Завідувач відділу

Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України
01042, вул. Раєвського, 23-а, м. Київ, Україна

Володимир Іванович Нагнибіда

Доктор юридичних наук, доцент
Завідувач наукової лабораторії

Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України
01042, вул. Раєвського, 23-а, м. Київ, Україна

Oleh V. Zaichuk

Doctor of Law, Professor

Academician of National Academy of Legal Science of Ukraine
Chief Scientific Researcher of the Research Institute of Private
Law and Entrepreneurship named after

Academician F. G. Burchak of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine
01042, 23-a Rayevskoho Str., Kyiv, Ukraine

Volodymyr I. Korol

Doctor of Law, Senior Scientific Researcher

Head of the Department of the Research Institute of Private
Law and Entrepreneurship named after

Academician F. G. Burchak of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine
01042, 23-a Rayevskoho Str., Kyiv, Ukraine

Volodymyr I. Nahnybida

Doctor of Law, Associate Professor

Head of the Scientific Laboratory of the Research Institute of Private
Law and Entrepreneurship named after

Academician F. G. Burchak of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine
01042, 23-a Rayevskoho Str., Kyiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Зайчук О. В., Король В. І., Нагнибіда В. І. Новітні підходи до регулювання інститутів цифрового права у законодавстві ЄС та перспективи для України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29. № 2. С. 63–81.

Suggested Citation: Zaichuk, O. V., Korol, V. I., & Nahnybida, V. I. (2022). Recent approaches to the regulation of digital law aspects in EU legislation and prospects for Ukraine. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 29 (2), 63–81.

Стаття надійшла / Submitted: 16.05.2022

Доопрацьовано / Revised: 22.06.2022

Схвалено до друку / Accepted: 05.07.2022

Валерій Васильович Сокурєнко
Національна академія правових наук України
Харків, Україна

Харківський національний університет внутрішніх справ
Харків, Україна

Юлія Олександрівна Загуменна
Кафедра теорії та історії держави і права
Харківський національний університет внутрішніх справ
Харків, Україна

ДИСКУРС ЩОДО ПУБЛІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В ДЕЯКИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ УЧЕННЯХ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Анотація. Метою статті визначено теоретико-правовий аналіз ключових особливостей загальнофілософського та спеціальноправового розуміння і тлумачень проблем безпеки людини, суспільства та держави в деяких європейських політико-правових ученнях доби Середньовіччя, зокрема на підставі наукового дослідження поглядів представників соціально-філософської та політико-правової думки того періоду, на тлі поширених колективних уявлень про безпеку як стан суспільних відносин, умову людського (суспільного) життя та/або своєрідну соціальну цінність, а також об'єктів (сфер) цієї безпеки, суб'єктів і нормативних механізмів гарантування відповідного стану. Однією з найважливіших методологічних основ дослідження безпекового дискурсу взагалі й періоду Середньовіччя є проблема вірного співвіднесення теоретичного й емпіричного рівнів наукового пізнання, їх інтеграція з метою отримання нового узагальненого знання про предмет. Середньовічна цивілізація яскраво засвідчила, що, поруч із юридизацією, стан публічної безпеки має виразно позадержавний характер: його забезпечення лише частково покладалося на державу, але й та не в повній мірі виконувала свою безпекодавчу функцію, частково транслюючи її церкві, часом будучи просто не в змозі виконувати її. За умови інституційної слабкості державних інститутів, саме позадержавні чи швидше квазідержавні інститути, як-от Католицька Церква в Середньовічній Європі, переймаються проблематикою забезпечення публічної безпеки, створюючи більш глибокий рівень її гарантування. Така «трансляція» безпекодавчої функції до рук церкви засвідчує її універсальний, а не лише державний характер, та об'єктивність її реалізації в суспільстві навіть за умови інституційної чи й функціональної анемії державних інститутів, що чітко простежується на прикладах країн із тривалим пануванням феодальної роздробленості та фактичним паралічем інститутів центральної влади.

Ключові слова: Середньовіччя, безпека, публічна безпека, держава, монарх.

Valerii V. Sokurenko

National Academy of Legal Sciences of Ukraine,
Kharkiv, Ukraine

Kharkiv National University of Internal Affairs,
Kharkiv Ukraine

Yuliia O. Zahumenna

Department of Theory and History of State and Law
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Kharkiv, Ukraine

DISCOURSE ON PUBLIC SECURITY IN SOME EUROPEAN POLITICAL AND LEGAL TEACHINGS OF THE MIDDLE AGES

Abstract. *The purpose of the article is to determine the theoretical and legal analysis of key features of general philosophical and special legal understanding and interpretation of human, social and state security problems in the history of political and legal doctrines of the Middle Ages, in particular on the basis of scientific research, against the background of widespread collective ideas about security as a state of public relations, the condition of human (social) life and / or a kind of social value, as well as objects (spheres) of this security, as well as subjects and regulatory mechanisms to ensure the state. One of the most important methodological foundations of the research focused on the security discourse in general and of the Middle Ages, in particular, is the problem of correct correlation of theoretical and empirical levels of scientific cognition, their integration in order to obtain new generalized knowledge about the subject matter. Medieval civilization clearly demonstrated that the state of public safety along with jurisprudence is non-state of nature: its provision was only partially entrusted to the state, but it did not fully perform its security function, partially transmitting it to the church, sometimes was just unable to perform it. Somehow or other, given the institutional weakness of state institutions, it is non-state or rather quasi-state institutions, such as the Catholic Church in Medieval Europe, that were concerned with the problems of ensuring public safety by creating a deeper level of its guaranteeing. Such a «transmission» of the security function to the church to some extent testifies to its universal, not just state nature, and the objectivity of its implementation in society even under institutional or functional anemia of state institutions, which could be clearly traced by the examples of countries with long-term domination of feudal fragmentation and the actual paralysis of central government institutions.*

Keywords: *Middle Ages, safety, public safety, state, monarch.*

ВСТУП

Реконструкція сутності й змісту національної безпеки та її правового виміру на різних етапах суспільно-правового розвитку, безперечно, є важливим і актуальним завданням правової, зокрема історико-правової, науки, оскільки дозволяє простежити не лише реальну динаміку, вектори й особливості руху політико-

правової думки, а й сфокусувати дослідницьку увагу на потенційних можливостях еволюції поглядів на безпекову складову існування людської цивілізації. Зрозуміло, що особливий «інтерес для дослідників представляють насамперед ті періоди історичного розвитку права, протягом яких відбувалося формування та становлення інститутів, котрі у перспективі виявилися визначальними, системоутворюючими, і, у кінцевому підсумку, зумовили існування дихотомії «Схід – Захід». Одним із таких періодів є Середньовіччя (або Середні віки)¹ [1, с. 287], впродовж якого були закладені підвалини феномена європейської правової традиції» [2, с. 98]. У контекст формування цієї традиції цілком вписується безпекова проблематика, яка є вагомим елементом зазначеної традиції, позначаючи її важливу віху та визначальний структурний компонент.

Виникнувши на світанку соціальної історії та будучи відображенням фундаментальної потреби людини в належних (прийнятних, зручних, сприятливих, а також безпечних) умовах існування, розвитку і відтворення людського роду [3, с. 37], проблема особистісної та публічної безпеки, безперечно, стала епіцентром ментального опанування, наукового дискурсу, державотворчих зусиль, а також соціонормативного (в тому числі правового) регулювання. Будучи тісно пов'язаною з найглибшими архетипами логічного і пралогічного мислення людини, вона супроводжувала розвиток політико-правової думки людства на різних етапах її розвитку. Тому цілком природно, що вона мала суттєві відмінності й експлікації на етапах свого розвитку.

Безумовно, не була винятком у цьому сенсі й середньовічна цивілізація, яка окреслила принципово інший, відмінний від античного погляд на проблему особистісної та публічної (соціальної, державної, міжнародної) безпеки, її підвалини, важелі і регулятори, інструменти гарантування, інституційні, аксіологічні та функціональні засади тощо, але разом із тим задала вектор подальшого інтелектуального поступу як загальноєвропейської, так і багато в чому світової політико-правової думки в осмисленні правового виміру національної безпеки, адже саме в цей період націотворчі процеси багато в чому перехрещувалися або навіть «накладалися» на державо- й безпекотворчі. Ця цивілізація продовжила раціоналістичну традицію осмислення публічної безпеки, започатковану античною політико-правовою думкою, та водночас, увібравши в себе близькосхідні (через християнство) елементи світогляду та світобачення, поєднала цю традицію із ірраціоналістичним (часом – містичним) трендом опанування проблематикою безпеки, привнесеним християнським віровченням, яке опинилося поза помітною політико-ідеологічною конкуренцією (якщо, звісно, не брати до уваги різноманіт-

¹ Термін «Середні віки» («Середньовіччя») започаткували християнські богослови, які були впевнені в тому, що живуть у часовому проміжку (в середні часи) між двома пришествями Христа. Однак у науці поняття «середньовіччя» утвердилося після того, як в епоху Ренесансу було проголошено повернення до античної культури. Вважається, що вперше цей термін використав у такому сенсі історик Флавіо Бьондо (1392–1463 рр.), який уважав початком середньовіччя занепад Західної Римської імперії, а кінцем – сучасну йому добу.

ні еретичні рухи, які мали свої ідеологічні особливості, більш чи менш відмінні від християнських догматів) мало не на тисячу років у Середньовічній Європі. З огляду на таке, проблематика публічної безпеки не могла не «вдягнутися» в шати християнської теологічної доктрини, послуговувалася її термінологією, спиралася на глибинні ментальні настанови середньовічної людини й суспільства. Оскільки ж, для доби Середньовіччя основним категоріальним змістом політико-правових доктрин виступають ідеї непохитності церковної влади, домінування монархічної форми правління, яка б спиралась на владу Церкви, поєднання та ефективне співвіснування звичаєвого, римського та канонічного права, які творять цілісну та домінуючу правову систему в загальноєвропейському масштабі, то, природно, що саме ці ідеї окреслювали предметне поле пошуку у безпекознавчому ракурсі, надавали йому своєрідного забарвлення.

Безпекова проблематика в середньовічній політико-правовій традиції мала засвідчити, з одного боку, певний континуїтет із попередніми інтелектуальними спробами характеризувати цей феномен, а, з іншого боку, – певну своєрідність методологічних, філософських та юридико-догматичних підходів до її опрацювання в тогочасних суспільних умовах. Така своєрідність зумовлена «вписаністю» середньовічного дискурсу безпекової проблематики в християнсько-правову традицію: він набуває виразного теологічного забарвлення і водночас остаточно утверджується саме як правовий дискурс. Такі традиції постають як правова категорія, феномен правової культури, елемент правової системи та складова спадкоємності права, яка фіксує узагальнений правовий досвід, правову пам'ять, правові знання та правові уявлення, що передаються від покоління до покоління як прийнятні способи організації суспільства, моделі формування правового устрою, порядку у праві, ієрархії цінностей у праві тощо. Тож на відміну від античної цивілізації, безпекова проблематика в межах середньовічної цивілізації суттєво юридизується й остаточно осмислюється в категоріях не лише політичної, але і правової науки. У цьому, на наш погляд, полягає абсолютна та невідпорна заслуга середньовічної інтелектуальної традиції та її ґрунтовний внесок в осмислення безпекової проблематики, зокрема питань протонаціональної безпеки, на засадах правової науки.

Водночас, у вітчизняній правовій науці питання публічної безпеки в історії політико-правової думки Середньовіччя перебувають на периферії дослідницької уваги, окреслюючи суттєву лакуну в пізнанні проблематики національної безпеки безпосередньо до формування модерних націй та в окресленні своєрідності осмислення цієї думкою ролі та місця правових регуляторів в утвердженні, легітимації й гарантуванні публічної безпеки [5, с. 106–120; 6, с. 66–75].

1. ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ

На формування ключових методологічних засад дослідження безпекової проблематики в теоретико-правовому ракурсі мали істотний вплив фундаменталь-

ні наукові праці з загальної теорії права, філософії та історії політичних і правових учень, а саме В. Пилипчука, П. Богущького, І. Дороніна та ін. [6]. Але слід зазначити, що саме політико-правова думка Середньовіччя порівняно слабо опрацьована в межах як загальнотеоретичної юриспруденції України, так і історії політичних і правових учень. Серед дослідників, які останнім часом вивчали цю проблематику, можна назвати С. Бостана, О. Булдакову, О. Головка, С. Головатого, Ю. Гоцуляка, Л. Дунаєву, А. Крижанівського, С. Кудіна, І. Мусіловського, Д. Налуцишина, В. Омельчука, М. Отроша, П. Пилипишина, А. Погребенника, О. Туренка, О. Турчака, О. Фаста, А. Шевченка, Ю. Цуркан-Сайфулліну та ін. Однак у їх працях акценти на безпековій політико-правовій проблематиці є поодинокими, що засвідчує поверховість науково-правового дослідження питань гарантування безпеки людини, суспільства та держави доби Середньовіччя.

Утім, в осмисленні ролі та місця середньовічної політико-правової думки в опрацюванні безпекового дискурсу окреслюється кілька провідних підходів. Згідно з першим, який умовно можна назвати консервативним або «ігнорувальним» (негативним, заперечним), цій думці взагалі відмовляють у розробці відповідної проблематики, відносячи поняття національної безпеки (і відповідну інтелектуальну традицію) до витворів юридичної та політологічної літератури суто Нового часу [4, с. 18–25; 5, с. 15; 6, с. 68]. Інваріантом цього підходу є уявлення деяких учених, які обґрунтовують початок безпекового дискурсу в античній традиції, потім середньовічну думку вважають вільною від опрацювання цього дискурсу і знову повертають право на розробку безпекової проблематики аж політико-правовим ученням мислителів XVII–XVIII ст. [3, с. 98–101; 7, с. 392; 8, с. 1–21].

Відповідно до другого підходу наступний після античного період опрацювання безпекової проблематики пов'язується з добою, що охоплює XIII – XVIII ст., тобто лише Пізнє Середньовіччя [9, с. 40; 3, с. 99]. Вважається, що саме «цієї історичної доби більшість країн Західної Європи визнавали важливість і необхідність держави як інституту для розв'язання проблем безпеки шляхом досягнення добробуту суспільства і окремих громадян, намагаючись тим самим узяти під свій контроль створення належних умов для забезпечення безпеки, розглядаючи при цьому діяльність суспільства у розв'язанні цих проблем як другорядне питання. Під цим кутом зору в європейських країнах створюється безліч державних органів з метою забезпечення добробуту та безпеки як окремих громадян, так і самого суспільства, однак більшість із цих органів так і не вирішили поставлених перед ними завдань» [9, с. 40; 10].

Відмова середньовічній цивілізації в існуванні політико-правового дискурсу щодо безпекової проблематики є позаісторичним проявом спрощеного підходу до тлумачення взаємозв'язків між явищем і позначуваним ним поняттям, які не завжди є «лінійними». Так, дійсно, якщо звернутися до поняття безпеки, то воно на досить тривалий час зникає із середньовічних трактатів. Проте це зовсім не озна-

час, що з порядку денного зникає саме явище, позначуване цим поняттям. На наш погляд, його затьмарює проблематика спасіння (порятунку), як індивідуального, так і суспільного, себто колективного. В умовах теологічного забарвлення світогляду як пересічної людини, так і інтелектуальної верхівки суспільства саме проблематика спасіння (порятунку) засобами світського та релігійного характеру окреслює своєрідність безпекового дискурсу, його сутності і спрямованості.

Попри партикуляризм середньовічного феодального права, що являло собою «сукупність одночасно існуючих та функціонуючих регулятивних систем – права земського, міського, канонічного, університетського, торгового тощо» [2, с. 98], питання забезпечення безпеки пронизували всі його підсистеми. Так, у межах канонічного права сформувалося право притулку (його визнавали, за традицією, починаючи з навали Аларіха на Рим у 410 р. [11, с. 417–421]), що позначало можливість перебувати в безпеці під захистом церкви всім, хто перебував у межах церковних установ у разі збройних нападів. Воно ж підтримувалося авторитетом церкви, яка виступала «арбітром» у феодальних суперечках і надавала захист особам, які переховувалися від переслідування. Це право носило звичаєвий характер і не регулювалося ніякими правовими нормами [12, с. 31]. Водночас система середньовічного міського права стимулювала вкорінення в суспільну правосвідомість уявлення про суспільну безпеку як про спільну для всього соціуму базову цінність, що разом із категоріями миру та правопорядку становили своєрідний конститууючий стрижень, навколо якого формувалася єдність міської комуни [2, с. 99].

Отже, домінуючим, на наш погляд, слід вважати підхід до осмислення публічної безпеки у середньовічній політико-правовій думці все ж як до питання загальноносоціального характеру, спільної справи і спільного блага, не ігноруючи при цьому певних групових чи станово-класових елементів та особливостей у його забезпеченні.

Зважаючи на вищевикладене, метою статті є теоретико-правовий аналіз ключових особливостей загальнофілософського та спеціальноправового розуміння і тлумачень проблем безпеки людини, суспільства та держави в деяких європейських політико-правових ученнях доби Середньовіччя, зокрема на підставі наукового дослідження поглядів представників соціально-філософської та політико-правової думки того періоду, на тлі поширених колективних уявлень про безпеку як стан суспільних відносин, умову людського (суспільного) життя та/або своєрідну соціальну цінність, а також об'єктів (сфер) цієї безпеки, суб'єктів і нормативних механізмів гарантування відповідного стану.

2. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Методологічну основу дослідження становить система взаємопов'язаних концептуальних принципів, методологічних підходів та методів, які об'єктивно дозволяють відкрити ключові особливості загальнофілософського та спеціаль-

ноправового розуміння і тлумачень проблем безпеки людини, суспільства та держави в деяких європейських політико-правових ученнях доби Середньовіччя. Однією з найважливіших методологічних основ дослідження безпекового дискурсу взагалі й періоду Середньовіччя є проблема вірного співвіднесення теоретичного й емпіричного рівнів наукового пізнання, їх інтеграція з метою отримання нового узагальненого знання про предмет.

У статті під час аналізу політико-правових учень Середньовіччя, де підіймалися безпекові питання, застосовано комплекс філософських, загальнонаукових, спеціальнонаукових методів пізнання. Основою дослідження виступив діалектичний метод наукового пізнання, який дозволив репрезентувати виявити ключові особливості загальнофілософського та спеціально-правового розуміння й тлумачення проблем безпеки людини, суспільства та держави в деяких європейських політико-правових ученнях доби Середньовіччя. Це один із філософських методів, що заснований на діалектичних уявленнях про навколишній світ та застосовується для пізнання державно-правових явищ.

Зайве наголошувати на тому, що розгляд тематики публічної безпеки в деяких європейських політико-правових ученнях Середньовіччя є основою для розкриття онтологічних (сутнісних), феноменологічних (форм зовнішнього прояву), аксіологічних (ціннісних), структурних та функціональних, інституціональних та нормативно-правових аспектів, сторін досліджуваної проблематики в умовах сьогодення. Вагомою підставою для окремого методологічного зрізу пропонованого наукового дослідження є спроба вийти на рівень концептуального узагальнення феномену національної безпеки шляхом теоретико-правового осмислення й систематизації базових ознак, форм прояву, структур і функцій, властивих цьому суспільному явищу за сучасних умов.

Наступним є історико-матеріалістичний метод, що затвердився у XIX столітті, як один з найголовніших методів наукового пізнання. Фактично зазначений метод можна розглядати як історичний підхід із позицій діалектичного матеріалізму. Він вимагає конкретно-історичного підходу до правових категорій, норм і юридичної практики, оскільки їх історична обумовленість дозволяє краще зрозуміти останніх, джерела і перспективи розвитку не лише в рамках певного історичного періоду, а й в межах певної держави, з урахуванням національних традицій, політичної та правової культури. У даному дослідженні вказаний метод дозволив продемонструвати, що реконструкція сутності та змісту національної безпеки та її правового виміру на різних етапах суспільно-правового розвитку, безперечно, є важливим й актуальним завданням правової (зокрема, історико-правової) науки. Історія розвитку систем безпеки різних рівнів і ступенів складності являє собою процес розвитку засобів техніки, науки, персоналу, управління й особливості взаємозв'язку між ними. Такі фактори засвідчують те, що проблематика безпеки існує не лише як тип, рід чи вид, але як історична реальність, що поєднує в собі всі досягнення суспільного розвитку. Вся генеза формування системи безпеки

складається з певних етапів, а саме – виникнення, становлення, зрілість і перетворення. Більш того на кожному з цих етапів дану систему можна розглядати як автономну частину, яка постійно розвивається.

Системний підхід дав змогу показати, що цілісна й цілком оригінальна, з сучасного погляду, концепція публічної безпеки, вироблена була серйозною противопагою змінити реально існуючі суспільні відносини в межах центрованої довкола панування релігійно-правового світогляду моделі гарантування такої безпеки. У дослідженні публічної безпеки в деяких європейських політико-правових ученнях середньовіччя також було використано наступні загальнонаукові методи: логічний (аналіз, синтез, дедукція, індукція, абстраування, узаальнення), функціональний, за допомогою якого доведено, що ключовою політико-правовою підвалиною формування безпекової дискурсу в середньовічній європейській цивілізації була монополюна за своїм офіційним статусом християнська доктрина, яка пропонувала цілісне (інтегроване) та взаємозумовлене бачення права, держави, суспільства та їх зв'язків у встановленні, обґрунтуванні, легітимації та зміцненні засад безпечного існування соціуму, а також герменевтичний, аксіологічний, логіко-семантичний. Також використано спеціально-правові методи дослідження (історико-правовий компаративістський, формально-юридичний, нормативно-догматичний).

3. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

У добу Середньовіччя публічна безпека ще була звичною й усталеною категорією юриспруденції, а була, скоріше, лише однією з багатьох граней тогочасної соціальної картини світу, хоч і вельми важливою. Цим поняттям у сучасному його розумінні украй рідко користувалися та осмислювали його саме в сучасному контексті. На думку А. Крижанівського, характерною була термінологічна невизначеність цього поняття, воно постає як туманний, але привабливий образ належного способу життя, невіддільний від інших параметрів соціального буття, а саме морального стану та стану релігійності суспільства [1, с. 288].

Так, зокрема, поняття «безпека» зустрічається в листі єпископа Фюльберта Шартрського (бл. 980–1028 рр.) герцогові Гільому Аквітанському (1020 р.), в якому міститься текст присяги васала, в якій безпека визначається обов'язком васала сеньйору: «Безпека – це значить не видавати його [сеньйора – *Авт.*] таємниць та не шкодити безпеці його укріплень» [13]. Загалом, Фюльберт запозичує ідеї Цицерона для розгорнутого тлумачення безпеки як стану убезпечення сеньйора від будь-яких загроз. Так, до елементів такої безпеки мислитель відносить шість складових: особисту недоторканність сеньйора; недоторканність його приватного життя; наявність сил і засобів для захисту (замок, замкова зала тощо); право сеньйоріального суду; володіння сеньйора; задумані сеньйором заходи (плани, наміри тощо). Вірність васала сеньйору є запорукою безпеки останнього або «клятвеним зобов'язанням забезпечувати безпеку» [14, с. 105]. Характерно, що

поняття безпеки, крім негативних елементів (невтручання в особисте та соціальне життя, дотримання особистого і соціального імунітету сеньйора), включало в себе і позитивні аспекти, а саме не тільки утримання від заподіяння шкоди, але і вчинення добрих справ на користь сеньйора: підтримка сеньйора порадою та зброєю, щоправда, за умови взаємної відплати з боку останнього. Тому основа безпеки в цих стосунках – обопільна вірність своєму слову, клятві, порушення якої тягне покарання, що накладається згідно з божественним правом [14, с. 105].

Згодом поняття «безпека» з'являється у словнику (1190 р.) англійського вченого та філософа Роберта Гроссетеста (1175–1253 рр.), який тлумачив його як «спокійний стан духу людини, яка вважає себе захищеною від будь-якої небезпеки» [15, с. 11]. На відміну від нього, абат Руперт Дойцький вказує, що «безпека суть деяке укріплення» [16, с. 183], тобто ототожнює безпеку не зі станом суспільних відносин, а з певною обмеженою й захищеною локацією перебування людини. А от ченець Гуго Фольєтський вдається для пояснення стану безпеки до порівняння і міцними укріпленнями, що захищають тих, хто перебуває всередині: «Містяни старанно вибудовують укріплення своїх міст, щоб таким чином відбити напад ворогів, розподіляють сторожу, вставляють залізні засови у ворота, ворота свої зміцнюють сторожею». Натомість ченці зводять монастирі, які є укріпленнями Господа. Для церкви захист – це Священне Писання, яким вона захищається від духовних ворогів, а охоронці – це вчителі Писань, покликані охороняти божественний закон та захищати істину віри [16, с. 151–152]. Образ досконалої безпеки в середньовічній екзегетиці – це потойбічний (вишній) Єрусалим, «оточений нездоланною стіною досконалої безпеки» [16, с. 227].

Як видно, у тлумаченні безпеки ясно виокремлюються суто світський і суто духовний контексти (в останньому присутня метафоричність, образність). Однак в обох контекстах спостерігається акцентування на особистісному вимірі безпеки та явне ігнорування публічного характеру цього явища (як вважають деякі історики, в ранньому Середньовіччі сфера публічності якщо й не зникає зовсім, то суттєво стискається, немов «шагренева шкіра») [17, с. 25]. Загалом, на думку сучасних дослідників, «для середньовічної філософії характерне тлумачення соціальної безпеки як невід'ємного атрибуту божественного провидіння, як функції віри. У зв'язку з цим кардинально помінялося уявлення про принцип безпеки: античний принцип самозбереження особистості і держави трансформувалася у принцип порятунку душі. Це зумовило фаталізм людей. Подібне тлумачення безпеки відворотно вело до певної втрати її соціальної спрямованості» [18, с. 279].

У цілому погоджуючись із висновком учених про акцентування в понятті безпеки на особистісному її характері, із тісною прив'язкою до питання спасіння душі кожного вірянину, хотілося б наголосити на тому, що християнська політико-правова концепція, як нам убачається, все ж не виключала публічно-правової інтерпретації безпеки, адже «що небезпечно одному, того ж слід уникати і багатьом всюди» (Ратхер Веронський) [19], проте підходила до неї з дещо відмінним тер-

мінологічним апаратом, що суттєво урізноманітнювало артикульовані тогочасною політико-правовою думкою «образи» публічної безпеки.

Якщо виходити саме з публічно-правової інтерпретації безпеки в розрізі середньовічного політико-правового дискурсу, то тут, напевно, ближчим за всі терміни до сучасного розуміння безпеки є широко вживаний у добу Середньовіччя термін «мир». Правовий зміст цього терміна полягав у стані безпеки, спокою, незастосування зброї та насильства. Загальний мир – це не просто стан, протилежний війні, але і стан права, справедливості й законності [20, с. 1153–1167]. Характерними є біблійні заклики: «Блаженні миротворці, бо вони синами Божими назвуться» (Мф. 5, 9); «Любіть правду і мир!» (Зах. 8, 19); «Майте мир між собою» (Мр. 9, 50); «Будьте в мирі між собою» (1 Сол. 5, 13); «Ухилийся від усього злого і роби добро, будь мирний і пильний того» (Пс. 33, 15); «Тримайся правди, віри, любові, миру з тими, хто Господа кличе від чистого серця» (2 Тим. 2, 22), «Зі своїм супротивником швидко мирися, доки з ним на дорозі ще ти» (Мф. 5, 25); «Коли можливо, якщо це залежить від вас, – живіть у мирі з усіма людьми!» (Рим. 12, 18); «Старайтесь мати мир з усіма» (Євр. 12, 14). Вони були широко відомі й застосовані в багатьох середньовічних трактатах, аналах і релігійних творах, які так чи інакше зачіпали безпекову тематику.

На думку американського дослідника Д. Єнсича, мир і безпека розглядаються як окремі, але взаємодоповнювальні частини політичного дискурсу вже у посланнях апостола Павла (I ст. н.е.) [21, с. 37–42]. Пізніше родоначальник середньовічної інтелектуальної традиції Св. Августин розглядав мир як «первинну, індивідуальну й колективну передумову виконання ключового заповіту Ісуса любити Бога і ближнього, що передбачає багатощабельну *concordia* людини з усім світом. Завдяки індивідуальному здобутку миру на всіх рівнях соціально-політичного буття *pax aeterna*¹ й *pax sempiterna*² максимально наближує людство до сумісності з Божою волею, зі своїм внутрішнім «Я». Справа поширення миру стала індивідуально-колективним обов'язком *Respublica Christiana*» [22, с. 170].

Незабаром в основу поняття не лише внутрішньосуспільної, але і міжнародної безпеки в Європі були покладені ідеї припинення міжусобних війн, вирішення виникаючих конфліктів і спорів без застосування сили, встановлення і збереження тривкого миру [23, с. 38]. Тож мир і порозуміння сприймалися повсякденною свідомістю як незаперечні соціальні цінності [24, с. 17], як запорука нормального функціонування будь-якого людського колективу [24, с. 19].

Ціннісно-телеологічне розуміння безпеки людини і суспільства виявлялось у тому, що така безпека однозначно сприймалась як мета й благо. Безумовна і ключова запорука публічної безпеки – це мир. Так, франкський мислитель Алкуїн наголошував на потребі збереження і внутрішнього, і зовнішнього миру: «Мир же, який у нас є, поєднує братську згоду із любов'ю до ближнього. Мир

¹ Вічний мир (лат.).

² Довготривалий мир (лат.).

є спокій народу, слава предстоятеля [Церкви], веселість вітчизни і жах ворогів – видимих чи невидимих. Усіма силами слід зберігати мир» [25, с. 175]. За словами видатного італійського мислителя Данте Аліг'єрі (1265–1321 рр.), «загальний мир є найкраще, що створене для нашого блаженства. От чому те, що звучало пастирям зверху, було [побажання. – Авт.] не багатства, не задоволення, не почесні, не довголіття, не здоров'я, не сили, не краси, але миру... От чому з вуст Спасителя роду людського прозвучало рятівне привітання: «Мир вам»» [20, с. 28]. На думку німецького мислителя-гуманіста Еразма Роттердамського (1466–1536 рр.), мир – це джерело, примножувач і захисник усього найкращого, що існує на землі [26, с. 40], тому безпека і процвітання народу можливі за умови встановлення, збереження та забезпечення миру і злагоди [26, с. 61].

Християнська свідомість в умовах Середньовіччя була щільно юридизованою [27, с. 133], а тому категорія безпеки незабаром стала осмислюватися саме у категоріях права. При цьому, нагадаємо, саме християнське світорозуміння перетворювало вироблення права та його застосування на священну функцію [28, с. 485; 29, с. 288], яка була пов'язана із традицією та божественним правопорядком [29, с. 288]. Відповідно, в середньовічній Європі на рівні юридичних норм і релігійних правил були вироблені й поступово поширювалися «поняття земського миру, міського миру, королівського миру, причому король міг виступити ініціатором і джерелом як земського, так і міського миру. Символом міського миру, що дарував правитель країни, була королівська рукавичка, яку вішали на хресті, поставленому на ринковій площі. Своє розуміння миру являла світу католицька церква. Вона оголошувала «Божий мир» (*pax Dei*), встановлювала замирені місця (церкви, цвинтарі тощо), замирені дні («від заходу сонця в середу до сходу сонця в понеділок»), визначала осіб, що перебувають під захистом «миру» (священники, ченці, жінки, палігрими тощо)» [1, с. 291].

У зовнішніх зносинах розроблялися проекти вічного миру (французький юрист П'єр Дюбуа, чеський король Іржі Подебрад, італійський мислитель і поет Данте Аліг'єрі, римський папа Пій II (Еннеа Сільвіо Пікколоміні) та ін.) між державами, які мали гарантувати публічну безпеку на вищому соціальному рівні – загальноєвропейському (регіональному) [30, с. 420].

Таке тлумачення в середньовічній свідомості категорії безпеки мало зовнішньополітичний аспект (вимір), який, однак, доповнювався внутрішньополітичним. Так, у внутрішньому аспекті безпека постає як такий спосіб улаштування природи, Всесвіту і суспільства, де кожен щабель займає раз і назавжди визначене та відведене Богом місце. Продовженням цієї ідеї була ідея ієрархічного улаштування суспільства, яка передбачала, «що кожен член суспільства виконує належні йому обов'язки і не намагається їх змінити». Тому важливою умовою безпеки всередині суспільства були союз, згода та мир як між станами, так і всередині одного й того самого стану. При цьому особливо важливе значення приписувалось єдності знаті: «Нема більшого щастя для королівства, ніж союз та згода можно-

владців» [31, с. 402]. За Жераром Камбрейським, прагнути миру означало бажати порядку, блага, підкорятися божественній волі [32, с. 71]. Отже, уявлення про безпеку суспільства, із внутрішньополітичного погляду, базувалися на ідеї законності та боговстановленості державної влади. Ідея законслухняності (беззастережного підпорядкування владі) є неодмінною умовою збереження соціуму в політико-правових ученнях доби Середньовіччя. При цьому, з точки зору української дослідниці Ю. Цуркан-Сайфуліної, «законслухняність ... не обов'язково пов'язана саме з правом в його природному чи божественному розумінні, вона може бути так само і проявом покірності перед владою, і така її амбівалентність є важливою характерною рисою середньовічного філософствування про зв'язок права і влади» [33, с. 116].

Отже, основними передумовами формування середньовічної політико-правової традиції осмислення безпекової проблематики загалом у Європі були:

– економічні (натуралізація господарства, особливо в період раннього та високого Середньовіччя, перетворила суб'єктів економічної активності на повністю автономні анклавні виживання яких суттєво залежало від сприятливої демографічної, економічної, екологічної кон'юнктури; слабкий економічний розвиток уможлилювався не стільки економічними, скільки соціальними, зокрема доброчинністю, та політичними, зокрема забезпеченням елементарної громадської безпеки та правопорядку в межах згаданих анклавів, чинниками);

– політичні (держава перестає бути єдиним гарантом безпеки соціуму та людини; політична роздробленість країн ставить на порядок денний спроможність держави виконувати елементарні публічні функції із забезпечення безпеки та інтеграції суспільства, що чітко унаочнюється й перевіряється під час вторгнень норманів, угорців, арабів, слов'ян, монголо-татар, турок-османів та ін.; безпека суспільства стає інваріантом його єдності; запорука безпеки вбачається в забезпеченні єдності країни, в подоланні відцентрових тенденцій і здатності центральної влади «зшивати» країну всупереч прагненням адептів і провідників феодальної анархії; централізація світської влади має прообраз у централізації трансцендентної влади Єдиного Бога та своє земне втілення в централізації церковного устрою, зокрема в католицизмі, який в умовах роздроблених держав являє собою чи не єдину міцну централізаторську політичну потугу);

– ідеологічні (ідеологічна монополія християнського віровчення з остаточною диференціацією його інваріантів із середини XI ст. на Заході – католицтво, на Сході – православ'я; офіційна політико-правова доктрина всіх середньовічних країн єдина – християнська; універсальність доктрини робить всезагальною проголошувану нею систему цінностей (постулатів, ідеалів), серед яких категорія безпеки означає добровільне як підкорення (підпорядкування, відкритість, любов) Вищому Авторитетові – Богу, який гарантує в обмін на це людині безпеку і добробут, передусім у трансцендентному вимірі, так і богослухняність і законслухняність як запоруки спасіння людини як у цьому, так і в потойбічному світах).

Важливо, що укорінення категорій публічної й особистої безпеки в ментальності середньовічної людини відбувалося в умовах безроздільного панування в добу Середньовіччя релігійного християнського світогляду в умах і серцях як інтелектуальної еліти, так і «німотної більшості», з такими його рисами, як універсалізм, провіденціалізм, апокаліптичність і періодизованість [29, с. 252]. Причому цей світогляд знаходився в жорсткій опозиції реаліям навколишнього світу, проповідуючи мир і незастосування сили. І дійсно, на той час християнські релігія та церква посідали унікальне за значенням місце в житті суспільства, продукуючи, легітимуючи та поширюючи ключові (панівні) цінності, серед яких вагоме місце посідала публічна безпека, що розглядалась як атрибут певної соціальності. «Будучи по суті аксіологічно-світоглядною формою пізнання світу, релігія, з одного боку, виступає як визначальний фактор при формуванні внутрішньої системи етичних оцінок, мотивацій та метафізичного світогляду віруючої людини, з іншого боку, вона в абсолютній більшості випадків є інституційно вираженим видом колективної свідомості, покликаним задовольняти релігійні потреби та впливати на суспільні процеси. Церква усвідомлює себе як особливу трансцендентно-іманентну дійсність щодо навколишнього світу, яка, однак, не розглядається як однорідне з державою утворення» [34, с. 1].

Апелюючи до гранично небезпечних умов існування людини в середньовічному соціумі, держава та церква на той час виступили в іпостасі ключових і взаємопов'язаних (славнозвісна теза про союз «трону та вівтаря») суб'єктів гарантування безпеки всім і кожному за рахунок свого сакрального наближення до вищого авторитету і джерела всякої безпеки – Бога: Церква як безпосередня наступниця Ісуса Христа на землі, а держава як людська інституція, пов'язана з церквою і сакральними зв'язками («немає влади не від Бога»). Тож держава і церква йшли пліч-о-пліч у формуванні такої правосвідомості середньовічної людини, яка була б зорієнтована на пошук безпеки саме в системі державно-церковного континууму, який до того ж сприймався середньовічною людиною як дещо єдине, без диференціації на державне та церковне, адже «діяли вони в реальності, іменованій *Christianitas*, яку ми можемо називати «Християнський світ»» [35, с. 218].

Отже, центральне місце у світогляді кожної людини «серединного тисячоліття» відводилося Богу, Який створив усе суще, тому кожен крок людини сприймався з позицій Божественного промислу. Як підкреслює сучасний український дослідник В. Налуцишин, «з позицій християнської філософії розроблялася концепція Бога як вищого блага та переоцінювалися всі попередні цінності. Старий Заповіт доповнився Новим, у морально-ціннісному значенні багато в чому протилежним. Бог поставав як регулятивний принцип середньовічного світу, як кінцева ціль та цінність мислення через панування релігійної свідомості над всіма іншими сферами. В Бозі втілювалась вища досконалість та благо, він втілював триєдність Істини, Добра та Краси» [36, с. 70]. Відповідно, офіційна концепція

безпеки не могла не бути християнською та теоцентричною, тобто зорієнтованою на утвердження Бога як єдиного центру всієї світобудови, де «ніщо не відбувається без Його волі» [37, с. 274], безумовного й універсального джерела всякого блага, а отже, безпеки як соціальної цінності.

Християнство, яке було панівним світоглядом у середньовічній Західній Європі, протягом багатьох століть виробило ті цінності й орієнтири, в координатах яких і варто розглядати категорію публічної безпеки. Вона формувалася та розвивалася, поступово розгортаючись у складно організований безпековий політико-правовий дискурс, у межах теологічного світогляду, станових обмежень і локалізованої в межах громади (комуни, манора, монастиря) свідомості.

Таким чином, для християн найвища інстанція безпеки – Бог. Саме він береже кожного вірянина, відміряючи за його заслугами: «А чи ж Бог в оборону не візьме обраних Своїх, що голосять до Нього день і ніч, хоч і баряться Він щодо них? Кажу вам, що Він їм незабаром подасть оборону!» [Лк. 18, 7–8]. Проте і людина має безпосередній стосунок до власної безпеки: стаючи на шлях гріховного, неправедного життя, вона позбавляється Божої допомоги і прирікає себе не лише на небезпеки в цьому світі, але і на вічну небезпеку – покарання у світі потойбічному («муку вічну»). У своїй безпеці людина може бути певна, якщо, по-перше, вона говорить правду, нічого не приховуючи; по-друге, якщо вона власною працею заробляє собі на життя і нікому нічого не є винною; по-третє, якщо вона любить і зберігає цей світ як витвір Бога та не руйнує його, а лише добудовує, вдосконалює наявні елементи світобудови. Відповідно, недосконалість світу не є приводом для його руйнування, як стверджує християнська доктрина.

Вона ж чи не вперше порушує питання про справжні та ілюзорні загрози людині: саме ілюзорні загрози призводять до пошуку неефективних механізмів безпеки. Справжні ж загрози криються в порушенні Божих заповідей, у гріховності людського життя. Натомість страх перед Богом, що відкриває шлях до благочестивого і праведного способу життя, є запорукою безпеки та подолання страху перед жахіттями як природи, так і соціального світу. Утім, така позиція зовсім не означає, що соціальні та природні катаклізми не є загрозами людському існуванню та публічній безпеці, що було б запереченням очевидного. Справа в тому, що стосовно них людина сама здатна виробити адекватні способи захисту: «Небезпеки земного світу можуть виглядати ілюзорними, якщо людина буде розраховувати не на те, на що слід було б розраховувати: розраховувати на безпеку від того, що сама людина охороняє та захищає, – охороняти богів, які у свою чергу охороняють людей (ідолопоклонництво), охороняти суверена, який сам, у свою чергу, є засобом захисту тих, хто його охороняє (ілюзія колективної безпеки); приховувати те, що тобі належить по праву, – приховувати істину, свою історію (ім'я), свою думку, своє багатство (ілюзія індивідуальної безпеки)» [38, с. 122]. Відповідно, заслуга християнського віровчення полягає, крім постановки проблеми публічної безпеки в духовному сенсі, ще й у розрізненні реальних та

уявних (ілюзорних) загроз (небезпеки), а також у висвітленні оптимальних механізмів протидії таким загрозам. Якісь із них підлягають власне людським зусиллям протидії, тоді як інші можуть бути нейтралізовані лише за допомогою вищої інстанції, здатної гарантувати публічну й особисту безпеку, – Бога.

Не вдаючись до ретельного подальшого аналізу окремих аспектів християнського віровчення у сфері безпекової проблематики, що вочевидь потребувало значно більшої наукової уваги, ми все ж не можемо не констатувати наявності певних суперечностей у цій зовні цілісній і послідовній доктрині. Адже, зіштовхуючись із перипетіями суспільно-політичних реалій, вона так чи інакше мусила зупинитися й перед багатьма суперечливими тенденціями та реаліями тогочасної доби, переконливо узгодити які з постулатами свого вчення так і не спромоглася. Так, упродовж усієї доби Середньовіччя у християнській доктрині розгортається і по-різному осмислюється ціла низка суперечностей, що має прямий стосунок до безпекової тематики: між благістю Бога й існуванням зла в цьому світі (тож і безпека постає у християнській теодицеї як дещо обіцяне, проте емпірично відсутнє); між необхідністю виконання заповідей Божих (закону як упевненості в безпеці) та радикальною відсутністю гарантій безпеки (приклад багатостраждального Йова засвідчує ймовірність відсутності таких гарантій); між самим християнським пастирством як практикою безпеки та можливими альтернативами, які є негативними, виникаючими в період криз відкатами назад, повернення до різноманітних гонінь і жертвоприношень [39, с. 614].

У добу Середньовіччя категорія безпеки не могла не розглядатися в межах виключно християнської теології: безпека як вияв волі Бога, як відповідь на додержання людиною Божих заповідей. Як зауважував відомий російський культуролог і філософ Л. Карсавін, механізми створення безпечного існування взаємопов'язані з підготовкою себе та своїх близьких до життя в іншому світі через хрещення, праведність, абсолютну гармонію з волею Бога, підкорення особистісної волі принципам божественного порядку. Віра, покірність, надія на спасіння, служіння Богу та ближнім, любов – основні християнські чесноти, що забезпечують людині безпечне існування [40, с. 156–160].

Утім, безпечне існування не було в річищі середньовічної політико-правової думки самоціллю, а лише проявом Божої допомоги і благодаті. Себто, покладаючись на свої сили, людина розглядалась як така, що без такої допомоги є неспроможною забезпечити собі безпеку. Та й сама земна безпека як елемент земного, нестабільного й тимчасового існування людини вважалася похідною категорією від належного та вічного існування людини в потойбічному світі, підготовкою до якого, власне, було її земне життя. Тобто утворювалася своєрідна дихотомія земна безпека / потойбічне життя. Перед цінністю потойбічного життя як абсолютною цінністю безпека людини помітно поступалася, здавалася тимчасовою та хиткою. Безпека по цей бік життя вважалася екстраполяцією вічного життя по той бік людського існування, а отже, ідеалом, недосяжним з причин принципової та не-

відвортної зіпсутості людської природи, неспроможної впоратися із власною гріховністю й недосконалістю без допомоги Бога.

Таким чином, у добу Середньовіччя публічна безпека розглядалася крізь призму християнської релігійно-правової свідомості як елемент належного поцейбічного життя, влаштованого за зразком божественного (потойбічного) світу. Тому цінність земної безпеки людини та суспільства була відносною і такою, що суттєво поступалася в ціннісній шкалі цінностям потойбічного світу, обстоюваним релігійною доктриною християнської церкви. Тим самим християнська доктрина вписала публічну безпеку в розряд суспільних цінностей, надавши їй нового, духовного звучання й виміру, «орієнтуючись на трансцендентний, божественний світ на засадах християнства» [36, с. 74].

Найголовніше, що публічна безпека сприймалася поцейбічною, земною цінністю і водночас відображенням небесного порядку (устрою), еманациєю волі Бога, поза якою її встановлення і підтримання було неможливим. Природно, що, належачи одночасно до світу соціального (світського) і світу трансцендентного (церковного), публічна безпека стала розглядатися у християнських політико-правових ученнях Середньовіччя як сфера перетинання зусиль світської та церковної влад, а механіка гарантування такої безпеки осмислювалася як сфера компетенції цих влад, що мають діяти відповідно до християнських політико-правових та аксіологічних постулатів.

ВИСНОВКИ

На відміну від античного – плюралістичного – бачення безпекової проблематики, ключовою політико-правовою підвалиною формування безпекової дискурсу в середньовічній європейській цивілізації була монопольна за своїм офіційним статусом християнська доктрина, яка пропонувала цілісне (інтегроване) та взаємозумовлене бачення права, держави, суспільства та їх зв'язків у встановленні, обґрунтуванні, легітимації та зміцненні засад безпечного існування соціуму. Вона упродовж мало не тисячоліття відіграла роль міцних ідеологічних «скріпів», що з'єднували розпорошені держави середньовічної Європи та гарантувала ідеологічну базу їхньої безпеки як усередині країн, так і за її межами.

Цілісна та цілком оригінальна, із сучасного погляду, концепція публічної безпеки, вироблена на основі теолого-релігійних уявлень та монархічної доктрини державної влади, ґрунтувалася на сакральності останньої та ідеях союзу між світською і релігійною владами, між королем і церквою («союз трону та вівтаря»), а отже, була серйозною протиположністю змінити реально існуючі суспільні відносини в межах центральної довкола панування релігійно-правового світогляду моделі гарантування такої безпеки.

Ця концепція мала внутрішньо- та зовнішньополітичний виміри, охоплювала своїм дискурсом взаємовідносини між різними суб'єктами політико-правових відносин, структурувала ці відносини довкола провідних центрів влади, якими

у середньовічній Європі були монархічні, феодалні (великі територіальні магнати) та церковні (папство, єпископат) структури, а також сприяла інтегруванню середньовічних суспільств, особливо на етапах розпаду та занепаду інститутів центральної державної влади.

Зазначена концепція багато в чому була побудована на синтезі пізньоантичної політико-правової спадщини (уявлення про загальне благо, справедливість, мир тощо) із духовними засадами християнського віровчення (мир, злагода, порядок, ідеї боговстановленості влади, законслухняності тощо).

Середньовічна політико-правова традиція по-новому підійшла до осмислення проблематики структурування об'єктів безпеки на безпеку індивіда, суспільства та держави. У цю добу таке структурування поступово втрачає значення в умовах групового нівелювання особистісного начала та соціального, правового, культурно-духовного й ментального підпорядкування одиниці колективу (комуні, громаді, гільдії тощо). Водночас, за умов плюралізації суверенітету, втрати інтегруючого значення центральною владою не існувало й чітких демаркаційних меж між державною та суспільною безпекою, сфери яких уже досить чітко розрізнялися й артикулювалися провідними мислителями античності.

Утім, систематика об'єктів безпеки розширюється за рахунок включення до них нових соціальних утворень – комун, гільдій, братств, міст, що набувають відносно самостійного значення та окремого правового регламентування в умовах партикулярної правової системи феодалного суспільства. Фактично, на ментальному рівні публічна безпека протягом Середньовіччя розглядалася саме фрагментовано, локалізовано та ізольовано – не як безпека суспільства чи держави в цілому, а здебільшого як безпека в рамках конкретної сільської громади чи міської комуні.

Будучи цивілізацією військово-релігійного типу, Середньовіччя на перший план цілком обґрунтовано висунуло такі сфери публічної безпеки, як воєнна безпека (це була цивілізація, упродовж існування якої відбулося чи не найбільша кількість воєн, які набували як зовнішнього (міждержавного), так і внутрішнього (міжусобиці) характеру) та релігійна безпека, що позначала захищеність церкви, її інституцій та духовенства як окремішньої соціо професійної групи від будь-яких загроз (передусім, від внутрішньоцерковних чвар і розколів, різноманітних єретичних рухів, а так само – й від загроз зовнішнього характеру – поширення іновірних культів, насамперед, ісламу, що так само претендував на універсальність у межах усієї Ойкумени, починаючи з VII ст.).

У троїстій функціональній характеристиці середньовічного суспільства виокремлюється прошарок (окрема соціо професійна група, стан), який спеціалізується на безпековій функції – воїнство (лицарство, світська аристократія). Відтак, із завершенням її формування (до XI-XII ст.) остаточно утверджується новий безпековий пріоритет – воєнна безпека. Зазначене обумовлює значну спеціалізацію функції підтримання безпеки в суспільстві, не відділяючи її від забезпечення безпеки держави в цілому.

Основою ж особистої безпеки, яка є найменш гарантованою, зокрема для соціальних «низів», стає підпорядкування особи влади церкви, її повне самозречення та надія на милість Богу. Саме милість Бога, Його допомога стають запорукою безпеки людини як у цьому, так і в потойбічному світі.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

Середньовічна цивілізація яскраво засвідчила, що, поруч із юридизацією, стан публічної безпеки має виразно позадержавний характер: його забезпечення лише частково покладалося на державу, але й та не в повній мірі виконувала свою безпекодавчу функцію, частково транслюючи її церкві, часом будучи просто не в змозі виконувати її. Так чи інакше, за умови інституційної слабкості державних інститутів, саме позадержавні чи швидше квазідержавні інститути, як-от Католицька Церква в Середньовічній Європі, переймаються проблематикою забезпечення публічної безпеки, створюючи більш глибокий рівень її гарантування. Певною мірою, така «трансляція» безпекодавчої функції до рук церкви (попри тимчасовий характер цієї трансляції) засвідчує її універсальний, а не лише державний характер, та об'єктивність її реалізації в суспільстві навіть за умови інституційної чи й функціональної анемії державних інститутів, що чітко простежується на прикладах країн із тривалим пануванням феодалної роздробленості та фактичним паралічем інститутів центральної влади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Крижанівський А. Ф. Правопорядок у контексті середньовічного праворозуміння. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 50. С. 287–295.
- [2] Ковальова С. Середньовічне міське право як складова європейського феодалного права // *История античного мира и средневековья в университетах Украины. К 40-летию кафедры истории древнего мира и средних веков ХНУ имени В. Н. Каразина : тезисы докладов Междунар. науч. конф. (г. Харьков, 25–26 октября 2018 г.)*. Харьков : ООО «НТМТ», 2018. С. 98–101.
- [3] Загуменна Ю. О. Концептуалізація феномену національної безпеки в теоретико-правовій науці: особливості сучасної методології. *Форум права*. 2021. №1. С. 37–55. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.4486522>.
- [4] Моздаков А. Ю. Понятие безопасности в классической и современной философии. *Вопросы философии*. 2008. №4. С. 18–25.
- [5] Богуцький П. Методологічні засади пізнання права національної безпеки України. *Вісник Національної академії правових наук України*. №29(3). С. 106–120.
- [6] Пилипчук В. Г., Богуцький П. П., Доронін І. М. Теоретичні основи розвитку права національної безпеки. *Вісник Національної академії правових наук України*. №28(2). С. 66–75.
- [7] Wu C. Ch.-H. Understanding the structures and contents of national interests: An analysis of structural equation modeling. *The Korean Journal of International Studies*. 2017. №15(3). P. 391–420.
- [8] Lazarus L. The right to security. In *The philosophical foundations of human rights* (pp. 1–21). Oxford : Oxford University Press. 2014. P. 1–21.

- [9] Антонов В. О. Конституційно-правові засади національної безпеки України : монографія / за наук. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : ТАЛКОМ, 2017. 576 с.
- [10] Middle East Law and Governance. An Interdisciplinary Journal. Editor: Janine A. Clark. URL: <https://brill.com/view/journals/melg/melg-overview.xml>
- [11] Morris C. Jacques Le Goff and the Medieval Imagination. *Medieval Civilisation, 400–1500* by J. Le Goff, Julia Barrow; *The Medieval Imagination* by J. Le Goff, Arthur Goldhammer. *History* Vol. 75, №245 (October 1990), pp. 417–421.
- [12] Сорока І. О. Міжнародно-правовий статус осіб, що шукають притулку: дис. ... д-ра філософії за спеціальністю 081 «Право». Одеса, 2021. 219 с.
- [13] Из Анжуйских хроник XI в. *Средневековая Европа глазами современников и историков: книга для чтения в пяти частях* / отв. ред. А. Л. Ястребицкая. Москва : Ин-терпракс, 1995. Ч. 2. Европейский мир X – XV. URL: http://adhdportal.com/book_3131_chapter_18_Iz_Anzhujsskikh_khronik_XI_v.html.
- [14] Duby G. *France in the Middle Ages 987–1460: From Hugh Capet to Joan of Arc* Reprint Edition / trans.by J. Vale. Oxford, UK; Cambridge, USA : B. Blackwell, 1991, xv, 331 p.
- [15] Wang J., Liu S. Ordering Power under the Party: A Relational Approach to Law and Politics in Chin. *Asian Journal of Law and Society*. 2019. №6(1). P. 1–18.
- [16] Редькова І. С. Образ города в западноевропейской экзегетике XII века : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03. Москва, 2014. 326 с.
- [17] Васильєва Л. А. Публічність як затребувана правова матриця громадянського суспільства. *Модернізація вітчизняної правової системи в умовах світової інтеграції*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Кропивницький, 27 трав. 2020 р.). Кропивницький, 2019. 472 с.
- [18] Балахонская Л. В., Балахонский В. В. Безопасность общества: историко-философские и теоретические аспекты осмысления. *Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России*. 2012. №1(53). С. 278–285.
- [19] Joseph Carroll, Dan P. McAdams, Edward O. Agonistic Structure in Canonical British Novels of the Nineteenth Century. *Darwin's Bridge: Uniting the Humanities and Sciences*, 2016. DOI:10.1093/acprof:oso/9780190231217.003.0012
- [20] Lepsius O. Hans Kelsen on Dante Alighieri's Political Philosophy. *European Journal of International Law*. 2016. Vol. 27, Is. 4. P. 1153–1167. <https://doi.org/10.1093/ejil/chw060>
- [21] Yencich D. M. Peace, Security, and Labor Pains in 1 Thessalonians 5.3. *Leaven*. 2015. Vol. 23, Iss. 1, Article 8. Pp. 37–42. URL: <https://digitalcommons.pepperdine.edu/leaven/vol23/iss1/8>.
- [22] Туренко О. С. Пошуки смислів сумісності індивідуального й колективного: соціально-філософський досвід Середньовіччя : дис. ... д-ра філос. Наук : 09.00.03. Київ, 2016. 385 с.
- [23] Бруз В. В. Эволюция концепций европейской безопасности в средние века. *Вестник Московского государственного областного университета. Серия: История и политические науки*. 2014. №3. С. 37–44.
- [24] Ковальова С. Правова охорона суспільного порядку та громадської безпеки в середньовічних європейських містах (XI–XVI ст.) як чинник формування правосвідомості. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2018. Вип. 1, т. 1. С. 16–19.
- [25] Ненарокова М. Р. Средневековый путь к идеальному мироустройству (писатели эпохи Каролингов о государстве и власти). *Соловьевские исследования*. 2015. Вып. 3(47). С. 170–186.

- [26] Роттердамский Э. Жалоба мира. *Трактаты о вечном мире*. Москва : Соцэкгиз, 1963. 278 с.
- [27] Гуревич А. Категории средневековой культуры. *Избранные труды: в 2 т.* / Москва; Санкт-Петербург : Университетская книга, 1999. Т. 2: Средневековый мир. С. 133–143.
- [28] Вестготская правда (Книга приговоров). Латинский текст: перевод, исследование. Москва : Рус. фонд содействия образованию и науке, 2012. 944 с.
- [29] Калинина Е. Ю. Становление государственно-правовой системы средневековой Испании: цивилизационный подход : дис. д-ра юрид. Наук : 12.00.01. Санкт-Петербург, 2021. 398 с.
- [30] Корецкий В. М. Проект Иржи Подебрада об организации мира и современность // Антологія української юридичної думки: в 10 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.; упоряд.: В. Н. Денисов, К. О. Савчук; відп. ред. В. Н. Денисов. Київ : Юрид. книга, 2004. Т. 8: Міжнародне право. 568 с.
- [31] Коммин Ф. де. Мемуары / пер., ст. и прим. Ю. П. Малинина. Москва : Наука, 1989. 496 с.
- [32] Дюби Ж. Трехчастная модель, или Представления средневекового общества о себе самом / пер. с франц. Ю. А. Гинзбург. Москва : Языки рус. культуры, 2000. 320 с.
- [33] Цуркан-Сайфуліна Ю. В. Владні засади права: філософсько-правове дослідження : дис. д-ра юрид. Наук : 12.00.12. Одеса, 2017. 381 с.
- [34] Місевич С. В. Джерела канонічного права (теоретико-правовий аналіз): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2005. 19 с.
- [35] Коллинс П. Рождение Европы / пер. с англ. А. В. Короленкова. Москва : АСТ, 2016. 544 с.
- [36] Налуцишин В. В. Філософсько-правова парадигма соціального контролю як засобу забезпечення правового порядку : дис. д-ра юрид. наук : 12.00.12. Львів, 2018. 403 с.
- [37] Пилипишин П. Філософсько-правові принципи середньовіччя як фундамент християнського індивідуалізму. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 7. С. 270–275. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.7.47>.
- [38] Царьков И. И. Христианская концепция безопасности и новая юстиция. *Юридические исследования*. 2015. № 5. С. 121–169.
- [39] Hooper H. J. Between power and process: Legal and political control over (inter) national security. *Oxford Journal of Legal Studies*. 2018. № 38(3). P. 613–634.
- [40] Zödi Z. Felix somló and john austin building blocks of two analytical theories. *Hungarian Journal of Legal Studies*. 2018. № 59(2). P. 156–168.

REFERENCES

- [1] Kryzhanivsky, A. F. (2009). Law and Order in the context of medieval legal understanding. *Current issues of state and law*, 50, 287–295.
- [2] Kovaleva, S. (October, 2018). Medieval City Law as a component of European Feudal Law. History of the ancient world and the Middle Ages in the universities of Ukraine. To the 40th anniversary of the Department of History of the Ancient World and the Middle Ages of V. N. Karazin KhNU: abstracts of reports of International. scientific conf. Kharkiv: LLC «NTMT», 98–101.
- [3] Zagumenna, Yu. O. (2021). Conceptualization of the phenomenon of national security in theoretical and legal science: features of modern methodology. *Law Forum*, 1, 37–55.
- [4] Mozdakov, A. Yu. (2008). The concept of security in classical and modern philosophy. *Philosophy issues*, 4, 18–25.

- [5] Bohutskyi, P. (2019). Methodological bases of knowledge of the Ukraine's national security law. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 26 (3), 106–120.
- [6] Pylypchuk, V. G., Bohutskyi, P. P. & Doronin, I. M. (2021). Theoretical foundations and development priorities of national security rights. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 28(2), 66–75.
- [7] Wu, C. Ch.-H. (2017). Understanding the structures and contents of national interests: An analysis of structural equation modeling. *The Korean Journal of International Studies*, 15(3), 391–420.
- [8] Lazarus, L. (2014). The right to security. In *The philosophical foundations of human rights*. Oxford: Oxford University Press.
- [9] Antonov, V. O. (2017) Constitutional and legal principles of national security of Ukraine: monograph / under scient. ed. of Yu. S. Shemshuchenko. Kyiv: TALCOM.
- [10] Middle East Law and Governance. An Interdisciplinary Journal. Editor: Janine A. Clark. Retrieved from <https://brill.com/view/journals/melg/melg-overview.xml>
- [11] Morris, C. (October 1990) Jacques Le Goff and the Medieval Imagination. *Medieval Civilisation, 400–1500* by J. Le Goff, Julia Barrow; *The Medieval Imagination* by J. Le Goff, Arthur Goldhammer. *History*, 75 (245), 417–421.
- [12] Soroka, I. O. (2021) International and legal status of asylum seekers: dis. for Dr. of Philosophy, specialty 081 «Law». Odessa.
- [13] From the Anjou Chronicles of the 11th century. Medieval Europe through the eyes of contemporaries and historians: reading book in five parts / exec. ed. A. L. Yastrebitskaya. Moscow: Interprax, 1995. P. 2. European world X – XV. Retrieved from http://adhdportal.com/book_3131_chapter_18_Iz_Anzhujjskikh_khronik_XI_v.html.
- [14] Duby, G. (1991). France in the Middle Ages 987–1460: From Hugh Capet to Joan of Arc Reprint Edition / trans. by J. Vale. Oxford, UK; Cambridge, USA: B. Blackwell.
- [15] Wang, J. & Liu, S. (2019). Ordering Power under the Party: A Relational Approach to Law and Politics in Chin. *Asian Journal of Law and Society*, 6(1), 1–18.
- [16] Redkova, I. S. (2014) The image of the city in Western European exegesis of the 12th century: dis. for cand. of Hist. Siences: 07.00.03. Moskov.
- [17] Vasilieva, L. A. (May, 2020). Publicity as a popular legal matrix of civil society. Modernization of the domestic legal system in terms of world integration: materials of the int. scient. and pract. conf. Kropyvnytskyi.
- [18] Balakhonskaya, L. V. & Balakhonsky, V. V. (2012). Security of society: historical, philosophical and theoretical aspects of understanding. *Bulletin of the St. Petersburg University of the Ministry of Internal Affairs of Russia*, 1 (53), 278–285.
- [19] Joseph Carroll, Dan P. McAdams & Edward O. (2016). Agonistic Structure in Canonical British Novels of the Nineteenth Century. *Darwin's Bridge: Uniting the Humanities and Sciences*. DOI:10.1093/acprof:oso/9780190231217.003.0012
- [20] Lepsius, O. (2016). Hans Kelsen on Dante Alighieri's Political Philosophy. *European Journal of International Law*, 27(4), 1153–1167. Retrieved from <https://doi.org/10.1093/ejil/chw060>
- [21] Yencich, D. M. (2015). Peace, Security, and Labor Pains in 1 Thessalonians 5.3. *Leaven*, 23 (1), 37–42. Retrieved from <https://digitalcommons.pepperdine.edu/leaven/vol23/iss1/8>.
- [22] Turenko, O. S. (2016). The search for meanings of compatibility of individual and collective: the socio-philosophical experience of the Middle Ages: dis. for Dr. of Philosophy: 09.00.03. Kyiv.

- [23] Bruz, V. V. (2014). The evolution of European security concepts in the Middle Ages. *Bulletin of Moscow State Regional University. Series: History and Political Science*, 3, 37–44.
- [24] Kovaleva, S. (2018). Legal protection of public order and public safety in medieval European cities (XI–XVI centuries) as a factor in the formation of legal awareness. *Scientific Bulletin of Kherson State University. Legal Sciences Series*, 1(1), 16–19.
- [25] Nenarokova, M. R. (2015). The medieval path to an ideal world order (Carolingian writers on the state and power). *Soloviev's research, Issue*, 3(47), 170–186.
- [26] Rotterdamiy, E. (1963). *Complaint of the world // Treatises on the eternal world*. Moscow: Soczkgiz.
- [27] Gurevich, A. (1999). Categories of medieval culture. *Selected works: in 2 Vol.* Moscow; St. Petersburg: University book.
- [28] Visigothic Truth (Book of Sentences) (2012). Latin text: translation, research. Moscow: Rus. Education and Science Promotion Fund.
- [29] Kalinina, E. Yu. (2021). Formation of the state and legal system of medieval Spain: a civilizational approach: dis. for Dr. of Law Science: 12.00.01. StPb.
- [30] Koretsky, V. M. (2004). Jiri Podebrad's project on the organization of peace and modernity. Anthology of Ukrainian legal thought: in 10 Vol. / ed.: Yu. S. Shemshuchenko (head) et al.; comp.: V. N. Denisov, K. O. Savchuk; resp. ed. V. N. Denisov. Kyiv: Legal book.
- [31] Commin, F. de (1989). *Memoirs / trans., p. and com.* Yu. P. Malinina. Moscow: Nauka.
- [32] Duby, J. (2000). The three-part model, or Representations of medieval society about oneself / trans. from French. J. A. Ginzburg. Moscow: Languages of Rus. Culture.
- [33] Tsurkan-Saifulina, Yu. V. (2017). Power principles of law: philosophical and legal research: dis. for Dr. of Law Science: 12.00.12. Odessa.
- [34] Misevich, C. B. (2005). Sources of canon law (theoretical and legal analysis): abs. dis. for cand. of Law Science: 12.00.01. Odessa.
- [35] Collins, P. (2016). The birth of Europe / tr. from Rus. A. V. Korolenkova. Moscow: AST.
- [36] Nalutsishin, V. V. (2018). Philosophical and legal paradigm of social control as a means of ensuring the rule of law: dis. for Dr. of Law. Science: 12.00.12. Lviv.
- [37] Pilipishin, P. (2020). Philosophical and legal principles of the Middle Ages as the foundation of Christian individualism. *Entrepreneurship, economy and law*, 7, 270–275.
- [38] Tsarkov, I. I. (2015). Christian security concept and new justice. *Legal research*, 5, 121–169.
- [39] Hooper, H. J. (2018). Between power and process: Legal and political control over (inter) national security. *Oxford Journal of Legal Studies*, 38(3), 613–634.
- [40] Zódi, Z. (2018). Felix somló and john austin building blocks of two analytical theories. *Hungarian Journal of Legal Studies*, 59(2), 156–168.

Валерій Васильович Сокурєнко

Доктор юридичних наук, професор

Член-кореспондент Національної академії правових наук України

Національна академія правових наук України

61024, вул. Пушкінська, 70, Харків, Україна

Ректор

Харківський національний університет внутрішніх справ

61080, пр-т Л. Ландау, 27, Харків, Україна

Юлія Олександрівна Загуменна

Кандидат юридичних наук, доцент
Професор кафедри теорії та історії держави і права
Харківський національний університет внутрішніх справ
61080, пр-т Л. Ландау, 27, Харків, Україна

Valerii V. Sokurenko

Doctor of Law, Professor
Corresponding Member National Academy of Legal Sciences of Ukraine
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
61024, 70 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Rector

Kharkiv National University of Internal Affairs
61080, 27 L. Landau avenue, Kharkiv, Ukraine

Yuliia O. Zahumenna

Candidate of Law, Associate Professor
Professor of the Department of Theory and History of State and Law
Kharkiv National University of Internal Affairs
61080, 27 L. Landau avenue, Kharkiv, Ukraine.

Рекомендоване цитування: Сокуренко В. В., Загуменна Ю. О. Дискурс щодо публічної безпеки в деяких європейських політико-правових ученнях Середньовіччя. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29. № 2. С. 82–104.

Suggested Citation: Sokurenko, V. V., & Zahumenna, Yu. O. (2022). Discourse on public security in some european political and legal teachings of the Middle Ages. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 29(2), 82–104.

Стаття надійшла / Submitted: 18.04.2022
Доопрацьовано / Revised: 22.05.2022
Схвалено до друку / Accepted: 05.07.2022

Анастасія Муслімівна Мерник

Кафедра теорії і філософії права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
Харків, Україна

Олена Володимирівна Зінченко

Кафедра міжнародного приватного права та порівняльного правознавства
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
Харків, Україна

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ОБМЕЖЕННЯ ОКРЕМИХ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ОСОБЛИВИХ ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ

Анотація. У статті досліджуються окремі права людини, які можуть бути обмежені в умовах особливих правових режимів, що є актуальним в умовах сучасності, виходячи з наявності ситуації надзвичайного стану або можливості їх існування в багатьох країнах світу. Мета роботи полягає у з'ясуванні теоретико-правових особливостей обмеження окремих прав людини, які можуть бути обмежені в умовах боротьби з розповсюдженням COVID-19, висвітленні характерних порушень з боку органів державної влади та місцевого самоврядування при застосуванні того чи іншого виду обмежень. Для досягнення поставленої мети у роботі використовується система методів наукового пізнання, зокрема загальнонаукові, приватні, а також спеціально-юридичні. Практична цінність дослідження полягає у висвітленні підстав та умов обмеження права на працю при відмові від обов'язкової вакцинації представників деяких видів професій. Так, спалах пандемії викликали відчутні потрясіння на ринку праці, що полягають у втраті роботи та заробітку, необхідності проходження додаткового домашнього навчання, неможливості підтримувати соціальні контакти. Все це посилює відчуття невизначеності працівників щодо епідеміологічних та клінічних аспектів пандемії, настання її економічних та соціальних наслідки. Зроблено висновок, що вибірковість обов'язковості вакцинації лише деяких працівників можна обґрунтувати з позиції фактичної рівності – вимоги, згідно з якою індивіди після процедури розподілу повинні опинитися в однакових умовах. Така вибірковість є виправданою з позиції права соціальними відмінностями, що витікають з їх положення у суспільстві як представників певної професійної спільноти та групи, залежності від соціального статусу, індивідуальних характеристик, які мають значення для визначення сутнісного змісту прав і свобод людини. Це пов'язано з тим, що за освітою, родом занять та професією люди не є рівними і подекуди виконання професійних обов'язків пов'язано з неможливістю: 1) припинення виконання соціальної функції індивіда; 2) неможливістю обмеження соціальної комунікації при виконанні професійних обов'язків.

Ключові слова: права людини, обмеження прав, COVID-19, обов'язкова вакцинація, право на працю, перелік професій, паспорт вакцинації.

Anastasiia M. Mernyk

Department of Theory and Philosophy of Law
Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

Olena V. Zinchenko

Department of Private International Law and Comparative Law
Yaroslav Mudryi National Law University
Kharkiv, Ukraine

THEORETICAL AND LEGAL ASPECT OF RESTRICTION OF HUMAN RIGHTS IN THE CONDITIONS OF SPECIAL LEGAL REGIMES

Abstract. *The article examines human rights, which may be limited in the context of special legal regimes, which is relevant in modern conditions, based on the existence of emergencies or the possibility of their existence in many countries. The purpose of the work is to clarify the theoretical and legal features of the human right to work, which are subject to restrictions in the fight against the spread of COVID-19, highlight the typical violations by public authorities and local governments in applying certain restrictions. To achieve this goal, the work uses a system of methods of scientific knowledge, including general, private, and special legal. The practical value of the study is to highlight the grounds and conditions for restricting the right to work in the absence of mandatory vaccination of certain professions. Thus, the outbreak of the pandemic caused significant shocks in the labor market, consisting of job loss and earnings, the need for additional home schooling, the inability to maintain social contacts. All this increases the feeling of uncertainty of workers about the epidemiological and clinical aspects of the pandemic, the onset of its economic and social consequences. It is concluded that the selectivity of compulsory vaccination of only some workers can be justified from the standpoint of de facto equality – the requirement that individuals after the distribution procedure should be in the same conditions. Such selectivity is justified from the standpoint of law by social differences arising from their position in society as representatives of a particular professional community and group, depending on social status, individual characteristics that are important in determining the essence of human rights and freedoms. This is due to the fact that people are not equal in education, occupation and profession, and in some cases the performance of professional duties is associated with the impossibility of: 1) termination of the social function of the individual; 2) the impossibility of restricting social communication in the performance of professional duties.*

Key words: *human rights, restriction of rights, COVID-19, compulsory vaccination, right to work, list of professions, vaccination passport.*

ВСТУП

У сучасному світі часто виникають надзвичайні ситуації природного і техногенного характеру, коли нормальне функціонування суспільства і держави ускладнюється. В таких умовах посилюється потреба в чіткому правовому ре-

гулюванні поведінки членів суспільства, спрямованому на подолання і ліквідацію негативних наслідків таких ситуацій [1, с. 72]. Процес реалізації прав людини потребує імперативних методів регулювання, подекуди спираючись на засоби заборони та примусу. Все це зумовлює необхідність застосування особливих правових режимів регулювання суспільних відносин, які з одного боку спрямовані на підтримку загального блага та суспільного порядку, а з іншого передбачають обмеження прав людини.

Ситуація, яка склалася у світі із поширення коронавірусу, зумовила підвищення суспільної напруженості, панування негативних настроїв серед широких громадських верств, розгубленість вищих посадових осіб держави та проявів професійної невідповідності посадовців відповідних державних органів. Особливістю цієї ситуації є те, що на початку пандемії людство не мало спеціальних ліків і методів лікування хвороби та боротьби з розповсюдженням вірусу. Тому міжнародні організації та державні органи влади мали вживати певні заходи для зменшення захворюваності, а ці заходи здебільшого пов'язані з обмеженням прав та свобод людини.

Стратегії спалаху пандемії та пом'якшення її наслідків викликали відчутні потрясіння (наприклад, втрата роботи, втрата заробітку, необхідність проходити домашнє навчання, неможливість підтримувати соціальні контакти), що посилюються атмосферою невизначеності щодо епідеміологічних та клінічних аспектів пандемії, коли настануть і якими будуть економічні та соціальні її наслідки. Різні дослідники часто виступають за необхідність перезавантаження всього соціального устрою, тобто суспільству необхідно сформулювати нові норми, коли колективні події, ринки і інституційні механізми можуть координувати індивідуальні плани людини [2, с. 242].

Знищення вірусу COVID-19 у всьому світі передбачає активну співпрацю всіх жителів планети, кожної існуючої країни, транснаціональних компаній та фондів. І якщо у 2020 році методами боротьби з вірусом були маски та соціальне дистанціювання, то основним методом 2021 року стане вакцинація мешканців землі. Потрібно звернути увагу, що методи 2020 допомагали уповільнити темпи поширення вірусу, а метод 2021 можливо приведе до перемоги над COVID-19. Однак і тут ключовим фактором стає масштабність вакцинування, яка є одним із основних факторів ефективності боротьби з будь-яким масштабним захворюванням і коронавірус у цьому питанні не виняток [3, с. 136].

З одного боку вакцинація проти COVID-19 є добровільною для усіх груп населення. Але з іншого, останнім часом роботодавці почали покладати на працівників додаткові обов'язки щодо вакцинування, а у випадку не виконання зазначеної вимоги – настання негативних наслідків для працівника у вигляді не допуску до роботи. Так, Міністерства охорони здоров'я України 04.10.2021 № 2153 [4] оприлюднило список професій, які підлягають обов'язковій вакцинації. Перед юридичною наукою постає питання щодо вибіркованості обов'язкової вакцина-

ції лише для представників деяких професій та співвідношення такої вибіркової частини з принципом рівності, як однієї із фундаментальних конституційних вимог, що входить до концепції верховенства права і є важливою умовою існування правової держави. Все це, зумовлює актуальність додаткового вивчення питання обмеження трудових прав людини в умовах особливих правових режимів, пошуку балансу між публічним інтересом у вигляді боротьби з пандемією та приватного інтересу у вигляді реалізації людиною права на працю.

Слід розрізнити два поняття: перше – безпосередньо обмеження прав (як вилучення частини прав або частини певного права у їх носіїв), друге – обмеження у здійсненні прав (як повна або часткова неможливість реалізації певних прав). При цьому другий підхід до розуміння обмежень припускає, що усі права у повному обсязі їх належності залишаються у людини – носія прав, а припиняється тільки можливість їх реалізації. Такий вид обмеження може мати добровільний характер (коли людина відмовляється від здійснення права, наприклад, у справах приватного обвинувачення), а також характер вимушеного примусу. Випадки застосування останнього повинні бути чітко регламентовані законодавством. Щодо питання обмеження трудових прав працівників в умовах особливих правових режимів мова йде саме про вимушене обмеження у здійсненні права на працю, як неможливість реалізації цього права.

Окремі аспекти відносності прав людини стали предметом дослідження О. Буханевича [1, с. 72], С. Кодагнона [2, с. 242], О. Ярошенка [3, 136], С. Кузніченка [5, с. 57], Т. Люстера [6, с. 309], М. Гарза [12, с. 158], Н. Блума [13, с. 625], А. Мерник [3, с. 136; 5, с. 57] і інших.

Мета дослідження полягає у здійсненні теоретико-правового аналізу обмеження трудових прав людини в умовах особливих правових станів, з'ясування основних особливостей деяких з видів, висвітлення характерних порушень з боку органів державної влади та місцевого самоврядування при застосуванні того чи іншого виду обмежень.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Для здійснення дослідження було застосовано систему методів наукового пізнання, зокрема загальнонауковий метод аналізу, приватні методи наукового пізнання (порівняльний, кількісного й якісного аналізу), а також спеціально-юридичні (формально-юридичний, порівняльно-правовий). Загальнофілософський (універсальний) метод пізнання автори використовували на всіх етапах пізнавального процесу.

За допомогою методу аналізу розкриті характерні ознаки та вивчені окремі особливості обмеження права на працю в Україні в умовах боротьби з COVID-19 у зв'язку з відмовою від обов'язкової вакцинації. Він надав змогу встановити зв'язок між загальним відсотком працівників, які зазнали обмежень під час пандемії та групою окремих осіб, що отримують заробітню плату менше, ніж зазви-

чай та працюючих щодо яких існує очікувана ймовірність втрати роботи у майбутньому. За допомогою методу узагальнення сформовано мету обмеження права на працю в умовах особливих правових режимів.

Метод дедукції надав можливість на основі загального терміну «епідемічне та санітарне благополуччя населення» вивести висновок щодо характерних ознак терміну «епідемічного благополуччя населення» шляхом розтлумачення складових елементів загального терміну «середовище життєдіяльності людини» та «факторів середовища життєдіяльності», що є необхідним для розуміння мети обмеження права на працю у зв'язку з відмовою від обов'язкової вакцинації та обґрунтування пропорційності індивідуального та загального інтересу такого обмеження. Індуктивний метод пізнання надав можливість одержати загальний висновок щодо характерних ознак обмеження трудових прав людини в умовах боротьби з пандемією.

Порівняльний метод пізнання надав можливість виявити різні підходи до обмеження права на працю в країнах світу, встановити країни з найвищим рівнем вакцинації у світі. Статистичний метод використовується для збирання і оцінки якості статистичних даних щодо показників рівномірності розподілення обмежень трудових прав працівників у відповідних соціальних групах (наприклад, молодь та малозабезпечені особи).

У статті застосовувались також й спеціально-юридичні методи, зокрема формально-юридичний і системно-структурний, які було використано під час розробки та вивчення термінологічного апарату даної роботи, а саме при з'ясуванні та розкритті особливостей правових підстав обмеження права на працю у зв'язку з необхідністю забезпечення епідемічного благополуччя населення України та попередження розповсюдження інфекції.

Нормативна база для цього дослідження включає нормативно-правові акти України, зокрема: Наказ Міністерство охорони здоров'я України «Про затвердження Переліку професій, виробництв та організацій, працівники яких підлягають обов'язковим профілактичним щепленням» від 04 жовтня 2021 р. №2153 [4], Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19 листопада 1992 року №2801-ХІІ [7], Закон України «Про захист населення від інфекційних хвороб» від 6 квітня 2000 року 1645-ІІІ [8], Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 16 вересня 2011 року №595 «Про порядок проведення профілактичних щеплень в Україні та контроль якості й обігу медичних імунобіологічних препаратів» [9], Закон України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» [10].

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

В умовах розвитку цивілізації, впровадження принципу гуманізму у всі сфери суспільного буття, обмеження прав і свобод людини й громадянина повинні бути розумними й пропорційними, пов'язані з веденням особливих правових режимів

обмеження не повинні бути надмірними та такими, що вводяться з порушенням процедурного порядку [5, с. 57].

За результатами дослідження, проведеного у Іспанії, Великобританії та Італії, 56,2% громадян цих країн вважаються ймовірним сценарієм розвитку майбутнього постійне обмеження прав і свобод для більшості населення внаслідок боротьби з пандемією [2, с. 249].

Правове обмеження прав і свобод людини визначається як відхилення від принципів правової рівності, шляхом звуження обсягу прав і свобод чи розширення обсягу обов'язків конкретної особи. До того ж, не можна заперечувати необхідності таких обмежень, однак їх обсяг і обґрунтованість потребують уваги. Свободу слід розуміти не тільки як абстрактну соціальну цінність, а як властивість суспільних відносин, правовий порядок яких передбачає, що благо свободи для людини – це не тільки її права, а й певні обов'язки та відповідальність перед іншими людьми, суспільством та державою.

Згідно з науковими даними, вакцини захищають людей і знижують вірусне навантаження, знижуючи передачу як вихідного, так і наступних варіантів і, таким чином, забезпечуючи непрямий захист всього населення [6, с. 309]. Вдалим прикладом політики щодо вакцинації населення може слугувати ізраїльська кампанія, яка продемонструвала високі темпи просування вакцинації, як результат захистит населення від небезпечної хвороби та повернення до унормованого соціального життя, послаблення обмежень та відношення економічної активності членів суспільства.

Менш як через рік після першого діагностованого випадку COVID-19 Ізраїль розпочав кампанію швидкої вакцинації від COVID-19 [11]. За перші три місяці вакцинації проти COVID-19 у країні був найвищий рівень вакцинації у світі [12] 56,7% населення Ізраїлю отримали дві дози вакцини станом на кінець травня 2021 року [13]. Оскільки показники вакцинації в Ізраїлі згодом почали знижуватися, уряд Ізраїлю прийняв у лютому 2021 року модель, що використовує документ, який підтверджує вакцинацію («Зелений пропуск») та пом'якшує деякі обмеження для вакцинованих людей, що накладаються на населення в цілому [14]. Впровадження такої моделі зумовило різке зниження захворюваності та смертності. Схожа модель регулювання правових відносин була застосована згодом й українським урядом.

Так, статтею 10 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19 листопада 1992 року №2801-ХІІ [7] встановлено обов'язки громадян у сфері охорони здоров'я щодо піклування про своє власне здоров'я та здоров'я своїх дітей, не нанесення шкоди здоров'ю інших громадян та проходження профілактичних медичних оглядів і проведення щеплення.

Стаття 12 Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб» від 6 квітня 2000 року 1645-ІІІ [8] деталізує та уточнює попередню норму права та закріплює, що працівники окремих професій, діяльність яких може призвести до

зараження працівників та поширення інфекційних хвороб, підлягають обов'язковому профілактичному щепленню проти відповідних інфекційних хвороб. У разі відмови від обов'язкових щеплень, такі працівники відсторонюються від виконання посадових обов'язків.

Бачимо, що при визначенні професій працівників, які підлягають обов'язковим щепленням, передбачена необхідність встановлення зв'язку між видом робіт та професією і можливістю зараження працівника та відповідно подальшим поширенням інфекційної хвороби.

Перелік професій, працівники яких підлягають обов'язковим щепленням проти інфекційних хвороб, встановлюється підзаконними нормативно правовими актами. Перелік професій, працівники яких підлягають обов'язковим профілактичним щепленням проти гострої респіраторної хвороби COVID-19 встановлено наказом Міністерства охорони здоров'я України від 04 жовтня 2021 р. № 2153 [4].

Обов'язковій вакцинації проти гострої респіраторної хвороби COVID-19 в Україні підлягають працівники: 1) центральних органів виконавчої влади та їх територіальних органів; 2) місцевих державних адміністрацій та їх структурних підрозділів; 3) закладів вищої, післядипломної, фахової передвищої, професійно-технічної, загальної середньої, у тому числі спеціальних, дошкільної, позашкільної освіти, закладів спеціалізованої освіти та наукових установ незалежно від типу та форми власності.

Щодо вибіркованості обов'язкової вакцинації лише для представників деяких професій та співвідношення такої вибіркованості з принципом рівності, слід зазначити, що принцип рівності у праві розкривається через тезу про те, що закон має бути рівним для всіх, як у тих випадках, коли він захищає, так і в тих випадках, коли встановлює додаткові обов'язки. Зміст принципу рівності можна визначити через такі його складові як поняття принципу рівності, різновиди рівності, способи реалізації принципу рівності тощо. Саме принцип рівності демонструє позицію держави щодо справедливого розподілу суспільних благ та обмежень. Звертаючись до розмежування понять «фактична рівність» і «формальна рівність», слід наголосити, що формальна рівність як філософська-правова категорія розкривається через конкретні принципи права – рівності перед законом та судом, рівності прав та обов'язків суб'єктів права. Але якщо повернемося до переліку працівників, що підлягають обов'язковій вакцинації проти гострої респіраторної хвороби COVID-19, то побачимо, що ця норма права: 1) встановлює нерівність у законі; 2) встановлює нерівність обов'язків суб'єктів права.

Можливо вибірковість обов'язковості вакцинації лише деяких працівників можна обґрунтувати з позиції фактичної рівності або рівності результатів – вимоги, згідно з якою індивіди після процедури розподілу повинні опинитися в однакових умовах. Можливо така вибірковість є виправданою з позиції права соціальними відмінностями, що витікають з їх положення у суспільстві як представників певної професійної спільноти та групи, залежності від соціального

статусу, індивідуальних характеристик, які мають значення для визначення сутнісного змісту прав і свобод людини. Це пов'язано з тим, що за освітою, родом занять та професією люди не є рівними і подекуди виконання професійних обов'язків пов'язано з неможливістю: 1) припинення виконання соціальної функції індивіда; 2) неможливістю обмеження соціальної комунікації при виконанні професійних обов'язків. Тобто в цьому аспекті реалізації рівності у праві мова може йти про передбачення системи винятків із загального режиму правового регулювання для окремих суб'єктів правових відносин.

В кінцевому результаті якщо розглядати вакцинацію як процедуру додаткового захисту організму людини від тяжких наслідків небезпечних хвороб, то сама процедура реалізації обов'язкової вакцинації представників деяких професій може слугувати прикладом позитивної дискримінації, адже для таких працівників створюються додаткові сприятливі умови вакцинації у вигляді можливості обрання вакцини та організації сприятливих умов проведення вакцинації (наприклад, виїзді мобільні бригади, що працюють за місцем основної роботи таких працівників).

При цьому працівники, які мають протипоказання до щеплень, не підлягають обов'язковій вакцинації. Така норма передбачена у наказі Міністерства охорони здоров'я України від 16 вересня 2011 року № 595 «Про порядок проведення профілактичних щеплень в Україні та контроль якості й обігу медичних імунобіологічних препаратів» [9]. Під протипоказанням слід розуміти стан здоров'я людини при якому існує ймовірність виникнення побічної реакції на вакцину і ризик від проведення вакцинації перевищують переваги від її проведення. Протипоказання встановлюються лікарем, який проводить обстеження людини перед вакцинацією. В деяких випадках для отримання діагнозу та остаточного прийняття рішення виникає необхідність додаткового обстеження людини профільним спеціалістом, який і надає висновок щодо можливості або неможливості проведення вакцинації. Абсолютними протипоказання до введення вакцини є: наявність анафілактичної реакції на попередню дозу вакцини; вагітність (лише щодо живих вакцин); тяжкий імунодефіцит (лише щодо живих вакцин); гострі захворювання з підвищенням температури вище 38,0 °C (щодо рутинної вакцинації).

Вже неодноразово наголошувалось, що одним із критеріїв обмеження прав людини виступає мета його впровадження. Так як ж мета обмеження прав людини на працю при відмові від обов'язкової вакцинації? Зазначені обмеження трудових прав людини відбувається з метою забезпечення епідемічного благополуччя населення України та попередження розповсюдження інфекції (Наказ Міністерство охорони здоров'я України «Про затвердження Переліку професій, виробництв та організацій, працівники яких підлягають обов'язковим профілактичним щепленням» від 04 жовтня 2021 року № 2153). Розтлумачення терміну «епідемічне та санітарне благополуччя населення» знаходимо у Законі України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» від

24 лютого 1994 року №4004-XII [10]. Під останім запропоновано розуміти стан здоров'я населення та середовища життєдіяльності людини, при якому показники захворюваності перебувають на усталеному рівні для даної території, умови проживання сприятливі для населення, а параметри факторів середовища життєдіяльності знаходяться в межах, визначених санітарними нормами.

Але яким чином виокремити з терміну «епідемічне та санітарне благополуччя населення» ознаки терміну «епідемічного благополуччя населення», що потрібно для з'ясування мети обмеження прав людини на працю у зв'язку з відмовою від обов'язкової вакцинації? Спробуємо для початку розтлумачити складові елементи терміну «епідемічне та санітарне благополуччя населення». Під «середовищем життєдіяльності людини» розуміють сукупність об'єктів, явищ і факторів навколишнього середовища (природного і штучно створеного), що безпосередньо оточують людину і визначають умови її проживання, харчування, праці, відпочинку, навчання, виховання тощо. «Фактори середовища життєдіяльності», в свою чергу, – це будь-які біологічні (вірусні, пріонні, бактеріальні, паразитарні, генетично модифіковані організми, продукти біотехнології тощо), хімічні (органічні і неорганічні, природні та синтетичні), фізичні (шум, вібрація, ультразвук, інфра-звук, теплове, іонізуюче, неіонізуюче та інші види випромінювання), соціальні (харчування, водопостачання, умови побуту, праці, відпочинку, навчання, виховання тощо) та інші фактори, що впливають або можуть впливати на здоров'я людини чи на здоров'я майбутніх поколінь. Таке нечітке тлумачення терміну «епідемічне та санітарне благополуччя населення» не дає можливості встановити критерії обґрунтованості мети обмеження прав людини на працю у зв'язку з відмовою від обов'язкової вакцинації, адже під надані визначення складових елементів терміну можна підвести будь-який стан «середовища життєдіяльності людини».

Можна лише припустити, що під «епідемічним благополуччям населення» слід розуміти стан здоров'я населення при якому показники захворюваності перебувають на усталеному рівні для даної території. При цьому формула та методика обліку показників захворюваності має бути обґрунтованою та чітко визначеною у чинному законодавстві України.

Обрання державними органами політики використання документа, що підтверджує вакцинацію, зумовлює необхідність вирішення практичних, юридичних та етичних проблем. Хоча паспорти імунізації використовуються в багатьох державах з метою захисту здоров'я населення, їх використанні як засобу заохочення, викликає юридичні труднощі щодо підтримки рівності у суспільстві. Захист здоров'я населення – це виправдана та обґрунтована мета обмежень трудових прав, тому, що мінімізація пандемії пом'якшує порушення прав людини, що впливають з реакції на COVID-19, дозволяє людям повернутися до свого повсякденного життя і підвищує економічну активність. Проте будь-які привілеї або обмеження, зумовлені статусом імунізації COVID-19, повинні розроблятися

з максимальною увагою до запобігання невідповідному порушенню прав людини нещеплених людей та населення в цілому. Більше того, політика використання документа, що підтверджує вакцинацію, може зміцнити існуючі дискримінаційні положення у суспільстві, отже забезпечення рівності має стати однією з функцією діяльності органів державної влади. Вивчаючи приклади обмеження трудових прав людини можна продемонструвати правові та суспільні наслідки діяльності політики використання документа, що підтверджує вакцинацію. Тут необхідно враховувати, що реалізація такої політики не повина обмежуватися тимчасовою фазою своєї спрямованості, а має враховувати довгострокові аспекти охорони здоров'я населення.

Окремі карантинні заходи, що запроваджуються в сучасних країнах, не торкаються лише обмежень права на працю у зв'язку з необхідністю проходження вакцинації, певним обмеженням підлягають й інші трудові права людини, зокрема право на підприємницьку діяльність, прав мирно збиратися та проводити збори й мітинги, право на страйк тощо.

Використовуючи нові дані опитування у Великобританії, зібрані 25 березня 2020 р., виявлено, що: 57% працівників отримують заробітню плату менше, ніж зазвичай; 8% працюючих на місяць втрачають свою роботу через COVID-19. Для тих, хто все ще працює, очікувана ймовірність втрати роботи протягом наступних чотирьох місяців становить 33%. У середньому працівники очікують, що протягом наступних чотирьох місяців зароблятимуть на 35% менше, ніж зазвичай і очікують, що ймовірність того, що у них виникнуть проблеми з оплатою рахунків, становить 49%. Ці показники не рівномірно розподілені по населенню, а найбільше постраждалими є молодь та малозабезпечені особи. Робітники, що не мають оплачуваної відпустки непрацездатності за контрактом понад встановлений законодавством мінімум, виходять на роботу із застудою чи температурою [15, с. 245].

Від обмежень трудових прав людини слід відмежовувати виключення з правил. Так, заборона обов'язкової праці передбачає, що працівник не повинен бути в рабстві або в підневільному стані, він не повинні залучатися до примусової чи обов'язкової праці. При цьому термін «примусова чи обов'язкова праця» зокрема не охоплює будь-яку обов'язкову службу у випадках надзвичайного положення або стихійних лих, що загрожують життю або добробуту суспільства. В цьому випадку мова йде не про обмеження права на заборона примусової чи обов'язкової праці, а про виключення з терміну певного роду правовідносин.

ВИСНОВКИ

В умовах особливих правових режимів трудові права людини можуть розкриватися, як відносні, як такі, що можуть обмежуватися державними та місцевими органами влади. Для того, щоб обмеження трудових прав відповідали принципу верховенства права, вони мають передбачатися чинним законодавством, бути

розмірними поставленій меті та здійснюватися в цілях охорони здоров'я самої особи, права якої обмежуються та оточуючих її осіб.

Ми не можемо заперечувати потреби обмеження трудових прав в умовах боротьби з пандемією, проте слід вирішити питання запобігання їх надмірного утискання, оскільки раціональній людині в більшості випадків має бути достатнім внутрішніх переконань для обрання позитивної та корисної моделі поведінки. Правовий режим надзвичайного стану значною мірою позначається на реалізації трудових прав, а обмеження у цей період викликані необхідністю захисту життя і здоров'я людей.

Вплив засобів обмеження трудових прав на різні соціальні групи в різних країнах нерівний. Це зумовлює й відмінності в очікуваннях працівників загальних змін в ситуації на ринку праці, їх страхах нових обмежень трудових прав у зв'язку з новими сплесками та відповідних змінах їх поведінки.

Для передбачення перезапуску наших суспільств після пандемії важливу роль відіграють очікування, емоції (наприклад страх, стрес, тривога) та зміна поведінки за ключовими параметрами [2, с. 245]. Істотна зміна очікувань щодо майбутнього, які є раціональними чи здебільшого заснованими на емоціях, може мати суттєві макроекономічні наслідки. Наприклад, песимістичні очікування щодо ситуації на ринку праці можуть мати значні негативні наслідки для сукупного споживання та зростання заробітної плати, оскільки споживачі та співробітники обмежують своє споживання, коли вони не впевнені у майбутньому [16, с. 158]. Так само невизначеність щодо майбутньої економічної ситуації змушує фірми тимчасово припинити свої інвестиції та найм [17, с. 625].

Багато працівників різних країн відчують негативні наслідки економічного спаду і очікують значних економічних труднощів у майбутньому як результат заходів обмеження трудових прав. Це свідчить про необхідність впровадження елементів стимулювання та соціальної допомоги для надання підтримки тим, кого торкаються обмеження. Обмеження прав лише деяких працівників в умовах боротьби з пандемією збільшує нерівність у розподілі доходів. Попередження та усунення негативних наслідків обмежень трудових прав громадян має стати новим вектором діяльності сучасних соціально-правових держав. Політика обмеження трудових прав має орієнтуватися на баланс добробуту працівників та здоров'я населення в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] O. Bukhanevych, A. Mernyk, O. Petryshyn. Approaches to understanding the category «special legal regimes». *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2021. No. 1. Vol. 28. P. 71–78
- [2] Codagnone C., Bogliacino F. & Restarting «Normal» Life after Covid-19 and the Lockdown: Evidence from Spain, the United Kingdom, and Italy. *Social Indicators Research*. 2021. No 158. Vol. 1. P. 241–265.
- [3] A. Mernyk, O. Yaroshenko & Vaccination: human right or duty. *Georgian Medical News*. 2021. No 6. P. 135–141.

- [4] Про затвердження Переліку професій, виробництв та організацій, працівники яких підлягають обов'язковим профілактичним щепленням : наказ М-ва охорони здоров'я України від 04.10.2021 № 2153. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1306-21#Text> (дата звернення: 30.11.2021)
- [5] Bukhanevych O., Kuznichenko S., Mernyk A. Foreign experience in constitutional and legal regulation of restrictions on human rights in conditions of emergency and martial law. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2021. No. 2. Vol. 28. P. 55–66
- [6] Luster T., Albin E. & Promoting Vaccination from a Human Rights and Equity Perspective: Lessons from the Israeli Green Pass. *European Journal of Risk Regulation*. 2021. No 12. Vol. 2. P. 308–320
- [7] Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text> (дата звернення: 30.11.2021)
- [8] Про захист населення від інфекційних хвороб : Закон України від 06.04.2000 1645-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1645-14#Text> (дата звернення: 30.11.2021)
- [9] Про порядок проведення профілактичних щеплень в Україні та контроль якості й обігу медичних імунобіологічних препаратів : наказ М-ва охорони здоров'я України від 16.09.2011 № 595. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1159-11#Text> (дата звернення: 30.11.2021)
- [10] Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення : Закон України від 24.02.1994 № 4004-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4004-12#Text> (дата звернення: 30.11.2021)
- [11] Israeli Ministry of Health «The Coronavirus in Israel – a general status report» (Ministry of Health, 1 June 2021). URL: <https://datadashboard.health.gov.il/COVID-19/general> (дата звернення: 06.08.2021)
- [12] M Levine-Tiefenbrun et al. Initial report of decreased SRAS-CoV-2 viral load after inoculation with the BNT162b2 vaccine. *Nature*. 29 March 2021. URL: www.nature.com/articles/s41591-021-01316-7 (дата звернення: 06.08.2021)
- [13] S. Shilo et al. Signal of hope: gauging the impact of a rapid national vaccination campaign. *Nature*. 12 March 2021. URL: www.nature.com/articles/s41577-021-00531-0 (дата звернення: 06.08.2021)
- [14] R. Wilf-Miron, V. Myers and M. Saban. Incentivizing vaccination uptake, the «Green Pass» proposal in Israel. *JAMA*. 15 March 2021. URL: <https://jamanetwork.com/journals/jama/article-abstract/2777686> (дата звернення: 06.08.2021).
- [15] Adams-Prassl A., Boneva T., & Inequality in the Impact of the Coronavirus Shock: New Survey Evidence for the UK. URL: <https://ftp.iza.org/dp13183.pdf> (дата звернення: 06.08.2021).
- [16] Garz M. Unemployment expectations, excessive pessimism, and news coverage. *Journal of Economic Psychology*. 2013. No 34. P. 156–168.
- [17] Bloom N. The impact of uncertainty shocks. *Econometrica*. 2009. No 77. Vol. 3. P. 623–685.

REFERENCES

- [1] Bukhanevych, O., Mernyk, A., & Petryshyn, O. (2021). Approaches to understanding the category «special legal regimes». *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 28(1), 71–78.

- [2] Codagnone, C., Bogliacino, F. &. (2021). Restarting «Normal» Life after Covid-19 and the Lockdown: Evidence from Spain, the United Kingdom, and Italy. *Social Indicators Research*, 158 (1), 241–265.
- [3] Mernyk, A., & Yaroshenko, O. (2021). Vaccination: human right or duty. *Georgian Medical News*. 6, 135–141.
- [4] Order of the Ministry of Health of Ukraine No 2153 «On approval of the List of professions, industries and organizations whose employees are subject to mandatory preventive vaccinations». (2021). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1306-21#Text>
- [5] Bukhanevych, O. M., Kuznichenko, S. O., & Mernyk, A. M. (2021). Constitutional legal regulation of restrictions of Human Rights in conditions of emergency and military states (foreign experience). *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 28(2), 55–66.
- [6] Luster, T., Albin, E. &. (2021). Promoting Vaccination from a Human Rights and Equity Perspective: Lessons from the Israeli Green Pass. *European Journal of Risk Regulation*, 12 (2), 308–320
- [7] Law of Ukraine No 2801-XII «Fundamentals of Ukrainian legislation on health care». (1992). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>
- [8] Law of Ukraine No 1645-III «On the protection of the population from infectious diseases». (2000). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1645-14#Text>
- [9] Order of the Ministry of Health of Ukraine No 595 2011 року № 595 «About the procedure for conducting prophylactic vaccinations in Ukraine and quality control and circulation of medical immunobiological preparations». (2011). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1159-11#Text>
- [10] Law of Ukraine No 4004-XII «About ensuring sanitary and epidemic welfare of the population». (1994). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4004-12#Text>
- [11] Israeli Ministry of Health «The Coronavirus in Israel – a general status report» (2021, June). Retrieved from: <https://datadashboard.health.gov.il/COVID-19/general>
- [12] LevineTiefenbrun, M &. Initial report of decreased SRAS-CoV-2 viral load after inoculation with the BNT162b2 vaccine. *Nature*. (2021, March). Retrieved from: www.nature.com/articles/s41591-021-01316-7
- [13] Shilo, S. &. Signal of hope: gauging the impact of a rapid national vaccination campaign. *Nature*. (2021, March). Retrieved from: www.nature.com/articles/s41577-021-00531-0
- [14] Wilf-Miron, R. Myers, V. &. Incentivizing vaccination uptake, the «Green Pass» proposal in Israel. *JAMA*. (2021, March). Retrieved from: <https://jamanetwork.com/journals/jama/article-abstract/2777686> (дата звернення: 06.08.2021).
- [15] Adams-Prassl, A., Boneva, T. &. Inequality in the Impact of the Coronavirus Shock: New Survey Evidence for the UK. (2021, March). Retrieved from: <https://ftp.iza.org/dp13183.pdf>.
- [16] Garz, M. (2013). Unemployment expectations, excessive pessimism, and news coverage. *Journal of Economic Psychology*, 34, 156–168.
- [17] Bloom, N. (2009). The impact of uncertainty shocks. *Econometrica*, 77 (3), 623–685.

Мерник Анастасія Муслімівна

Кандидат юридичних наук, доцент

Асистент кафедри теорії і філософії права

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

61024, вул. Пушкінська, 77, Харків, Україна

Зінченко Олена Володимирівна

Доктор історичних наук, доцент

Доцент кафедри міжнародного приватного права та порівняльного правознавства
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Пушкінська, 77, Харків, Україна

Anastasiia M. Mernyk

Candidate of Law, Associate Professor,

Assistant of the Department of Theory and Philosophy of Law

Yaroslav Mudryi National Law University

61000, 70 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Olena V. Zinchenko

Doctor of Sciences (History), Associate Professor,

Associate Professor of the Department of Private International Law and Comparative
Law

Yaroslav Mudryi National Law University.

61000, 70 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Мерник А. М., Зінченко О. В. Теоретико-правовий аспект обмеження окремих прав людини в умовах особливих правових режимів. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29. № 2. С. 105–118.

Suggested Citation: Mernyk, A. M., & Zinchenko, O. V. (2022). Theoretical and legal aspect of restriction of human rights in the conditions of special legal regimes. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 29(2), 105–118.

Стаття надійшла / Submitted: 30.04.2022

Доопрацьовано / Revised: 06.06.2022

Схвалено до друку / Accepted: 05.07.2022

Анатолій Миколайович Колодій

*Київський регіональний центр
Національна академія правових наук України
Київ, Україна*

Вікторія Миколаївна Тернавська

*Київський регіональний центр
Національна академія правових наук України
Київ, Україна*

Анатолій Григорович Лапко

*Київський регіональний центр
Національна академія правових наук України
Київ, Україна*

ЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДИСТАНЦІЙНОГО ВИКЛАДАННЯ ЮРИДИЧНИХ ДИСЦИПЛІН В АСПЕКТІ РЕФОРМИ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ

Анотація. *Актуальність дослідження етико-правових засад дистанційної форми здобуття вищої освіти зумовлена процесами реформування юридичної освіти в Україні, де підготовка висококваліфікованих юридичних кадрів для всіх секторів економіки та державного управління має ключове значення. Сучасною тенденцією освітньої політики України є забезпечення якості вищої освіти через компетентнісний підхід. Представлено спроби теоретичного визначення методики викладання навчальних предметів та проведення практичних занять за змішаної системи навчання (очно-дистанційної), що закладає основу для подальшої самоосвіти та самовдосконалення. Аналізуються особливості організації виконання студентами самостійних завдань, їх перевірка в умовах практикоорієнтованого характеру сучасної юридичної освіти. Мета даного дослідження полягає у виявленні навчальних труднощів під час лекційних занять в онлайн форматі, а також при виконанні студентами самостійної роботи за дистанційної форми навчання. Проводиться аналіз помилок у роботі викладача за дистанційної форми навчання, вивчення та узагальнення вітчизняного та зарубіжного позитивного досвіду роботи зі студентами за змішаної (очно-дистанційної) форми навчання задля уникнення помилок у майбутньому та удосконалення системи вищої освіти в цілому. Завдяки основним методам наукового пізнання, зокрема, загальнонауковим та спеціально-юридичним, розкривається сутність етико-правових засад роботи зі студентами в режимі онлайн, роль викладача у процесі дистанційного навчання. Результат проведеного дослідження полягає в обґрунтованості необхідності удосконалення механізму організаційно-методичного забезпечення дистанційної форми навчання, що сприятиме підвищенню якості правового виховання та набуттю кваліфікаційних компетентностей*

студентами під час навчального процесу, де мають бути дотримані не лише правові, але й етичні норми.

Ключові слова: вища освіта, якість освіти, компетентнісний підхід, дистанційна форма навчання, методика викладання, етика дистанційного навчання.

Anatoliy M. Kolodiy

*Kyiv Regional Center of the
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine*

Viktoriia M. Ternavska

*Kyiv Regional Center of the
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine*

Anatolii H. Lapko

*Kyiv Regional Center of the
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine*

ETHICAL AND LEGAL PRINCIPLES OF REMOTE TEACHING THE LEGAL DISCIPLINES IN THE ASPECT OF REFORM OF LEGAL EDUCATION

Abstract. *The actuality of the study of ethical and legal principles of distance learning is stipulated by the processes of reforming legal education in Ukraine, where the training of highly skilled legal personnel for all sectors of the economy and public administration has key significance. The current trend of Ukraine's education policy is to ensure the quality of higher education through a competency-based method of approach. Attempts of theoretical determination of the methods of teaching subjects and conducting practical classes in a mixed system of education (in-person-distance), which lays the foundation for further self-education and self-improvement is presented. Features of the organization of performance by students of independent tasks, their check in the conditions of practice-oriented character of modern legal education are analyzed. The purpose of this study is to elicit the learning difficulties during lectures in online format as well as when students perform independent work in distance learning. An analysis of errors in the work of teacher in distance learning, study and generalization of domestic and foreign positive experience of work with students in mixed (in-person-distance) learning to avoid mistakes in the future and improve the higher education system as a whole are conducted. The essence of ethical and legal principles of working with students online as well as the role of the teacher in the process of distance learning are revealed owing to the basic methods of scientific knowledge, in particular, general and special legal methods. The result of the study consists in validity of necessity to improve the mechanism of organizational and methodical support of distance learning that will further the quality improvement of legal education*

and the acquisition of qualification competences by students during the educational process, where must be observed not only legal but also ethical standards.

Keywords: *higher education, quality of education, competency-based method of approach, distance learning, teaching methods, ethics of distance learning.*

ВСТУП

Освіта – визнаний в усьому цивілізованому світі стратегічний ресурс соціально-економічного і науково-технічного розвитку суспільства, що сприяє забезпеченню конкурентоспроможності держави у сучасному глобалізованому світі. Кожна держава, усвідомлюючи таку стратегічну роль освіти у забезпеченні національних інтересів, формує свою національну освітню політику відповідно до вимог інноваційного сталого розвитку суспільства.

Термін «державна політика у галузі освіти» чи то «державна освітня політика» було введено у наукову літературу у 60–70-ті рр. XX ст. Освітня політика держави визначається у науковій літературі в цілому як комплексна система заходів щодо цілеспрямованого управління освітньою галуззю з метою її оптимізації, повноцінного функціонування та розвитку [1, с. 8]. Вважається, що державна освітня політика як стратегічний ресурс має бути спрямована на технологічний гуманітарний прогрес суспільства, на удосконалення всієї структури держави [2, с. 21].

Державна освітня політика України формується відповідно до Національної доктрини розвитку освіти [3], яка визначає систему концептуальних ідей та поглядів на стратегію й основні напрями розвитку освіти у першій чверті XXI століття в умовах переходу суспільства до якісно нової парадигми суспільного розвитку – інформаційного суспільства. Основними тенденціями сучасної освітньої політики України є забезпечення якості вищої освіти через компетентнісний підхід, що найчастіше поєднується з концепцією розвитку, яка допомагає сформувати критерії якості вищої освіти, що відповідають сучасним цілям професійної освіти, а також вимогам суспільства, особистості й ринку праці [4, с. 43–44]. Набуття сучасною освітою нових якісних характеристик передбачає як модернізацію змісту освітніх програм задля підвищення конкурентоспроможності молодих спеціалістів, так і впровадження новітніх технологій навчання з високим рівнем інформатизації навчального процесу. Заходи, спрямовані на забезпечення інформатизації освіти, задоволення освітніх інформаційних і комунікаційних потреб учасників навчально-виховного процесу, передбачають, зокрема, створення системи дистанційного навчання [5].

Цифровізація різних сфер життя інформаційного суспільства сприймається у більшості як засіб покращення якості життя і соціального прогресу з Інтернетом, що відкриває доступ суспільству до знань за рахунок децентралізації і демократизації інформації. Зокрема, у сфері освітніх послуг постачальники освітніх технологій (edtech) вже давно проголосили технології навчання засобом покращення

шення доступу до освіти і результатів навчання. Однак, освітяни більш стримані щодо ефективності освітніх технологій (edtech) та попереджають про некритичні тенденції до цифровізації та невиправдані зазвичай очікування. Більше того, дослідження ефективності навчання були неоднозначними, а їх результати свідчать про те, що інвестиції, орієнтовані тільки на технології, не можуть зробити навчання легшим [6]. Річ у тім, що вищі навчальні заклади впровадили поряд з очною формою навчання такі нові форми, як дистанційне навчання (чи то онлайн-навчання, віддалене навчання), що застосовується паралельно з очною формою навчання для особливої категорії студентів, та екстрене дистанційне навчання (ERT), що застосовується під час карантину і наказу залишатися вдома всім суб'єктам освітнього процесу. Однак всі ці форми цифрового навчання мають суттєві відмінності та свої недоліки. Так, онлайн-навчання зазвичай дозволяє планування, студентську автономію і гнучкість, встановлюючи викладацьку присутність, піклування про розвиток цифрової грамотності і мережевого етикету, управління очікуванням студентів і попереднє вирішення технічних складнощів тощо. Натомість ERT на відміну від онлайн і дистанційного навчання призначається як тимчасовий захід, що вводиться в дію у відповідь на кризу та вимагає швидкого реагування для розробки і реалізації скорегованого змісту курсу і не пропонує учбову програму в її затвердженій модальності [7].

Дослідники не тільки порівнюють результати очного та дистанційного навчання, але і зазначають, що ERT суттєво відрізняється від свідомого та гарно спланованого дистанційного навчання. Серед багатьох проблем, пов'язаних з переходом на ERT, виділяються і до сих пір недостатньо вивчені специфічні труднощі швидкого і непідготовленого впровадження освітньої практики в онлайн-просторі. Дослідники стверджують, що окрім важливості стійких систем освіти, підтримання якості викладання в цих умовах вимагає також від викладачів вищих учбових закладів не тільки психологічної стійкості, але і певного ступеня педагогічної стійкості, сукупності установок, здібностей і ресурсів, які дозволяють викладачам вищих учбових закладів адаптувати своє викладання, не жертвуючи надто багато якістю освітнього процесу [8].

Запроваджуючи онлайн навчання, слід також зважати на особливості кожної освітньої галузі. Викладання дисциплін соціально-гуманітарних наук і технічних значно різняться. Так, наприклад, дисциплінарна культура інженерії достатньо технічна, беземоційна, суворя, меритократична і деполітизована, та має свої відмінності навіть порівняно з традиційною інженерною педагогікою, яка є соціо-технічною і засновується на співчутті [7]. Якщо говорити про дисципліни гуманітарного спрямування, то їх викладання вимагає особистого психологічного контакту між студентом і викладачем задля виховання певних компетентностей майбутніх фахівців, як, наприклад, ораторські здібності для майбутніх юристів.

Підготовка вищими навчальними закладами майбутніх фахівців у сфері права має особливе суспільне значення, оскільки високі фахові компетентності майбут-

ніх юристів є важливим фактором успішної результативності демократичних реформ, необхідних для процесу державотворення, а також належного захисту прав та свобод усіх учасників суспільних відносин. Зростання вимог до якості професійних вмінь і навичок студента-правника спонукають до вдосконалення форм та методів навчання, які дають можливість підготовки висококваліфікованих юристів, здатних орієнтуватися у правовому середовищі та належно забезпечувати юридичний супровід в усіх сферах економіки та державного управління, діяти з повним усвідомленням відповідальності за свої рішення і дії. Відповідно, необхідно усвідомлювати, що якість юридичної освіти, а відтак її ефективність залежить насамперед від навчально-методичного забезпечення та технологічної можливості використання інтерактивних методів навчання, креативного підходу викладача щодо підготовки матеріалів і завдань для онлайн-навчання та належного здійснення самостійної роботи студентами за дистанційної форми навчання.

Організація та навчально-методичне забезпечення освітнього процесу у форматі дистанційного навчання наразі активно обговорюється у наукових колах, оскільки в умовах карантинного режиму дещо змінено підхід до важливих компонентів освітнього процесу, які передбачають інтеграцію різних видів колективної та індивідуальної навчальної діяльності, що проводяться в аудиторний та позааудиторний час, за участі чи без участі викладача.

Отже, *метою даного дослідження* є визначення методологічних засад удосконалення системи юридичної освіти при загальному впровадженні очно-дистанційної форми навчання в умовах пандемії COVID-19 шляхом встановлення особливостей правового регулювання юридичної освіти та етичних засад викладання і навчання в онлайн-режимі, а також аналізу іноземного досвіду проведення занять у вищій школі за дистанційної форми навчання, не втрачаючи кращих здобутків української вищої школи та забезпечуючи практичну підготовку юристів відповідно до освітньо-професійної програми.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Прогнозування перспектив подальшого розвитку вищої юридичної освіти в Україні потребує вивчення новітніх методик викладання навчальних дисциплін на основі аналізу доктрини педагогіки вищої школи, враховуючи положення вітчизняних та міжнародних стандартів вищої освіти. Досліджено основні тенденції розвитку дистанційного навчання у вищій школі в Україні та зарубіжних країнах. Такі зарубіжні фахівці у сфері вищої освіти, як Р. А. Фасс, Дж. Б. Беннетт, М. Дж. Коелер та П. Мішра, С. Наїду, Д. Гірхарт та деякі інші присвятили свої праці різним аспектам забезпечення освітнього процесу та переходу до дистанційної форми навчання в аспекті проблематики якості сучасної освіти та дотримання права людини на освіту. В українській юридичній науці дослідження специфіки дистанційного навчання розпочалися лише після запровадження карантинного режиму внаслідок поширення всесвітньої пандемії COVID-19,

а саме в аспекті проблематики етики дистанційного навчання [9]. Українські та зарубіжні дослідники аналізують як позитивні сторони цифрової освіти (розширення доступу до освіти для різних соціальних груп населення; активізація наукової співпраці викладачів та студентів з різних держав тощо) перетворилися на велику кількість фактичних проблем, коли пандемія COVID-19 змусила екстрено перевести викладання в онлайн, та як зберегти найкращі досягнення національної педагогіки в умовах цифровізації освіти.

Вивчено методіку проведення лекційних та семінарських занять зі студентами у форматі онлайн-навчання, що дозволяє виявити помилки, допущені під час лекційних занять щодо донесення викладачем правової інформації студентській аудиторії, котрі ускладнюють її належну адаптацію логіко-понятійним апаратом студента, а також при виконанні студентами самостійної роботи за дистанційної форми навчання, та здійснити їх аналіз. Нормативно-правовою базою наукового дослідження стали нормативно-правові акти, що регулюють питання освіти в Україні [10; 11] та юридичної освіти зокрема [12], що є джерелами конституційного законодавства України. Проаналізовано також документи ЮНЕСКО, в яких містяться рекомендації державам щодо забезпечення безперервності освітнього процесу в умовах карантинних обмежень, викликаних поширенням всесвітньої пандемії COVID-19 [13].

Під час дослідження ключовими методичними інструментами виступили положення діалектичного підходу, який надав можливість розкрити сутність і ціль дистанційної форми навчання, а також особливості практичних аспектів цієї освітньої форми навчання в умовах карантинного режиму. Використання функціонального методу дозволило визначити основну функцію навчального процесу за дистанційної форми навчання – виховання у студентів навичок самостійно одержувати максимальний обсяг професійних знань, адаптувати їх, формуючи логіко-понятійний апарат юриста, та правильно застосовувати в теорії і практиці. Такий підхід вивчення юридичних дисциплін публічного і приватного права дозволяє всебічно проаналізувати основні правові категорії та явища, досягти мети викладання навчальної дисципліни.

При дослідженні методіки викладання лекційного матеріалу та виконання студентами самостійних завдань, їх перевірки та аналізу помилок основним завданням було дотримання загальнолюдських цінностей етичного характеру, орієнтація на західні стандарти навчання, врахування досягнень та традицій української вищої школи. Виконання даного завдання стало можливим завдяки використанню порівняльного методу, що дозволило виявити позитивні і негативні сторони дистанційної форми навчання.

У процесі дослідження форм самостійної роботи студентів для закріплення пройденого на лекційних заняттях теоретичного матеріалу було використано структурно-функціональний метод, що дозволило визначити есе та вирішення ситуативних завдань як найбільш ефективні засоби формування та розвитку ло-

гіки та практичних навичок юриста. Застосування філософського методу дало можливість визначити належний формат та межі етичної поведінки всіх учасників навчального процесу за дистанційної форми навчання. Метод дедукції та індукції дозволив здійснити відповідний пошук ідей та висновків щодо методичних особливостей організації дистанційного навчання. За допомогою методу абстрагування у статті сформовано висновки даного дослідження.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

2.1. Вища освіта у форматі дистанційного навчання: проблеми теорії і практики
Перехід суспільства до якісно нової парадигми суспільного розвитку – інформаційного суспільства, спричинив необхідність реформування системи вищої освіти в країнах сучасного світу. Європейська комісія прийняла у 2018 р. План дій у галузі цифрової освіти (Digital Education Action Plan on 2018–2020) [14], в якому цифрова освіта визнана прекрасною можливістю для викладання і навчання, що сприяє самодостатньому особистісному розвитку, відкриваючи доступ для всіх до навчання та одержання великого обсягу інформації та ресурсів. Однак, хоча цифрова трансформація пропонує безліч можливостей, виявилось, що суспільство недостатньо підготовлене до цифрового майбутнього [15, с. 133]. Так, пандемія «COVID-19» показала, що саме у сфері освіти виникло найбільше проблем щодо забезпечення належним чином освітнього процесу внаслідок невідповідності шкіл та університетів до дистанційної форми навчання, причому навіть тих навчальних закладів, які мають найсучасніші матеріально-технічні ресурси. До цього часу повністю відцифровані учбові програми з освітніми технологіями, вбудованими в учбовий план, були рідкістю, і тільки окремі освітні заклади, зокрема, відкриті університети, створили повністю цифрові моделі викладання та навчання [6]. Тому, ЮНЕСКО, будучи занепокоєним таким станом речей в галузі освіти в умовах пандемії COVID-19 щодо дистанційного навчання, рекомендувало освітні курси і платформи для полегшення навчання і взаємодії студентів у періоди закриття шкіл [16].

Фахівці у сфері освіти задаються питанням, чому так багато навчальних закладів усюди змушені були закрити більшу частину своєї навчальної і викладацької діяльності і перейти до мінімалістичної форми роботи, натомість викладачі та студенти настільки перенавантажені своєю роботою в Інтернеті [17, с. 328]. Не маючи прикладної методології проведення занять в умовах загальнодержавного карантину, навчальні заклади по-різному вирішували проблему забезпечення навчального процесу за даних незвичних умов. Так, вищі учбові заклади США, стикнувшись з феноменом COVID-19, перейшли до впровадження системи екстреного дистанційного навчання (emergency remote teaching – ERT) шляхом використання літератури з кризового менеджменту у вищій освіті [7]. В Румунії система освіти також зіткнулася з новими проблемами через COVID-19, але вчителі, застосовуючи онлайн-навчання під час пандемії, систематично вносять

свій вклад у відкриті освітні ресурси для підтримання освітньої дії з метою уникнення збоїв у навчанні та підтримання активного учбового процесу як в школі, так і в університетах [15, с. 134]. Іншими словами, ступінь успіху ERT у наданні якісної освіти можна пояснити здатністю викладачів вищої освіти адаптувати своє навчання до цих нових обставин [8].

Експерти зауважують, що онлайн-освіта вимагає іншого підходу [18]. Вища освіта сьогодні сильно модернізована: ті часи, коли тематичний контент поставав виключно через лекційно-навчальний режим, залишилися в минулому, оскільки вища освіта в освітньому просторі XXI ст. – це складна професійна діяльність, яка вимагає поряд зі знанням предмета, також і технічних та педагогічних знань, які нечасто можна зустріти в одній особі [19, с. 1020, 1023–1024, 1026]. Погоджуючись у більшості з таким твердженням, зазначимо, що набагато складніше зосередити увагу студентської аудиторії на запропонованій тематиці та втримати її до кінця заняття, не маючи змоги встановити психологічний контакт, котрий притаманний викладацькій роботі у форматі «обличчя до обличчя». Як зазначає румунська викладач М. К. Добріла, виходячи зі свого досвіду дидактичної діяльності у 2020 р. зі студентами університету на онлайн-платформах, спочатку студенти скептично, а подекуди й без бажання, брали участь в онлайн-курсах, однак в цілому адаптація була нескладною, оскільки їх надихало бажання вчитися і управляти ситуацією найбільш ефективним способом для свого розвитку і освіти [15, с. 134–135].

Іншою, доволі поширеною в усіх країнах проблемою у процесі онлайн-навчання є різного роду академічні шахрайства з боку студентів, зокрема, т.з. «фабрики творів» [20]. Відповідно, викладачі у процесі дистанційного навчання мають приділяти підвищену увагу тому, щоб «дистанційний» студент зміг, з одного боку, виконати якнайкраще свою роботу і був атестований, а з іншого – не шахраював. На думку Р. А. Фасс, причиною такого академічного обману з боку студентів у більшості випадків є неадекватне викладення коледжами та університетами інформації у своїх довідниках та каталогах про те, що вважається шахрайством. Тому дослідник рекомендує дати чіткі визначення у довідниках з дистанційних програм етики екзаменів; використання джерел при підготовці наукових статей та проєктів; збору інформаційних даних та їх презентації; використання академічних ресурсів; поваги до роботи інших; комп'ютерної етики; дотримання академічних правил тощо [21, с. 173]. Вважається, що викладач, розробляючи власну дистанційну програму, може розробити та представити власну етичну політику, що ґрунтується на загальноуніверситетській політиці, враховуючи специфічні особливості дистанційних студентів, які представляють різні групи населення, розміщуючи свої правила в Інтернеті. Всі основні вимоги мають бути прописані на веб-сайтах учбових програм і курсів, у завданнях, іспитах і проєктах, їх крайні строки; як використовувати дидактичну дошку для обговорення, включаючи використання «мережевого етикету»; як викладач бореться з плагіатом і шахрай-

ством; як з викладачем слід зв'язуватися і коли; як слід відправляти завдання; як звертатися до служби підтримки з технічних питань тощо. Викладачі мають систематично інформувати своїх студентів про зміни, внесені у ході курсу, оскільки веб-ресурси – це «живі» сутності, що постійно змінюються [22].

Міністерство юстиції США надало в одному із своїх звітів про етичне використання інформаційних технологій в освіті рекомендації щодо необхідності розробки політики технологічної етики, яка являє собою модель для студентів та включити це питання в учбовий план [22]. В Україні питання етики дистанційного навчання було піднято нещодавно у зв'язку з проблемою проведення навчального процесу в умовах пандемії «COVID-19». В той же час, розглядати питання етики дистанційного навчання так однобічно не варто. Мають бути встановлені чіткі правила етичної поведінки онлайн-навчання для кожної сторони освітнього процесу. Д. Гірхарт визнає, що необхідно етично ставитися як до студентів, так і до викладачів, які переживають цю освітню революцію [22]. А тому адміністрації слід подумати, яким чином забезпечити належну підтримку як студентам, так і викладачам у все більш складному освітньому контенті [17, с. 328]. Хороша практика в освіті «заохочує контакт між студентами і факультетом, розвиває взаємність і співпрацю між студентами, заохочує активне навчання, дає швидкий зворотній зв'язок, виділяє час на задачу, передає високі очікування, поважає різні таланти і способи навчання», і ці стандарти повинні в рівній мірі застосовуватися як в очному, так і онлайн-навчанні [18].

Продовження освіти в умовах невизначеності є проблемою і вимагає доступу до інформації і навчання як для тих, хто збирається викладати онлайн у вищих навчальних закладах освіти, так і для студентів вищих навчальних закладів [23]. За результатами першого року повноцінного дистанційного навчання фахівцями було запропоновано переосмислити і реінжиніринг викладацької діяльності, і бізнес-моделі управління освітнім процесом, щоб бути більш стійкими та орієнтованими на майбутнє [17, с. 328]. Разом з тим вважається, що найкращі педагогічні традиції спілкування та стандарти роботи зі студентами, які заохочують активне навчання, повинні в рівній мірі застосовуватися як в очному, так і онлайн-навчанні [18].

2.2. Компетентнісний підхід як важлива складова реформування юридичної освіти в Україні

Дистанційна форма навчання визначена освітнім законодавством переважної більшості сучасних держав, у тому числі й України [10]. Інтернет розширює освітні та наукові можливості і для студентів, і для викладачів, надаючи доступ до електронних бібліотек і лабораторій, сприяє активізації науково-практичної взаємодії науково-педагогічних працівників університетів різних країн. Телекомунікаційна революція надала можливості одержання освіти тим, хто з певних причин не може брати участь у навчальному процесі безпосередньо. Однак,

технологізація освітнього процесу в умовах пандемії «COVID-19» призводить до переосмислення ролі вищої школи у навчанні студентів. Дж. Б. Беннетт у свій час спрогнозував, що революція у галузі телекомунікацій сприятиме появі нової уваги чи то її відродженню до педагогіки і творчої співпраці з використанням інноваційних класів і лабораторій. Тому, на думку дослідника, все більш масово буде відбуватися перехід до дистанційного навчання, але провідна роль залишатиметься за традиційним спілкуванням [24]. Натомість Д. Гірхарт зауважує, що насправді недостатня колегіальна увага до педагогіки нікуди не поділася, і, більше того, ця увага тільки зменшується саме внаслідок телекомунікаційної революції, оскільки більшість вищих шкіл у своєму прагненні конкурувати в дистанційній освіті проводять дистанційні курси, які не беруть до уваги педагогіку і належне використання технологій [22].

Серед багатьох факторів, які безпосередньо впливають на якість підготовки фахівців, основне місце займає навчальний процес, його технологічні особливості. Навчання – це цілеспрямована педагогічна взаємодія, яка забезпечує засвоєння знань, виховання, розвиток суб'єктів навчання, а навчальний процес – конкретна, певним чином зорганізована модель навчання зі своєю внутрішньою алгоритмізованою структурою [25, с. 19]. Технологізація передбачає цілісне використання у навчальному процесі оптимальної кількості навчальних компонентів, певним чином упорядкованих і адаптованих до суб'єктів навчання, які доводять навчання до відповідного рівня майстерності та досконалості, що оцінюється гарантованим досягненням необхідних результатів у засвоєнні знань, вихованні і розвитку особистості. Однак, специфіка викладання онлайн гуманітарних та технічних дисциплін значно відрізняються за своєю методикою викладання. Зокрема, юридична освіта має на меті формування компетентностей, необхідних для розуміння природи і функцій права, змісту теоретичних засад (доктрин), принципів і основних юридичних інститутів, застосування права, а також меж юридичного регулювання різних суспільних відносин [12]. Особливість юриспруденції як сфери професійної діяльності полягає в тому, що теоретичні знання та практичні навички в ній взаємопов'язані і тісно переплітаються. Однак проблема професійної підготовки майбутніх юристів виявляється у диспропорції між теоретичною та практичною базами на користь першої, водночас, сьогодні все більше цінуються саме практичні навички, і все складнішою стає адаптація випускника-юриста до практичної роботи [26, с. 116]. Зі свого боку, звернемо увагу ще й на таку проблему, як відмінності у методиці викладання теоретичних та прикладних юридичних дисциплін. Так, викладання теоретичних дисциплін, зокрема, державнознавчих як конституційне право, передбачає приділення уваги більше теоретичній частині, вивченню доктрин та принципів конституційного права, судової практики Європейського суду з прав людини. Натомість викладання прикладних юридичних дисциплін має свою відмінність, оскільки перевірка знань робить акцент не стільки на теорії цивільного права, скільки на практич-

них навиках їх застосування студентом під час вирішення ситуативних завдань, написанні процесуальних документів, де слід приділити увагу належній якості укладання письмових завдань, щоб вони вимагали демонстрації студентами творчих навичок та передбачених програмою дисципліни результатів навчання, не могли бути успішно виконані шляхом копіювання відповідей з інших джерел тощо [27, с. 134]. Разом з тим, аналіз результатів самостійної роботи студентів і з публічного, і з приватного права показує, що найкраще студенти справляються з розв'язанням ситуативних завдань, натомість написання правових есе здебільшого містить суто формальний підхід, в той час, як саме вирішення ситуативних завдань та есе є найбільш ефективними засобами формування та розвитку логіки та практичних навичок юриста.

Крім практичної важливості, самостійна робота студентів має також й виховне значення, адже формує самостійність не лише як сукупності певних умінь і навиків, але й допомагає формувати самостійність як важливу рису характеру юриста. Недарма важливим завданням юридичної освіти загалом і навчальних закладів юридичного профілю зокрема є окрім надання молодим спеціалістам належного рівня знань безпосередньо викладачами, також і формування навичок самоосвіти [28, с. 191]. Тому система юридичної освіти сьогодні має органічно поєднувати фундаментальні засади вищої юридичної освіти та практичні аспекти юридичної діяльності. Наріжним каменем у вищезазначеній проблемі вважається питання формування у студентів практичних навиків та ораторських здібностей, що, в сукупності з теоретичною базою, є безпосередньо «робочими інструментами» правника. Однак розвинути ці навички, як і сформувати належну базу теоретичних правових знань у форматі дистанційного навчання досить складно. Разом з тим, викладачі мають відноситися до змін етично, як слушно зауважує Д. Гірхарт, і забезпечувати якісний освітній досвід [22].

Підвищення якості освіти у більшості залежить від рівня професійності викладача – рівня його професійних знань та вміння донести інформацію до студентів. Викладач повинен не лише мати необхідний рівень кваліфікації, вміння орієнтуватися в законодавстві, що постійно оновлюється, але і володіти сучасними технологіями і методикою викладання на основі врахування індивідуальних особливостей кожного студента та вікових характеристик студентської молоді [29, с. 238]. Українські правознавці відзначають підвищену актуальність проблеми юридичної педагогіки, необхідність суттєвого перегляду та впровадження сучасних технологій організації освітнього процесу й методики викладання [30, с. 35; 31, 91]. Разом з тим, дослідники стверджують, що позитивний ефект навчання від освітніх технологій опосередковується різними факторами, зокрема, режимом навчання, дизайном учбової програми, а також якістю і стилем викладання. Крім того, для впровадження цифрового навчання, викладачі повинні бути забезпечені відповідною педагогікою цифрового навчання. Все це потребує масштабного зрушення культури на інституційному рівні в рамках політики, що охоплюватиме

трансформаційні аспекти відцифрування та включатиме ретельне планування, цифрову педагогіку та відповідні інструменти [6].

Незважаючи на технологічні можливості одержання більшої кількості інформації завдяки Інтернет-ресурсам, неофіційні опитування студентів показують, що роль викладача у навчальному процесі є важливою при належному сприйнятті та засвоєнні студентами освітньої інформації. Так, наприклад, студенти-юристи зауважили, що, вивчаючи навчальну дисципліну «Конституційне право» у процесі очної аудиторної роботи, вони краще засвоїли навчальний матеріал, ніж у процесі самостійної роботи під час карантину. Відповідно і показники успішності групи в цілому були кращими за результатами очної аудиторної роботи. Аналогічні результати анонімного анкетування, проведеного у п'ятнадцяти коледжах Великобританії у період з жовтня по грудень 2020 р., яке показало середню та негативну оцінку досвіду студентів онлайн та цифрового навчання, що пережили багато труднощів, пов'язаних з доступом до учбових ресурсів і допомоги при проведенні наукових і дослідних робіт [17, с. 327].

Контроль і оцінювання є невід'ємними складовими будь-якої навчальної технології, тому має бути дієва контрольно-оцінювальна система, яка тісно пов'язується з поставленими завданнями, зі змістом, тобто структурою елементів знань і практичних дій. Завдання, виконане самостійно студентом під час дистанційного навчання, має бути не лише відзначено відповідною оцінкою, але і прокоментовано належним чином, щоб студент не сприймав низький бал як несправедливе ставлення до його особи і, навіть, образу його людської гідності. Крім того, публічне пояснення персонального балу студента забезпечує, з одного боку, дотримання принципу прозорості, що є вкрай важливим в аспекті проблематики академічної доброчесності, та, з іншого боку, допомагає визначити недоліки в роботі всіх студентів групи і заповнити наявні прогалини в знаннях студентів [29, с. 246].

Таким чином, сьогодні реформа вищої юридичної освіти спрямована на підготовку правників відповідно до професійних стандартів правничої діяльності, що передбачає модернізацію змісту юридичної освіти з врахуванням сучасних вимог ринку праці та завдань професійної діяльності правників у різних сферах економіки. Удосконалення якості правничої освіти має відбуватися відповідно до принципів, затверджених у «Стандартах і рекомендаціях щодо забезпечення якості у Європейському просторі вищої освіти» [32]. В Україні діє академічно-прикладна модель юридичної освіти, яка потребує певних трансформацій у світі масового переходу освітніх закладів до очно-дистанційної форми навчання.

ВИСНОВКИ

Прогресивний розвиток освітньої галузі в умовах глобалізації сучасного світу передбачає стійкість системи освіти та цифровізацію освітньої інформації з метою її доступності для широкого загалу учасників суспільних відносин, які

вимагають високоякісні освітні послуги. Впровадження новітніх технологій навчання з високим рівнем інформатизації навчального процесу спричинило появу таких форм навчання, як дистанційне навчання (чи то віддалене навчання) та онлайн-навчання поряд з очним навчанням. Однак стрімке поширення всесвітньої пандемії COVID-19 паралізувало освітню галузь, оскільки вищі навчальні заклади в усьому світі, незважаючи на передбачену національним законодавством форму дистанційного навчання, виявилися технічно і технологічно не готовими до масового запровадження онлайн-навчання, що викликало до життя ще одну форму віддаленого навчання – екстрене дистанційне навчання (ERT). Практика застосування ERT вказує на такий суттєвий недолік даної форми навчання, як неможливість планування навчального процесу заздалегідь та необхідність швидкої розробки і реалізації скорегованого змісту курсу, що натомість не пропонує учбову програму в її затвердженій модальності. Крім того, всі форми віддаленого навчання гостро потребують цифрової грамотності всіх учасників освітнього процесу, дотримання ними мережевого етикету, їх психологічної стресостійкості в умовах нестійких систем освіти. В умовах екстреного дистанційного навчання як ніколи оголюється важливість ролі сучасного викладача у навчальному процесі, який має достатньо володіти фаховою інформацією, психологічною стійкістю, педагогічною майстерністю, цифровою грамотністю, що в сукупності дозволяють викладачам вищих учбових закладів адаптувати своє викладання до нових умов ERT, забезпечуючи при цьому високу якість освітнього процесу.

Таким чином, виходячи з вищезазначеного особливої значущості сьогодні набуває питання модернізації змісту освітньої політики держави, яка має визначати не лише правові, але й етичні засади очно-дистанційної форми здобуття освіти, а також передбачати дієвий механізм її реалізації. Належне забезпечення якості вищої освіти через компетентнісний підхід в умовах практикоорієнтованого характеру сучасної юридичної освіти за дистанційної форми навчання зумовлює обов'язкове забезпечення викладачів педагогікою цифрового навчання. Адміністрація закладів вищої освіти має забезпечити доступ до якісної і безоплатної онлайн-платформи для студентів і викладачів, оскільки заняття має тривати технічно безперервно, щоб студенти і викладачі не відчували моральний дискомфорт від неякісної подачі інформації від кожної сторони онлайн-заняття.

Все це потребує інституційних змін в рамках державної освітньої політики, яка має передбачати цифрову педагогіку та відповідні інструменти її впровадження. Застосування змішаної системи навчання (очно-дистанційної) актуалізує не лише правові аспекти викладання, а й етико-правові засади викладання юридичних дисциплін при дистанційній формі навчання. Все це вимагає формування нормативно-правової бази, де має бути визначена технологічна етика поведінки викладача, студента, адміністрації університету за дистанційної форми навчання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Красняков Є. Державна політика в галузі освіти й науки та національної безпеки України. *Віче*. 2012. № 22. С. 8–9.
- [2] Журавський В. С. Державна освітня політика: поняття, системність, політичні аспекти. *Правова держава : щорічник наукових праць*. 2003. Вип. 14. С. 20–30.
- [3] Про Національну доктрину розвитку освіти: Указ Президента України від 17.04.2002 р. № 347/2002. *Офіційний вісник України* від 03.05.2002. № 16. Ст. 860.
- [4] Тацій В. Я., Комаров В. В. Проблеми забезпечення якості вищої юридичної освіти. *Реформування юридичної освіти: виклики часу: збірник статей до ювілею доктора юридичних наук, професора Наталії Семенівни Кузнецової* / Відп. ред. О. В. Кохановська, О. О. Кот. Київ: ПрАТ «Юридична практика», 2019. С. 41–62.
- [5] Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року: Указ Президента України від 25.06.2013 р. № 344/2013. Урядовий кур'єр від 04.07.2013. № 117, / № 155 від 29.08.2013.
- [6] Laufer, M., Leiser, A., Deacon, B. et al. (2021) Digital higher education: a divider or bridge builder? Leadership perspectives on edtech in a COVID-19 reality. *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, Volume 18. Issue 51. URL : <https://doi.org/10.1186/s41239-021-00287-6>
- [7] Gelles, Laura A.; Lord, Susan M.; Hoople, Gordon D.; Chen, Diana A.; Mejia, Joel Alejandro. (2020). Compassionate Flexibility and Self-Discipline: Student Adaptation to Emergency Remote Teaching in an Integrated Engineering Energy Course during COVID-19. *Education Sciences*. Volume 10. Issue 304. URL : <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1277023.pdf>
- [8] Weidlich, J., Kalz, M. (2021) Exploring predictors of instructional resilience during emergency remote teaching in higher education. *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, Volume 18. Issue 43. URL : <https://doi.org/10.1186/s41239-021-00278-7>
- [9] Етика дистанційного навчання: збірник матеріалів семінару (м. Київ, 9 вересня 2021 р.). Київ: Київський регіональний центр НАПрН України, 2021. 72 с.
- [10] Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 38–39. Ст. 380.
- [11] Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 37–38. Ст. 2004.
- [12] Концепція розвитку юридичної освіти. Проект. URL : <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/konceptiya-vdoskonalennya-pravnichoyi-yuridichnoyi-osviti-dlya-fahovoyi-pidgotovki-pravnika>
- [13] UNESCO global reports on education. URL : <https://en.unesco.org/futuresofeducation/initiative>
- [14] Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and Committee of the Regions on the Digital Education Action Plan. Brussels, 17.1.2018. URL : <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM:2018:22:FIN>
- [15] Dobrila, Mirela Carmen. (2020). Legal Aspects Regarding Online Learning Process for Students at University and Digital Education in European Union: Different Life, Challenges and the Ability to Continue Education during the Pandemic Caused by Coronavirus (COVID-19). *Revista Românească pentru Educație Multidimensională*. Volume 12. Issue 2. Sup. 1. P. 130–137. DOI: <https://doi.org/10.18662/rrem/12.2Sup1/298>

- [16] UNESCO Institute for Statistics (UIS). COVID-19 Impact on Education: Global monitoring of schools closures caused by COVID-19. URL : <https://en.unesco.org/covid19/educationresponse>
- [17] Naidu, Som. (2021). Reimagining education futures to lead learning for tomorrow. *Distance Education*. Volume 42. Issue 3. P. 327–330. DOI: 10.1080/01587919.2021.1956306
- [18] Bates, A. W. T. (2015). What do we mean by quality when teaching in a digital age? In A. W. T. Bates (Ed.). *Teaching in a Digital Age- Guidelines for designing teaching and learning (2nd ed.)*. URL : <https://pressbooks.bccampus.ca/teachinginadigitalagev2/chapter/11-1-what-do-we-mean-by-quality-when-teaching-in-a-digital-age/>
- [19] Mishra, P., Koehler, M. J (2006). Technological pedagogical content knowledge: A framework for teacher knowledge. *Teachers College Record*, 108(6), P. 1017–1054. URL : http://one2oneheights.pbworks.com/f/MISHRA_PUNYA.pdf
- [20] Hongwei Yu, Perry L. Glanzer & Byron R. Johnson. (2020). Examining the relationship between student attitude and academic cheating. *Ethics & Behavior* DOI: 10.1080/10508422.2020.1817746
- [21] Fass, R. A. (1990) Cheating and plagiarism. *Ethics and Higher Education*. May, W. W. editor. New York: Macmillan Publishing Company and American Council on Education.
- [22] Gearhart, Deb. (2001). Ethics in Distance Education: Developing Ethical Policies. *Online Journal of Distance Learning Administration*. Volume IV. Issue 1. URL : <https://www.westga.edu/~distance/ojdla/spring41/gearhart41.html>
- [23] Pearson. (2020). Working and learning online during a pandemic. URL : <https://www.pearson.com/news-and-research/working-learning-onlineduring-pandemic.html>
- [24] Bennett, J. B. (1998). Collegial Professionalism the Academy, Individualism, and the Common Good. Phoenix: American Council on Education & Oryx Press.
- [25] Сікорський П., Сікорська Н. Психолого-педагогічні особливості моделювання нових технологій навчання у професійно-технічних закладах освіти. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2008. № 1. С. 1–26.
- [26] Кот О. О., Міловська Н. В., Єфіменко Л. В. Методологічні засади реформування юридичної освіти в Україні: наукова парадигма та сучасний контекст. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2021. № 2. С. 114–122.
- [27] Гриняк А. Б. Підсумковий контроль знань студентів-правників в умовах дистанційного навчання. *Нове українське право*. 2021. Вип. 4. С. 131–137.
- [28] Гриняк А. Б., Пленюк М. Д., Лапко А. Г. Практикоорієнтований характер навчання як важливий компонент реформування юридичної освіти в Україні. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2021. № 3. С. 186–196.
- [29] Тернавська В. М. Державознавчі дисципліни в системі юридичної освіти: проблеми викладання. *Удосконалення викладання галузевих юридичних дисциплін : науково-практичний посібник* / Н. С. Кузнецова, М. М. Хоменко, А. Б Гриняк та інші. – Одеса : видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 230–247. (248 с.)
- [30] Оніщенко Н. Правова освіченість у контексті рівнів правової освіти. *Віче*. 2012. № 23. С. 35–37.
- [31] Бойко А. М. Окремі питання реформування вітчизняної правничої освіти. *Реформування юридичної освіти: виклики часу*. Збірник статей до ювілею доктора юридичних наук, професора Наталії Семенівни Кузнецової / Відп. ред. О. В. Кохановська та О. О. Кот. К.: ПрАТ «Юридична практика», 2019. С. 85–95.
- [32] Стандарти і рекомендації щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти. К.: Ленвіт, 2006. 35 с. URL : https://osvita.kpi.ua/files/downloads/Standart_EPVO.pdf (дата звернення: 04.10.2021)

REFERENCES

- [1] Krasnyakov, Ye. (2012). State policy in the field of education and science and national security of Ukraine. *Viche*, 22, 8–9.
- [2] Zhuravskiy, V. S. (2003). State educational policy: concept, system, political aspects. *Pravova derzhava: yearly journal of scientific articles*, 14, 20–30.
- [3] Decree of the President of Ukraine No 347/2002 «On the National Doctrine of Education Development» (2002, April) Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text>.
- [4] Tatsii V. Ya., Komarov, V. V. (2019). Problems of ensuring the quality of higher legal education. In O. V. Kokhanovska, O. O. Kot (Ed.), *Reforming legal education: the challenges of the time: collection of articles* (pp. 41–62). Kyiv: PrAT «Jurydychna praktyka».
- [5] Decree of the President of Ukraine No 344/2013 «On the National Strategy of the Development of Education in Ukraine until 2021» (2013, June) Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344/2013#Text>.
- [6] Laufer, M., Leiser, A., Deacon, B. *et al.* (2021) Digital higher education: a divider or bridge builder? Leadership perspectives on edtech in a COVID-19 reality. *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 18:51. Retrieved from <https://doi.org/10.1186/s41239-021-00287-6>
- [7] Gelles, Laura A., Lord, Susan M., Hoople, Gordon D. *et al.* (2020). Compassionate Flexibility and Self-Discipline: Student Adaptation to Emergency Remote Teaching in an Integrated Engineering Energy Course during COVID-19. *Education Sciences*, 10:304. Retrieved from <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1277023.pdf>
- [8] Weidlich, Joshua, Kalz, Marco. (2021). Exploring predictors of instructional resilience during emergency remote teaching in higher education. *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 18:43. Retrieved from <https://educationaltechnologyjournal.springeropen.com/track/pdf/10.1186/s41239-021-00278-7.pdf>
- [9] Ethics of distance learning: a collection of seminar materials (2021, September). Kyiv: Kyiv Regional Center of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine.
- [10] Law of Ukraine No 2145-VIII «On education» (2017, September). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.
- [11] Law of Ukraine No 1556-VII «On higher education» (2014, July). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>.
- [12] The concept of legal education. Project. Retrieved from <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/koncepciya-vdoskonalennya-pravnichoyi-yuridichnoyi-osviti-dlya-fahovoyi-pidgotovki-pravnika>
- [13] UNESCO global reports on education. Retrieved from <https://en.unesco.org/futuresofeducation/initiative>
- [14] Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and Committee of the Regions on the Digital Education Action Plan. Brussels, 17.1.2018. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM:2018:22:FIN>
- [15] Dobrila, Mirela Carmen. (2020). Legal Aspects Regarding Online Learning Process for Students at University and Digital Education in European Union: Different Life, Challenges and the Ability to Continue Education during the Pandemic Caused by Coronavirus

- (COVID-19). *Revista Românească pentru Educație Multidimensională*, 12:2(1), 130–137. DOI: <https://doi.org/10.18662/rrem/12.2Sup1/298>
- [16] UNESCO Institute for Statistics (UIS). COVID-19 Impact on Education: Global monitoring of schools closures caused by COVID-19. Retrieved from <https://en.unesco.org/covid19/educationresponse>
- [17] Naidu, Som. (2021). Reimagining education futures to lead learning for tomorrow. *Distance Education*. Volume 42. Issue 3. P. 327–330. DOI: 10.1080/01587919.2021.1956306
- [18] Bates, A. W. T. (2015). What do we mean by quality when teaching in a digital age? In A. W. T. Bates (Ed.). *Teaching in a Digital Age- Guidelines for designing teaching and learning (2nd ed.)*. Retrieved from <https://pressbooks.bccampus.ca/teachinginadigitalagev2/chapter/11-1-what-do-we-mean-by-quality-when-teaching-in-a-digital-age/>
- [19] Mishra, P., Koehler, M. J. (2006). Technological pedagogical content knowledge: A framework for teacher knowledge. *Teachers College Record*, 108:6, 1017–1054. Retrieved from http://one2oneheights.pbworks.com/f/MISHRA_PUNYA.pdf
- [20] Hongwei Yu, Perry L. Glanzer & Byron R. Johnson. (2020). Examining the relationship between student attitude and academic cheating. *Ethics & Behavior* DOI: 10.1080/10508422.2020.1817746
- [21] Fass, R. A. (1990). Cheating and plagiarism. *Ethics and Higher Education*. May, W. W. editor. New York: Macmillan Publishing Company and American Council on Education.
- [22] Gearhart, Deb. (2001). Ethics in Distance Education: Developing Ethical Policies. *Online Journal of Distance Learning Administration*, IV:1. Retrieved from <https://www.westga.edu/~distance/ojdla/spring41/gearhart41.html>
- [23] Pearson. (2020). Working and learning online during a pandemic. Retrieved from <https://www.pearson.com/news-and-research/working-learning-onlineduring-pandemic.html>
- [24] Bennett, J. B. (1998). Collegial Professionalism the Academy, Individualism, and the Common Good. Phoenix: American Council on Education & Oryx Press.
- [25] Sikorskyi, P., Sikorska, N. (2008). Psychological and pedagogical features of modeling new learning technologies in vocational schools. *Pedahohika i psykholohiia profesiinoi osvity*, 1, 1–26.
- [26] Kot, O. O., Milovska, N. V., Yefimenko, L. V. (2021). Methodological foundations of legal education reform in Ukraine: Scientific paradigm and modern context. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 28:2, 114–122.
- [27] Hryniak, A. (2021). Final control of knowledge of law students in modern conditions of distance learning. *Nove ukrainske pravo*, 4, 131–137.
- [28] Hryniak, A. B., Pleniuk, M. D., Lapko, A. H. (2021). Practical-oriented nature of learning as an important component of legal education reform in Ukraine. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 3, 186–196.
- [29] Ternavska, V. M. (2021). Public law disciplines in the system of legal education: problems of teaching. In N. S. Kuznetsova (Ed.), *Improvement of teaching branch legal disciplines: scientific-practical manual* (pp. 230–247). Odessa: Helvetica Publishing House.
- [30] Onishchenko, N. (2012). Legal literacy in the context of levels of legal education. *Viche*, 23, 35–37.
- [31] Boyko, A. M. (2019). Some issues of reforming domestic legal education. In O. V. Kokhanovska, O. O. Kot (Ed.), *Reforming legal education: the challenges of the times. Collection of articles* (pp. 85–95). Kyiv: PrAT «Iurydychna praktyka».
- [32] Standards and recommendations for quality assurance in the European Higher Education Area. (2006). Kyiv: Lenvit. Retrieved from https://osvita.kpi.ua/files/downloads/Standart_EPVO.pdf

Анатолій Миколайович Колодій

Доктор юридичних наук, професор

Член-кореспондент Національної академії правових наук України

Головний науковий співробітник

Київський регіональний центр Національної академії правових наук України

01024, вул. Пилипа Орлика, 3, Київ, Україна

Вікторія Миколаївна Тернавська

Кандидат юридичних наук, доцент

Провідний науковий співробітник

Київський регіональний центр Національної академії правових наук України

01024, вул. Пилипа Орлика, 3, Київ, Україна

Доцент кафедри охорони праці і навколишнього середовища

Київський національний університет будівництва і архітектури

03037, Повітрофлотський проспект, 31, Київ, Україна

Анатолій Григорович Лапко

Кандидат юридичних наук

Заступник директора з організаційних питань

Київський регіональний центр Національної академії правових наук України

01024, вул. Пилипа Орлика, 3, Київ, Україна

Anatoliy M. Kolodiy

Doctor of Law, Professor

Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine

Senior researcher Kyiv Regional Center of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine

01024, 3 Pylypa Orlyka Str., Kyiv, Ukraine

Viktoriia M. Ternavska

Candidate of Legal Sciences, Associated Professor

Leading researcher

Kyiv Regional Center of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine

01024, 3 Pylypa Orlyka Str., Kyiv, Ukraine

Associated Professor of the Department of Labor Protection and Environment

of Kyiv National University of Construction and Architecture

03037, 31 Povitroflotsky Avenue, Kyiv, Ukraine

Anatoliy H. Lapko

Candidate of Law

Deputy Director for organizational affairs
Kyiv Regional Center of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine
01024, 3 Pylypa Orlyka Str., Kyiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Колодій А. М., Тернавська В. М., Лапко А. Г. Етико-правові засади дистанційного викладання юридичних дисциплін в аспекті реформи юридичної освіти. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29. № 2. С. 119–137.

Suggested Citation: Kolodiy, A. M., Ternavska, V. M. & Lapko, A. H. (2022). Ethical and legal principles of remote teaching the legal disciplines in the aspect of reform of legal education. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 29(2), 119–137.

Стаття надійшла / Submitted: 21.04.2022

Доопрацьовано / Revised: 25.05.2022

Схвалено до друку / Accepted: 05.07.2022

Андрій Богданович Гриняк

Київський регіональний центр
Національної академії правових наук України
Київ, Україна

Надія Василівна Міловська

Відділ дослідження проблем взаємодії держави
та громадянського суспільства
Київський регіональний центр
Національної академії правових наук України
Київ, Україна

УДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМУ ЗАКОНОДАВЧОГО ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВИХ НАСЛІДКІВ ВІДМОВИ ВІД ПРИЙНЯТТЯ СПАДЩИНИ

Анотація. У статті досліджено особливості здійснення права на спадкування шляхом відмови від прийняття спадщини та правових наслідків такої відмови, а також визначено основні напрями удосконалення цивільного законодавства України у сфері спадкових відносин з метою приведення його норм до вимог правової визначеності. У статті використано загальнонаукові та спеціально-юридичні методи наукового пізнання, серед яких: порівняльно-правовий, філософський і функціональний методи, діалектичний і формально-юридичний методи пізнання, метод аналізу та синтезу. Встановлено, що на сьогоднішню правову модель регулювання спадкових відносин зазнає суттєвих перепон в частині її адаптації до сучасної судової та нотаріальної практики застосування спадкового законодавства в контексті здійснення права на спадкування. Обґрунтовано, що зміст права на спадкування розкривається через три основні правомочності, які породжують, змінюють або припиняють правовідносини окремого спадкоємця: прийняти спадщину, не прийняти спадщину, відмовитись від прийняття спадщини. При цьому кожна із зазначених правомочностей є правочином та індивідуальним актом, що здійснюється спадкоємцем особисто. Акцентовано увагу на необхідності розмежування відмови від прийняття спадщини та її неприйняття, що призводять до різних правових наслідків, оскільки у випадку неприйняття спадщини, особа має право за згодою інших спадкоємців, які прийняли спадщину, чи на підставі рішення суду про встановлення додаткового строку для прийняття спадщини, подати заяву про прийняття спадщини. Натомість спадкоємець, який заявив про відмову від прийняття спадщини і протягом установленого строку не відкликав свою заяву, втрачає право на спадкування. Зважаючи на те, що спадкування за заповітом та спадкування за законом – це різні, самостійні види спадкування, та беручи до уваги відмежування на законодавчому рівні відмови від прийняття спадщини за заповітом від відмови від прийняття спадщини за законом, встановлено, що у положеннях ст. 1275 ЦК України, поруч з можливістю відмови від прийняття спадщини за заповітом і подальшого спадкування за законом, має бути водночас відо-

бражено, що відмова спадкоємця від прийняття спадщини за законом не позбавляє його права на спадкування за заповітом, складеним на його користь, якщо про заповіт не було відомо при відмові. При цьому обґрунтовано, що наявність у спадкоємця права на спадкування за заповітом за умови відмови від спадкування за законом не потребує визнання такої відмови недійсною, адже у даному випадку підстави недійсності такої відмови відсутні. Оновлення відповідних положень Книги 6 ЦК України сприятиме єдності судової практики та однакового застосуванню спадкового законодавства у нотаріальній практиці.

Ключові слова: спадкування, відмова у прийнятті спадщини, неприйняття спадщини, правові наслідки, спадкодавець, спадкоємець, цивільне законодавство.

Andriy B. Hryniak

*Kyiv Regional Center of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine*

Nadiia V. Milovska

*Department for Research Problems of Interaction of State and Civil Society
Kyiv Regional Center of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine*

IMPROVEMENT OF THE MECHANISM OF LEGISLATIVE DEFINITION OF THE LEGAL CONSEQUENCES OF REFUSAL TO ACCEPT AN INHERITANCE

Abstract. *The article examines the features of exercising the right to inherit by refusing to accept an inheritance and the legal consequences of such a refusal, and also identifies the main directions for improving the civil legislation of Ukraine in the field of inheritance relations in order to bring its norms to the requirement of legal certainty. In the article it is used general scientific and special legal methods of scientific cognition, including: comparative legal, philosophical and functional methods, dialectical and formal legal methods of cognition, method of analysis and synthesis. It is established that today the legal model of regulation of inheritance relations is experiencing significant obstacles in terms of its adaptation to modern judicial and notarial practice of applying inheritance legislation in the context of exercising the right to inheritance. It is substantiated that the content of the right to inheritance is revealed through three main powers that generate, change or terminate the legal relationship of an individual heir: to accept an inheritance, not to accept an inheritance, to refuse to accept an inheritance. Moreover, each of these powers is a transaction and an individual act performed by the heir personally. Attention is focused on the need to distinguish between refusal to accept an inheritance and its non-acceptance, leading to different legal consequences, since in case of non-acceptance of an inheritance, a person has the right, with the consent of other heirs who accepted the inheritance, or on the basis of a court decision to establish an additional period for accepting an inheritance, to file declaration of inheritance. Instead, an heir who has declared a refusal to accept an inheritance and has not withdrawn his application within the prescribed*

period loses the right to inherit. In view of the fact that inheritance by will and inheritance by law are different, independent types of inheritance, and taking into account the delimitation at the legislative level of refusal to accept inheritance by will from refusal to accept inheritance by law, it is established that the provisions of Art. 1275 of the Civil Code of Ukraine, along with the possibility of refusal to accept an inheritance by will and subsequent inheritance by law, it should be simultaneously reflected that the heir's refusal to accept the inheritance by law does not deprive him of the right to inherit by will draw up in his favor, if the will does not was known at the time of refusal. At the same time, it is substantiated that the heir's right to inherit by will, provided that he refuses to inherit by law, does not require the recognition of such a refusal as invalid, because in this case there are no grounds for the invalidity of such a refusal. Updating the relevant provisions of Book 6 of the Civil Code of Ukraine will contribute to the unity of judicial practice and the uniform application of inheritance law in notarial practice.

Keywords: *inheritance, refusal to accept an inheritance, non-acceptance of an inheritance, legal consequences, testator, heir, civil legislation.*

ВСТУП

Спадкування являє собою комплекс самостійних, але водночас взаємопов'язаних між собою правовідносин, що виникають із факту відкриття спадщини (охорона спадкового майна, прийняття чи відмова від прийняття спадщини, виконання заповіту тощо) [1, с. 21]. Статтею 1216 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [2] передбачено, що спадкування є переходом прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців). Спадкоємець, у якого виникло право на спадкування, отримує право на його здійснення, яке передбачає способи його реалізації, поглиблюючи зв'язок між нормами матеріального та процесуального права, та відображає динаміку спадкових правовідносин. Водночас зміст права на спадкування розкривається через три основні правомочності, які породжують, змінюють або припиняють правовідносини окремого спадкоємця: прийняти спадщину, не прийняти спадщину, відмовитись від прийняття спадщини, виходячи з власних інтересів.

Відмова від прийняття спадщини виступає однією із форм здійснення спадкових прав, що не може існувати відокремлено від права на прийняття спадщини, адже особа, яка не має права прийняти спадщину, не може мати права і відмовитись від неї. Тому право на відмову від прийняття спадщини є кореспондуючим праву на прийняття спадщини. Свобода відмови від прийняття спадщини виявляється у виборі виду та способу такої відмови (на користь конкретного спадкоємця, або без зазначення такого). При цьому, зважаючи на те, що, зокрема, призначення спадкоємців і розподіл між ними спадкового майна відноситься до компетенції спадкодавця, право спадкоємця замінити себе іншою особою не повинно носити необмеженого характеру, що є цілком виправданим при встановленні меж здійснення права на відмову від прийняття спадщини. Така відмова тягне за собою ряд правових наслідків, передбачених законом, як для самого спадкоємця, який виключається з числа суб'єктів спадкового правовідношення,

так і для інших осіб, які внаслідок цього, навпаки, набувають право на вступ у спадщину, що залежать від виду спадкування, до якого закликався спадкоємець, який відмовився, а також виду відмови від прийняття спадщини.

ЦК України декларує широку правову свободу у сфері спадкового права, однак чинна правова модель зазнає суттєвих перепон в частині її адаптації до сучасної судової та нотаріальної практики застосування спадкового законодавства в контексті здійснення права на спадкування. Так, на сьогодні має місце відсутність єдиного підходу до розуміння правової природи права на відмову від прийняття спадщини, порядку, способу та форм його здійснення, відмінностей між правовими наслідками відмови від прийняття спадщини та неприйняттям спадщини. Крім цього, у практиці правозастосування у сфері спадкових правовідносин постає питання й щодо можливості застосування положень ч. 5 ст. 1275 ЦК України до випадків відмови спадкоємця від прийняття спадщини за законом та відповідно можливості спадкування ним за заповітом, складеним на його користь тощо. Вказані проблеми потребують детального розгляду та вироблення пропозицій щодо їх можливого вирішення, що стає надзвичайно важливим в сучасних умовах рекодифікації ЦК України.

Удосконалення національного законодавства у сфері спадкових правовідносин має здійснюватися з урахуванням тенденцій у законодавствах країн ЄС, міжнародно-правових актів та з'ясування доцільності запровадження до спадкового законодавства України окремих правових конструкцій та понять [3]. Крім цього, під час оновлення механізму правового регулювання спадкових відносин мають враховуватися й напрацювання Верховного Суду у справах про спадкування, адже одним з важливих завдань модернізації цивільного законодавства України є приведення його норм до вимог правової визначеності. Для того, щоб вітчизняне законодавство відповідало вимогам якості, його положення мають містити чіткі та однозначні формулювання, що сприятиме досягненню мети правового регулювання відповідних відносин, простому й зрозумілому сприйняттю правових норм.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про постійну увагу до питань спадкування як комплексу правовідносин, що виникають із факту відкриття спадщини. Питанням, пов'язаним зі здійсненням права на відмову від прийняття спадщини, присвятили праці такі науковці, як: Б. С. Антімонов, В. В. Васильченко, І. В. Жилінкова, Ю. О. Заїка, Л. В. Козловська, О. Є. Кухарев, В. В. Луць, О. П. Печень, З. В. Ромовська, Є. О. Рябоконт, Н. О. Саніахметова, М. Ф. Солонько, О. О. Терехова, І. В. Федорич, С. Я. Фурса, Є. О. Харитонов, С. І. Шимон та інші. Вагому роль у розробленні теоретичних проблем здійснення та захисту спадкових прав відіграли присвячені як загальним, так і спеціальним аспектам цієї проблематики праці Л. М. Баранової, В. В. Бутневої, Є. В. Вавіліної, І. В. Венедіктової, О. В. Дзери, М. М. Дякович, М. О. Стефанчука, В. М. Коссака, Н. С. Кузнецової, Р. А. Майданика, І. В. Спасибо-Фатєєвої, Я. М. Шевченко та інших. Разом із тим, подальшого наукового вивчення потребує питання правових

наслідків відмови від прийняття спадщини, тобто відмови від здійснення спадкоємцями своїх суб'єктивних прав.

Метою даного дослідження є визначення особливостей здійснення права на спадкування шляхом відмови від прийняття спадщини та правових наслідків такої відмови, а також формування відповідних рекомендацій щодо вдосконалення цивільного законодавства України у сфері спадкових відносин.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Методика дослідження зумовлена її метою та полягає у визначенні особливостей здійснення права на відмову від прийняття спадщини та виробленні пропозицій щодо удосконалення законодавчого визначення правових наслідків такої відмови в контексті оновлення Цивільного кодексу України.

Для написання цієї статті правову базу склали Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV, Закон України «Про нотаріат» від 02 вересня 1993 року № 3425-XII [4], Наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України» від 22 лютого 2012 року № 296/5 [5], інші нормативно-правові акти, а також Постанова Пленуму Верховного суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30 травня 2008 року № 7, Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування» від 16 травня 2013 року № 24–753/0/4–13 тощо.

У статті використано загальнонаукові та спеціально-юридичні методи наукового пізнання закономірностей структурування та функціонування інституту відмови від прийняття спадщини. Основним методом є порівняльно-правовий, який, будучи методом дослідження властивостей правових явищ, їх схожості та відмінності шляхом порівняння для встановлення тенденцій їх розвитку, дав змогу виявити та проаналізувати різні підходи до розуміння правової природи відмови від прийняття спадщини, виявити відмінності між правовими наслідками неприйняття спадщини та відмови від її прийняття. У свою чергу, філософський і функціональний методи, як загальнонаукові методи пізнання складних правових явищ та їх закономірностей у динамічному (діяльнісному) аспекті, що відображають універсальні зв'язки буття права, спрямовують напрям і формують спосіб функціонування самого пізнавального процесу, надали змогу окреслити передумови для розробки ефективного механізму правового регулювання спадкових відносин в контексті відмови від прийняття спадщини.

Діалектичний метод пізнання, заснований на винятковому пізнавальному потенціалі категорій діалектики, що є універсальними логічними формами мислення, в яких відображені ті загальні властивості, відношення і зв'язки, які існують в об'єктивній реальності, супроводжував увесь процес наукового дослідження і дав змогу в умовах модернізації цивільного законодавства України розглянути тенденції розвитку та удосконалення правового регулювання спадкових право-

відносин у контексті здійснення права на відмову від прийняття спадщини, а також чіткого та однозначного визначення правових наслідків такої відмови. Категорії діалектики є аксіоматичними підвалинами будь-якого наукового світогляду та мають слугувати теоретичним фундаментом і понятійним каркасом наукового дослідження. Так, використання діалектичного методу пізнання надало можливість визначити сутність та особливості окремих видів, способів та форм відмови від прийняття спадщини. У свою чергу, формально-юридичний метод, проявом якого є аналіз джерел права, формальної визначеності права, порядку систематизації нормативного матеріалу та правил юридичної техніки, застосовано під час аналізу судової та нотаріальної практики у сфері спадкових відносин щодо конкретних правових наслідків відмови від прийняття спадщини.

Серед інших методів дослідження наведеної проблематики використовувався метод аналізу та синтезу, змістом якого є як розподілення предмета дослідження на складові частини (сторони, ознаки, властивості, відношення тощо) з метою їх детального і всебічного вивчення, так і об'єднання раніше розподілених частин предмета дослідження в єдине ціле. За допомогою методу аналізу та синтезу, які взаємно передбачають і обумовлюють один одного, досліджено теоретичні підходи та практику застосування відповідних положень Цивільного кодексу України з метою підвищення ефективності правового регулювання інституту відмови від прийняття спадщини та юридичної визначеності її правових наслідків. Представлені наукові ідеї авторів включають в себе цільовий, методологічний, змістовний, організаційно-правовий та результативний компоненти.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

2.1 Право на прийняття спадщини в механізмі спадкових правовідносин

Для спадкування за заповітом і за законом потрібна ціла низка передбачених законом юридичних фактів. Так, підставою виникнення спадкування за заповітом є юридичний склад – складання заповіту, смерть спадкодавця, відкриття спадщини, прийняття спадщини. Осіб, які закликаються до спадкування в цьому випадку, визначає у своєму заповіті спадкодавець. У свою чергу, для спадкування за законом потрібні: наявність певного ступеня споріднення зі спадкодавцем або перебування на його утриманні протягом визначеного законом строку (тобто особа повинна входити в коло спадкоємців за законом); факт смерті спадкодавця; прийняття спадщини.

Право на прийняття спадщини є суб'єктивним цивільним правом, яке розкривається через наявність вибору спадкоємця – прийняти спадщину чи відмовитися від її прийняття. Так, відповідно до ст. 1268 ЦК України, спадкоємець за заповітом чи за законом має право прийняти спадщину або не прийняти її. Прийняття спадщини – це вчинення спадкоємцем дій, які виражають його волю на отримання спадщини [6, с. 69]. Таким чином, спадкоємець засвідчує свою згоду на вступ у всі правовідносини спадкодавця, які в сукупності становлять собою

спадщину [7, с. 113]. При цьому прийняття спадщини вимагає наявності деяких умов, а саме: здійснення спадкоємцем відповідного права повинно бути вільним та на власний розсуд, без фізичного чи психічного тиску з боку інших спадкоємців, направленим на набуття спадщини в цілому, оскільки часткове прийняття спадщини не допускається; прийняття спадщини або відмова від її прийняття повинні бути здійснені в установленому законом порядку та в установленій законом строк.

Відповідно до ст. 1270 ЦК України для прийняття спадщини встановлюється строк у шість місяців, який починається з часу відкриття спадщини. Якщо виникнення у особи права на спадкування залежить від неприйняття спадщини або відмови від її прийняття іншими спадкоємцями, строк для прийняття нею спадщини встановлюється у три місяці з моменту неприйняття іншими спадкоємцями спадщини або відмови від її прийняття. Якщо ж строк, що залишився, менший як три місяці, він продовжується до трьох місяців.

Спадкоємець, який протягом встановленого законодавцем строку, не подав заяву про прийняття спадщини, вважається таким, що не прийняв її. Водночас, спадкоємець, який пропустив строк прийняття спадщини, може, по-перше, подати заяву нотаріусу про прийняття спадщини, за умови письмової згоди всіх спадкоємців, які прийняли спадщину, а по-друге, подати позов до суду для встановлення йому додаткового строку для прийняття спадщини. Причому суд може встановити додатковий строк лише за умови визнання у спадкоємця, який пропустив встановлений строк, об'єктивних, непереборних, істотних обставин (Постанова Пленуму Верховного суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30 травня 2008 року № 7 [8]). Важливо зазначити, що не є підставою для встановлення додаткового строку на прийняття спадщини необізнаність спадкоємця про смерть спадкодавця. Так, у постановях від 11 листопада 2020 року по справі № 750/262/20 [9], від 13 грудня 2018 року по справі № 459/295/16-ц [10] та від 11 липня 2018 року по справі № 381/4482/16-ц [11] Верховний Суд вказав на те, що за відсутності у спадкоємця перешкод для подання заяви, якщо він не скористався правом на прийняття спадщини через відсутність інформації про смерть спадкодавця, – правові підстави для визначення додаткового строку для прийняття спадщини відсутні. Таким чином, саме по собі незнання про смерть спадкодавця, без встановлення інших об'єктивних, непереборних, істотних обставин щодо прийняття спадщини, не свідчить про поважність причин пропуску зазначеного строку.

Прийняття спадщини відбувається шляхом активного чи пасивного спадкування. Шляхом пасивного спадкування відбувається прийняття спадщини спадкоємцем без спеціального волевиявлення. Так, відповідно до ч. 3 ст. 1268 ЦК України спадкоємець, який постійно проживав разом зі спадкодавцем на час відкриття спадщини, вважається таким, що прийняв спадщину, якщо протягом шестимісячного строку він не заявив про відмову від неї. Однак така правова пре-

зупиняється може бути спростована самим спадкоємцем внаслідок подання заяви про відмову від прийняття спадщини. Крім того, презумпція прийняття спадщини може спростовуватися й іншою стороною шляхом заперечення факту спільного постійного проживання спадкоємця із спадкодавцем саме на час відкриття спадщини [12, с. 36]. У свою чергу, активне спадкування передбачає подання заяви про прийняття спадщини. Так, спадкоємець, який не проживав постійно із спадкодавцем на час відкриття спадщини, але бажає прийняти спадщину, повинен подати нотаріусу заяву про прийняття спадщини (ч. 1 ст. 1269 ЦК України).

2.2 Правова природа відмови від прийняття спадщини та її види

Диспозитивність у спадковому праві забезпечує спадкоємцям за законом і за заповітом правову можливість не тільки прийняти спадщину чи не прийняти її, але й право на відмову від прийняття спадщини [13, с. 46]. Так, відповідно до ст. 1273 ЦК України, спадкоємець за заповітом або за законом може відмовитися від прийняття спадщини протягом строку у шість місяців, який починається з часу відкриття спадщини, тобто з дня смерті особи або з дня, з якого вона оголошується померлою. При цьому фізична особа, цивільна дієздатність якої обмежена, може відмовитися від прийняття спадщини за згодою піклувальника і органу опіки та піклування. У свою чергу, неповнолітня особа віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років може відмовитися від прийняття спадщини за згодою батьків (усиновлювачів), піклувальника і органу опіки та піклування. Батьки (усиновлювачі), опікун можуть відмовитися від прийняття спадщини, належної малолітній, недієздатній особі, лише з дозволу органу опіки та піклування.

Доцільність відмови від прийняття спадщини може залежати від конкретної життєвої ситуації, як то: небажання успадковувати майнові зобов'язання, що значно перевищують вартість залишеного спадкодавцем майна та грошових коштів; оптимізація оподаткування спадщини (як відомо, спадкоємці першої черги звільнені від оподаткування спадщини) тощо. При цьому, зважаючи на те, що життєві обставини можуть змінюватися, особа, яка відмовляється від спадщини, може відкликати свою заяву в межах загального строку прийняття спадщини та скористатися усіма правами спадкоємця, що передбачені законом.

Відмова від прийняття спадщини виступає однією із форм здійснення спадкових прав. Водночас слід зауважити, що право на відмову від прийняття спадщини не може існувати відокремлено від права на прийняття спадщини. Особа, яка не має права прийняти спадщину, не може мати права і відмовитись від неї. Тому право на відмову від прийняття спадщини є завжди кореспондуючим праву на прийняття спадщини.

Як впливає із норми ст. 1273 ЦК України, суб'єктивне цивільне право на відмову від прийняття спадщини існує у спадкоємця за заповітом і у спадкоємця за законом окремо. Ситуація не змінюється, якщо право на спадкування за запо-

вітом і за законом виникає у одного і того самого спадкоємця. Таким чином, разом з правом спадкоємця на прийняття спадщини у момент її відкриття виникає й право відмови від спадщини як за законом, так і за заповітом. Так, як відзначається в юридичній літературі, як і від будь-якого іншого майнового права, від права на спадкування можливо зречення, однак лише до здійснення цього права, тому що, із його здійсненням, воно, власне, вже припиняється і місце займають ті права, які в сукупності становлять спадщину [14, с. 222].

Відмова від прийняття спадщини за своєю правовою природою є одностороннім правочином, тому до цієї відмови застосовуються усі передбачені ЦК України вимоги до правочинів, у тому числі, щодо умов їх дійсності, визначені загальними положеннями ЦК України, з урахуванням спеціальних приписів, що містяться у Книзі 6 ЦК України.

Деякі вчені розглядають неприйняття спадщини як спосіб відмови від її прийняття [15, с. 146; 16, с. 93]. Однак відмову від прийняття спадщини слід відмежовувати від її неприйняття, які відрізняються за вольовою спрямованістю та їх правовими наслідками. Відмовитися від прийняття спадщини може лише та особа, яка усвідомлено не бажає набувати статусу правонаступника померлого. Спадкоємець, який не здійснив своє право на прийняття спадщини, може навіть не знати про смерть спадкодавця. У такому разі особа не відмовляється від свого суб'єктивного права, а лише не реалізує його, тобто має місце стан правової невизначеності, а не втрата суб'єктивного права, оскільки спадкоємець, який не прийняв спадщину, може заявити про свої права [13, с. 48]. Натомість спадкоємець, який заявив про відмову від спадщини і протягом установленого строку не відкликав свою заяву, втрачає право на спадкування.

Відмова від прийняття спадщини може бути відкликана протягом строку, встановленого для її прийняття, а також визнана судом недійсною з підстав, встановлених статтями 225, 229–231 і 233 ЦК України. Крім цього, не допускається прийняття або відмова від прийняття спадщини з умовою чи з застереженням. Заява про відмову від прийняття спадщини подається спадкоємцем нотаріусу або в сільських населених пунктах – уповноваженій на це посадовій особі відповідного органу місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини.

У науковій літературі здійснюється класифікація відмови від прийняття спадщини на первинну відмову, якій не передувало прийняття спадщини, та вторинну, тобто відмову, здійснену після прийняття спадщини, але в межах встановленого законом шестимісячного строку [17, с. 104]. Крім цього, відмова від прийняття спадщини може бути як на користь іншого спадкоємця, так і безадресною.

Безадресна відмова не передбачає зазначення конкретної особи, на користь якої вона зроблена. У свою чергу, при закріпленні у ЦК України права спадкоємця на адресну відмову від прийняття спадщини, законодавець по різному за критерієм виду спадкування визначає коло осіб, на користь яких може бути здійснено адресну відмову від прийняття спадщини. Так, згідно з ч. 1, 2 ст. 1274 ЦК

України, спадкоємець за заповітом має право відмовитися від прийняття спадщини на користь іншого спадкоємця за заповітом, а спадкоємець за законом має право відмовитися від прийняття спадщини на користь будь-якого із спадкоємців за законом незалежно від черги. Водночас, якщо заповіт складений на користь однієї особи, то відмова спадкоємця від спадщини може бути лише безадресною. В такому випадку постає питання щодо розподілення спадщини між іншими спадкоємцями. Відповідь на це питання можна знайти у Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» [8], відповідно до п. 5 якої, в разі наявності заповіту на все майно та відмови від прийняття спадщини спадкоємцем за заповітом, право на спадкування одержують спадкоємці за законом. Однак, у зв'язку із відсутністю відповідного положення у чинному законодавстві України, вбачається доцільним передбачення в ЦК України норми аналогічного змісту, яка б чітко й однозначно врегулювала б відносини у даній сфері.

Відмова на користь інших спадкоємців змінює коло закликаних до спадкування осіб. У даному випадку необхідно звернути увагу на те, що на законодавчому рівні визначено осіб на чию користь може бути здійснена така відмова (ст. 1274 ЦК України). Встановлення меж здійснення права на відмову від спадщини обґрунтовується у науковій літературі тим, що призначення спадкоємців і розподіл між ними спадкового майна відноситься цілком до компетенції спадкодавця, а тому право спадкоємця замінити себе іншою особою не повинно носити необмеженого характеру. Такий підхід у найбільшій мірі може забезпечити здійснення волі спадкодавця [18, с. 201].

Слід також враховувати, що незалежно від наявності заповіту до процедури спадкування мають залучатись також і спадкоємці з правом на обов'язкову частку в спадщині. Проте, у нормах ЦК України про відмову від прийняття спадщини не вказується, чи може спадкоємець, який успадковує обов'язкову частку, відмовитися від неї, що є досить важливим і потребує законодавчого врегулювання. На нашу думку, спадкоємець, який успадковує обов'язкову частку, не може відмовитися від неї на користь інших спадкоємців, оскільки його право є виключно особистим. Так, зважаючи, що право на обов'язкову частку в спадщині зумовлене неповноліттям чи непрацездатністю особи, – відмова від нього буде суперечити основному його призначенню – забезпечення захисту уразливих категорій спадкоємців.

Від видів відмови від прийняття спадщини слід відрізнити способи такої відмови, незважаючи на ототожнення цих понять у правовій доктрині. Так, спосіб відмови від прийняття спадщини втілюється у ті дії, які вочевидь висловлюють небажання особи бути правонаступником спадкодавця, тоді як вид відмови визначає правову спрямованість таких дій [13, с. 49]. Відмова від прийняття може здійснюватися двома способами, а саме поданням відповідної заяви та відкликанням заяви про прийняття спадщини. При цьому неприйняття спадщини не є способом відмовитися від її прийняття.

Прийняття спадщини і відмова від її прийняття можуть мати місце щодо всього спадкового майна. Даним положенням засвідчується універсальність спадкування, яке проявляється в тому, що права та обов'язки переходять як єдине ціле та в усій сукупності. Тому спадкоємець, який відмовився від частини спадщини, вважається таким, що відмовився від усієї спадщини [19, с. 206]. Таким чином, у зв'язку з положеннями чинного законодавства про безумовність та беззастережність відмови від прийняття спадщини (ч. 5 ст. 1273 ЦКУ), відмова від її прийняття відбувається у сукупності всіх прав та обов'язків, що складають спадщину. Такий підхід поширюється як на спадкування за заповітом, так й на спадкування за законом.

Цивільний кодекс України у ст. 1273 встановлює, що відмовитись від спадщини можна протягом строку встановленого для прийняття спадщини. Проте, якщо у випадку пропущення строку для прийняття спадщини він може бути продовжений (ч. 2 ст. 1270 ЦК України) чи визначений судом (ч. 3 ст. 1273 ЦК України), то у цілях відмови від прийняття спадщини продовження чи визначення такого строку законодавством не передбачено. У зв'язку з цим, вбачається, що можливість встановлення додаткового строку на подання заяви про відмову від спадщини повинна знайти відповідне відображення у ЦК України, що також узгоджується із Концепцією оновлення Цивільного кодексу України [20; 21], в якій передбачається удосконалення Книги 6 ЦК України, зокрема, в контексті здійснення спадкових прав (прийняття спадщини та відмови від її прийняття), обчислення строків для прийняття спадщини, підвищення рівня диспозитивності в регулюванні спадкових відносин.

2.3 Правові наслідки відмови від прийняття спадщини

Відмова від прийняття спадщини тягне за собою ряд важливих правових наслідків, передбачених законом, як для самого спадкоємця, який виключається з числа суб'єктів спадкового правовідношення, так і для інших осіб, які внаслідок цього, навпаки, набувають право на вступ у спадщину.

Юридичні наслідки відмови від прийняття спадщини є неоднаковими і залежать від виду спадкування, до якого закликався спадкоємець, який відмовився, а також від виду відмови від прийняття спадщини. Так, у відповідності до ст. 1275 ЦК України, при відмові від прийняття спадщини без зазначення особи, на користь якої здійснюється відмова, частка спадкоємця, який мав право на прийняття спадщини за заповітом, переходить виключно до інших спадкоємців за заповітом і розподіляється між ними порівну. Це відбувається незалежно від того, чи охоплено заповітом усе спадкове майно або лише його частину. Водночас частка спадкоємця, який мав право на прийняття спадщини за законом, переходить до спадкоємців за законом тієї черги, що заликана до спадкування, і розподіляється між ними порівну. Спадкоємці кожної з наступних черг закликаються до спадкування у разі неприйняття спадщини спадкоємцями попередньої черги.

У разі відмови від прийняття спадщини спадкоємцем, спадкова частка якого була обтяжена обов'язком щодо виконання заповідального відказу, цей обов'язок переходить до інших спадкоємців за заповітом, які одержали його частку. Якщо ж спадкова частка спадкоємця, на якого було покладено заповідальний відказ, перейшла до спадкоємців за законом, обов'язок щодо виконання відказу до них не переходить.

При адресній відмові від прийняття спадщини, у відповідності до ст. 1274 ЦК України, частка у спадщині спадкоємця, який відмовився, переходить лише до конкретної особи. У такому разі вищевикладені правила ст. 1275 ЦК України щодо юридичної долі відмови без зазначення особи, на користь якої вона зроблена, не застосовуються. Аналогічне правило діє й у випадках, коли спадкодавець в заповіті підпризначив спадкоємця (ст. 1244 ЦК України).

На практиці нерідко трапляються випадки призначення у заповіті спадкоємцем особи, яка водночас є пов'язаною із заповідачем зв'язками спорідненості, шлюбу, проживання однією сім'єю або утримання, а відтак, входить до однієї з черг спадкоємців за законом. З метою захисту спадкових прав цієї особи ЦК України у ч. 5 ст. 1275 закріпив правило про те, що у разі закликання до спадкування однієї і тієї ж особи одночасно за заповітом і за законом, сама лише її відмова від прийняття спадщини за заповітом не позбавляє її можливості прийняти спадщину на іншій підставі – за законом. Водночас важливим є питання про те, чи можлива зворотна описаній у ч. 5 ст. 1275 ЦК України ситуація, тобто відмова від прийняття спадщини спадкоємцем за законом із збереженням права на спадкування за заповітом, складеним на його користь. Дане питання на сьогодні не врегульоване на законодавчому рівні, що зумовлює неоднозначність правозастосовної практики.

Слід зазначити, що у наведених випадках щодо відмови від прийняття спадщини мова йде про спадкування за однією з підстав, визначених ЦК України – за заповітом або за законом. Спадкування за заповітом та за законом законодавець розглядає як хоча й тісно пов'язані між собою, але все ж окремі види спадкування (ст. 1217 ЦК України). У зв'язку з цим, не випадково у ч. 1 ст. 1273 ЦК України зазначено, що спадкоємець за заповітом або за законом може відмовитись від прийняття спадщини. Тобто суб'єктивне цивільне право на відмову від прийняття спадщини існує у спадкоємця за заповітом і у спадкоємця за законом окремо. Ситуація не змінюється, якщо право на спадкування за заповітом і за законом виникає у одного і того ж спадкоємця, що підтверджується ч. 5 ст. 1275 ЦК України, відповідно до якої відмова спадкоємця за заповітом від прийняття спадщини не позбавляє його права на спадкування за законом. Відповідно, спадкоємець також має право, відмовившись від спадкування за законом, спадкувати за заповітом, якщо, скажімо, про заповіт не було відомо при відмові від прийняття спадщини за законом, оскільки спадкування за заповітом засновується на чіткому волевиявленні спадкодавця, що має перевагу над спадкуванням за законом (ст. 1223

ЦК України) і свобода якого не може бути обмежена, крім випадку спадкування за обов'язковою часткою на підставі ст. 1241 ЦК України.

Так, заповідач при складенні заповіту наділений численними правами, зокрема, правом не повідомляти про факт складення заповіту, про зміст заповіту, про те, чи вносив він зміни до нього, чи скасував і склав новий заповіт, разом із цим заповідач не обмежений у праві поширювати таку інформацію за своїм бажанням. Приймаючи до уваги вказані фактори, закон охороняє таємницю заповіту, яка полягає в тому, що визначені законом особи позбавлені права до відкриття спадщини розголошувати відомості про: 1) факт складання заповіту; 2) зміст заповіту; 3) скасування або зміну заповіту. У даному контексті слід вказати на те, що у судовій практиці факт обізнаності/необізнаності спадкоємця про наявність заповіту та його зміст приймається до уваги при оцінці динаміки спадкових правовідносин, фактів, що входять до предмета доказування у справах про спадкування. Так, у постанові Верховного Суду від 26 червня 2019 року у справі № 565/1145/17 [22] зазначено, що необізнаність спадкоємця про наявність заповіту є поважною причиною пропуску строку для прийняття спадщини. Водночас факт необізнаності спадкоємця про наявність заповіту та його зміст слід враховувати й при оцінці відмови від прийняття спадщини, вчиненої за обставин такої необізнаності. Тобто, зважаючи на необізнаність спадкоємця про існування заповіту на момент подання заяви про відмову від прийняття спадщини за законом, спадкоємець не позбавляється права на спадкування за заповітом.

Спадкоємець, на користь якого відкрилася спадщина одночасно і за заповітом і за законом, має право прийняти її за однією з цих підстав і не позбавлений права відмовитись від її прийняття за іншою підставою. Водночас слід наголосити на тому, що наведене стосується лише випадків відмови від прийняття спадщини шляхом подання заяви до нотаріальної контори за місцем відкриття спадщини і не поширюється на випадки неприйняття спадщини, тобто нездійснення жодних дій, спрямованих на прийняття спадщини спадкоємцем (ст. 1269 ЦК України), який не проживав постійно спільно зі спадкодавцем на час відкриття спадщини (ч. 3 ст. 1268 ЦК України).

Таким чином, беручи до уваги відмежування на законодавчому рівні відмови від прийняття спадщини за заповітом і відмови від прийняття спадщини за законом, зважаючи на те, що спадкування за заповітом та спадкування за законом – це різні, самостійні види спадкування, у положеннях ст. 1275 ЦК України, поруч з можливістю відмови від прийняття спадщини за заповітом і подальшого спадкування за законом, має бути водночас відображено, що відмова спадкоємця від прийняття спадщини за законом не позбавляє його права на спадкування за заповітом, складеним на його користь, якщо про заповіт не було відомо при відмові від прийняття спадщини за законом. Тобто ст. 1275 ЦК України з урахуванням пріоритету спадкування за заповітом, яке засновується на чіткому волевиявленні спадкодавця, і свобода якого не може бути обмежена, крім випадку спадкування

за обов'язковою часткою на підставі ст. 1241 ЦК України, має бути розрахована, як на ситуації відмови від прийняття спадщини за заповітом, так і за законом.

Важливо також зазначити, що наявність у спадкоємця права на спадкування за заповітом за умови відмови від спадкування за законом не потребує визнання такої відмови недійсною. Так, ч. 5 ст. 1274 ЦК України встановлено, що відмова від прийняття спадщини може бути визнана судом недійсною з підстав, встановлених статтями 225, 229–231 і 233 ЦК України. Зокрема, відповідно до ст. 229 ЦК України, якщо особа, яка вчинила правочин, помилилася щодо обставин, які мають істотне значення, такий правочин може бути визнаний судом недійсним. При цьому істотне значення має помилка щодо природи правочину, прав та обов'язків сторін, таких властивостей і якостей майна, які значно знижують його цінність або можливість використання за цільовим призначенням. Помилка щодо мотивів правочину не має істотного значення, крім випадків, встановлених законом. Правочин також визнається судом недійсним, якщо одна із сторін правочину навмисно ввела другу сторону в оману щодо обставин, які мають істотне значення (ч. 1 ст. 229 ЦК України). При цьому обман має місце, якщо сторона заперечує наявність обставин, які можуть перешкодити вчиненню правочину, або якщо вона замовчує їх існування. У свою чергу, ст. 231 ЦК України передбачено, що правочин, вчинений особою проти її справжньої волі внаслідок застосування до неї фізичного чи психічного тиску з боку другої сторони або з боку іншої особи, визнається судом недійсним. Водночас, правочин, який вчинено особою під впливом тяжкої для неї обставини і на край не вигідних умовах, може бути визнаний судом недійсним незалежно від того, хто був ініціатором такого правочину (ст. 233 ЦК України).

У даному контексті слід вказати на те, що незначні, формальні порушення процедури посвідчення заповітів (описки, помилки або неточності, які самі по собі не суперечать правилам вчинення правочину чи формі правочину), а також несвоєчасне внесення відомостей про заповіт до Спадкового реєстру, не можуть визнаватися підставою для недійсності цього правочину, якщо судом встановлено, що вони не впливають на вільне волевиявлення заповідача (Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування» від 16 травня 2013 року №24–753/0/4-13) [23]. Тобто, для захисту прав спадкоємця у випадку відмови від прийняття спадщини за законом та спадкування за заповітом, не є доцільним пред'явлення позову про визнання відмови від прийняття спадщини за законом недійсною, адже за описаних обставин, підстави недійсності такої відмови відсутні.

ВИСНОВКИ

Відмова від прийняття спадщини, як і її прийняття, є одностороннім правочином, що обумовлений волевиявленням спадкоємця щодо спадщини та здійснюється

шляхом вчинення передбачених законом дій, спрямованих на виникнення конкретного юридичного наслідку (прийняття спадщини чи відмови від неї). Відмова від прийняття спадщини може бути реалізована лише через активну поведінку спадкоємця шляхом подання відповідної заяви. Пасивна поведінка суб'єкта буде свідчити не про відмову від здійснення права на спадкування, а про його нездійснення.

Відмова від прийняття спадщини і її неприйняття призводять до різних правових наслідків. У випадку неприйняття спадщини, особа має право за згодою інших спадкоємців, які прийняли спадщину, чи на підставі рішення суду про встановлення додаткового строку для прийняття спадщини, подати заяву про прийняття спадщини. Натомість спадкоємець, який заявив про відмову від прийняття спадщини і протягом установленого строку не відкликав свою заяву, втрачає право на спадкування.

У світлі сучасних тенденцій модернізації вітчизняного цивільного законодавства, що відкриває перспективи для якісного оновлення правового регулювання й спадкових відносин, особливої актуальності набуває дотримання принципу правової визначеності, що сприятиме досягненню мети правового регулювання відповідних відносин, простому й зрозумілому сприйняттю правових норм. Так, беручи до уваги відмежування на законодавчому рівні відмови від прийняття спадщини за заповітом і відмови від прийняття спадщини за законом, зважаючи на те, що спадкування за заповітом та спадкування за законом – це різні, самостійні види спадкування, у положеннях ст. 1275 ЦК України, поруч з можливістю відмови від прийняття спадщини за заповітом і подальшого спадкування за законом, має бути водночас відображено, що відмова спадкоємця від прийняття спадщини за законом не позбавляє його права на спадкування за заповітом, складеним на його користь, якщо про заповіт не було відомо при відмові від прийняття спадщини за законом. Тобто ст. 1275 ЦК України з урахуванням пріоритету спадкування за заповітом, яке засновується на чіткому волевиявленні спадкодавця, і свобода якого не може бути обмежена, крім випадку спадкування за обов'язковою часткою на підставі ст. 1241 ЦК України, має бути розрахована, як на ситуації відмови від прийняття спадщини за заповітом, так і за законом. Оновлення відповідних положень Книги 6 ЦК України сприятиме єдності судової практики та однакового застосування спадкового законодавства у нотаріальній практиці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Заїка Ю. О. Спадкове право в Україні: становлення і розвиток : монографія. 2-е вид. Київ : КНТ, 2007. 288 с.
- [2] Цивільний кодекс України від 16.01.2003 №435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 15.02.2022).
- [3] Tatsiy V. Re-codification of the Civil Law of Ukraine: On the Way to European Integration. *Global Journal of Comparative Law*. 2021. Vol. 10. Iss. 1–2. P. 1–4.

- [4] Про нотаріат : Закон України від 02.09.1993 № 3425-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text> (дата звернення: 15.02.2022).
- [5] Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України : наказ Міністерства юстиції України від 22.02.2012 № 296/5. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/RE20595> (дата звернення: 15.02.2022).
- [6] Rute P. What goes around comes around? Enhancing inter individual solidarity through Inheritance Law). *Oñati Socio-Legal Series*. 2022. Vol. 12. Iss.1. P. 61–85.
- [7] Adhi Y. P., Triyono T., Muhyidin M. Questioning the Customary Inheritance Law after Law No. 3 of 2006 about Religious Jurisdiction. *Indonesian Journal of Advocacy and Legal Services*. 2021. Vol. 3, No. 1. P. 111–122.
- [8] Про судову практику у справах про спадкування : постанова Пленуму Верхов. Суду України від 30.05.2008 № 7. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_0007700-08#Text (дата звернення: 15.02.2022).
- [9] Постанова Верховного Суду у складі судової палати Касаційного цивільного суду від 11.11.2020 (справа № 750/262/20). URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/92973608> (дата звернення: 15.02.2022).
- [10] Постанова Верховного Суду у складі судової палати Касаційного цивільного суду від 13.12.2018 (справа № 459/295/16-ц). URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/78589231?utm_source=jurliga.ligazakon.ua&utm_medium=news&utm_content=jl03 (дата звернення: 15.02.2022).
- [11] Постанова Верховного Суду у складі судової палати Касаційного цивільного суду від 11.07.2018 (справа № 381/4482/16-ц). URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/75528582?utm_source=jurliga.ligazakon.ua&utm_medium=news&utm_content=jl03 (дата звернення: 15.02.2022).
- [12] Кухарев О. Є. Окремі питання прийняття спадщини шляхом постійного проживання разом зі спадкодавцем. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2016. № 6 (90). С. 34–40.
- [13] Кухарев А. Е. К вопросу о способах отказа от принятия наследства в наследственном праве Украины. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. Vol. 2. С. 46–51.
- [14] Riabokon, I., Fursa, Y., Tsybulska, O., Goncharova, A., Kryzhevskaya, O. The concept of non-contractual obligations in inheritance law: international legal experience. *Amazonia Investiga*. 2021. Vol. 10. No. 45. P. 221–229.
- [15] Орлов І. П. Правочини в сфері спадкового права: загальні положення : монографія. Харків : Діа плюс, 2013. 248 с.
- [16] Фомічова Н. В. Гарантії здійснення права на відмову від прийняття спадщини за Цивільним кодексом України. *Часопис цивілістики*. 2014. Вип. 17. С. 92–96.
- [17] Федорич І. Я. Здійснення права на спадкування за цивільним законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Львів, 2018. 236 с.
- [18] Cottier, Michelle. Adapting Inheritance Law to Changing Social Realities: Questions of Methodology from a Comparative Perspective. *Oñati Socio-Legal Series*. 2014. Vol. 4, No. 2. P. 196–221.
- [19] Svitlana S. Bychkova, Nataliia V. Bilianska, and Tetiana R. Fedosieieva. *Implementation of the Right to Inheritance: Problems of Theory and Practice. Global Journal of Comparative Law*. 2021. Vol. 10. Iss. 1–2. P. 203–220.
- [20] Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ : Вид. дім «АртЕк», 2020. 128 с.
- [21] Nataliia S. Kuznietsova, Oleksandr V. Petryshyn, Denys S. Pylypenko. The Civil Code of Ukraine – A Reliable Regulator of Civil Relations in Civil Society. *Global Journal of Comparative Law*. 2021. Vol. 10. Iss. 1–2. P. 5–15.

- [22] Постанова Верховного Суду у складі судової палати Касаційного цивільного суду від 26.06.2019 (справа № 565/1145/17). URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/82669288> (дата звернення: 15.02.2022).
- [23] Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування : лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16.05.2013 № 24–753/0/4–13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v-753740-13#Text> (дата звернення: 15.02.2022).

REFERENCES

- [1] Zaika, Iu. O. (2007). Inheritance law in Ukraine: formation and development: monograph. 2nd view. Kiew : KNT.
- [2] Civil Code of Ukraine. (2003, January). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425–12#Text>. (last accessed: 15.02.2022).
- [3] VasyI, Tatsiy (2021). Re-codification of the Civil Law of Ukraine: On the Way to European Integration. *Global Journal of Comparative Law*, 10 (1-2), 1–4.
- [4] On Notaries: Law of Ukraine. (1993, September). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425–12#Text> (last accessed: 15.02.2022).
- [5] On approval of the Procedure for notarial acts by notaries of Ukraine: order of the Ministry of Justice of Ukraine. (2012, February) Retrieved from <https://ips.ligazakon.net/document/RE20595> (last accessed: 15.02.2022).
- [6] Rute, Pedro. (2022). What goes around comes around? Enhancing inter individual solidarity through Inheritance Law). *Oñati Socio-Legal Series*, 12 (1), 61–85.
- [7] Adhi, Y. P., Triyono, T., & Muhyidin, M. (2021). Questioning the Customary Inheritance Law after Law No. 3 of 2006 about Religious Jurisdiction. *Indonesian Journal of Advocacy and Legal Services*, 3 (1), 111–122.
- [8] On Judicial Practice in Inheritance Cases: Resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine. (2008, May). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v 0007700–08 # Text> (last accessed: 15.02.2022).
- [9] Resolution of the Supreme Court in the Judicial Chamber of the Civil Court of Cassation. (2020, November). Case № 750/262/20. Retrieved from <https://verdictum.ligazakon.net/document/92973608> (last accessed: 15.02.2022).
- [10] Resolution of the Supreme Court in the Judicial Chamber of the Civil Court of Cassation. (2018, December). Case № 459/295/16-ts. Retrieved from https://verdictum.ligazakon.net/document/78589231?utm_source=jurliga.ligazakon.ua&utm_medium=news&utm_content=jl03 (last accessed: 15.02.2022).
- [11] Resolution of the Supreme Court in the Judicial Chamber of the Civil Court of Cassation. (2018, July). Case № 381/4482/16-ts. Retrieved from https://verdictum.ligazakon.net/document/75528582?utm_source=jurliga.ligazakon.ua&utm_medium=news&utm_content=jl03 (last accessed: 15.02.2022).
- [12] Kukharev, O. E. (2016). Some issues of inheritance by permanent residence with the testator. *A small encyclopedia of notaries*, 6 (90), 34–40.
- [13] Kukharev, A. E. (2019). To the question of the ways of refusal to accept inheritance in the inheritance law of Ukraine. *Visegrad Journal on Human Rights*, 2, 46–51.
- [14] Riabokon, I., Fursa, Y., Tsybul'ska, O., Goncharova, A., & Kryzhev'ska, O. (2021). The concept of non-contractual obligations in inheritance law: international legal experience. *Amazonia Investiga*, 10 (45), 221–229.

- [15] Orlov, I. P. (2013). Deeds in the field of inheritance law: general provisions: monograph. Kharkiv: Disa Plus.
- [16] Fomichova, N. V. (2014). Guarantees of exercising the right to refuse to accept the inheritance under the Civil Code of Ukraine. *Journal of civil law*, 17, 92–96.
- [17] Fedorych, I. Ia. (2018). *Realization of the right to inheritance according to the civil legislation of Ukraine* (thesis PhD in Law, Lviv, Ukraine).
- [18] Cottier, Michelle. (2014). Adapting Inheritance Law to Changing Social Realities: Questions of Methodology from a Comparative Perspective. *Oñati Socio-Legal Series*, 4 (2), 196–221.
- [19] Svitlana, S. Bychkova, Nataliia, V. Bilianska, & Tetiana, R. Fedosieieva. (2021). Implementation of the Right to Inheritance: Problems of Theory and Practice. *Global Journal of Comparative Law*, 10 (1-2), 203–220.
- [20] The concept of updating the Civil Code of Ukraine. (2020). Kyiv: ArtEk Publishing House.
- [21] Nataliia, S. Kuznietsova, Oleksandr V. Petryshyn, & Denys, S. Pylypenko. (2021). The Civil Code of Ukraine – A Reliable Regulator of Civil Relations in Civil Society. *Global Journal of Comparative Law*, 10 (1-2), 5–15.
- [22] Resolution of the Supreme Court in the Judicial Chamber of the Civil Court of Cassation. (2019, June). Case № 565/1145/17. Retrieved from <https://verdictum.ligazakon.net/document/82669288> (last accessed: 15.02.2022).
- [23] On Judicial Practice of Civil Cases of Inheritance: Letter of the Supreme Specialized Court of Ukraine. №24–753/0/4–13. (2013, May). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v-753740-13#Text> (last accessed: 15.02.2022).

Андрій Богданович Гриняк

Доктор юридичних наук, професор

Член-кореспондент Національної академії правових наук України

Заступник директора Київського регіонального центру

Національна академія правових наук України з наукової роботи

01024, вул. Пилипа Орлика, 3, Київ, Україна

Надія Василівна Міловська

Доктор юридичних наук, доцент

завідувач відділу дослідження проблем взаємодії

держави та громадянського суспільства

Київського регіонального центру

Національна академія правових наук України

01024, вул. Пилипа Орлика, 3, Київ, Україна

Andriy B. Hryniak

Doctor of Law, Professor

Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

Deputy Director of the Kyiv Regional Center of the

National Academy of Legal Sciences of Ukraine for Research

01024, 3 Pylyp Orlyk Str., Kyiv, Ukraine

Nadiia V. Milovska

Doctor of Law, Docent

Head of the Department for Research Problems of
Interaction of State and Civil Society

Kyiv Regional Center of the National Academy of Law Sciences of Ukraine

01024, 3 Pylyp Orlyk Str., Kyiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Гриняк А. Б., Міловська Н. В. Удосконалення механізму законодавчого визначення правових наслідків відмови від прийняття спадщини. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29. №2. С. 138–156.

Suggested Citation: Hryniak, A. B., & Milovska, N. V. (2022). Improvement of the legislative definition of the legal consequences of refusal to accept an inheritance. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 29(2), 138–156.

Стаття надійшла / Submitted: 16.05.2022

Доопрацьовано / Revised: 20.06.2022

Схвалено до друку / Accepted: 05.07.2022

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАННЯ НЕДІЙСНИМ ЗАПОВІТУ ЯК СПОСОБУ ЗАХИСТУ СПАДКОВИХ ПРАВ

Анотація. *Актуальність обраної теми обумовлюється тим, що спадкування є однією з найпоширеніших підстав набуття майна у власність фізичними особами. Важливість спадкування за заповітом простежується у нормах Книги Шостої Цивільного кодексу України, в яких норми про спадкування за заповітом передують нормам про спадкування за законом. Отже, законодавство надає пріоритетність волевиявленню заповідача над спадкуванням за законом. Тому законодавство має містити чіткі вимоги до змісту та форми заповіту, порядку його складення, які визначають дійсність заповіту. Метою даної статті є виявлення прогалин та суперечностей в цивільному законодавстві та судовій практиці при дослідженні такого способу захисту прав спадкоємців як визнання заповіту недійсним, та способів їх вирішення. У статті досліджено основні підстави та порядок визнання недійсним заповіту, що є одним з способів захисту прав спадкоємців у спадкових правовідносинах. Відзначається, що відсутність в законодавстві України переліку способів захисту прав спадкоємців негативно впливає на судову практику, адже часто спадкоємці використовують неналежні способи захисту. Наприклад, замість визнання заповіту недійсним подають позов про скасування заповіту. В статті аналізується чинне законодавство України, судова практика розгляду спадкових спорів про визнання заповіту недійсним, визначаються основні помилки, які допускають суди при вирішенні таких справ. Досліджуються протилежні правові позиції у справах про визнання заповіту недійсним з одних і тих же підстав. Відзначається, що заповіт, як і будь-який односторонній правочин, може бути визнаний недійсним. Однак в цивільному законодавстві відсутні чіткі підстави та порядок визнання заповітів недійсними та передбачається два види недійсних заповітів, що призводить до проблем у кваліфікації недійсного заповіту як нікчемного чи оспорюваного та неоднакової судової практики при розгляді судом такої категорії справ. Досліджується співвідношення норм про визнання правочинів та заповітів недійсними та визначаються особливості визнання недійсним заповіту. Аналізуються різні підходи до визначення моменту, з якого зацікавлені особі набувають права на звернення до суду з позовом про визнання заповіту недійсним та наводиться власна позиція з цього питання. Визначаються перелік вимог, порушення яких при складанні заповіту спричиняє його недійсність.*

Ключові слова: заповіт, недійсність, захист, спадщина, право власності, спадкоємці.

Iryna O. Dzera

Faculty of Law, Department of Private Law
National University «Kyiv-Mohyla Academy»
Kyiv, Ukraine

THEORETICAL AND PRACTICAL PROBLEMS OF INVALIDITY OF A WILL AS A METHOD OF DEFENCE OF THE RIGHTS OF HEIRS

Annotation. *Relevance of this article is due to the fact that inheritance is one of the most common methods of acquiring property title by individuals. The importance of inheritance under the will is seen in the provisions of the Book Six of the Civil Code of Ukraine, where provisions as to inheritance under the will precede provisions as to inheritance under the law. Therefore, legislation prioritizes the will of the testator over inheriting under the law. For this reason, legislation must contain specific requirements as to the content and form of the will and its formation, which determine validity of the will. The purpose of this article is to find gaps and contradictions in civil law and judicial practice when it comes to study of invalidity of wills as a method of protection of the rights of heirs, as well as suggestions as to possible solutions. The article examines the main grounds and the order of invalidating a will, which is one of the methods of protection of the rights of heirs in legal relations. It is noted that lack of a detailed list of the methods of protecting of the rights of heirs in the legislation of Ukraine has a negative impact on judicial practice, given that often the heirs would use inappropriate methods of protection. For instance, instead of asking to invalidate the will they would apply to annul the will. The article analyzes current legislation in Ukraine, judicial practice of dealing with cases requesting to declare a will as invalid. It also determines the main errors made by courts when deciding on such claims. The opposing legal positions in cases declaring a will as invalid due to the same grounds are investigated. It is noted that a will, same as any unilateral transaction, can be declared invalid. However, civil legislation lacks specific grounds and the order of declaring wills as invalid and provides for two types of invalid wills, which causes issues in qualifying an invalid will as void or disputed and inconsistent legal practice when deciding such category of cases. The article looks into the relationship between the provisions as to declaring transactions and wills as invalid and determines specifics when it comes to declaring the will as invalid. Different approaches as to determining the moment as of which interested persons are entitled to file a legal claim to declare a will invalid are analyzed, outlining the author's position on this subject. A list of requirements, failure to follow which during the conclusion of the will shall lead to its invalidity, is made.*

Key words: *will, invalidity, defense, inheritance, right of ownership, heirs.*

ВСТУП

Волевиявлення заповідача є вкрай важливим не лише для самого заповідача, але й потенційних спадкоємців, а дотримання вимог законодавства при його втіленні у заповіті впливає на дійсність заповіту. Заповіт, як і будь-який односторонній правочин, може бути визнаний судом недійсним. Однак в цивільному законодавстві відсутні чіткі підстави та порядок визнання заповітів недійсними. Біль-

ше того, в Цивільному кодексі України закладено одночасно нікчемність та оспорюваність заповіту, що може призводити до проблем у кваліфікації недійсного заповіту як нікчемного чи оспорюваного та неоднакової судової практики при розгляді судом такої категорії справ. Поширеними в судовій практиці є випадки, коли спадкоємці за законом не погоджуються з останнім волевиявленням заповідача та звертаються до суду з позовом про визнання заповіту недійсним за відсутності конкретних підстав для цього. Тому законодавство має містити чіткий перелік підстав та порядку визнання заповіту недійсним та забезпечити від необґрунтованих позовів про недійсність заповіту.

Правове регулювання спадкових правовідносин здійснюється Книгою Шостою Цивільного кодексу України [1] (надалі – ЦК), в якій визначаються загальні положення спадкування, в тому числі вимоги до змісту та форми заповіту, його види, підстави та порядок визнання недійсним заповіту тощо. Однак ні в Книзі Шостій, ні в статті 16 ЦК України визнання заповіту недійсним не названо ні способом захисту права власності, ні способом захисту спадкових прав. Слід також відзначити, що ЦК взагалі не містить переліку способів захисту спадкових прав, що ускладнює обрання способу захисту спадкових прав. У таких випадках застосовуються загальні способи захисту цивільних прав ті інтересів, визначені у ст. 16 ЦК України, одним з яких є визнання правочинів недійсними. З врахуванням особливостей спадкових правовідносин можна виділити спеціальні способи захисту спадкових прав, зокрема, визнання заповіту недійсним, визнання свідоцтва про право на спадщину недійсним або внесення до нього змін, визнання за особою права на спадщину у разі його оспорювання чи невизнання іншими потенційними спадкоємцями тощо.

Відсутність чіткого переліку способів захисту спадкових прав призводить до обрання зацікавленими особами неналежних або неефективних способів захисту спадкових прав. Так, поряд з визнанням недійсним заповіту, часто застосовуються такі суміжні способи захисту як скасування заповіту, визнання заповіту дійсним, визнання недійсними заяви про прийняття або відмови від спадщини, визнання недійсними або скасування свідоцтва про право на спадщину тощо. Отже, вкрай важливим є встановлення співвідношення зазначених позовних вимог з вимогами про визнання заповіту недійсним.

Зважаючи на те, що заповіт є різновидом односторонніх правочинів, в цивільно-правовій науці та судовій практиці простежується позиція поширення на позови про визнання заповітів недійсними норм про недійсність правочинів. Однак слід відзначити, що заповіт має певні особливості та відмінності від інших односторонніх правочинів, що можуть зумовлювати неможливість застосування певних вимог до змісту правочинів та підстав їх недійсності до визнання недійсними заповітів.

Спадкові правовідносини були предметом досліджень багатьох вітчизняних цивілістів, серед яких М. М. Дякович, Ю. О. Заїка, О. О. Кот, Л. В. Козловська,

О. В. Коротюк, Л. В. Козловська, В. І. Крат, О. Є. Кухарев, О. О. Первомайський, О. П. Печений, З. В. Ромовська, Є. О. Рябоконт, І. В. Спасибо-Фатєєва, С. Я. Фурса та ін.

Так, В. І. Крат [2] та О. Є. Кухарев [3] досліджували наслідки недійсності заповіту та недійсність правочинів загалом. І. В. Спасибо-Фатєєвою [4] досліджено загальні положення спадкового права, особливості спадкування окремих видів майна та здійснено критичний аналіз судової практики вирішення спадкових спорів, в тому числі визнання заповітів недійсними з окремих підстав. Наукові праці Ю. О. Заїки [5] присвячені як загальним положенням спадкового права, так і окремим аспектам спадкування. Способам захисту спадкових прав присвячені публікації Л. В. Козловської [6].

Водночас більшість з них стосувалися загальних положень спадкового права, недійсності правочинів, особливостей спадкових правовідносин. Крім того, у зв'язку з оновленням цивільного законодавства деякі положення спадкового права потребують нових наукових досліджень. Останнім часом, в судовій практиці утворюється тенденція до кардинальної зміни сутності недійсних правочинів, що супроводжується прийняттям протилежних замість усталених правових позицій. Такі тенденції судової практики вирішення спорів щодо визнання заповітів недійсними потребують більш ґрунтовного дослідження. Відтак питання захисту спадкових прав шляхом визнання заповіту недійсним є недостатньо дослідженими в сучасний період та вимагають активних наукових дискусій. Все це обумовлює актуальність обраної теми дослідження.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

З метою розкриття такого способу захисту прав спадкоємців як визнання заповіту недійсним здійснюється аналіз Цивільного кодексу України, інших законів та нормативно-правових актів, що регулюють підстави, порядок та наслідки визнання недійсними правочинів, в тому числі заповітів. Виявлено прогалини та суперечності у досліджуваних нормативно-правових актах та запропоновано шляхи до їх подолання.

Відзначається відсутність в законодавстві України чітких підстав нікчемності та визнання оспорюваним заповіту, що негативно впливає на судову практику, адже спадкоємцями часто довільно або розширено тлумачаться такі підстави. Також спадкоємці можуть оспорювати заповіт без наведення конкретних підстав, не погоджуючись з його змістом, а також використовувати неналежні або неефективні способи захисту. Аналізується судова практика розгляду спадкових спорів про визнання заповіту недійсним та визначаються основні помилки, які допускають суди при вирішенні таких справ.

У статті використані такі методи дослідження: порівняльний, діалектичний та формально-логічний, які дозволили виявити проблеми колізійного регулювання моменту виникнення права на звернення до суду з метою оспорювання заповіту, тлумачити конкретні підстави недійсності заповіту та зробити висновки.

2. РЕЗУЛЬТАТИ Й ОБГОВОРЕННЯ

Підстави та наслідки визнання заповіту недійсним передбачені ст. 1257 ЦК. Так, відповідно до ч. 1 цієї статті заповіт, складений особою, яка не мала на це права, а також заповіт, складений з порушенням вимог щодо його форми та посвідчення, є нікчемним. [1] У ч. 2 цієї ж статті зазначається, що за позовом заінтересованої особи суд визнає заповіт недійсним, якщо буде встановлено, що волевиявлення заповідача не було вільним і не відповідало його волі. Отже, ст. 1257 ЦК виділяє 2 види недійсних заповітів: нікчемний (ч. 1 ст. 1257) і оспорюваний (ч. 2 ст. 1257) і передбачає при цьому різні підстави їх недійсності.

Для з'ясування підстави та порядку визнання заповітів недійсними, незалежно від їх виду, першочергове значення має визначення кола осіб, наділених правом на звернення до суду.

Перелік осіб, що можуть звертатись до суду за захистом своїх спадкових прав, порушених складанням недійсного заповіту, може бути визначений на основі змісту ст. 15 ЦК, відповідно до якої кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання. Отже, у разі, якщо у зв'язку зі складанням недійсного заповіту порушуються, не визнаються або оспорюються права та інтереси особи, вона вправі захистити це право в судовому порядку. У судовій практиці усталеним є підхід, відповідно до якого правом на оспорювання заповіту наділені виключно особи, суб'єктивні спадкові права яких, що виникають відповідно до норм книги шостої ЦК (спадкоємців за законом, спадкоємців за іншим заповітом, відказоодержувачів) порушені у зв'язку із вчиненням заповіту [7]. Такими особами, на нашу думку, також можуть бути набувачі за договором довічного утримання або спадкового договору, укладеного з заповідачем щодо майна, яке є предметом зазначених договорів і заповіту. Однак при зверненні до суду зацікавлені особи повинні довести факт порушення своїх прав чи інтересів оспорюваним заповітом, в протилежному випадку суд відмовляє у позові.

Для виникнення права на звернення до суду з вимогами про оспорювання заповіту, як і для інших способів захисту спадкових прав, слід з'ясувати наявність передумови звернення до суду спадкоємця. Такою передумовою є відмова нотаріуса у вчиненні нотаріальної дії, адже у матеріалах судової справи має бути наявна обґрунтована постанова про відмову нотаріуса у вчиненні нотаріальної дії, зокрема, відмови у видачі свідоцтва про право на спадщину. У разі її неподання суду, він може залишити позовну заяву без руху на підставі ст. 185 ЦПК, а у разі її відсутності – залишити заяву без розгляду (п. 1 ст. 84 ЦПК) [8].

Слід відзначити, що цивільним законодавством чітко не визначається момент виникнення у спадкоємців чи інших зацікавлених осіб права на звернення до суду з позовом про визнання заповіту недійсним. Як вже зазначалося, ч. 1 ст. 15 ЦК встановлюються підстави судового захисту, якими є порушення, невизнання або оспорювання цивільних прав або інтересів особи. Не визначається такий момент

і в актах Верховного Суду, який узагальнює судову практику вирішення спадкових спорів.

За загальним правилом, виникнення права на судовий захист пов'язується з початком перебігу позовної давності, в межах дії якої цивільне законодавство пов'язує можливість судового захисту цивільних прав та інтересів учасників цивільних відносин. Так, відповідно до ч. 1 ст. 261 ЦК перебіг позовної давності починається від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила. Отже, можна дійти висновку, що спадкоємці чи інші зацікавлені особи набувають права на звернення до суду з моменту, коли дізналися чи могли дізнатися про порушення свого права або інтересу щодо їхнього права на спадщину недійсним заповітом.

У цивільно-правовій науці також відсутній єдиний підхід до визначення такого моменту. Так, О. Є. Кухарев стверджує, що до моменту прийняття спадщини права спадкоємця не можуть вважатися порушеними, однак при цьому чітко не встановлює момент з якого у спадкоємців виникає таке право [3, 62].

Подібний підхід також використовує Ю. О. Заїка. Він зазначає, що судові справи, пов'язані із визнанням заповіту недійсним, є досить специфічними за своїм характером, оскільки при їх розгляді відсутня найбільш зацікавлена особа – заповідач і що цивільно-правові наслідки настають не негайно, після належного волевиявлення у відповідній формі, а лише після смерті особи, яка його уклала. Тому питання щодо дійсності заповіту зацікавлені особи можуть ініціювати лише після смерті спадкодавця, тобто, після відкриття спадщини, коли заповіт набуває реальної сили [5, 27].

Наведений підхід простежується і в Листі ВССУ «Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування», відповідно до якого право на пред'явлення позову про недійсність заповіту виникає лише після смерті заповідача [9].

Однак зустрічаються і інші точки зору з досліджуваного питання. Так, у Постанові Пленуму ВССУ від 7.02.2014 р. №2 «Про судову практику розгляду справ про оскарження нотаріальних дій або відмову в їх вчиненні» зазначається, що отримання постанови про відмову у вчиненні нотаріальної дії має важливе значення, оскільки з часу відмови обчислюється строк для звернення до суду, і надання належної оцінки обґрунтованості вимог позивача неможливо без з'ясування причин та мотивів відмови у вчиненні нотаріальної дії [10]. Однак Верховним Судом поки не було сформовано актуальної позиції з цього приводу.

В цілому підхід Пленуму ВССУ загалом можна визнати переконливим, адже саме відмова нотаріуса спадкоємцю у вчиненні нотаріальної дії є передумовою для звернення до суду. Однак можна зробити певне застереження. Якщо оспорування заповіту здійснюється не спадкоємцем, а іншою особою (набувачем за спадковим договором чи договором довічного утримання чи іншою зацікавленою особою), то такий підхід не може бути застосований. У цьому випадку, на нашу думку, буде діяти загальне правило, а саме, виникнення права на звернення до

суду з моменту коли така особа довідалася чи могла довідатися про порушення свого права, зокрема, про наявність заповіту. Але враховуючи специфіку спадкових праводносин, що проявляється в законодавчому закріпленні таємниці заповіту та реальній можливості потенційних спадкоємців дізнатися про наявність заповіту тільки після смерті спадкодавця, таке право може виникнути тільки після відкриття спадщини.

Підсумовуючи, можна відзначити, право на оспорювання заповіту або застосування наслідків його нікчемності виникає у зацікавлених осіб з моменту коли зацікавлена особа дізналася або могла дізнатися про порушення, невизнання або оспорювання його права на спадщину недійсним заповітом. Наприклад, спадкоємець може дізнатися про порушення своїх спадкових прав, зокрема, у момент відмови нотаріуса в оформленні ним права на спадщину. Інші зацікавлені особи (набувач за договором довічного утримання або спадковим договором чи ін.), наприклад, з моменту пред'явлення вимоги спадкоємцем до такої зацікавленої особи. Однак в будь-якому разі такий момент не може бути раніше дати відкриття спадщини.

Стосовно строку позовної давності за вимогами про визнання заповіту недійсним, то у книзі Шостій ЦК та в 258 ЦК не передбачається спеціального строку позовної давності для вимог щодо оспорювання заповіту або застосування наслідків його недійсності, відтак діє загальний строк позовної давності – 3 роки.

Слід відзначити, що ст. 261 ЦК також встановлюється спеціальне правило початку перебігу позовної давності за вимогами про визнання недійсним правочину, вчиненого під впливом насильства, який починається від дня припинення насильства. Однак, це правило не може стосуватися вимог про визнання недійсним заповіту. По-перше, заповідач наділений правом на зміну чи скасування заповіту, відтак відпадає необхідність судового розгляду справ про визнання недійсним заповіту, вчиненого особою під впливом насильства. По-друге, як вже зазначалося, право на звернення до суду про визнання недійсним заповіту та/або застосування наслідків його недійсності виникає тільки після смерті заповідача. Тому зазначена норма ст. 261 ЦК не може бути застосована для вимог про недійсність заповіту.

Наступним питанням, необхідним для застосування такого способу захисту як визнання заповіту недійсним є визначення підстав його недійсності.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 1257 заповіт, складений особою, яка не мала на це права, а також заповіт, складений з порушенням вимог щодо його форми та посвідчення, є нікчемним.

Правом на складання заповіту відповідно до ст. 1234 ЦК наділена лише особа з повною цивільною дієздатністю, тому до заповіту, складеного особою, яка не мала на це права, належать заповіти, складені недієздатною, малолітньою, неповнолітньою особою (крім тих неповнолітніх, які в установленому порядку набули повну цивільну дієздатність в порядку, визначеному ст. ст. 34–35 ЦК),

особою з обмеженою цивільною дієздатністю. Також у зв'язку з тим, що складення заповіту через представника не допускається (ст. 1234 ЦК), то нікчемним є також заповіт, складений представником від імені заповідача. Важливою умовою для визначення нікчемності заповіту за наведеною підставою є відсутність повного обсягу цивільної дієздатності у заповідача саме на момент посвідчення заповіту.

Нікчемність заповіту ґрунтується на загальних положеннях про нікчемність правочинів, тому обрання такого способу захисту як визнання заповіту нікчемним не є належним та ефективним способом захисту. Так, Постановою Пленуму ВСУ 30.05.2008 N 7 визначається, що заповіт, складений із порушенням вимог щодо його форми та посвідчення (ч. 1 статті 1257 ЦК) є нікчемним, тому на підставі статті 215 ЦК визнання такого заповіту недійсним судом не вимагається [11]. Проте інколи може виникнути потреба у підтвердженні факту недійсності заповіту для спадкоємців з метою прийняття ними спадщини за законом або за іншим заповітом, складеним заповідачем. Наприклад, при відкритті секретного заповіту або у разі надання нотаріусу заповіту, посвідченого неуповноваженою посадовою особою або уповноваженою посадовою особою але з порушенням вимог закону; без залучення свідків у передбачених законом випадках чи з залученням неналежних свідків. Тому недоцільно позбавляти спадкоємців можливості підтвердження факту нікчемності такого заповіту в судовому порядку. Водночас наявний в цивільному законодавстві механізм недійсності правочинів, одним з яких є заповіт, не передбачає такої можливості. Проте в судовій практиці останніми роками простежується відхід від усталених правил щодо недійсності правочинів, і передбачається можливість констатації в судовому порядку дійсності чи нікчемності правочинів.

Так, у Постанові Верховного Суду від 9.06.2021 р. зазначається: у випадку невизнання іншою стороною такої недійсності правочину в силу закону та за наявності відповідного спору вимога про встановлення нікчемності може бути пред'явлена до суду окремо, без застосування наслідків недійсності нікчемного правочину. У такому разі суд своїм рішенням не визнає правочин недійсним, а лише підтверджує його недійсність у силу закону у зв'язку з її оспоренням та невизнанням іншими особами. Такий спосіб захисту цивільних прав та інтересів, як визнання правочину недійсним, застосовується до оспорюваних правочинів. За наявності спору щодо правових наслідків недійсного правочину, одна зі сторін якого чи інша заінтересована особа вважає його нікчемним, суд перевіряє відповідні доводи та у мотивувальній частині судового рішення, застосувавши відповідні положення норм матеріального права, підтверджує чи спростовує обставину нікчемності правочину» [12]. Подібний висновок був також сформульований і в іншій справі [13].

На нашу думку, подібна аргументація призводить до плутанини у розмежуванні нікчемних та оспорюваних правочинів та ускладнює розуміння сутності ні-

кчемних правочинів, і в результаті призведе до ще більшої плутанини у формулюванні позовних вимог спадкоємців та аж ніяк не сприятиме уніфікації судової практики.

Отже, якщо справа стосується нікчемного заповіту, то належним та ефективним способом захисту прав спадкоємців може бути: оскарження відмови нотаріуса у вчиненні нотаріальної дії (прийнятті заяви про прийняття або відмову від спадщини, видачі свідоцтва про право на спадщину та ін.) та застосування наслідків недійсності заповіту. Якщо наявний спір між спадкоємцями або між спадкоємцем та іншими зацікавленими особами щодо правових наслідків недійсності заповіту, то вимога про встановлення нікчемності заповіту підлягає розгляду судом, відтак буде належним способом захисту.

Як вже зазначалося, зважаючи на віднесення заповіту до різновиду односторонніх правочинів, постає питання про можливість розповсюдження загальних положень про недійсність правочинів на визнання заповіту недійсним. У таких випадках слід враховувати, що норми глави 16 ЦК передбачають загальну підставу для нікчемності правочину і застосовуються лише в тому випадку, якщо в ЦК України відсутня спеціальна підстава для цього. Тому в судовому рішенні обов'язково має бути зазначена конкретна норма закону, на підставі якої він є нікчемним. Водночас слід враховувати, що підставою недійсності заповіту не може бути складання заповіту під впливом обману (ст. 230 ЦК), зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною (ст. 232 ЦК), під впливом тяжкої обставини (ст. 233 ЦК) у зв'язку з тим, що заповіт належить до односторонніх правочинів. Стосовно визнання недійсним заповіту на підставі помилки, то така підстава також, на нашу думку не може бути застосована. По-перше, встановити дійсне волевиявлення заповідача після його смерті досить складно, особливо в частині того, що він помилився в певних обставинах заповіту, що мають істотне значення. По-друге, якщо пов'язувати помилку під час складання заповіту з станом здоров'я заповідача, за якого він не міг повною мірою сприймати його зміст, то буде мати місце кваліфікація такого недійсного заповіту як такого, що складений особою, яка в момент його вчинення не розуміла значення своїх дій та/або не могла керувати ними (ст. 225 ЦК), недієздатною особою (ст. 226 ЦК) або обмежено дієздатною особою (ст. 223 ЦК). Однак, на відміну від інших недійсних правочинів, недійсний заповіт не може бути визнаний судом дійсним у разі недотримання вимоги до форми заповіту (тобто, складений у простій письмовій формі без нотаріального чи іншого, прирівнюваного до нотаріального, посвідчення) або в інших випадках, передбачених вищеперерахованими статтями, що визначають підстави недійсності правочинів. Так, у п. 14 постанови Пленуму ВСУ №9 зазначається, що «не допускається визнання дійсним заповіту, який є нікчемним у зв'язку з порушенням вимог щодо його форми та порядку посвідчення. У цьому разі судам слід застосовувати статтю 1257 ЦКУ, оскільки норми глави 85 ЦКУ не передбачають можливості визнання заповіту дійсним» [14].

Такий підхід є цілком правильним, адже головне для спадкування за заповітом – це виконання справжньої волі заповідача, що ґрунтується на дійсному заповіті.

До нікчемних заповітів, тобто таких що вчинені з порушенням вимог до їх форми та порядку посвідчення належать заповіти, не посвідчені нотаріусом або іншою уповноваженою особою; заповіти, посвідчені не уповноваженою на це особою або з порушенням встановленого законом порядку посвідчення заповітів. Порушення порядку посвідчення заповітів можуть проявлятися у посвідченні заповіту не уповноваженою на це особою; не залученні свідків при посвідченні заповіту у випадках, встановлених законом; не зачитуванням тексту заповіту вголос заповідачу, якщо текст заповіту записується зі слів заповідача нотаріусом чи уповноваженою посадовою особою; недотримання порядку посвідчення секретного заповіту, підписання заповіту іншою особою за дорученням заповідача без зазначення причин неможливості власноручного підпису заповіту чи інших вимог до порядку їх складання тощо.

Однак слід відзначити, що не всі порушення допущені при складанні чи посвідченні заповітів можуть призводити до їх нікчемності, адже відповідно до ст. 1254 ЦК лише порушенням вимог щодо форми та посвідчення заповіту мають наслідком його нікчемність. Так, не призводять до нікчемності заповіту посвідчення заповітів нотаріусом поза його нотаріальним округом, порушення строків внесення відомостей про заповіт до Спадкового реєстру, допущення помилок при зазначенні відомостей про спадкоємців, тощо.

Відповідно до Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України відомості про заповіт, зміни до нього та його скасування підлягають обов'язковій державній реєстрації у Спадковому реєстрі в порядку, установленому Положенням про Спадковий реєстр [15]. При цьому в умовах воєнного або надзвичайного стану за відсутності доступу до Спадкового реєстру нотаріальне посвідчення заповіту, внесення змін до нього та його скасування здійснюються без використання цього реєстру з подальшим внесенням до нього відповідних відомостей протягом п'яти робочих днів з дня відновлення такого доступу.

У законодавстві України відсутні наслідки не внесення відомостей про складання заповіту до Спадкового реєстру, що призводить до існування протилежних правових позицій в судовій практиці. Несвоєчасне внесення таких відомостей до Спадкового реєстру може бути обумовлене не тільки неможливістю своєчасного здійснення таких дій у зв'язку з запровадженням в Україні воєнного стану та відсутністю доступу нотаріусів окупованих округів до реєстрів. До 2022 року неодинокими були випадки, коли відомості про заповіти, посвідчені уповноваженими посадовими особами органів місцевого самоврядування, вносилися до реєстру через кілька місяців, а іноді і років. Ця обставина також може використовуватись спадкоємцями для оскарження дійсності заповіту. Однак, домінуючим в судовій практиці є підхід, відповідно до якого пропуск строку для вчинення цієї дії не може бути підставою недійсності (нікчемності) заповіту,

оскільки таких наслідків законом не передбачено [16, 17]. На нашу думку, такий підхід є правильним та не суперечить ст. 1254 ЦК, адже в таких випадках відсутнє порушення вимог до форми заповіту або порядку його складення.

Непоодинокими є випадки, коли при посвідченні посадовими особами органів місцевого самоврядування або іншими уповноваженими законом особами допускаються певні помилки при формулюванні посвідчувального напису. Однак, це також не призводить до нікчемності заповіту. Так, у Постанові ВС від 30.04.2020 р. зазначається, що «недотримання встановленої законом форми посвідчувального напису в момент посвідчення заповіту не є достатньою правовою підставою для визнання незаконною вказаної нотаріальної дії, оскільки ці обставини не спростовують волевиявлення заповідача та не свідчать про порушення вимог щодо форми і порядку посвідчення заповіту, що встановлено судовими рішеннями, а тому відсутні підстави для скасування законних та обґрунтованих судових рішень.» [18]

Не є підставою нікчемності заповіту виготовлення нотаріусом або іншою уповноваженою посадовою особою тексту заповіту заздалегідь зі слів заповідача. Однак при цьому відповідно до ст. 1248 ЦК обов'язковою умовою дійсності такого заповіту є прочитання заповідачем заповіту вголос і підписання [19].

Подібний підхід викладений у справі № 692/1164/18, але з певним застереженням. Так, предметом її розгляду стало визнання заповіту недійсним з підстав не зазначення в заповіті чи прочитано заповіт вголос і чи відповідає він волевиявленню заповідача, оскільки заповіт написаний не власноручно, а за допомогою загальноприйнятих технічних засобів. На думку Верховного Суду, ч. 1 ст. 1257 ЦК України пов'язує нікчемність заповіту тільки з порушенням його форми та посвідчення, а не з відсутністю відомостей про його прочитання чи відсутністю в його тексті напису про прочитання заповіту вголос заповідачу. Відтак на думку суду, апеляційний суд, зазначаючи у постанові положення ч. 1 ст. 1247 ЦК України, яка передбачає вичерпний перелік підстав для визнання заповіту недійсним, застосував їх неправильно, оскільки не врахував, що до заповіту, який посвідчується не нотаріусом, підлягають застосуванню положення статей 1251–1252 ЦК України. Діючи на час складання оспорюваного у цій справі заповіту Інструкція про порядок вчинення нотаріальних дій посадовими особами виконавчих комітетів сільських, селищних, міських Рад народних депутатів України, на відміну від чинного Порядку вчинення нотаріальних дій посадовими особами органів місцевого самоврядування, не містила положень щодо обов'язкового зазначення в заповіті перед його підписом вказівки про прочитання його вголос та підписання заповідачем у разі, якщо посадова особа органу місцевого самоврядування на прохання особи записала заповіт з її слів власноручно або за допомогою загальноприйнятих технічних засобів. Тому ВС залишив в силі рішення суду першої інстанції, яким було відмовлено у задоволенні позову про визнання заповіту недійсним на тій підставі, що допущені

недоліки при складанні заповіту не є суттєвими і не можуть бути наслідком визнання заповіту недійсним [20].

Водночас, слід звернути увагу на той факт, що в постанові ВС було підкреслено, що обов'язок посадових осіб органу місцевого самоврядування на зазначення у заповіті перед його підписанням про його прочитання заповідачем вголос, у випадку складання такого заповіту відповідною посадовою особою зі слів заповідача, введено з набранням з 02 грудня 2011 року чинності Порядку вчинення нотаріальних дій посадовими особами органів місцевого самоврядування, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 11 листопада 2011 року № 3306/5, отже у разі пред'явлення вимог про недійсність заповіту, складеного з порушенням такої умови після 2.12.2011 р., вони можуть бути задоволені на підставі недотримання вимог про порядок посвідчення заповітів.

На нашу думку, при визначенні підстав нікчемності правочину необхідно враховувати усі умови щодо складання та посвідчення заповітів, встановлені окремими нормативно-правовими актами, які регулюють діяльність нотаріусів та інших посадових та службових осіб, наділених ЦК України правом на посвідчення заповітів. Однак при цьому не слід зводити незначні порушення окремих з вимог або допущені такими особами помилки до беззаперечної констатації нікчемності посвідчених такими особами порушень. На нашу думку, більш виваженим є підхід, викладений у попередній справі, відповідно до якого такі обставини не спростовують волевиявлення заповідача та не свідчать про порушення вимог щодо форми і порядку посвідчення заповіту [19].

Власне такий підхід простежується і в інших справах. Так, у Постанові ВС від 15.09.2021 р. зазначається: «штучно віднаходити підстави для того, аби визнати заповіт нікчемним, зокрема з тих підстав, що уповноважена особа органу місцевого самоврядування посвідчила заповіт ОСОБА_13, яка проживала в с. Писарівка Лисянського району та не входила до територіальної громади смт Чаплинка, видається вкрай нерозумним. Не відповідає це і засадам справедливості, адже цим нехтується остання воля заповідача. Указане і не впливає на форму правочину, волевиявлення заповідача і на ті вимоги про порядок його посвідчення, які закріплені в ЦК України. Інакший підхід призводить до необґрунтованого покладення відповідальності за порушення уповноваженою особою органу місцевого самоврядування законодавства, яке регулює порядок його діяльності, на заповідача та спадкоємців, які не зобов'язані бути обізнаними з процедурним законодавством, що є порушенням принципу поваги до волі заповідача та обов'язковості її виконання, а також неспівмірним втручанням держави у право спадкоємців за заповітом мирно володіти своїм майном.» [21].

Особливого значення такий підхід може набути в сучасний період в умовах запровадження воєнного стану, коли фізичні особи, побоюючись за своє життя, звертаються для посвідчення заповітів до уповноважених законом осіб, які в таких складних умовах здійснюють посвідчення заповітів та можуть допустити незначені порушення або помилки під час такого посвідчення.

Слід відзначити, що на відміну від посадових осіб органів місцевого самоврядування, для нотаріусів встановлено вимогу до посвідчення заповітів, як і вчинення інших нотаріальних дій виключно в межах свого нотаріального округу, хоча й ЗУ «Про нотаріат» не встановлено правових наслідків такого посвідчення нотаріусами заповітів за межами свого округу. Відсутність в законодавстві таких наслідків часто призводить до протилежної судової практики щодо встановлення дійсності таких заповітів, яка є предметом наукових дискусій в сучасний період [4, 292–313; 22]. Так, в останній правовій позиції ВС було зазначено: нотаріальне посвідчення нотаріусом заповіту поза межами свого нотаріального округу й недотримання ст. 13–1 Закону України «Про нотаріат» є підтвердженням того, що **спірний заповіт складений неуповноваженою на те особою**, а тому складений з порушенням вимог щодо його посвідчення, що в силу ст. 1257 ЦК України є підставою вважати його нікчемним. При цьому ВС аргументував свою позицію дією принципу територіальності у наданні послуг публічними органами влади і зазначив, що нотаріальна діяльність це та ж сама юрисдикційна діяльність, що і судова практика, тому принцип територіальності має визначальне значення [23]. Однак, на нашу думку, таке тлумачення відповідних норм Конституції та інших законів є занадто розширеним, особливо зважаючи на відсутність жодної вказівки на негативні наслідки вчинення нотаріальних дій за межами округів, зокрема, недійсності посвідчених у таких випадках нотаріусами заповітів. А вже заповідач не може бути обізнаний з вимогами для вчинення нотаріальних дій нотаріусами, а відтак не повинен нести ризик несприятливих наслідків недотримання нотаріусами таких вимог, крім випадків чітко встановлених законом.

На нашу думку, викладена у справі про посвідчення заповітів посадовими особами органів місцевого самоврядування позиція повною мірою може бути застосована і до наслідків посвідчення заповітів нотаріусами за межами свого нотаріального округу, особливо в умовах воєнного стану, коли фізичні особи можуть бути позбавлені можливості посвідчити заповіт за місцем проживання у зв'язку з відсутністю доступу до реєстрів у нотаріусів через воєнні дії або заборонаю вчиняти окремі нотаріальні дії на період ведення бойових дій відповідно до встановлених Постановою КМУ від 28 лютого 2022 р. № 164 обмежень [24].

Заповіт повинен бути складений так, щоб розпорядження заповідача не викликало незрозумілостей чи суперечок після відкриття спадщини. Однак наявність нечітких, незрозумілих або суперечливих положень не наділяє спадкоємців правом на оспорювання його змісту. У таких випадках спадкоємці можуть здійснити самостійне тлумачення змісту заповіту або звернутись до суду за таким тлумаченням заповіту в порядку, передбаченому ст. 1256 ЦК. Слушною є позиція О. Є. Кухарева, який стверджує, що наявність помилок у написанні в заповіті імені, прізвища або по батькові спадкоємця також не є підставою для тлумачення змісту правочину. У зв'язку з цим така справа має розглядатися судом за правилами окремого провадження шляхом встановлення факту, що має юридичне значення

[25, 18]. При цьому слід враховувати, що тлумаченню підлягає лише дійсний заповіт. Тому якщо під час розгляду справи про тлумачення змісту заповіту з'ясується, що наявні підстави для його недійсності, суд може підтвердити чи спростувати недійсність такого заповіту.

Наступна підстава недійсності заповіту визначається ч. 2 ст. 1257, відповідно до якої за позовом заінтересованої особи суд визнає заповіт недійсним, якщо буде встановлено, що волевиявлення заповідача не було вільним і не відповідало його волі. Як видно зі змісту цієї норми, законодавець не відносить такі заповіти до нікчемних, відтак вони є оспорюваними. Тому за такої підстави недійсності зацікавлена особа має право звернутись до суду з позовом про визнання заповіту недійсним та застосування наслідків недійсності заповіту.

Волевиявлення заповідача відіграє важливе значення для з'ясування дійсності заповіту. При цьому слід враховувати, що Законом України «Про психіатричну допомогу» встановлюється презумпція психічного здоров'я особи, адже в кожна особа вважається такою, яка не має психічного розладу, доки наявність такого розладу не буде встановлено на підставах та в порядку, передбачених цим Законом та іншими законами України [26].

Тому при розгляді справ за позовами про визнання недійсними заповітів на підставі статті 225, частини другої статті 1257 ЦК суд за клопотанням хоча б однієї зі сторін зобов'язаний призначити посмертну судово-психіатричну експертизу, у висновку якої має визначатися стан особи саме на момент вчинення правочину [14, п. 16]. Однак у висновку судово-психіатричної експертизи не завжди може бути підтверджений чи спростований факт відсутності вільного волевиявлення заповідача в момент складання заповіту. Тому слід погодитись з аргументами Верховного Суду, що «висновок про неієздатність сторони такого правочину слід робити, на основі доказів, які свідчать про внутрішній, психічний стан особи у момент вчинення правочину. Хоча висновок експертизи є лише одним із доказів у такій справі і йому слід давати належну оцінку в сукупності з іншими доказами, будь-які зовнішні обставини (показання свідків про поведінку особи тощо) мають лише побічне значення для встановлення того, чи була здатною особа в конкретний момент вчинення правочину розуміти значення своїх дій та (або) керувати ними. Підставою для визнання правочину недійсним за статтею 225 ЦК України може бути лише абсолютна неспроможність особи в момент вчинення правочину розуміти значення своїх дій та (або) керувати ними і в основу рішення суду про недійсність правочину не може покладатися висновок експертизи, який ґрунтується на припущеннях. Встановлення неспроможності особи в момент вчинення заповіту розуміти значення своїх дій та (або) керувати ними такого стану на момент вчинення заповіту відбувається з урахуванням як висновку посмертної судово-психіатричної експертизи, так і інших доказів, що підтверджують чи спростовують доводи про те, що в момент вчинення заповіту особа не розуміла значення своїх дій та не могла керувати ними.» [27]. Подібна правова

позиція була підтримана в багатьох інших справах, (зокрема, у Постановах Верховного Суду у справі: № 6-1531цс16; від 28 вересня 2016 року, № 6-9цс12 від 29 лютого 2012 року; № № 359/3849/14-ц від 14.11.2018, у справі № 6-9цс12 від 29 лютого 2012 р. у справі № 182/6521/16-ц. та ін. Дійсно такий підхід є правильним та повною мірою відповідає нормам ст. 81 ЦПК, відповідно до ч. 6 якої доказування не може ґрунтуватися на припущеннях, а також нормам статей 79–80 ЦПК, якими закріплюються принципи достовірності та достатності доказів.

Останніми роками в судовій практиці відбувається відхід від усталених позицій щодо правової природи недійсних правочинів, моменту з якого вони визнаються недійсними, окремих підстав такої недійсності. Так, до 2021 р. в судовій практиці був усталений підхід до визначення моменту, з якого заповіт вважається недійсним, незалежно від його виду (нікчемний чи оспорюваний), який ґрунтувався на загальних положеннях про недійсність правочинів. Так, відповідно до ст. 236 ЦК, нікчемний правочин або правочин, визнаний судом недійсним, є недійсним з моменту його вчинення. Однак у справі, яка стосувалася можливості відновлення дії попереднього заповіту у зв'язку з нікчемністю наступного заповіту було сформовано іншу правову позицію. Так, ВС у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду дійшов висновку, що оспорюваний правочин «створює правові наслідки (набуття, зміну або припинення прав та обов'язків), на які він був направлений до моменту визнання його недійсним на підставі рішення суду. Оспорювання правочину відбувається тільки за ініціативою його сторони або іншої заінтересованої особи шляхом пред'явлення вимог про визнання правочину недійсним (позов про оспорювання правочину, рецисорний позов)» [28]. Отже, на відміну від нікчемного заповіту, який є недійсним з моменту його вчинення, оспорюваний заповіт стає недійсним тільки після набрання законної сили рішенням суду про його недійсність.

Зазначений підхід є спірним та не може бути беззастережно підтриманий. Так, в інших судових рішеннях стверджується, що на підставі змісту норм ст. 1257 ЦК вбачається, що дійсним, тобто таким, що відповідає вимогам закону є заповіт, який посвідчений уповноваженою особою, яка мала на це право в силу закону, відсутні порушення його форми та посвідчення, волевиявлення заповідача було вільним і відповідало його волі [21]. Тобто, тим самим надаючи суду право визначати момент, з якого він визнається недійсним, який не буде співпадати з моментом його вчинення, буде суперечити нормам ст. 1257 ЦК, відповідно до якої порушення, які стали підставою для недійсності заповіту мають бути наявні саме на момент складання заповіту, а також нормам ст. 215, відповідно до якої підставою недійсності правочину є недодержання **в момент вчинення** правочину стороною (сторонами) вимог, передбачених ст. 203 ЦК. Відтак у разі задоволення судом рішення про визнання заповіту недійсним суд підтверджує наявність таких підстав саме на момент складання заповіту. У будь-якому випадку, рішення суду буде ґрунтуватися на положеннях ст. 236 ЦК, відповідно до яких незалежно від

того коли розглядається справа про недійсність правочину, як нікчемний правочин так і правочин, визнаний судом недейсним, є недейсним *з моменту його вчинення*. Слід також зробити відзначити, що в проаналізованих під час даного дослідження справах про недійсність заповіту судом такий момент в резолютивній частині рішення не визначався. Отже, зазначення в рішенні суду іншого моменту, наприклад, моменту набрання рішенням суду законної сили, тим самим буде суперечити загальним положенням Глави 16 ЦК України та призведе до різного підходу до розуміння недейсних правочинів та недейсних заповітів.

Певні процесуальні особливості має розгляд справ про визнання правочинів недейсними в касаційному порядку. Відповідно до ч. 2 ст. 389 ЦПК однією з підставам касаційного оскарження судових рішень є неправильне застосування судом норм матеріального права чи порушення норм процесуального права якщо суд апеляційної інстанції в оскаржуваному судовому рішенні застосував норму права без урахування висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, викладеного у постанові Верховного Суду, крім випадку наявності постанови Верховного Суду про відступлення від такого висновку. Проте в судовій практиці трапляються випадки обґрунтування права на оскарження рішення суду в касаційному порядку на підставі неврахування правових позицій Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ (ВССУ) або постанов пленумів ВССУ або Верховного Суду України. Однак у справі № 752/18370/16-ц було зазначено, що **рішення** Верховного Суду України від 06 квітня 2011 року, **постанова Пленуму** Верховного Суду України від 18 грудня 2009 року № 14 та **ухвала** Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 28 вересня 2011 року у справі № 6-27855св11, на які посилається у касаційній скарзі ОСОБА_1 не є **постановою** Верховного Суду, в якій викладено висновок про застосування норми права у подібних правовідносинах. Тому посилання на такі акти не може бути підставою касаційного оскарження судового рішення [29].

Загалом такий підхід заслуговує на підтримку. Однак він може викликати певні дискусії серед науковців, обумовлені в першу чергу тим, що Верховний Суд не встиг сформулювати правові позиції з усіх категорій справ, що були до цього сформовані іншими вищими судовими інстанціями. Відтак, їх відсутність буде фактично позбавляти осіб, права яких порушено, права на оскарження судового рішення з зазначеної підстави.

ВИСНОВКИ

Слід відзначити, що в судовій практиці допускаються певні помилки при винесенні рішень при розгляді спадкових справ. Судами не завжди з'ясовується підстава для звернення зацікавлених осіб до суду з заявою про визнання недейсними правочинів; не враховуються всі обставини вчинення недейсного правочину, не перевіряються чи не витребовуються докази наявності повноважень

осіб, наділених правом на посвідчення заповітів, не перевіряється достовірність чи достатність доказів тощо. Позивачами обираються неефективні чи неналежні способи захисту спадкових прав, зокрема, скасування заповіту.

Особливості розгляду судами справ про визнання недійсним заповіту проявляються в наступному: 1) зацікавлені особи вправі звертатися до суду з позовом про визнання недійсним заповіту лише після смерті заповідача; 2) застосовується загальне правило щодо обчислення перебігу позовної давності: – з моменту коли зацікавлена особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права на спадщину а також загальний строк позовної давності у 3 роки; 3) обов'язковість призначення судово-психіатричної експертизи для встановлення стану відсутності вільного волевиявлення або невідповідності волі заповідача на момент складання заповіту, яка має враховуватись судом на підставі норм ЦПК про достовірність та достатність доказів; 4) при визначенні підстав недійсності заповіту має в першу чергу враховуватися спеціальна норма ст. 1257 ЦК, крім того вони можуть визначатися загальними нормами глави 16 ЦК за деякими винятками (напр. крім статей 229, 230, 232, 233 ЦК); 5) заповіт не може бути визнаний дійсним у разі недотримання вимоги про його нотаріальне посвідчення та в інших випадках, передбачених для недійсних правочинів (наприклад, вчинених особами за межами дієздатності).

Визнається нераціональним підхід до розширеного тлумачення підстав нікчемності заповіту, за якого визнаються нікчемними заповіти, посвідчені уповноваженою особою, але з допущенням незначних помилок при їх посвідченні, що не впливають на дійсність заповіту або за межами дії нотаріального округу.

При здійсненні рекодифікації цивільного законодавства (зокрема, Книги Шостої ЦК України) слід врахувати певні прогалини у врегулюванні підстав та порядку визнання недійсними заповітів і доповнити ст. 1257 ч. 5 наступного змісту «Право на оскарження заповіту або застосування наслідків недійсності нікчемного заповіту виникає у спадкоємців або інших зацікавлених осіб після смерті заповідача».

Виявлено прогалини у цивільному законодавстві у сфері захисту спадкових прав, які можуть бути усунуті, зокрема, шляхом сформування відповідних правових позицій Верховним Судом України. Це стосується питань недотримання порядку посвідчення заповітів посадовими особами органів місцевого самоврядування, допущення помилок при складанні заповітів, посвідчення заповітів нотаріусом чи іншою уповноваженою особою за межами свого округу, окремих підстав для визнання заповіту недійсним тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. (з наступними змінами та доповненнями). URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
- [2] Крат В. І. Правові наслідки недійсності в спадковому праві. *Проблеми законності* : зб. наук. пр. Відп. ред. В. Я. Тацій. Х. : Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2015. Вип. 131. С. 53–61.

- [3] Кухарев О. Є. Визнання заповіту недійсним як спеціальний спосіб захисту прав спадкоємців. Теоретичні питання юриспруденції і проблеми правозастосування: виклики XXI століття : тези доп. учасників III Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 19 черв. 2020 р.) / Наук.-дослід. ін-т публ. політики і соц. наук. – Харків: НДІ ППСН, 2020. С. 62–64
- [4] Спадкове право: крізь призму судової практики: монографія. За ред. І. В. Спасиби-Фатєєвої. Харків: ЕКУС, 2021.
- [5] Заїка Ю. О. Правові наслідки визнання заповіту недійсним: здоровий глузд чи буква закону? https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/25_05_2018/pdf/6.pdf
- [6] Козловська Л. В. Теоретичні засади здійснення і захисту спадкових прав. Монографія. К.: Юрінком-Інтер, 2015.
- [7] Ухвала колегії суддів ВССУ від 28 вересня 2011 року. Справа №6-27855св11 / Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування: Лист Вишого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16.05.2013 №24–753/0/4–13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v-753740-13#Text>
- [8] Цивільний процесуальний кодекс України: від 18 березня 2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>
- [9] Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування: Лист Вишого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16.05.2013 №24–753/0/4–13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v-753740-13#Text>
- [10] Про судову практику розгляду справ про оскарження нотаріальних дій або відмову в їх вчиненні: Постанова Пленуму Вишого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 7.02.2014 р. №2. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002740-14#Text>
- [11] Про судову практику у справах про спадкування: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 N 7. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-08#Text>
- [12] Постанова Верховного Суду від 9.06.2021 р. у справі № 755/8686/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97700228>
- [13] Постанова Верховного Суду від 01.03.2021 року у справі №473/1878. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95904937>
- [14] Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 N 9. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09/#Text>
- [15] Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: Наказ Міністерства юстиції України 22.02.2012 №296/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12#n349>
- [16] Постанова Верховного Суду у справі №195/872/16-ц від 14.08.2018. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76053753>
- [17] Постанова Верховного Суду від 31.03.2021 р. у справі №220/1229/17 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96006222>
- [18] Постанова Верховного Суду від 30.04.2020 р. у справі №272/583/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96669197>
- [19] Постанова Верховного Суду від 16.05.2018 р. у справі 564/1226/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74342481>
- [20] Постанова Верховного Суду від 24.03.2021 у справі №692/1164/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95848781>

- [21] Постанова Верховного Суду від 15.09.2021 р. у справі № 700/135/17. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/99714138>
- [22] Спасибо-Фатєєва І. В., Печений О. П. Недійсність заповіту: пошук оптимальної моделі збереження останньої волі заповідача (щодо юридичних наслідків посвідчення заповіту за межами нотаріального округу). *Вісник Верховного Суду України*, 2016, № 3 (187). С. 43–48.
- [23] Ухвала Верховного Суду у справі № 536/2127/18 від 15.06.2022 р. URL: [https://reustr.court.gov.ua/Review/104886010\[24\]](https://reustr.court.gov.ua/Review/104886010[24]) Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 р. № 164. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/164-2022-%D0%BF#Text>
- [25] Кухарев О. Є. Теоретичні та практичні аспекти тлумачення заповіту як спеціального способу захисту прав спадкоємців. *Часопис цивілістики*. 2020. Вип. 39. С. 17–23.
- [26] Про психіатричну допомогу: Закон України від 22.02.2000 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14#Text>
- [27] Постанова Верховного суду від 07.08.2020 р. у справі № 234/15365/17-ц. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/90872405>.
- [28] Постанова Верховного Суду від 01.03.2021 року у справі № 473/1878. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/95904937>
- [29] Ухвала Верховного Суду від 22.10.2021 р. у справі № 752/18370/16-ц. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/100491049>

REFERENCES

- [1] Civil Code of Ukraine (2003, January 16). Retrieved from <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
- [2] Krat, V. I. (2015). Law consequences of invalidity in a succession law. *Legitimacy issues*. V. Y. Tatsiy (Ed.). Kharkiv, Yaroslav Mudryi National Law University, 131, 53–61.
- [3] Kukharev, O. Y. (2020) Declaring a will invalid as a special way to protect the rights of heirs. In *Theoretical questions of jurisprudence and problems of law enforcement: challenges XXI century: Abstracts of reports of III all-Ukrainian scientific-practical conference* (Kharkiv, 2020, June 19). Research Institute of Public Policy and Social Sciences, Kharkiv, 62–64.
- [4] Spasibo-Fateeva, I. V. (Ed.). *Inheritance Law: Through the Prism of Judicial Practice* (2021). Kharkiv: ECUS.
- [5] Zaika, Y. O. (2018) Legal consequences of declaring a will invalid: common sense or the letter of the law? Retrieved from https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/25_05_2018/pdf/6.pdf
- [6] Kozlovska, L. V. (2015). Theoretical principles of implementation and protection of inheritance cases. Kyiv: Yurinkom Inter.
- [7] Case № 6-27855св11 / On the judicial practice of consideration of civil cases on inheritance: Letter of the Higher specialized court of Ukraine on consideration of civil and criminal cases № 24-753/0/4-13. (2013, May 16). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v-753740-13#Text>
- [8] Civil Procedure Code of Ukraine. (2004, March 18). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>
- [9] On the judicial practice of consideration of civil cases on inheritance: Letter of the Higher specialized court of Ukraine on consideration of civil and criminal cases № 24-753/0/4-13 (May, 2013). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v-753740-13#Text>

- [10] On judicial practice in cases involving appeals against notarial acts or refusals to perform them: Plenary Ruling of the Highest specialized court of Ukraine on consideration of civil and criminal cases №2. (2014, February 7). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002740-14#Text>
- [11] On the judicial practice of inheritance cases: Plenary Ruling of Supreme Court of Ukraine N 7. (2008, May 30). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-08#Text>
- [12] Case № 755/8686/17. (2021, June 9). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97700228>
- [13] Case № 473/1878. (2021, March 1). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95904937>
- [14] On judicial practice in civil cases involving the invalidation of transactions: Plenary Ruling of Supreme Court of Ukraine N 9. (2009, November 6). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09/#Text>
- [15] The procedure for notarial actions by notaries of Ukraine: Order of the Ministry of Justice of Ukraine №296/5 (2012, February 22). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12#n349>
- [16] Case № 195/872/16-ц (2018, August 14). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76053753>
- [17] Case № 220/1229/17 (2021, March 31). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96006222>[18] Case № 272/583/19. (2020, April 30). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96669197>
- [19] Case 564/1226/16-ц. (2018, May 16). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74342481>
- [20] Case № 692/1164/18 (2021, March 24). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95848781>
- [21] Case № 700/135/17. (2021, September 15). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99714138>
- [22] Spasibo-Fateeva, I. V., Pecheniy, O. P. (2016). Declaring a will null: looking for an optimal model of saving the testator's last will (as to the legal consequences of certification of will outside the notarial circuit). *Bulletin of Supreme Court of Ukraine*, 3 (187), 43–48.
- [23] Case № 536/2127/18 (2022, June 15). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104886010>
- [24] Some issues of the notary under martial law: Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine № 164. (2022, February 22). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/164-2022-%D0%BF#Text>
- [25] Kukharev, O. Y. (2020). Theoretical and practical aspects of interpreting wills as a special way to protect the rights of heirs. *Journal of Civil Studies*, 39, 17–23.
- [26] On psychiatric care: The Law of Ukraine № 1489-III. (2000, February 22). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14#Text>
- [27] Case № 234/15365/17-ц. (2020, August 7). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90872405>
- [28] Case № 473/1878. (2021, March 1). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95904937>
- [29] Case № 752/18370/16-ц. (2021, October 22). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100491049>

Ірина Олександрівна Дзера

Кандидат юридичних наук, доцент

Факультет правничих наук, кафедра приватного права

Національний університет «Києво-Могилянська академія»,

04070, вул. Г. Сковороди, 2, Київ, Україна

Iryna O. Dzera

Candidate of Law, Associate Professor

Faculty of Law, Department of Private Law

National University «Kyiv-Mohyla Academy»

04070, 2 H. Skovorody Str., Kyiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Дзера І. О. Теоретичні та практичні проблеми визнання недійсним заповіту як способу захисту спадкових прав. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29. №2. С. 157–177.

Suggested Citation: Dzera, I. O. (2022). Theoretical and practical problems of invalidity of a will as a method of defence of the rights of heirs. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 29(2), 157–177..

Стаття надійшла / Submitted: 10.06.2022

Доопрацьовано / Revised: 01.07.2022

Схвалено до друку / Accepted: 05.07.2022

Микола Петрович Кучерявенко

Національна академія правових наук України

Харків, Україна

Кафедра фінансового права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Харків, Україна

Євген Михайлович Смичок

Кафедра фінансового права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Харків, Україна

Сергій Вікторович Брояков

Кафедра фінансового права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Харків, Україна

ПРАВОВА ПРИРОДА РІШЕНЬ МІСЦЕВИХ РАД З ПИТАНЬ ВСТАНОВЛЕННЯ МІСЦЕВИХ ПОДАТКІВ ТА ЗБОРІВ: ПРОБЛЕМА ВІДНЕСЕННЯ ДО РЕГУЛЯТОРНИХ АКТІВ

Анотація. *Актуальність обраної теми має як теоретичний, так і практично-прикладний характер, що виявляється у наступному: 1) по-перше, на сьогоднішній день так і не вирішеною до кінця залишається проблема з приводу можливості віднесення рішень місцевих рад з питань встановлення місцевих податків та зборів до регуляторних актів; 2) по-друге, суди адміністративної юрисдикції розглядають значну кількість спорів, які пов'язані з оскарженням рішень місцевих рад з питань встановлення місцевих податків та зборів у частині дотримання нормотворцями процедурних вимог при прийнятті таких рішень. В проваджуваному дослідженні було застосовано як низку загальнонаукових методів наукового пізнання, так і низку спеціальних методів юридичної науки. Так, до застосованих у процесі здійснення даного дослідження загальних методів наукового пізнання відносяться: логічний метод, а саме аналіз та синтез, дедуктивний та індуктивний метод; системний метод. Крім загальнонаукових методів наукового пізнання при провадженні даного дослідження було застосовано й низку спеціальних методів юридичної науки. До таких методів можна віднести: 1) формально-юридичний метод; 2) історико-правовий метод; 3) порівняльно-правовий метод. Встановлено, що за своєю правовою природою і предметом регулювання рішення органів місцевого самоврядування з питань встановлення місцевих податків та зборів не можуть бути віднесені до нормативно-правових актів регуляторного характеру. В аспекті ж процедурно-установчих*

особливостей відмічається, що Закон України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» об'єктивно не поширює свою дію на рішення органів місцевого самоврядування з питань встановлення місцевих податків та зборів, у тому числі стосовно процедури розробки, розгляду та прийняття таких рішень і їх офіційного оприлюднення у друкованих засобах масової інформації. Відповідно, рішення органів місцевого самоврядування з питань встановлення місцевих податків та зборів слід вважати такими, що були офіційно оприлюдненими після їх розміщення на офіційному вебсайті відповідної ради, навіть якщо вони не були опубліковані у друкованих засобах масової інформації. Такий підхід обумовлюється тим, що аналізовані рішення органів місцевого самоврядування не є регуляторними актами. Актуальність даного питання обумовлена значною кількістю спорів, які пов'язані з оскарженням платниками податків таких рішень органів місцевого самоврядування. Відповідні рішення органів місцевого самоврядування мають безпосередній вплив на податкові зобов'язання платників податків з приводу сплати місцевих податків та зборів.

Ключові слова: регуляторний акт, рішення місцевих рад, місцеві податки, судове оскарження, процедура опублікування, нормотворчі процедури.

Mykola P. Kucheryavenko

*National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine*

*Department of Financial Law
Yaroslav Mudryi National Law University
Kharkiv, Ukraine*

Eugene M. Smychok

*Department of Financial Law
Yaroslav Mudryi National Law University
Kharkiv, Ukraine*

Serhii V. Broiakov

*Department of Financial Law
Yaroslav Mudryi National Law University
Kharkiv, Ukraine*

LEGAL NATURE OF DECISIONS OF LOCAL COUNCILS ON ESTABLISHMENT OF LOCAL TAXES AND FEES: THE PROBLEM OF ASSIGNMENT TO REGULATORY ACTS

Abstract. *The relevance of the chosen topic is both theoretical and practical, which is manifested in the following: 1) the problem of the possibility to refer the decisions of local councils on the establishment of local taxes and fees to regulatory acts remains unresolved; 2) courts of*

administrative jurisdiction consider a significant number of disputes related to appeals against decisions of local councils on the establishment of local taxes and fees in terms of compliance by lawmakers with procedural requirements in making such decisions. In the conducted research both a number of general scientific methods and a number of special methods of legal science were applied. The general methods of scientific cognition used in the course of this study include: logical method, namely analysis and synthesis, deductive and inductive method; system method. In addition to general scientific methods of scientific cognition, a number of special methods of legal science were used in conducting this study. Such methods include: 1) formal-legal method; 2) historical and legal method; 3) comparative legal method. It is established that due to their legal nature and subject of regulation, decisions of local self-government bodies on the issues of establishing local taxes and fees cannot be referred to normative legal acts of a regulatory nature. In terms of procedural and constitutive features, it is noted that the Law of Ukraine «On Principles of State Regulatory Policy in the Sphere of Economic Activity» does not objectively extend its effect to decisions of local councils on local taxes and fees, including the procedure for development, consideration and adoption of such decisions and their official publication in the print media. Accordingly, decisions of local governments on the establishment of local taxes and fees should be considered as officially published after their posting on the official website of the relevant council, even if they have not been published in the print media. This approach is due to the fact that the analyzed decisions of local governments are not regulatory acts. The urgency of this issue is due to the large number of disputes related to taxpayers' appeals against such decisions of local governments. Relevant decisions of local governments have a direct impact on taxpayers' tax obligations regarding the payment of local taxes and fees.

Keywords: *regulatory act, decisions of local councils, local taxes, court appeal, publication procedure, rule-making procedures.*

ВСТУП

На сьогоднішній день як ніколи актуальною постає проблематика, яка пов'язана з визначенням правової природи рішень органів місцевого самоврядування з питань встановлення місцевих податків та зборів, а саме в аспекті можливості віднесення таких рішень до регуляторних актів. Актуальність даного питання не в останню чергу обумовлена значною кількістю спорів, які пов'язані з оскарженням платниками податків таких рішень органів місцевого самоврядування. Відповідні рішення органів місцевого самоврядування мають безпосередній вплив на податкові зобов'язання платників податків з приводу сплати місцевих податків та зборів. Коли мова йде про матеріальні аспекти обов'язків платників податків, то важливим є забезпечення дотримання процедурних вимог. Невідповідність нормотворчих процедур нівелює правореалізаційну придатність нормативних приписів матеріального характеру. Тобто мова йде про те, що навіть якщо конкретні місцеві податки були встановлені відповідними місцевими радами, однак в рамках нормотворчих процедур було допущено процедурні порушення, то сплата таких загальнообов'язкових платежів податкового характеру ставиться під питання. Порушуючи процедурні положення нормотворець, фактично нівелює ефективність функціонування правового механізму конкретного податку чи збору. Прямо перешкоджати таким порушенням покликаний

принцип стабільності, який отримав свою формалізацію в приписах пп. 4.1.9 п. 4.1 ст. 4 Податкового кодексу України. В той же самий час відповідний принцип податкового законодавства має регламентаційно обмежену дію, так як його регулятивний механізм чітко визначає конкретні темпоральні правила дотримання яких є обов'язковим для законодавця. Однак, це не означає, що сфера оподаткування регулюється тільки на основі спеціальних податково-правових принципів. В даному випадку як ніколи актуальним є загальний принцип законності, якого зобов'язані дотримуватися в тому числі й органи місцевого самоврядування в рамках проваджуваної ними діяльності по встановленню місцевих податків та зборів. Принцип законності виступає гарантійним механізмом по забезпеченню дотримання процедурних вимог. Будь-яка процедура має чітку нормативну регламентацію, що в повній мірі стосується і нормотворчих процедур зі встановлення місцевих податків та зборів. Недотримання вимог принципу законності може нівелювати всі проваджувані органами публічної влади дії, а отже, владні суб'єкти у здійснюваній ними діяльності повинні неухильно дотримуватися приписів процедурного регулювання. Таким чином ми повинні чітко усвідомлювати, що матеріально-правові положення перебувають у взаємозалежності з процедурно-правовими вимогами.

Проблематика, що стосується визначення правової природи рішень органів місцевого самоврядування з питань встановлення місцевих податків та зборів на предмет її співставлення з регуляторними актами, не отримала свого наукового оформлення у працях вчених-правників. При цьому об'єктами наукової розробки вже ставали загальні питання нормотворчості у сфері оподаткування. Встановлення місцевих податків та зборів є одним із найбільш важливих повноважень, яким наділені відповідні органи місцевої влади. Без встановлення даних загальнообов'язкових платежів податкового характеру неможливо уявити належним чином сформований економічний базис існування конкретної територіальної громади.

Нормотворча діяльність у сфері оподаткування характеризується підвищеною мірою прояву процедурної складової. Як вірно зазначає Петрова І. П., належна постадійна реалізація нормотворчого процесу відіграє важливу не тільки теоретичну, але й практичну роль [1, с. 309]. В аспекті нормотворчих процедур у сфері оподаткування відповідне твердження характеризується підвищеною мірою актуальності.

На значимість процедурної складової для нормотворчості у сфері оподаткування вказує і Мінаєва О. М., яка зазначає, що нормотворчі процедури у сфері оподаткування є чи не найбільш важливим інтегративним елементом загального поняття податкових процедур [2, с. 126]. Відповідно, вчена виокремлює нормотворчі процедури з цілого масиву податкових процедур, які головним чином мають правозастосовчий характер. При цьому робиться значний акцент на основоположності таких процедур у сфері оподаткування.

Публічні фінанси відіграють важливу роль у забезпеченні належного функціонування соціуму [3, с. 2855]. І тим важливішим є проблема, пов'язана із забезпеченням правильного «старту» таких відносин. Таким «стартом» якраз і є стадія нормотворчості. Взаємні права та обов'язки владного та підпорядкованого суб'єкта у публічних галузях права повинні визначатися на рівні закону [4, с. 2278]. Сама ж нормотворчість повинна реалізовуватися з неухильним дотриманням вихідних положень права [5, с. 138]. Нормативно встановлені правила повинні забезпечуватися не тільки у правозастосовних процедурах, але й сфері нормотворчості. Так як нормотворчі процедури у сфері оподаткування характеризуються галузевобумовленою специфікою, ми повинні звертати увагу на неї.

Більше того, самі нормотворчі процедури зі встановлення місцевих податків та зборів взагалі вирізняються спеціально-інституційним оформленням у рамках Податкового кодексу України (далі – ПК України). У даному випадку мова йде про положення п. 12.3 ст. 12 ПК України, якими визначається порядок нормотворчості органів місцевого самоврядування з приводу встановлення місцевих податків та зборів.

Та чи повинні процедури нормотворчості з приводу прийняття рішень місцевими радами про встановлення місцевих податків та зборів підпорядковуватися іншому, не тільки податково-процедурному регулюванню? Чи є такі рішення органів місцевого самоврядування за своєю правовою природою регуляторними актами? На всі ці питання ми і спробуємо надати відповідь у рамках даної наукової статті.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

В проваджуваному дослідженні було застосовано як низку загальнонаукових методів наукового пізнання, так і низку спеціальних методів юридичної науки. Так, до застосованих у процесі здійснення даного дослідження загальних методів наукового пізнання відносяться: логічний метод, а саме аналіз та синтез, дедуктивний та індуктивний метод; системний метод. Аналіз та синтез було застосовано в рамках дослідження категоріально-понятійного апарату, а саме терміну регуляторний акт. За посередництвом застосування відповідного методу було визначено змістовно-інтегративні складники, досліджено їх правову природу (аналіз), а потім, після дослідження складових елементів зведено всі складники в єдине поняття з метою комплексного розуміння його правової природи (синтез). Дедуктивний метод полягав у сходженні від загального до конкретного, що можна простежити при первинному дослідженні загального поняття «регуляторний акт», а тоді вже потенційно можливих його видових проявів. Індуктивний метод полягав у сходженні від конкретного до загального, що отримало свій вияв, зокрема, при первинному дослідженні спеціальних податково-правових принципів з подальшим переходом до аналізу такого загальноправового принципу, як принцип законності. Що ж стосується систем-

ного методу, то він проявляється в побудові суб'єктного складу регуляторних відносин, визначені системи ознак на основі якої повинно провадитися розмежування регуляторних актів та рішень органів місцевого самоврядування з питань встановлення місцевих податків та зборів тощо. Крім загальнонаукових методів наукового пізнання при провадженні даного дослідження було застосовано й низку спеціальних методів юридичної науки. До таких методів можна віднести: 1) формально-юридичний метод; 2) історико-правовий метод; 3) порівняльно-правовий метод. В подальшому пропонуємо розглянути специфіку застосування кожного із вище означених спеціально-юридичних методів. Так, формально-юридичний метод було застосовано при дослідженні змістовного наповнення нормативних приписів таких нормативно-правових актів як: Податковий кодекс України; Закон України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності»; Закон України «Про місцеве самоврядування» тощо. Історико-правовий метод використовувався при дослідженні динаміки трансформації підходів Верховного Суду в аспекті трактування рішень органів місцевого самоврядування про встановлення місцевих податків та зборів як регуляторних актів. Коли ж мова йде про порівняльно-правовий метод, то його було застосовано при співставленні загальних процедур опублікування актів місцевих рад та спеціальних нормотворчих процедур в аспекті прийняття регуляторних актів.

Відповідне дослідження ґрунтується на аналізі як нормативних джерел, так й емпіричних матеріалів. Так, нормативною основою при написанні даної статті виступили наступні нормативно-правові акти: Закон України «Про місцеве самоврядування»; Податковий кодекс України; Закон України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності»; Закон України «Про доступ до публічної інформації». Саме аналіз вище зазначених нормативно-правових актів дозволив сформулювати системне уявлення про регуляторні акти, процедури їх прийняття та про співвідношення регуляторних актів та рішень місцевих рад з питань встановлення місцевих податків та зборів. Що ж стосується емпіричного матеріалу, то в рамках проваджуваного дослідження було проаналізовано правові позиції, що отримали свою фіксацію в наступних рішеннях Верховного Суду: постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 04.05.2020 (справа № 809/276/18) та постанова Верховного Суду у складі суддів об'єднаної палати Касаційного адміністративного суду від 02.12.2020 (справа № 357/14346/17). Загалом потрібно відмітити, що принципово важливою рисою саме відповідного дослідження є його ґрунтовний нормативний та емпіричний базис. Незважаючи на різноаспектність нормативно-правових актів, які застосовувалися при написанні даної статті, всі вони сприяли послідовному розкриттю піднятої у даному дослідженні проблематики. У свою чергу емпірична основа дозволила зберегти зв'язок наукової статті з поточною правозастосовною практикою.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Для послідовної відповіді на поставлені питання потрібно проаналізувати положення наступних нормативно-правових актів: 1) Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [6]; 2) ПК України [7]; 3) Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» [8].

2.1. Правова природа рішень місцевих рад про встановлення податків та зборів

Так, відповідно до положень ч. 1 ст. 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» («Акти органів та посадових осіб місцевого самоврядування») рада в межах своїх повноважень приймає нормативні та інші акти у формі рішень. Акти органів місцевого самоврядування з питань встановлення місцевих податків та зборів мають специфічний характер, адже їх правова природа визначається в тому числі й положеннями Податкового кодексу України. Офіційно оприлюднене рішення про встановлення місцевих податків та/або зборів, а також зміну розміру їх ставок, об'єкта оподаткування, порядку справляння чи надання податкових пільг або про внесення змін до таких рішень є нормативно-правовим актом з питань оподаткування місцевими податками та зборами (п. 12.5 ст. 12 ПК України). Тобто законодавець чітко визначає правову природу відповідних рішень органів місцевого самоврядування – це нормативно-правові акти.

Що стосується регуляторних актів, то їх правова природа може бути визначена за посередництвом послідовного аналізу спеціального закону – Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності». Змістовне визначення поняття «регуляторний акт» закріплене у ст. 1 зазначеного вище Закону України. При цьому саме визначення регуляторного акта сконструйоване за посередництвом визначення двох складників. Так, у ст. 1 Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» зазначається наступне: «регуляторний акт – це:

прийнятий уповноваженим регуляторним органом нормативно-правовий акт, який або окремі положення якого спрямовані на правове регулювання господарських відносин, а також адміністративних відносин між регуляторними органами або іншими органами державної влади та суб'єктами господарювання;

прийнятий уповноваженим регуляторним органом інший офіційний письмовий документ, який встановлює, змінює чи скасовує норми права, застосовується неодноразово та щодо невизначеного кола осіб і який або окремі положення якого спрямовані на правове регулювання господарських відносин, а також адміністративних відносин між регуляторними органами або іншими органами державної влади та суб'єктами господарювання, незалежно від того, чи вважається цей документ відповідно до закону, що регулює відносини у певній сфері, нормативно-правовим актом».

У силу того, що податковим законодавством, а саме положеннями п. 12.5 ст. 12 ПК України рішення органів місцевого самоврядування про встановлення місце-

вих податків та зборів чітко визначаються як нормативно-правові акти з питань оподаткування, то і аналізувати потрібно формулювання першої частини дефініції регуляторного акта. У нашому випадку потрібно виокремити декілька принципів аспектів.

По-перше, регуляторний акт може бути направлений на правове регулювання двох різновидів відносин: 1) господарських відносин; 2) адміністративних відносин. Жодної іншої категорії відносин регуляторні акти не повинні стосуватися. Відносини у сфері оподаткування жодним чином не тотожні за предметом та методом правового регулювання відносинам господарським. Що стосується адміністративних відносин, то вони є більш подібними за специфікою методу правового регулювання відносинам податковим, однак предмет правового регулювання в адміністративних та податкових відносинах не є тотожним.

Навіть законодавець на нормативному рівні виокремлює податкові відносини як специфічний різновид відносин. Це, зокрема, наочним чином демонструють положення ч. 1 ст. 19 ПК України, де чітко виокремлюється такий різновид відносин як «податкові відносини». Відповідно, ми не можемо однозначно стверджувати, що застосування положень про адміністративні відносини у приписах ст. 1 Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» мало своєю ціллю змістовно охопити у тому числі і податкові відносини.

По-друге, регуляторні акти регламентують відносини з визначеним суб'єктним складом. Так, у досліджуваній дефініції згадуються наступні категорії суб'єктів: 1) регуляторні органи або інші органи державної влади; 2) суб'єкти господарювання. Відповідно на стороні владного суб'єкта фігурують регуляторні органи, до яких у тому числі відносяться й органи місцевого самоврядування. Однак як у даному випадку бути з суб'єктами приватного права? З досліджуваного визначення вбачається, що на стороні приватного суб'єкта повинен виступати саме суб'єкт господарювання. Що стосується рішень органів місцевого самоврядування про встановлення місцевих податків та зборів, то вони стосуються не тільки суб'єктів господарювання. Їх вимоги адресуються й іншим платникам податків, які не мають статусу суб'єкта господарювання. Так, наприклад, платниками податків на майно (плати за землю, податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, транспортного податку), що є місцевими податками, є не тільки суб'єкти господарювання, але й звичайні фізичні особи. Тобто сфера охоплення регуляторних актів є набагато вужчою, аніж сфера нормативного регулювання, що охоплюється рішеннями органів місцевого самоврядування про встановлення місцевих податків та зборів. Із законів формальної логіки випливає, що вужче поняття (регуляторні акти) не може охоплювати собою поняття змістовно ширшого характеру (рішення органів місцевого самоврядування про встановлення місцевих податків та зборів).

Ані податковим законодавством, ані положеннями Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності», рішен-

ня органів місцевого самоврядування з питань встановлення місцевих податків та зборів прямо не визначаються як такі, що відносяться до регуляторних актів. Взагалі Закон України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» жодним чином не вказує на те, що він має яке-небудь відношення до сфери оподаткування. При цьому потрібно відмітити, що у ПК України міститься низка положень, які можуть опосередковано вказувати на те, що нормотворець розглядає такі рішення органів місцевого самоврядування як регуляторні акти. Мова йде про низку положень ПК України, в яких законодавець одночасно виключає рішення органів місцевого самоврядування, що стосуються питань встановлення місцевих податків та зборів, з-під дії окремих приписів п. 12.3–12.5 ст. 12 ПК України та норм Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності».

У той же самий час ми розглядаємо таку ситуацію скоріше як непослідовність та не системність підходів нормотворця. Більше того, у низці рішень Верховного Суду без послідовного аналізу правової природи регуляторних актів та визначення їх кореляції з рішеннями органів місцевого самоврядування з питань встановлення місцевих податків та зборів, останні (рішення органів місцевого самоврядування) розглядаються як такі, що є одним із видів регуляторних актів (див. постанову Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 04.05.2020 (справа № 809/276/18) [9]; постанову Верховного Суду у складі суддів об'єднаної палати Касаційного адміністративного суду від 02.12.2020 (справа № 357/14346/17) [10]).

Підсумовуючи все вищезазначене потрібно зауважити, що ключовими в аспекті розмежування регуляторних актів та рішень органів місцевого самоврядування з питань встановлення місцевих податків та зборів є наступні аспекти:

1) нетотожна сфера регулювання (регуляторні акти регламентують господарські/адміністративні відносини, тоді як акти органів місцевого самоврядування з питань встановлення місцевих податків та зборів орієнтовані на регламентацію власне податкових відносин);

2) специфічний суб'єктний склад, на який орієнтовані регуляторні акти (правовий механізм місцевих податків та зборів, які встановлюються рішеннями органів місцевого самоврядування, передбачає набагато ширший суб'єктний склад на стороні платника податків – не тільки суб'єкти господарювання).

Таким чином, ми повинні резюмувати, що за своєю правовою природою і предметом регулювання рішення органів місцевого самоврядування з питань встановлення місцевих податків та зборів не можуть бути віднесені до нормативно-правових актів регуляторного характеру.

2.2. Рішення місцевих рад про встановлення місцевих податків та зборів та процедури прийняття регуляторних актів

У силу цілої низки юрисдикційних проваджень з оскарження відповідних рішень місцевих рад потрібно надати відповідь на ключове питання: «Чи поширюється дія Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері гос-

подарської діяльності» на рішення органів місцевого самоврядування з питань встановлення місцевих податків та зборів, у тому числі стосовно процедури розробки, розгляду та прийняття таких рішень і їх офіційного оприлюднення у друкованих засобах масової інформації)?

Як уже було зазначено, рішення органів місцевого самоврядування з питань встановлення місцевих податків та зборів не є за своєю правовою природою регуляторними актами. Відсутні і прямі вказівки у законі та/або інших нормативно-правових актах, що такі рішення органів місцевого самоврядування повинні визначатися як регуляторні акти. Більше того, пп. 12.3.1 п. 12.3 ст. 12 ПК України прямо зазначається, що встановлення місцевих податків та зборів здійснюється у порядку, визначеному цим Кодексом. У процедурних положеннях п. 12.3–12.5 ст. 12 ПК України відсутні бланкетні норми, які б у частині процедури прийняття та оприлюднення рішень органів місцевого самоврядування з питань встановлення місцевих податків та зборів направляли суб'єктів правозастосування до норм Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності». Відповідно на такі рішення органів місцевого самоврядування не поширюють свою дію положення Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності».

У той самий час ніхто не відміняв правила презумпції правомірності рішень платника податків, що закріплена у пп. 4.1.4 п. 4.1 ст. 4 та п. 56.21 ст. 56 ПК України. Так, відповідно до п. 56.21 ст. 56 ПК України у разі коли норма цього Кодексу чи іншого нормативно-правового акта, виданого на підставі цього Кодексу, або коли норми різних законів чи різних нормативно-правових актів, або коли норми одного і того ж нормативно-правового акта суперечать між собою та припускають неоднозначне (множинне) трактування прав та обов'язків платників податків або контролюючих органів, внаслідок чого є можливість прийняти рішення на користь як платника податків, так і контролюючого органу, рішення приймається на користь платника податків.

Наявність положень, які були включенні до ПК України Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2018 році» в частині не поширення дії окремих положень ПК України та приписів Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» на процедури встановлення місцевих податків та зборів у другій половині 2017 року та у 2018 році, цілком закономірно призводить до можливості неоднозначного (множинного) трактування прав та обов'язків платника податків, а це у свою чергу вказує на можливість застосування у таких ситуаціях презумпції правомірності рішень платника податків.

Таким чином, ми повинні резюмувати, що Закон України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» об'єктивно не поширює свою дію на рішення органів місцевого самоврядування з питань встановлення місцевих податків та зборів, у тому числі стосовно процедури розробки,

розгляду та прийняття таких рішень і їх офіційного оприлюднення у друкованих засобах масової інформації. Проте наявність відповідних ретроактивних Законів України (Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо покращення інвестиційного клімату в Україні» та Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2018 році»), окремі положення яких можуть призвести до неоднозначного (множинного) трактування прав та обов'язків платників податків або контролюючих органів, обумовлює необхідність застосовувати судами/контролюючими органами презумпцію правомірності рішень платника податків (якщо платник податків апелює до відповідного презумптивного принципу).

2.3. Процедурні особливості оприлюднення рішень місцевих рад про встановлення місцевих податків та зборів

Тепер залишається надати відповідь на ключове запитання: «Чи можна вважати такими, що набрали чинності і є офіційно оприлюдненими рішення органів місцевого самоврядування з питань встановлення місцевих податків та зборів, якщо такі рішення були розміщені тільки на офіційному вебсайті відповідної ради і не були опубліковані у друкованих засобах масової інформації як цього вимагає Закон України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності»?

Як уже зазначалося, рішення органів місцевого самоврядування з питань встановлення місцевих податків та зборів за своєю правовою природою не є регуляторними актами. Відповідно, на такі рішення органів місцевого самоврядування не поширюють свою дію процедури оприлюднення регуляторних актів, що визначаються Законом України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності».

У подальшому розглянемо процедури, які стосуються офіційного оприлюднення рішення органів місцевого самоврядування з питань встановлення місцевих податків та зборів. Відповідно до положень пп. 12.3.4 п. 12.3 ст. 12 ПК України рішення про встановлення місцевих податків та зборів офіційно оприлюднюється відповідним органом місцевого самоврядування до 25 липня року, що передує бюджетному періоду, в якому планується застосування встановлюваних місцевих податків та/або зборів або змін (плановий період). При цьому в податковому законодавстві не визначається спосіб, у який повинно здійснюватися офіційне оприлюднення рішень органів місцевого самоврядування з питань встановлення місцевих податків та зборів. Таким чином, потрібно звертатися до загальних положень про офіційне оприлюднення рішень органів місцевого самоврядування.

Для послідовної відповіді на поставлені питання потрібно проаналізувати приписи: 1) Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»; 2) Закону України «Про доступ до публічної інформації». Так, згідно з ч. 5 та ч. 11 ст. 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» акти органів та посадо-

вих осіб місцевого самоврядування нормативно-правового характеру набирають чинності з дня їх офіційного оприлюднення, якщо органом чи посадовою особою не встановлено пізніший строк введення цих актів у дію. Акти органів та посадових осіб місцевого самоврядування підлягають обов'язковому оприлюдненню та наданню за запитом відповідно до Закону України «Про доступ до публічної інформації». Проекти актів органів місцевого самоврядування оприлюднюються в порядку, передбаченому Законом України «Про доступ до публічної інформації», крім випадків виникнення надзвичайних ситуацій та інших невідкладних випадків, передбачених законом, коли такі проекти актів оприлюднюються негайно після їх підготовки.

Відповідно до приписів п. 2 ч. 1 ст. 15 Закону України «Про доступ до публічної інформації» [11] розпорядники інформації зобов'язані оприлюднювати, зокрема, нормативно-правові акти, акти індивідуальної дії (крім внутрішньоорганізаційних), прийняті розпорядником, проекти рішень, що підлягають обговоренню, інформацію про нормативно-правові засади діяльності. Згідно з ч. 2 ст. 15 Закону України «Про доступ до публічної інформації» інформація, передбачена частиною першою цієї статті, підлягає обов'язковому оприлюдненню невідкладно, але не пізніше п'яти робочих днів з дня затвердження документа. У разі наявності у розпорядника інформації офіційного вебсайту така інформація оприлюднюється на вебсайті з зазначенням дати оприлюднення документа і дати оновлення інформації.

Тобто для рішень органів місцевого самоврядування, які не є регуляторними актами, передбачений загальний порядок їх офіційного оприлюднення. Виходячи із загального порядку оприлюднення таких актів, вони можуть вважатися офіційно оприлюдненими після їх розміщення на вебсайті відповідного органу місцевого самоврядування.

Таким чином, ми повинні резюмувати, що рішення органів місцевого самоврядування з питань встановлення місцевих податків та зборів є такими, що були офіційно оприлюдненими після їх розміщення на офіційному вебсайті відповідної ради, навіть якщо вони не були опубліковані у друкованих засобах масової інформації. Такий підхід обумовлюється тим, що відповідні рішення органів місцевого самоврядування не є регуляторними актами.

ВИСНОВКИ

Отже, потрібно констатувати, що за своєю правовою природою і предметом регулювання рішення органів місцевого самоврядування з питань встановлення місцевих податків та зборів не можуть бути віднесені до нормативно-правових актів регуляторного характеру. В аспекті ж процедурно-установчих особливостей відмічається, що Закон України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» об'єктивно не поширює свою дію на рішення органів місцевого самоврядування з питань встановлення місцевих податків та зборів, в тому числі стосовно процедури розробки, розгляду та прийняття таких

рішень і їх офіційного оприлюднення у друкованих засобах масової інформації. Проте, наявність відповідних ретроактивних Законів України (Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо покращення інвестиційного клімату в Україні» та Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2018 році»), окремі положення яких можуть призвести до неоднозначного (множинного) трактування прав та обов'язків платників податків або контролюючих органів, обумовлює необхідність застосовувати судами/контролюючими органами презумпцію правомірності рішень платника податків (якщо платник податків апелює до відповідного презумптивного принципу). Відповідно, рішення органів місцевого самоврядування з питань встановлення місцевих податків та зборів слід вважати такими, що були офіційно оприлюдненими після їх розміщення на офіційному вебсайті відповідної ради, навіть якщо вони не були опубліковані у друкованих засобах масової інформації. Такий підхід обумовлюється тим, що аналізовані рішення органів місцевого самоврядування не є регуляторними актами. Зазначено, що коли мова йде про матеріальні аспекти обов'язків платників податків, то важливим є забезпечення дотримання процедурних вимог. Невідповідність нормотворчих процедур нівелює правореалізаційну придатність нормативних приписів матеріального характеру. Порушуючи процедурні положення нормотворець, фактично нівелює ефективність функціонування правового механізму конкретного податку чи збору. Встановлено, що принцип законності виступає гарантійним механізмом по забезпеченню дотримання процедурних вимог. Будь-яка процедура має чітку нормативну регламентацію, що в повній мірі стосується і нормотворчих процедур зі встановлення місцевих податків та зборів. Недотримання вимог принципу законності може нівелювати всі проваджувані органами публічної влади дії, а отже, владні суб'єкти у здійснюваній ними діяльності повинні неухильно дотримуватися приписів процедурного регулювання. Таким чином ми повинні чітко усвідомлювати, що матеріально-правові положення перебувають у взаємозалежності з процедурно-правовими вимогами.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

Відповідна наукова стаття має важливе практичне призначення, так як спрямована на розв'язання важливої практично-орієнтованої проблеми: визначення правової природи та особливостей процедурної регламентації актів місцевих рад, якими встановлюються місцеві податки та збори. Встановлено, що рішення місцевих рад про встановлення місцевих податків та зборів не є регуляторними актами, а відповідно на них не поширюються процедурні вимоги спеціального законодавства про регуляторні акти. Уся специфіка процедурного регулювання нормотворчості органів місцевого самоврядування з питань встановлення місцевих податків та зборів визначається виключно положеннями ПК України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Петрова І. П. Нормотворчий процес і стадії нормотворчості в діяльності державної фіскальної служби України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2017. С. 308–315. URL: <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2018/jun/13375/49.pdf> (дата звернення 01.08.2021).
- [2] Мінаєва О. М. Нормотворчі процедури у сфері оподаткування та дотримання принципу законності в процесі їх реалізації. *Вісник Запорізького національного університету*. №4 (I), 2015. С. 125–129. URL: <http://www.law.journalsofznu.zp.ua/archive/visnik-4-2015-1/20.pdf> (дата звернення 01.08.2021).
- [3] Oleksandr A. Lukashiev, Ihor Y Krynytskyi, Serhii V. Broiakov Budgetary Transfer as a Tool for Financing the Health Sector: Theoretical Legal Analysis, *Wiadomości Lekarskie*, Volume LXXIII, Issue 12 Part 2, December 2020: 2855–2859. DOI: 10.36740/WLek202012225 (дата звернення 01.08.2021).
- [4] Bondarenko, I. M., et al. 2019. Peculiarities of Tax Residency of Individuals in Modern Conditions, *Journal of Advanced Research in Law and Economics*, Volume X, Winter 8(46): 2277–2281. DOI: 10.14505/jarle.v10.8(46).06 (дата звернення 01.08.2021).
- [5] Браславський Р. Г. Принцип стабільності та його місце в нормотворчій діяльності у сфері оподаткування. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 11. С. 138–142. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/11/30.pdf> (дата звернення 01.08.2021).
- [6] Про місцеве самоврядування : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР (в ред. від 01.08.2021). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80/ed20210801#Text>
- [7] Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI (в ред. від 01.08.2021). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>
- [8] Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності : Закон України від 11.09.2003 № 1160-IV (в ред. від 01.07.2020). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1160-15#Text>
- [9] Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 04.05.2020 (справа № 809/276/18). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89045492> (дата звернення 01.08.2021).
- [10] Постанова Верховного Суду у складі суддів об'єднаної палати Касаційного адміністративного суду від 02.12.2020 (справа № 357/14346/17). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93245717> (дата звернення 01.08.2021).
- [11] Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI (в ред. від 24.10.2020). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>

REFERENCES

- [1] Petrova, I. P. (2017). Rule-making process and stages of rule-making in the activity of the State Fiscal Service of Ukraine. *Bulletin of the National University «Lviv Polytechnic»*, 308–315. Retrived from <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2018/jun/13375/49.pdf>.
- [2] Minaeva, O. M. (2015). Normative procedures in the field of taxation and compliance with the principle of legality in the process of their implementation. *Bulletin of Zaporizhia National University*, 125–129. Retrived from <http://www.law.journalsofznu.zp.ua/archive/visnik-4-2015-1/20.pdf>.
- [3] Oleksandr A. Lukashiev, Ihor Y Krynytskyi, Serhii V. Broiakov Budgetary Transfer as a Tool for Financing the Health Sector: Theoretical Legal Analysis, *Wiadomości Lekarskie*,

Volume LXXIII, Issue 12 Part 2, December 2020: 2855–2859. DOI: 10.36740/WLek202012225.

- [4] Bondarenko, I. M., et al. 2019. Peculiarities of Tax Residency of Individuals in Modern Conditions, *Journal of Advanced Research in Law and Economics*, Volume X, Winter 8(46): 2277–2281. DOI: 10.14505/jarle.v10.8(46).06.
- [5] Braslavsky, R., (2017). The principle of stability and its place in rule-making activities in the field of taxation. *Entrepreneurship, economy and law Journal*, 138–142. Retrived from <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/11/30.pdf>.
- [6] About local self-government: Law of Ukraine (1997, May). Retrived from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80/ed20210801#Text>
- [7] Tax Code of Ukraine: Law of Ukraine (2010, December). Retrived from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>
- [8] On the principles of state regulatory policy in the field of economic activity: Law of Ukraine. (2003, September). Retrived from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1160-15#Text>
- [9] Resolution of the Supreme Court in the composition of the panel of judges of the Administrative Court of Cassation (2020, May, case № 809/276/18). Retrived from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89045492>.
- [10] Resolution of the Supreme Court of Judges of the Joint Chamber of the Administrative Court of Cassation (2020, December, case № 357/14346/17). Retrived from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93245717>.
- [11] About access to public information: Law of Ukraine. (2011, January). Retrived from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>

Микола Петрович Кучерявенко

Доктор юридичних наук, професор
Академік Національної академії правових наук України
Національна академія правових наук України
61024, вул. Пушкінська, 70, Харків, Україна

Перший проректор
Професор кафедри фінансового права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Пушкінська, 77, Харків, Україна

Євген Михайлович Смичок

Кандидат юридичних наук
Асистент кафедри фінансового права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Пушкінська, 77, Харків, Україна

Сергій Вікторович Брояков

Доктор філософії
Асистент кафедри фінансового права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Пушкінська, 77, Харків, Україна

Mykola P. Kucheryavenko

Doctor of Law, Professor
Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
61024, 70 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

First vice-rector,
Professor of the Department of Financial Law
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Eugene M. Smychok

Candidate of legal science
Assistant of the Department of Financial Law
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Serhii V. Broiakov

PhD in Law
Assistant of the Department of Financial Law
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Кучерявенко М. П., Смичок Є. М., Брояков С. В. Правова природа рішень місцевих рад з питань встановлення місцевих податків та зборів: проблема віднесення до регуляторних актів. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29. № 2. С. 178–193.

Suggested Citation: Kucheryavenko, M. P., Smychok, E. M. & Broiakov, S. V. (2022). Legal nature of decisions of local councils on establishment of local taxes and fees: the problem of assignment to regulatory acts. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 29(2), 178–193.

Стаття надійшла / Submitted: 12.05.2022
Доопрацьовано / Revised: 20.06.2022
Схвалено до друку / Accepted: 05.07.2022

Олександр Маркович Бандурка

*Національна академія правових наук України
Харків, Україна*

*Кафедра теорії та історії держави і права
Харківський національний університет внутрішніх справ
м. Харків, Україна*

Станіслав Валерійович Васильєв

*Кафедра історії та суспільно-економічних дисциплін
Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради
м. Харків, Україна*

Віктор Вікторович Лазарєв

*Кафедра теорії та історії держави і права
Харківський національний університет внутрішніх справ
м. Харків, Україна*

ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА, ЯКЕ РЕГУЛЮЄ СТВОРЕННЯ ІННОВАЦІЙНИХ ЛІКАРСЬКИХ ЗАСОБІВ

Анотація. *Актуальність статті обумовлена підвищенням конкурентоздатності фармацевтичної галузі української економіки внаслідок створення інноваційних лікарських засобів. Метою статті була розробка пропозицій щодо внесення змін в українське законодавство, яке регулює створення інноваційних лікарських засобів, у зв'язку із правовою інтеграцією українського та європейського права. Для дослідження обраної проблематики були використані такі спеціально-юридичні методи, як системний, теоретико-юридичний, формально-догматичний, порівняльно-правовий методи пізнання, а також метод державно-правового моделювання. Правова інтеграція українського та європейського законодавства у сфері обігу лікарських засобів є однією з умов реалізації європейського вибору в розвитку України. В статті проаналізовано законодавчі та підзаконні акти України, директиви і постанови Європейського парламенту та Ради ЄС, які регулюють обіг лікарських засобів. З'ясовано позиції українських та європейських науковців відносно правового регулювання створення інноваційних лікарських засобів та правової інтеграції норм українського та європейського права. Здійснено порівняння норм українського та європейського законодавства, яке визначає терміни «інноваційний», «референтний», «генеричний» та «високотехнологічний» лікарський засіб. Охарактеризовані повноваження Європейського агентства з лікарських засобів щодо надання консультацій розробникам лікарських засобів. Визначені програми Європейського Союзу з підтримки*

інновацій, якими можуть скористатися розробники лікарських засобів з України. Сформульовано пропозиції щодо внесення змін до Закону України «Про лікарські засоби». Запропоновано нормативно закріпити термін «інноваційний (оригінальний або референтний) лікарський засіб». Аргументовано необхідність визначити завдання органу реєстрації лікарських засобів з надання наукових консультацій розробникам лікарських засобів. Пропонується встановити обов'язок органів влади сприяти науковим установам та виробничим фармацевтичним підприємствам, які створюють інноваційні лікарські засоби, у доступі до європейських програм підтримки інноваційних досліджень.

Ключові слова: лікарський засіб, інновації, імплементація, адаптація, європейське законодавство.

Oleksandr M. Bandurka

*National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine*

*Department of Theory and History of State and Law of
Kharkiv National University of Internal Affairs
Kharkiv, Ukraine*

Stanislav V. Vasiliev

*Department of History and socio-economic disciplines of
Municipal establishment «Kharkiv Humanitarian-Pedagogical
academy» of the Kharkiv regional council
Kharkiv, Ukraine*

Viktor V. Lazariiev

*Department of Theory and History of State and Law of
Kharkiv National University of Internal Affairs
Kharkiv, Ukraine*

LEGAL ENFORCEMENT OF THE EUROPEAN UNION LEGISLATION IMPLEMENTATION ON THE CREATION OF INNOVATIVE MEDICINES

Abstract. *The article's relevance is due to the increasing competitiveness of the pharmaceutical industry of the Ukrainian economy by the creation of innovative medicines. The purpose of the article is to develop proposals for amendments to the Ukrainian legislation governing the creation of innovative medicines in connection with the legal integration of Ukrainian and European law. Such special legal methods as systemic, theoretical-legal, formal-dogmatic methods, comparative-legal methods of cognition as well as the method of state-legal modeling were used to study the selected issues. The processes of European integration require the adaptation of Ukrainian legislation in medicines circulation to the norms of European law. The purpose of the article is to identify proposals for amendments to the Ukrainian legislation governing the*

creation of innovative medicines connected with the implementation of European law. Legislation and bylaws of Ukraine, directives, and resolutions of the European Parliament and the Council of the EU regulating the medicines circulation have been studied. The positions of Ukrainian and European scientists on the legal regulation of the creation of innovative medicines and the implementation of European law to Ukrainian legislation are clarified. The Ukrainian and the European legislation norms which define the terms innovative, reference, generic, and high-tech medicines have been compared. The powers of the European Medicines Agency to provide advice to developers of medicines have been established. The European Union's innovation support programs have been identified, which can be used by medicines developers from Ukraine. Amendments proposals to the Law of Ukraine «On Medicinal Products» have been formulated. It is necessary to establish the term innovative (original or reference) medicinal product. It is necessary to define the tasks of the medicinal products registration body to provide scientific advice to developers of medicinal products. It is proposed to establish the obligation of the authorities to assist research institutions and manufacturing pharmaceutical companies that create innovative medicines in accessing European programs to support innovative research.

Keywords: *medicines, innovations, implementation, adaptation, European legislation.*

ВСТУП

Процес європейської інтеграції України включає правову інтеграцію норм українського та європейського законодавства. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами від 27 червня 2014 року передбачає наближення українського законодавства до норм європейського права. Правова інтеграція українського та європейського законодавства охоплює також і сферу обігу лікарських засобів. Окремим інститутом фармацевтичного права є розробка інноваційних лікарських засобів. Створення вітчизняних інноваційних ліків суттєво підвищує конкурентоздатність фармацевтичної галузі української економіки. Правова інтеграція українського та європейського законодавства, яке регулює створення лікарських засобів, повинна суттєво покращити доступ українських лікарських засобів до ринку держав-учасниць Європейського Союзу.

Поняття інноваційного, референтного та генеричного лікарського засобу мають різне визначення в українському та європейському законодавстві. Спільне розуміння схожих понять може стати запорукою для інтеграції української науки до європейського дослідницького простору.

Участь українських науковців, які створюють інноваційні лікарські засоби, у європейських програмах з підтримки наукових досліджень може сприяти розвитку української фармацевтичної науки. Отже, належне правове регулювання способів надання державної допомоги для перемоги у конкурсах щодо участі у відповідних програмах, має важливе значення для підтримки нових розробок лікарських засобів.

Необхідно дослідити функції європейських органів влади з підтримки наукових досліджень у сфері створення інноваційних лікарських засобів. Адже відповідні норми європейського права, які встановлюють повноваження органів влади

у сфері підтримки створення нових лікарських засобів. можуть бути імплементавані до українського законодавства. Саме тому вивчення обраної проблематики відзначається своєю актуальністю.

Українські вчені раніше вже розглядали проблеми правової інтеграції українського та європейського законодавства, інноваційної діяльності у сфері фармацевтичного виробництва, імплементації європейського законодавства, яке регулює обіг лікарських засобів. Зокрема, А. В. Хірсін вивчав концептуальний зміст правової інтеграції [1, с. 52–57]. Проблеми правової інтеграції національних правових систем досліджувала М. Г. Хаустова [2, с. 192–203]. Окрім того, Л. Г. Удовика та О. О. Ганзенко вивчали правові засоби правотворчості в контексті інтеграції України в ЄС [3, с. 201–205]. Проблеми адаптації українських нормативно-правових актів до законодавства ЄС присвячена наукова праця С. М. Стременовського [4, с. 37–41]. Водночас, у названих дослідженнях не приділено уваги правовій інтеграції українського та європейського законодавства, яке регулює обіг лікарських засобів.

Проблеми інноваційної діяльності у сфері обігу лікарських засобів відображені у працях деяких українських дослідників. Наприклад, А. В. Останіна вивчала правове забезпечення інноваційної діяльності у фармацевтичній сфері [5, с. 92–95]. Дана праця є корисною для розуміння правового регулювання інноваційної діяльності на фармацевтичному ринку України. Водночас, проблеми правової інтеграції українського та європейського законодавства залишилися поза увагою автора. Варто згадати працю С. В. Глібка та О. В. Розгон, які досліджували правове забезпечення національної інноваційної системи. Дослідники надали загальну характеристику національній інноваційній системі окремою частиною якої є створення інноваційних лікарських засобів [6]. Варто відзначити, що проблеми інновацій у сфері обігу лікарських засобів лише іноді висвітлюються українськими науковцями у галузі права.

Проблеми правового забезпечення імплементації законодавства ЄС щодо обігу лікарських засобів були предметом досліджень В. М. Пашкова [7, с. 55–62]. Адміністративно-правові тенденції розвитку медичних технологій у сфері обігу лікарських засобів у світлі євроінтеграційних процесів досліджував О. Г. Стрельченко [8, с. 186–188]. Разом із тим, у працях вказаних науковців не висвітлено специфіки правової інтеграції тих норм українського та європейського права, які регулюють створення інноваційних лікарських засобів.

Особливості правового регулювання обігу лікарських засобів у країнах-учасниках Європейського Союзу досліджені у працях як українських, так і європейських науковців. Зокрема, О. В. Пасечник вивчала правове забезпечення фармацевтичної політики Європейського Союзу [9, с. 183–186]. У праці Руслана та Світлани Фід, Ірини Алексеєнко та Марини Кобець було висвітлено особливості правового регулювання фармацевтичного ринку Європейського Союзу [10, с. 1–8]. Специфіка розвитку фармацевтичного ринку України в умовах євроінтеграції

відображена у праці Н. В. Кулак, О. А. Шевченко та Т. О. Шевченко [11, с. 63–66]. Роза Гонзалес, Константін Зегас та Іванна Сілва розглянули питання розробки лікарських засобів некомерційними та академічними установами країн-учасниць Європейського Союзу [12, с. 245–246]. Девід Халл і Мішель Кленсі досліджували проблеми застосування законодавства ЄС про захист конкуренції у фармацевтичному секторі економіки [13, с. 646–659]. Праці наведених вище дослідників дозволяють ознайомитися із поглядами європейських науковців на проблеми правового регулювання обігу лікарських засобів у Європейському Союзі.

Аналіз законодавчих та підзаконних актів України, нормативно-правових актів Європейського Союзу, окремих праць українських та європейських дослідників дозволив авторам зробити відповідні висновки у даному дослідженні.

Об'єктом статті є правовідносини, які виникають у сфері обігу лікарських засобів.

Предметом наукового дослідження є правова інтеграція українського та європейського законодавства, яке регулює створення інноваційних лікарських засобів.

Метою статті є розроблення пропозицій щодо внесення змін в українське законодавство, яке регулює створення інноваційних лікарських засобів, у зв'язку із правовою інтеграцією українського та європейського права.

1. МАТЕРІАЛИ І МЕТОДИ

Теоретичну основу наукового дослідження складають праці українських та європейських науковців, законодавчі акти України та Європейського Союзу, які регулюють створення лікарських засобів. Методологічною основою дослідження стали загальнонаукові та спеціально-юридичні методи пізнання. Серед загальнонаукових методів варто назвати метод філософської діалектики, який розкривається за допомогою методів аналізу і синтезу, сходження від простого до складного, від абстрактного до конкретного, моделювання, абстрагування, ідеалізації та формалізації.

Зокрема, метод аналізу і синтезу дозволив розглянути окремі норми українського та європейського фармацевтичного законодавства. За допомогою цього методу були висловлені пропозиції щодо внесення змін до норм українського фармацевтичного законодавства, яке регулює обіг лікарських засобів, з метою приведення таких норм у відповідність до положень європейського права. Метод сходження від простого до складного допоміг під час вивчення окремих норм українського та європейського фармацевтичного законодавства.

Спеціально-юридичні методи, використані у дослідженні, об'єднують системний, теоретико-юридичний, формально-догматичний, порівняльно-правовий методи пізнання, а також метод державно-правового моделювання. Зокрема, системний метод дозволив дослідити систему фармацевтичного законодавства України та Європейського Союзу, яке регулює обіг лікарських засобів. Серед норм

законів та підзаконних актів України, директив і постанов Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу були визначені самі ті норми, які регулюють створення інноваційних лікарських засобів.

Теоретико-юридичний метод використаний для з'ясування основних понять українського та європейського права у сфері створення лікарських засобів. Зокрема, таких термінів, як «інноваційний», «референтний», «генеричний» та «високотехнологічний» лікарські засоби. Сутність вказаних понять та їх відмінності необхідно було розглянути для формулювання певних висновків у дослідженні.

Норми окремих інститутів фармацевтичного права досліджені за допомогою формально-догматичного методу. Зокрема, було вивчено правове регулювання створення лікарських засобів. Також з'ясовані завдання Європейського агентства з лікарських засобів у галузі розробки та видачі торгової ліцензії на реалізацію лікарських засобів. Охарактеризовані повноваження Міністерства охорони здоров'я України у галузі реєстрації лікарських засобів, як уповноваженого органу державної влади, який регулює створення інноваційних лікарських засобів.

Порівняльно-правовий метод дозволив порівняти норми українського та європейського права, які регулюють створення інноваційних лікарських засобів. Зокрема, порівнювалися норми Закону України «Про лікарські засоби», українських фармацевтичних підзаконних актів, законопроектів із нормами Директиви № 2001/83/ЄС Європейського парламенту та Ради ЄС «Про звіт законів Співтовариства стосовно лікарських засобів для людини» від 6 листопада 2001 року та Постанови № 726/2004 Європейського парламенту і Ради ЄС «Про встановлення процедур Спільноти для отримання торгової ліцензії та нагляду за обігом лікарських засобів, призначених для людей і застосування у ветеринарії, а також створення Європейського агентства з лікарських засобів» від 31 березня 2004 року. Здійснення такого порівняння дозволило визначити спільні риси та відмінності у розумінні інноваційних лікарських засобів, процесу їх створення та реєстрації.

Окрім того, метод державно-правового моделювання використовувався для того, щоб сформулювати пропозиції щодо внесення змін до Закону України «Про лікарські засоби». Дані пропозиції стосуються закріплення терміну «інноваційний (оригінальний або референтний) лікарський засіб», визначення завдань органу реєстрації лікарських засобів, встановлення обов'язку органів влади сприяти розробникам лікарських засобів у доступі до європейських програм підтримки інноваційних досліджень.

Отже, під час дослідження обраної проблематики застосовувалися загальні та спеціально-юридичні методи пізнання. Наведені вище методи дослідження дозволили не тільки проаналізувати українські та європейські нормативно-правові акти, які регулюють створення інноваційних лікарських засобів, але й сформулювати пропозиції щодо внесення змін до Закону України «Про лікарські засоби» відповідно до норм європейського права.

2. РЕЗУЛЬТАТИ І ОБГОВОРЕННЯ

Сутність і зміст правової інтеграції раніше намагались визначити окремі науковці у галузі теорії права. А. В. Хірсін називав три напрями правової інтеграції. Перший полягає в «універсалізації» змісту правових норм та інститутів національної правової системи із правовими стандартами найбільш розвиненої в соціально-економічному плані держави. Другий напрям передбачає спільне створення єдиного права декількома державами в процесі взаємодії національних правових систем. Водночас, третій різновид правової інтеграції відрізняється гармонізацією правових норм декількох національних правових систем на основі створення модельних нормативно-правових актів [1, с. 54]. Отже, на думку цього дослідника, можуть відбуватися три різновиди правової інтеграції. Відзначимо, що обрання певного виду правової інтеграції залежить від особливостей міжнародних відносин.

Досліджуючи проблеми взаємодії національних і міждержавних правових систем, М. Г. Хаустова відзначає, що правова інтеграція передбачає входження національних правових систем до міждержавної правової системи та остаточну адаптацію національного права у межах єдиного міжнаціонального правового простору. Уніфікація та гармонізація законодавства є методами правової інтеграції [2, с. 199]. Отже, дослідниця визначає лише один напрям правової інтеграції – адаптацію норм національного права до міждержавної правової системи. Дане твердження відповідає другому напрямку правової інтеграції, визначеному у працях А. В. Хрісіна.

Вивчаючи проблеми правової інтеграції українського та європейського законодавства, Л. Г. Удовика та О. О. Ганзенко вважають, що гармонізація норм права повинна включати правові засоби адаптації національного законодавства до права ЄС, правові засоби гармонізації національної юридичної практики із юридичною практикою ЄС та правові засоби імплементації міжнародних та європейських угод у національне законодавство та юридичну практику. Усі перелічені правові засоби повинні базуватися на ратифікованих Україною угодах з ЄС, у тому числі Угоді про асоціацію між Україною та ЄС [3, с. 204].

Нормативно-правові акти України та Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом (далі – Угода про асоціацію) передбачають імплементацію законодавства Європейського Союзу, яке регулює створення інноваційних лікарських засобів. Законодавство не використовує термін «правова інтеграція» для позначення процесу внесення змін до українського законодавства з урахуванням норм європейського права. Застосовуються поняття «гармонізація», «адаптація», «наближення» та «імплементація». Відповідно до ст. 474 Угоди про асоціацію закріплено обов'язок України здійснювати поступове наближення свого законодавства до права ЄС [14]. Дана норма безпосередньо стосується українського законодавства, яке регулює обіг лікарських засобів.

Згідно із ч. 3 ст. 222 Угоди про асоціацію, Україна зобов'язується привести своє законодавство стосовно захисту даних про лікарські засоби у відповідність

із законодавством ЄС в дату, яку визначить Комітет з питань торгівлі. Вказана норма стосується виключно законодавства, яке регулює захист даних про лікарські засоби. Таким чином, українське законодавство, яке регулює створення, виробництво і реалізацію лікарських засобів, повинно бути гармонізоване із нормами права Європейського Союзу.

Право Європейського Союзу є прикладом міждержавної правової системи. Норми європейського права визначені державами-засновниками ЄС задовго до того, як було підписано Угоду про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Змінити норми європейського права Україна не має можливості. Водночас, варто пам'ятати, що приведення норм українського національного права у відповідність до міждержавної правової системи Європейського Союзу не може бути єдиним шляхом правової інтеграції українського і європейського законодавства. Існують різні теоретичні моделі правової інтеграції. Нагадаємо, що на думку М. Г. Хаустової, адаптація законодавства є лише одним із методів правової інтеграції [2, с. 198]. При цьому у ст. 474 Угоди про асоціацію закріплено обов'язок України здійснювати лише «поступове наближення» свого законодавства до права ЄС. За переконанням авторів, наближення українського законодавства до норм європейського права не означає сліпого копіювання норм європейських законодавчих актів. Правова інтеграція українського та європейського фармацевтичного законодавства повинна здійснюватися шляхом закріплення в українському праві найбільш значних досягнень європейської правотворчості.

Завдання з гармонізації українського фармацевтичного законодавства із правовими актами Європейського Союзу задекларовані в декількох нормативно-правових актах України. Зокрема, Концепція розвитку фармацевтичного сектору галузі охорони здоров'я України на 2011–2020 роки встановлює одне з пріоритетних програмних завдань у сфері забезпечення якості лікарських засобів – приведення у відповідність з директивами ЄС нормативно-правових актів щодо державної реєстрації лікарських засобів. Окрім того, Концепція визначає, що одним із основних завдань для забезпечення безпеки лікарських засобів є гармонізація нормативної бази з питань регулювання, створення, виробництва, якості, реалізації лікарських засобів відповідно до нормативної бази ЄС [15]. Таким чином, ще до підписання Угоди про асоціацію Міністерство охорони здоров'я України визначило одним із пріоритетів розвитку фармацевтичного сектору економіки України гармонізацію українського законодавства, яке регулює обіг лікарських засобів, із нормами законодавства Європейського Союзу.

Конкретні заходи з інтеграції українського законодавства до правової системи Європейського Союзу передбачені у Плані заходів з виконання Угоди про асоціацію, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 25 жовтня 2017 р. № 1106 (далі – План заходів з євроінтеграції). Також у п. 1388 Плану заходів з виконання Угоди про асоціацію одним із заходів на шляху до євроінтеграції визначено формування дорожньої карти адаптації законодавства України до

права ЄС у сфері реєстрації та обігу лікарських засобів [16]. Отже, на виконання вказаного Плану заходів, українське законодавство, яке регулює створення інноваційних лікарських засобів, повинно бути приведено у відповідність до чинного законодавства Європейського Союзу.

Європейське законодавство об'єднує значний обсяг нормативно-правових актів. Руслан та Світлана Філ, Ірина Алексеєнко та Марина Кобець відзначають потрібну природу правового регулювання ринку лікарських засобів у Європейському Союзі. По-перше, це установчі документи ЄС, які є основою європейського права. По-друге, нормативно-правові акти органів управління ЄС, які регулюють обіг лікарських засобів у державах Європейського Союзу. По-третє, національне законодавство країн – учасниць ЄС, яке регулює ринок лікарських засобів окремої держави [10, с. 7]. Відзначимо, що імплементації до українського законодавства підлягають саме ті норми директив і постанов органів управління Європейського Союзу, які регулюють створення лікарських засобів.

С. М. Стременовський наголошує на тому, що законодавство ЄС складається не тільки з актів первинного законодавства, до яких належать договори про заснування Європейського Союзу. Європейське законодавство включає також акти вторинного законодавства: директиви, постанови, регламенти, рішення, рекомендації, спільні стратегії і т. ін. [4, с. 39]. Зауважимо, що серед документів вторинного законодавства Європейського Союзу, які регулюють створення інноваційних лікарських засобів, необхідно назвати Директиву № 2001/83/ЄС Європейського парламенту та Ради ЄС «Про звід законів Співтовариства стосовно лікарських засобів для людини» від 6 листопада 2001 року та Постанову № 726/2004 Європейського парламенту і Ради ЄС «Про встановлення процедур Спільноти для отримання торгової ліцензії та нагляду за обігом лікарських засобів, призначених для людей і застосування у ветеринарії, а також створення Європейського агентства з лікарських засобів» від 31 березня 2004 року.

Створення інноваційних лікарських засобів фармацевтичними підприємствами є одним із елементів національної інноваційної системи. С. В. Глібко та О. В. Розгон стверджують, що у дослідженнях європейських науковців національну інноваційну систему розуміють у двох значеннях. По-перше, як систему інституцій, що створюють, реалізують, використовують інновації або сприяють такій діяльності. По-друге, як системи відносин, в процесі реалізації яких відбувається створення, реалізація, використання інновацій [6, с. 14]. Саме у межах національної інноваційної системи відбуваються дослідження зі створення інноваційних лікарських засобів.

На сьогодні, обіг лікарських засобів в Україні врегульовано Основами законодавства про охорону здоров'я України, Законом України «Про лікарські засоби», Ліцензійними умовами провадження господарської діяльності з виробництва лікарських засобів, оптової та роздрібною торгівлі лікарськими засобами, імпорту лікарських засобів (крім активних фармацевтичних інгредієнтів), підзаконними

нормативно-правовими актами Кабінету Міністрів України та Міністерства охорони здоров'я України.

У попередні роки відбувались спроби внести зміни до українського законодавства з питань обігу лікарських засобів, які б відповідали вимогам європейського законодавства. Під час роботи Верховної Ради України VIII скликання народними депутатами були запропоновані наступні законопроекти, які передбачали адаптацію українського законодавства з питань обігу лікарських засобів до норм Європейського Союзу: а) проект Закону України «Про лікарські засоби» №2162; б) проект Закону України «Про особливості імплементації окремих положень законодавства Європейського Союзу щодо обігу лікарських засобів» №4465.

Обидва законопроекти містили поняття «оригінального (інноваційного) лікарського засобу». Згідно із пояснювальними записками необхідність їх прийняття була обумовлена імплементацією норм законодавства ЄС щодо обігу лікарських засобів. Обидва законопроекти були відкликані 29 серпня 2019 року для доопрацювання.

Варто наголосити на необхідності уніфікації термінології з питань обігу лікарських засобів, яка використовується в нормативно-правових актах України та Європейського Союзу. В. М. Пашков стверджує, що необхідно усунути термінологічні суперечності у законодавстві України та адаптувати термінологію сфери обігу лікарських засобів до актів законодавства ЄС. Гармонізація законодавства України з актами вторинного права ЄС, крім іншого, покликана закріпити на рівні закону широкий перелік термінів з метою їх уніфікації у національному законодавстві [7, с. 61]. О. В. Пасечник вважає необхідним чинником гармонізації та уніфікації європейського та українського законодавства у сфері лікарських засобів закріплення єдиної номенклатури понять і категорій [9, с. 185]. Отже, першочерговим напрямом правової інтеграції українського та європейського законодавства, яке регулює створення інноваційних лікарських засобів, є уніфікація змісту терміну «інноваційний лікарський засіб».

На даний час поняття «інноваційний лікарський засіб» не закріплено ні в Законі України «Про лікарські засоби», ні в Основах законодавства про охорону здоров'я України. Водночас, визначення даного терміну міститься у Порядку проведення експертизи реєстраційних матеріалів на лікарські засоби, що подаються на державну реєстрацію (перереєстрацію), а також експертизи матеріалів про внесення змін до реєстраційних матеріалів протягом дії реєстраційного посвідчення (далі – Порядок №426). Також даний Порядок №426 містить визначення «референтного», «генеричного» та «високотехнологічного» лікарського засобу.

Обіг лікарських засобів у Європейському Союзі регулюється декількома правовими регламентами та директивами. Одним з основних законодавчих актів є Директива №2001/83/ЄС Європейського парламенту та Ради ЄС «Про звіт законів Співтовариства стосовно лікарських засобів для людини» від 6 листопада

2001 року. Директива № 2001/83/ЄС містить визначення «високотехнологічного», «референтного», «генеричного» та інших різновидів лікарських засобів. Але вона не передбачає визначення інноваційних ліків.

Водночас, зміст термінів «високотехнологічні» та «генеричні» лікарські засоби, передбачених у Порядку № 426 та Директиві № 2001/83/ЄС, цілком співпадає. Н. В. Кулак, О. А. Шевченко та Т. О. Шевченко зазначають, що окремі норми європейського законодавства були запроваджені в Україні на рівні підзаконних нормативно-правових актів. Разом із тим, імплементація законодавства ЄС, яке регулює створення лікарських засобів, потребує внесення змін до Закону України «Про лікарські засоби» [11, с. 65]. Внести зміни до підзаконних актів значно легше, ніж до законів України. Закон України «Про лікарські засоби» необхідно доповнити додатковими нормами у зв'язку із правовою інтеграцією українського та європейського права.

Для розуміння відмінностей термінології у сфері створення лікарських засобів, яка використовується в українському та європейському законодавстві, необхідно проаналізувати визначення «інноваційного», «генеричного» та «референтного» лікарських засобів за українським та європейським законодавством. Згідно із пп. 36 і пп. 52 п. 1 розділу II Порядку «Визначення термінів» оригінальний (інноваційний) лікарський засіб – це лікарський засіб, що був уперше у світі зареєстрований на основі повного комплексу документів щодо його якості, безпеки та ефективності (повної реєстраційної інформації). Водночас, референтний лікарський засіб – це лікарський засіб, з яким порівнюється досліджуваний лікарський засіб і який є, насамперед, оригінальним (інноваційним) лікарським засобом з доведеними ефективністю, безпекою та якістю [17]. Отже, ключовою характеристикою інноваційного лікарського засобу є здійснення його державної реєстрації вперше у світі. У визначенні референтного лікарського засобу, який вже є інноваційним, основною ознакою є факт його порівняння з іншим, генеричним, лікарським засобом.

Визначення генеричного та референтного лікарського засобу, закріплені у європейському законодавстві, відрізняються від змісту подібних визначень, передбачених в українському праві. Водночас, відповідно до ч. 2 ст. 10 Директиви № 2001/83/ЄС референтним лікарським засобом є той засіб, який ліцензований за ст. 6 та у відповідності до ст. 8 даної Директиви. Необхідно пояснити, що у ст. 6 і ст. 8 Директиви № 2001/83/ЄС встановлені загальні вимоги для отримання торговельної ліцензії на розміщення лікарського засобу на ринку. При цьому відповідно до ч. 1 ст. 8 Директиви № 2001/83/ЄС встановлена спрощена процедура для отримання торговельної ліцензії для розміщення на ринку генеричного лікарського засобу. Згідно із ч. 2 ст. 10 Директиви № 2001/83/ЄС властивості генеричного лікарського засобу порівнюються із референтним лікарським засобом [18].

Отже, основною ознакою референтного лікарського засобу за законодавством ЄС є отримання торговельної ліцензії на його реалізацію за повною процедурою.

Варто зазначити, що європейська процедура отримання торговельної ліцензії для розміщення лікарського засобу на ринку цілком відповідає українській державній реєстрації лікарського засобу. В українських підзаконних актах значення терміну «інноваційний лікарський засіб» пов'язане із його державною реєстрацією вперше у світі. Таким чином, сутність європейського терміну «референтний лікарський засіб» відповідає українському терміну «інноваційний (оригінальний) лікарський засіб».

Українське визначення «референтного лікарського засобу», закріплене у пп. 52 п. 1 розділу II «Визначення термінів» Порядку №426, вказує на порівняння певного інноваційного лікарського засобу із генеричним. А європейське визначення «референтного» лікарського засобу, вказує на отримання торговельної ліцензії для розміщення його на ринку. Отже, українське та європейське визначення «референтного» лікарського засобу не відповідають одне одному.

У п. 22 ч. 1 ст. 1 проекту Закону України «Про особливості імплементації окремих положень законодавства Європейського Союзу щодо обігу лікарських засобів» №4465 містилося наступне визначення: «оригінальний (інноваційний) лікарський засіб – лікарський засіб, на який була вперше у світі видана торгова ліцензія на основі повного досьє щодо його ефективності, безпеки та якості» [19]. Дане визначення сформульоване з урахуванням європейської процедури видачі торговельної ліцензії на розміщення лікарського засобу. Зміст цього терміну цілком відповідає визначенню «референтного лікарського засобу», закріпленого у ч. 2 ст. 10 Директиви №2001/83/ЄС.

Також у п. 33 ч. 1 ст. 1 проекту Закону України №4465 закріплено визначення референтного лікарського засобу як лікарського засобу, з яким має порівнюватися генеричний лікарський засіб і який є оригінальним (інноваційним) лікарським засобом з доведеною ефективністю, безпекою та якістю. Дане визначення також не відповідає сутності терміну «референтний лікарський засіб», передбаченого у ч. 2 ст. 10 Директиви №2001/83/ЄС.

Отже, європейське законодавство не містить визначення «інноваційний лікарський засіб». Воно використовує терміни «генеричний» та «референтний» лікарські засоби. Спроби закріпити в українському законодавстві поняття «референтний» лікарський засіб призводять до того, що його сутність не збігається із визначенням референтного лікарського засобу в європейському законодавстві.

Водночас, в Законі України «Про лікарські засоби» має бути передбачене визначення саме «інноваційного» лікарського засобу. Адже встановлення критеріїв інноваційності дозволяє спрямувати державну підтримку для наукових досліджень зі створення саме нових лікарських засобів. Подібну думку поділяє і А. В. Останіна, яка зазначає, що до недоліків інноваційної діяльності у фармацевтичній сфері можна віднести недосконалість державної законодавчої бази щодо визначення оригінальності лікарського засобу та впровадження таких препаратів у лікувальний процес замість генеричних, непатентованих ліків [5, с. 94]. Отже, за-

кріплення інноваційності лікарських засобів в українському законодавстві є важливою передумовою для надання державної підтримки науковим дослідженням зі створення таких препаратів.

Правова інтеграція українського та європейського законодавства не може здійснюватися тільки шляхом приведення норм українського національного права у відповідність до міждержавної правової системи Європейського Союзу. Існують й інші шляхи правової інтеграції, зокрема, шляхом гармонізації українського та європейського законодавства. Наближення норм українського права до вимог європейського законодавства може здійснюватися шляхом урахування найбільш цінних досягнень європейського фармацевтичного законодавства. Отже, в українському законодавстві варто закріпити поняття «інноваційного» лікарського засобу.

О. Г. Стрельченко слушно зазначає, що контролюючі органи різних держав оцінюють інноваційність лікарського засобу з огляду на докази щодо його біологічного або фармакологічного ефекту та співвідношення користь/ризик, отримані в ході передреєстраційних досліджень [8, с. 188]. Тобто незалежно від термінології, що використовується, під час реєстрації лікарського засобу оцінюється його здатність лікувати хвороби.

Таким чином, з метою правової інтеграції термінології українського та європейського законодавства, яке регулює створення інноваційних лікарських засобів, пропонується в проєкті доопрацьованого Закону України «Про імплементацію норм законодавства Європейського Союзу щодо обігу лікарських засобів» закріпити наступні норми:

1. Інноваційний (оригінальний або референтний) лікарський засіб – лікарський засіб, який було вперше у світі зареєстровано на основі повного досьє щодо його ефективності, безпеки та якості, з яким має порівнюватися генеричний лікарський засіб.

Запропоноване визначення поєднує ознаки інноваційного та референтного лікарських засобів, передбачених у Законопроекті №4465 та відповідає сутності референтного лікарського засобу, визначений у ч. 2 ст. 10 Директиви №2001/83/ЄС.

2. Окремого визначення «референтного» лікарського засобу у Законі України «Про лікарські засоби» не передбачати.

3. Терміни «високотехнологічний» та «генеричний» лікарський засоби закріпити не в підзаконному акті, а в Законі України «Про лікарські засоби».

Отже, першим напрямком правової інтеграції українського та європейського законодавства, яке регулює створення інноваційних лікарських засобів, є гармонізація термінології українського та європейського законодавства, яке регулює створення інноваційних лікарських засобів.

Для характеристики наступного напрямку правової інтеграції українського та європейського законодавства, яке регулює створення інноваційних лікарських засобів, необхідно звернути увагу на функції Європейського агентства з лікарських

засобів щодо підтримки наукових досліджень. Правовий статус цього агентства встановлений Постановою № 726/2004 Європейського парламенту і Ради ЄС «Про встановлення процедур Спільноти для отримання торгової ліцензії та нагляду за обігом лікарських засобів, призначених для людей і застосування у ветеринарії, а також створення Європейського агентства з лікарських засобів» від 31 березня 2004 року (далі – Постанова № 726/2004/ЄС).

Відповідно до ст. 3 і ст. 4 Постанови № 726/2004/ЄС Європейське агентство з лікарських засобів здійснює видачу торгових ліцензій для розміщення лікарських засобів на ринку [20]. Українській державній реєстрації лікарського засобу відповідає європейська процедура отримання торгівельної ліцензії для розміщення лікарського засобу на ринку. Згідно із п. 2 Порядку державної реєстрації (пере-реєстрації) лікарських засобів державна реєстрація лікарського засобу здійснюється МОЗ України [21]. Отже, Європейське агентство з лікарських засобів та Міністерство охорони здоров'я України виконують однакову функцію з видачі дозволу для реалізації лікарського засобу.

Варто звернути увагу на окремі повноваження Європейського агентства з лікарських засобів (ЄАЛЗ), передбачені нормами ч. 1 ст. 57 Постанови № 726/2004/ЄС. Відповідно до положень цієї статті встановлені такі повноваження ЄАЛЗ, як:

1. Надання за запитом науково-технічної допомоги з метою покращення співпраці між Співтовариством, державами-членами, міжнародними організаціями та третіми країнами у вирішенні проблем науково-технічного характеру, що стосуються оцінки лікарських засобів.

2. Консультування підприємств щодо різних випробувань та досліджень, необхідних для демонстрації якості, безпеки та ефективності лікарських засобів.

Наведені завдання Агентства сприяють здійсненню досліджень зі створення інноваційних лікарських засобів, оскільки спрямовані на отримання консультацій з науково-технічних питань. Роза Гонзалес, Константін Зегас та Іванна Сілваствертджують, що надання підтримки науковцям та клінічним дослідникам у сфері створення лікарських засобів є пріоритетом для Європейського агентства з лікарських засобів. Нещодавній запуск безкоштовних наукових порад для наукових кіл та некомерційних дослідницьких організацій, що розробляють лікарські засоби, може допомогти узгодити дослідження з нормативними вимогами ще на початку їх проведення та збільшити шанси на успіх [12, с. 245]. Використання подібного досвіду Агентства в Україні може сприяти підвищенню ефективності наукових досліджень зі створення інноваційних лікарських засобів.

Девід Халл і Мішель Кленсі вивчали проблеми застосування законодавства ЄС про захист конкуренції у фармацевтичному секторі економіки. Дослідники відзначали, що надання науково-технічної допомоги і консультацій науковим установам і фармацевтичним підприємствам працівниками Агентства не повинно порушувати принципу вільної конкуренції [13, с. 658]. Отже, проблеми допомоги

фармацевтичним підприємствам з боку загальноєвропейських агентств знайшли відображення у працях європейських науковців.

В доопрацьованому проекті Закону України «Про імплементацію норм законодавства Європейського Союзу щодо обігу лікарських засобів» необхідно передбачити подібні завдання Міністерства охорони здоров'я України або іншого органу влади, який буде уповноважений видавати ліцензії на реалізацію лікарських засобів:

а) надання наукових консультацій розробникам лікарських засобів щодо проведення випробувань лікарського засобу;

б) надання за запитом науково-технічної допомоги з метою покращення співпраці між науковими установами, виробниками лікарських засобів та міжнародними організаціями.

Отже, до українського законодавства, яке регулює створення інноваційних лікарських засобів, необхідно додати ті норми європейського законодавства, які встановлюють повноваження Європейського агентства з лікарських засобів щодо надання науково-технічної допомоги та консультацій розробникам ліків.

Третій напрям правової інтеграції українського та європейського законодавства, яке регулює створення інноваційних лікарських засобів, пов'язаний із участю українських наукових установ і підприємств у європейських програмах підтримки інновацій, оскільки відповідні норми передбачені в Угоді про асоціацію.

Відповідно до ст. 451 Угоди про асоціацію Україні надається можливість брати участь у всіх поточних та майбутніх програмах Союзу, відкритих для України згідно з відповідними положеннями, якими запроваджуються ці програми. Як передбачено у ст. 452 Угоди про асоціацію Сторона ЄС інформує Україну в разі прийняття нових програм ЄС, а також щодо змін в умовах участі у програмах ЄС. Отже, норми Угоди про асоціацію закріплюють можливість участі представників України у певних програмах Європейського Союзу.

Можна навести окремі приклади участі України в європейських інноваційних програмах, які передбачали надання допомоги для розробки інноваційних лікарських засобів. Зокрема, у 2009 році Україна приєдналася до Міжнародної європейської інноваційної науково-технічної програми «EUREKA» [22]. Порядок участі у даній програмі регулюється Ганноверською декларацією принципів, які відносяться до програми EURIKA, ухваленою Міністерською конференцією 06 листопада 1985 року. Згідно із розділом I «Мета» Ганноверської декларації мета EUREKA полягає в тому, щоб підвищити конкурентоздатність галузей промисловості Європи і національних економік на світовому ринку, завдяки більш тісному співробітництву підприємств і науково-дослідних інститутів в області передових технологій, та підсилити базу для довгострокового процвітання і зайнятості [23]. Отже, проекти українських наукових установ або підприємств зі створення інноваційних лікарських засобів можуть розраховувати на підтримку у межах Міжнародної програми «EUREKA».

Іншою міжнародною програмою Європейського союзу з підтримки інновацій є програма Європейського Союзу Горизонт 2020 – Рамкова програма з досліджень та інновацій. Угода між Україною і Європейським Союзом про участь України у програмі Європейського Союзу Горизонт 2020 підписана 20 березня 2015 року і ратифікована 15 липня 2015 року (далі – Угода про Горизонт 2020). Відповідно до ч. 3 ст. 2 Угоди про Горизонт 2020 юридичні особи України беруть участь у діяльності освітніх та інноваційних товариств на тих же умовах, що застосовуються до юридичних осіб держав-членів Європейського Союзу [24]. Таким чином, українські проекти зі створення інноваційних лікарських засобів могли бути представлені у межах програми з підтримки інновацій Горизонт – 2020.

Отже, наступним напрямом правової інтеграції українського та європейського законодавства, яке регулює створення інноваційних лікарських засобів, є закріплення у ч. 5 ст. 5 Закону України «Про лікарські засоби» норми наступного змісту: «Органи влади України сприяють розробникам лікарських засобів у доступі до міжнародних програм підтримки інновацій».

ВИСНОВОК

Правова інтеграція норм чинного Закону України «Про лікарські засоби», які регулюють створення інноваційних лікарських засобів, та європейських законодавчих актів досі не відбулась. Створення інноваційних лікарських засобів регулюється такими нормами європейського законодавства, як Директива № 2001/83/ЄС Європейського парламенту та Ради ЄС «Про звіт законів Співтовариства стосовно лікарських засобів для людини» від 6 листопада 2001 року та Постанова № 726/2004 Європейського парламенту і Ради ЄС «Про встановлення процедур Спільноти для отримання торгової ліцензії та нагляду за обігом лікарських засобів, призначених для людей і застосування у ветеринарії, а також створення Європейського агентства з лікарських засобів» від 31 березня 2004 року. Правова інтеграція норм українського та європейського законодавства, які регулюють створення інноваційних лікарських засобів, може полягати у внесенні наступних змін до українського законодавства:

а) закріпити в Законі України «Про лікарські засоби» термін «інноваційний (оригінальний або референтний) лікарський засіб – лікарський засіб, який було вперше у світі зареєстровано на основі повного досьє щодо його ефективності, безпеки та якості, з яким має порівнюватися генеричний лікарський засіб»;

б) встановити у Законі України «Про лікарські засоби» визначення «високотехнологічного» та «генеричного» лікарського засобу у відповідності до норм Директиви № 2001/83/ЄС Європейського парламенту та Ради ЄС «Про звіт законів Співтовариства стосовно лікарських засобів для людини» від 6 листопада 2001 року:

високотехнологічні (біотехнологічні) лікарські засоби – лікарські засоби, що містять діючі речовини, отримані за допомогою методів біотехнології, таких як:

генно-інженерна технологія, клітинна інженерія, гібридомні технології, інженерна ензимологія та інженерна імунологія тощо;

генеричний лікарський засіб (генерик) – лікарський засіб такого самого якісного і кількісного складу діючих речовин і такої самої лікарської форми, як і референтний лікарський засіб, біоеквівалентність якого з референтним лікарським засобом було продемонстровано належними дослідженнями біодоступності.

в) додати до ст. 5 «Суб'єкти створення лікарських засобів» чинного Закону України «Про лікарські засоби» нову частину наступного змісту: «Міністерство охорони здоров'я України надає розробникам лікарських засобів наукові консультації з проведення випробувань лікарського засобу та науково-технічну допомогу з метою покращення співпраці між науковими установами, виробниками лікарських засобів та міжнародними організаціями».

г) передбачити у ст. 5 «Суб'єкти створення лікарських засобів» чинного Закону України «Про лікарські засоби» нову частину такого змісту: «Органи влади України сприяють розробникам інноваційних лікарських засобів у доступі до міжнародних програм підтримки інновацій».

РЕКОМЕНДАЦІЇ

Висловлені у даній статті пропозиції можуть бути використані під час підготовки проектів законів України щодо внесення змін у чинний Закон України «Про лікарські засоби». Досягнуті висновки можуть слугувати підґрунтям для подальшого обговорення проблем правової інтеграції українського та європейського законодавства, яке регулює створення інноваційних лікарських засобів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Хірісін А. В. Концептуальний зміст правової інтеграції : сучасні дискусії та шляхи конструктивного діалогу. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2014. № 1. С. 52–57.
- [2] Хаустова М. Г. Правова інтеграція : теоретичний аспект. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2018. Т. 25. № 1. С. 192–203.
- [3] Удовика Л. Г., Ганзенко О. О. Правові засоби правотворчості в контексті інтеграції України в ЄС. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 10. С. 201–205.
- [4] Стременовський С. М. Наукові дослідження адаптації нормативно-правових актів до законодавства ЄС. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Випуск 1. Том. 1. С. 37–41.
- [5] Останина А. В. Правовое обеспечение инновационной деятельности в фармацевтической сфере. *Legea și viața*. 2019. № 9/2 (333). С. 92–95.
- [6] Глібко С. В., Розгон О. В. Правове забезпечення Національної інноваційної системи у сучасних умовах: монографія. Харків: НДІ прав. забезп. інновац. розвитку НАПрН України, 2020. 360 с.
- [7] Пашков В. М. Правове забезпечення імплементації законодавства ЄС щодо обігу лікарських засобів. *Медичне право*. 2016. № 2 (18). С. 55–62.
- [8] Стрельченко О. Г. Адміністративно-правові тенденції розвитку медичних технологій у сфері обігу лікарських засобів у світлі євроінтеграційних процесів // Теорія та

- практика адаптації законодавства України до законодавства ЄС : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 8 червня 2018 р.) / Київський національний університет імені Т. Г. Шевченка. 2018. С. 186–188.
- [9] Пасечник О. В. Правове забезпечення фармацевтичної політики Європейського Союзу. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія Юриспруденція*. 2014. №12. Том 2. С. 183–186.
- [10] Fyl R. S., Fyl S. P., Alekseenko I. V., Kobets M. P., Lubenets, I. H. Legal regulation of the eu pharmaceutical market and the possibility of implementing the european experience in Ukraine. *Journal of Advanced Pharmacy Education and Research*. №9(4). October 2019. Pages. 1–8. URL: <https://japer.in/en/issue/japper-2019-vol-9-issue-4> [Accessed 25may 2021].
- [11] Kulak N. V., Shevchenko O. A., Shevchenko T. O. Specifics of pharmaceutical market development in Ukraine. *Juris Europensis Scientia*. №4, December 2019, P. 63–66. URL: <http://chernvisn.onua.edu.ua/index.php/chern/article/view/129/164> DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i4.129> [Accessed 25may 2021].
- [12] Rosa Gonzalez-Quevedo, Constantinos Ziogas, Ivana Silva, Rosan Vegter & Anthony Humphreys Advancing development of medicines by academia and non-profit research organizations in the European Union. *Nature reviews drug discovery*. №4. November 2020, Pages 245–246. URL: <https://www.nature.com/articles/d41573-020-00205-x> DOI: <https://doi.org/10.1038/d41573-020-00205-x> [Accessed 25may 2021].
- [13] David W Hull, Michael J Clancy The Application of EU Competition Law in the Pharmaceutical Sector. *Journal of European Competition Law & Practice*, №10, December 2019, Pages 646–659. URL: <https://academic.oup.com/jeclap/article/10/10/646/5628210> <https://doi.org/10.1093/jeclap/lpz062> [Accessed 25may 2021].
- [14] Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27 червня 2014 року. *Законодавство України. Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (дата звернення: 25 травня 2021 року).
- [15] Про затвердження Концепції розвитку фармацевтичного сектору галузі охорони здоров'я України на 2011–2020 роки : наказ Міністерства охорони здоров'я України від 13 вересня 2010 року №769. *Законодавство України. Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0769282-10> (дата звернення: 25 травня 2021 року).
- [16] План заходів з виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : постанова Кабінету Міністрів України від 25 жовтня 2017 року №1106. *Законодавство України. Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1106-2017> (дата звернення: 25 травня 2021 року).
- [17] Порядок проведення експертизи реєстраційних матеріалів на лікарські засоби, що подаються на державну реєстрацію (перереєстрацію), а також експертизи матеріалів про внесення змін до реєстраційних матеріалів протягом дії реєстраційного посвідчення : наказ Міністерства охорони здоров'я України від 26 серпня 2005 року №426. *Законодавство України. Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1069-05> (дата звернення: 25 травня 2021 року).
- [18] Про звіт законів Співтовариства стосовно лікарських засобів для людини : Директива 2001/83/ЄС Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу від

6 листопада 2001 року. *Official journal of European union*. 2001. L 311. P 67. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ:L:2001:311:TOC> (дата звернення: 25 травня 2021 року).

- [19] Про особливості імплементації окремих положень законодавства Європейського Союзу щодо обігу лікарських засобів : проект Закону України №4465. *Законотворчість України. Верховна Рада України*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58784 (дата звернення: 25 травня 2021 року).
- [20] Про встановлення процедур Спільноти для отримання торгової ліцензії та нагляду за обігом лікарських засобів, призначених для людей і застосування у ветеринарії, а також створення Європейського агентства з лікарських засобів : постанова Європейського парламенту і Ради № 726/2004 від 31 березня 2004 року. *Official journal of European union*. 2004. L 136. P1. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ:L:2004:136:TOC> (дата звернення: 25 травня 2021 року).
- [21] Про затвердження Порядку державної реєстрації (перереєстрації) лікарських засобів : постанова Кабінету Міністрів України від 26 травня 2005 року №376. *Законодавство України. Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-2005> (дата звернення: 25 травня 2021 року).
- [22] Про ратифікацію Заяви про членство України в Міжнародній європейській інноваційній науково-технічній програмі «EUREKA» : Закон України від 01 жовтня 2008 року №610-VI. *Законодавство України. Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/610-17> (дата звернення: 25 травня 2021 року).
- [23] Ганноверська декларація принципів, які відносяться до програми EURIKA, ухвалена Міністерською конференцією 06 листопада 1985 року. *Міністерство освіти і науки України. Офіційний сайт*. URL: <https://mon.gov.ua/ua/nauka/innovacijna-diyalnist-ta-transfer-tehnologij/mizhnarodna-programa-eureka/ukrayina-v-programi-eureka> (дата звернення: 25 травня 2021 року).
- [24] Угода між Україною і Європейським Союзом про участь України у програмі Європейського Союзу Горизонт 2020 від 20 березня 2015 року. *Законодавство України. Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_018 (дата звернення: 25 травня 2021 року).

REFERENCES

- [1] Khirisin, A. V. (2014). Conceptual content of legal integration: modern discussions and ways of constructive dialogue. *Legal Bulletin. Air and space law*, 1, 52–57.
- [2] Khaustova, M. H. (2017). Legal integration: theoretical aspect. *Bulletin of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 25(1), 192–203.
- [3] Udovika, L. G. & Ganzenko, O. O. (2017). Legal means of law-making in the context of Ukraine's integration into the EU. *Entrepreneurship, economy and law*, 10, 201–205.
- [4] Stremenovskiy, S. M. (2018). Scientific research of adaptation of normative-legal acts to the EU legislation. *Scientific Bulletin of Public and Private Law*, 1(1), 37–41.
- [5] Ostanina, A. V. (2019). Legal support of innovative activity in the pharmaceutical sphere. *Legea și viața*, 9/2 (333), 92–95.
- [6] Hlibko, S. V. & Rozghon, O. V. (2020). Legal support of the National Innovation System in modern conditions: monograph. Kharkiv: Research Institute of Legal Support of Innovative Development of the National Academy of Legal Research of Ukraine.

- [7] Pashkov, V. M. (2016). Legal support for the implementation of EU legislation on the circulation of medicines. *Medical law*, 2(18), 55–62.
- [8] Strelchenko, O. G. (2018, June). Administrative and legal trends in the development of medical technologies in the field of circulation of medicines in the light of European integration processes. Proceedings of the international scientific-practical conference «Theory and practice of adaptation of Ukrainian legislation to EU legislation», Kyiv, Ukraine.
- [9] Pasechnik, O. V. (2014). Legal support of the pharmaceutical policy of the European Union. *Scientific Bulletin of the International Humanities University. Jurisprudence series*, 12(2), 183–186.
- [10] Fyl, R. S., Fyl, S. P., Alekseenko, I. V. Kobets, M. P. & Lubenets, I. H. (2019). Legal regulation of the eu pharmaceutical market and the possibility of implementing the european experience in Ukraine. *Journal of Advanced Pharmacy Education and Research*, 9(4), 1–8. Retrieved from <https://japer.in/en/issue/japper-2019-vol-9-issue-4> [Accessed 25may 2021].
- [11] Kulak, N. V., Shevchenko, O. A. & Shevchenko, T. O. (2019) Specifics of pharmaceutical market development in Ukraine. *Juris Europensis Scientia*, 4, 63–66. Retrieved from <http://chernvisn.onua.edu.ua/index.php/chern/article/view/129/164> DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i4.129>[Accessed 25may 2021].
- [12] Gonzalez-Quevedo, R., Ziogas, C., Silva, I., Vegter, R. & Humphreys, A. (2020). Advancing development of medicines by academia and non-profit research organizations in the European Union. *Nature reviews drug discovery*, 4, 245–246. Retrieved from <https://www.nature.com/articles/d41573-020-00205-x> DOI: <https://doi.org/10.1038/d41573-020-00205-x> [Accessed 25may 2021].
- [13] HullD, W. & Clancy, M. J. (2019). The Application of EU Competition Law in the Pharmaceutical Sector. *Journal of European Competition Law & Practice*, 10, 646–659. Retrieved from <https://academic.oup.com/jeclap/article/10/10/646/5628210> <https://doi.org/10.1093/jeclap/lpz062> [Accessed 25may 2021].
- [14] Association Agreement between Ukraine, of the one part, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, of the other part (2014, June). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011 [Accessed 25may 2021].
- [15] On approval of the Concept of development of the pharmaceutical sector of the healthcare sector of Ukraine for 2011–2020: order of the Ministry of Health of Ukraine (2010, September). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0769282-10> [Accessed 25may 2021].
- [16] Action plan for the implementation of the Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, on the other hand: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine (2017, October). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1106-2017> [Accessed 25may 2021].
- [17] Procedure for examination of registration materials for medicinal products submitted for state registration (re-registration), as well as examination of materials on amendments to registration materials during the validity of the registration certificate: order of the Ministry of Health of Ukraine (2005, August). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1069-05> [Accessed 25may 2021].

- [18] On the Community code relating to medicinal products for human use: Directive 2001/83 / EC of the European Parliament and of the Council (2001, November). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ:L:2001:311:TOC> [Accessed 25may 2021].
- [19] On the peculiarities of the implementation of certain provisions of the legislation of the European Union on the circulation of medicines: the draft Law of Ukraine. Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58784 [Accessed 25may 2021].
- [20] On the establishment of Community procedures for the marketing authorization and supervision of medicinal products for human use and veterinary use, and the establishment of a European Medicines Agency: European Parliament and Council Decision (2004, March). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ:L:2004:136:TOC> [Accessed 25may 2021].
- [21] On approval of the Procedure for state registration (re-registration) of medicinal products: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine (2005, May). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-2005> [Accessed 25may 2021].
- [22] On Ratification of the Application for Membership of Ukraine in the International European Innovative Scientific and Technical Program «EUREKA»: Law of Ukraine (2008, October). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/610-17> [Accessed 25may 2021].
- [23] Hanover Declaration of Principles Relating to the EURIKA Program, adopted by the Ministerial Conference (1985, November). Retrieved from <https://mon.gov.ua/ua/nauka/innovacijna-diyalnist-ta-transfer-tehnologij/mizhnarodna-programa-eureka/ukrayina-v-programi-eureka> [Accessed 25may 2021].
- [24] Agreement between Ukraine and the European Union on Ukraine's participation in the European Union Horizon 2020 program (2015, March). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_018 [Accessed 25may 2021].

Олександр Маркович Бандурка

Доктор юридичних наук, професор,
Академік Національної академії правових наук України
Національна академія правових наук України
61024, вул. Пушкінська, 70, Харків, Україна

Професор кафедри теорії та історії держави і права
Харківський національний університет внутрішніх справ
61080, пр-т Л. Ландау, 27, Харків, Україна

Станіслав Валерійович Васильєв

Кандидат юридичних наук, доцент
Доцент кафедри історії та суспільно-економічних дисциплін
Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради
61080, пров. Руставелі, 7, Харків, Україна

Віктор Вікторович Лазарєв

Кандидат юридичних наук, доцент

Доцент кафедри теорії та історії держави і права
Харківський національний університет внутрішніх справ
61080, пр-т Л. Ландау, 27, Харків, Україна

Oleksandr M. Bandurka

Doctor of Law, Professor
Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
61024, 70, Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Professor of Department of Theory and History of State and Law
of Kharkiv National University of Internal Affairs
61080, 27, L. Landau Ave., Kharkiv, Ukraine

Stanislav V. Vasiliev

PhD in Law, Associate Professor,
Associate Professor of Department of History and socio-economic disciplines
of Municipal establishment «Kharkiv Humanitarian-Pedagogical academy»
of the Kharkiv regional council
61080, 7, Lane Rustaveli, Kharkiv, Ukraine

Viktor V. Lazariev

PhD in Law, Associate Professor,
Associate Professor of Department of Theory and History of State and Law of
Kharkiv National University of Internal Affairs
61080, 27, L. Landau Ave., Kharkiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Бандурка О. М., Васильєв С. В., Лазарєв В. В. Інтеграція українського та європейського законодавства, яке регулює створення інноваційних лікарських засобів. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29. № 2. С. 194–215.

Suggested Citation: Bandurka, O. M., Vasiliev, S. V. & Lazariev, V. V. (2022). Legal Enforcement of the European Union Legislation Implementation on the Creation of Innovative Medicines. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 29(2), 194–215.

Стаття надійшла / Submitted: 19.04.2022
Доопрацьовано / Revised: 22.05.2022
Схвалено до друку / Accepted: 05.07.2022

Василь Якович Настюк

Національна академія правових наук України
Харків, Україна

*Кафедра адміністративного права та адміністративної діяльності
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
Харків, Україна*

Інеса Володимирівна Костенко

*Кафедра адміністративного права та адміністративної діяльності
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
Харків, Україна*

Вікторія Вікторівна Белєвцева

*Наукова лабораторія правових проблем та відповідальності у сфері цифровізації Державна наукова установа «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України»
Київ, Україна*

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ВИДОБУТКУ ТА ВИКОРИСТАННЯ КОСМІЧНИХ РЕСУРСІВ

Анотація. *Сьогодні провідні принципи у сфері видобутку та використання космічних ресурсів не мають чіткого закріплення на законодавчому рівні. За відсутності правових рамок урегулювання цієї діяльності виникає потреба вивчення концепцій, що стосуються орбітальних операцій та привласнення космічних ресурсів. У статті особлива увага приділяється таким проблемним питанням як: роль держави, бізнесу та верховенства права у космічній сфері; ризики та небезпека у сфері космічної діяльності в аспекті видобутку та використання космічних ресурсів; відсутність обізнаності громадян щодо їх права на космічні ресурси. Ми маємо на меті пропагувати доктринальну основу для розвитку держави, бізнесу та прав людини у сфері космічної діяльності; підвищити рівень ефективності впровадження міжнародних стандартів, зокрема в Україні; посилити співпрацю Державного космічного агентства України із Європейським космічним агентством та іншими космічними організаціями. Як відомо, сьогодні Україна знаходиться на початковому етапі розробки плану космічної стратегії, і кожен проєкт, спрямований на пошук рішень для космічних питань, є надзвичайно важливим. Стаття буде корисною і для країн пострадянського простору, оскільки сьогодні не тільки в Україні гостро стоїть питання щодо відсутності балансу між економічною свободою, захистом прав людини та державним урегулюванням у сфері видобутку та використання космічних ресурсів. Метою дослідження є розробка нових правових механізмів, які забезпечать ефективне урегулювання, а також підвищення рівня правової обізнаності громадян у сфері видобутку та використання космічних ресурсів. В процесі роботи були використані*

якісні та кількісні методи, тематичний аналіз, дослідження законодавства, вивчення літератури (книги, статті). Результатами дослідження слід вважати висвітлення проблемних питань та пропонування шляхів їх розв'язання.

Ключові слова: права людини, верховенство права, космічна діяльність, космічні ресурси, космічна безпека, космічний конфлікт.

Vasyl Ya. Nastyuk

*National Academy of Legal Sciences of Ukraine,
Kharkiv, Ukraine*

*Department of Administrative Law and Administrative Activity
Yaroslav Mudryi National Law University
Kharkiv, Ukraine*

Inesa V. Kostenko

*Department of Administrative Law and Administrative Activity
Yaroslav Mudryi National Law University
Kharkiv, Ukraine*

Victoriya V. Belevtseva

*Scientific Laboratory of Scientific State Institution «Institute of Information Security and Law of
National Academy of Legal Sciences of Ukraine»
Kyiv, Ukraine*

LEGAL REGIME OF PRODUCTION AND USE SPACE RESOURCES

Abstract. *Today, the guiding principles in the field of extraction and use of space resources are not clearly enshrined in law. In the absence of a legal framework for regulating this activity, there is a need to study concepts related to orbital operations and the appropriation of space resources. The article pays special attention to such problematic issues as: the role of the state, business and the rule of law in space; risks and dangers in the field of space activities in terms of extraction and use of space resources; lack of awareness of citizens about their right to space resources. We aim to promote the doctrinal basis for the development of the state, business and human rights in the field of space activities; to increase the level of efficiency of implementation of international standards, in particular in Ukraine; to strengthen the cooperation of the State Space Agency of Ukraine with the European Space Agency and other space organizations. Today Ukraine is at the initial stage of developing a space strategy plan, and every project aimed at finding solutions to space issues is extremely important. The article will be useful for the post-Soviet countries as well, as today not only in Ukraine there is an acute question of the lack of balance between economic freedom, protection of human rights and state regulation in the field of extraction and use of space resources. The aim of the study is to develop new legal mechanisms that will ensure effective settlement, as well as raising the level of legal awareness of citizens in the field of extraction and use of space resources. In the course of work quantitative methods*

were used: thematic analysis; data collection and analysis; research of legislation, study of literature (books, articles). The results of the research should be considered to cover problem issues and suggest ways to solve them.

Keywords: *human rights, rule of law, space activities, space resources, space security, space conflict.*

ВСТУП

Право сьогодення поступово але, водночас нестримно набирає обертів та еволюціонує, досягаючи масштабів відкритого космосу. Людство стає залежним від космічних ресурсів для Інтернету та телекомунікацій, фінансових операцій та подорожей, важливими в цьому питанні стають послуги супутникових навігаційних служб, таких як Американська Система глобального позиціонування (GPS)¹, Європейська система Галілео (GNS)² та інші. Космічні програми також зарекомендували себе як інструменти для надання метеорологічної інформації, моніторингу врожаю та сприяння ліквідації наслідків стихійних лих. З огляду на збільшення кількості державних та недержавних суб'єктів, що стають активними у здійсненні космічної діяльності, зростає занепокоєння щодо ймовірності виникнення конфлікту у космосі. Водночас, людство не володіє належною інформацією щодо ймовірних наслідків для космічних систем у разі неправильного процесу видобутку та використання космічних ресурсів та не є захищеним від потенційно можливих конфліктів. Так у своїй роботі «Конфлікти у космосі та Верховенство права» Касандра Сті писала, що сьогодні існує гостра потреба в уточненні чинних норм міжнародного права, зокрема правил, що регулюють заборону використання сили та служать для мінімізації згубних наслідків будь-якого потенційного конфлікту. Наразі немає належного міжнародно-правового документа, який би ефективно вирішував конфлікти в космосі. Важливо в цьому аспекті застосовувати інноваційні засоби, наприклад – розробити спеціальний посібник, що застосовується до використання космічного простору у військових цілях. Яскравим прикладом для цього є Посібник з міжнародного права Сан-Ремо, що застосовується до збройних конфліктів на морі³, Гарвардський посібник з міжнародного права⁴, що застосовується до повітряної та ракетної

¹ The Global Positioning System (GPS) is a U. S.-owned utility that provides users with positioning, navigation, and timing (PNT) services. This system consists of three segments: the space segment, the control segment, and the user segment. See link: <https://www.gps.gov/systems/gps/>

² Galileo is Europe's Global Navigation Satellite System (GNSS), providing improved positioning and timing information with significant positive implications for many European services and users. See link: <https://www.euspa.europa.eu/european-space/galileo/What-Galileo>

³ San Remo Manual of International Law Applicable to Armed Conflict at Sea (1995) 309 International Review of the Red Cross 583 [SanRemo Manual]

⁴ Harvard Manual of International Law Applicable to Air and Missile Warfare, Program on Humanitarian Policy and Conflict Research at Harvard University, online: International Humanitarian Law Research Initiative<<http://ihlresearch.org/amw/HPCR%20Manual.pdf>> [Harvard Manual].

війни, та Талліннський посібник з міжнародного права¹, що застосовується до кібервійни [1]. Питання щодо теперішньої та майбутньої безпеки у космосі досліджували Хао Лю та Фабіо Трончеті. Так, позитивні та негативні риси законодавчих актів в аспекті космічної безпеки були висвітлені у спільній праці «Резолюція 69/32 Організації Об'єднаних Націй «Не допускається перше розміщення зброї в космосі»²: крок уперед у запобіганні гонитви озброєнь у космосі?» [2]. Якуб Пражак зазначав, що природа космічної техніки подвійного призначення викликає серйозні побоювання щодо її використання, держави повинні сприяти відповідальній поведінці щодо нових космічних технологій та прагнути до подальшого розгляду космічних норм, які б забезпечували мирне використання космічного простору [3]. Важливість мирного використання космічного простору, ймовірність настання конфлікту внаслідок неналежного управління космічним багатством в юридичному аспекті, описувала Сара Джейн Фокс. У своїй роботі авторка наголошує на необхідності встановлення справедливості та чітких принципів у питанні космічних ресурсів, враховуючи позицію США в цьому аспекті [4]. Необхідність впровадження нових стійких принципів видобутку за межами Землі, наголошуючи саме на практиці видобутку космічних ресурсів, висвітлювали також Дж. Даллас, С. Равал, Дж. Альварес Гайтан, С. Сайдам, А. Г. Демпстер. Науковці досліджували питання щодо сумісності видобутку космічних ресурсів та досягнення сталого розвитку, а також наслідки видобувничого процесу для людства. У роботі зазначено, що вкрай важливим є встановлення та впровадження нормативно-правової бази ще до початку активної діяльності в аспекті видобутку космічних ресурсів, яке на думку авторів є екологічним, економічним та соціально стійким [5].

Сьогодні народжуються нові правничі питання, котрі потребують урегулювання, виникає гостра потреба щодо формулювання нових правил та переосмислення попередніх принципів. Ми не говоримо про кардинальні зміни та перетворення загальних правових засад в аспекті глобального права, проте, вкрай важливим є доповнення та доопрацювання теперішніх стандартів. Першим кроком у становленні принципів у сфері космічного права було прийняття Генеральною Асамблеєю 1963 р. Декларації правових принципів, що регулюють діяльність держав у галузі дослідження та використання космічного простору (далі – Декларація 1963)³. Внаслідок чого було встановлено, що дослідження та використання космічного простору здійснюватиметься на благо та в інтересах всього людства,

¹ Michael N Schmitt & NATO Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence, Tallinn Manual on the International Law Applicable to Cyber Warfare: Prepared by the International Group of Experts at The Invitation of the NATO Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence (Cambridge: Cambridge University Press, 2013) [Tallinn Manual].

² Resolution adopted by the General Assembly on 2 December 2014; URL: <https://undocs.org/en/A/RES/69/32>

³ Declaration of Legal Principles Concerning the Activities of States in the Exploration and Use of Outer Space, Res 1962 (XVIII) (13 December 1963) [Declaration of Legal Principles]

а космічний простір і небесні тіла є вільними для дослідження та використання усіма державами. Відповідно до положень Декларації 1963, космічний простір і небесні тіла не можуть підлягати національному присвоєнню, а держави мають нести міжнародну відповідальність за національну діяльність у космосі, здійснювану урядовими установами чи неурядовими структурами, та забезпечувати реалізацію принципів, викладених у Декларації 1963. Принцип відповідальності полягає у здійсненні контролю державою над об'єктами, що запускаються у космос та забезпеченні порядку під час цього запуску, а в разі настання неочікуваних наслідків, держава повинна відшкодувати збитки, що були заподіяні її об'єктом. Декларація 1963 р. однозначно затвердила міжнародний консенсус, що дослідження та використання космічного простору здійснюються «відповідно до міжнародного права» – фундаментальний принцип, який пізніше був повторений у Договорі про космос 1967 р. (OST)¹. На час свого прийняття, як Декларація 1963, так і Договір про космос 1967, були наповнені великою силою та значенням, але, спираючись на попередній досвід та усталені принципи, ми повинні впроваджувати нові ідеї регулювання правових відносин у космічному секторі. Важливо зазначити, що теперішні загальні принципи не потребують кардинальних змін, а лише нових уточнень, відповідно до умов та викликів сьогодення.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Основними цілями цього дослідження є аналіз нормативно-правових актів, котрі регулюють питання видобутку та використання космічних ресурсів, нормативної бази у сфері запобігання конфлікту в результаті космічної діяльності. Дослідження прав людини та урегулювання потенційно можливих конфліктів у космосі було проведено шляхом виконання таких кроків. Перш за все, у дослідженні були проаналізовані положення Договору про космос 1967, Декларації про принципи 1963. Далі було проведено аналіз Посібника з міжнародного права Сан-Ремо, Гарвардського посібника з міжнародного права, Талліннського посібника з міжнародного права щодо розв'язання питань прав людини. Здійснено ознайомлення з науковими працями Касандри Сті, Пауля Ларсена, Любоса Перека, Вон дер Данка, Корінн Йоргенсона, Кай-Юз Шрогля, Петр Лала, Бен Чена, Хао Лю, Фабіо Трончеті, Якуба Пражака, Сари Джейн Фокс, Дж. Далласа, С. Равал, Дж. Альварес Гайтан, С. Сайдам, А. Г. Демпсте, а також із працями вітчизняних науковців. На основі проаналізованого матеріалу були зроблені загальні висновки, представлені перспективи та рекомендації щодо важливості оновлення та доповнення законодавчої бази у сфері безпеки, прав людини, видобутку та використання космічних ресурсів.

¹ Treaty on Principles Governing the Activities of States in the Exploration and Use of Outer Space, Including the Moon and Other Celestial Bodies, 27 January 1967, (entered into force on 10 October 1967) [Outer Space Treaty]. <https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/spacelaw/treaties/introouterspacetreaty.html>

Для досягнення поставлених у дослідженні цілей було використано широкий спектр наукових методів. Зокрема, у дослідженні використовуються як загальнонаукові, так і спеціальні правові методи наукового пізнання, специфічне поєднання яких визначається метою та завданнями наукових досліджень. Серед загальнонаукових методів були використані метод аналізу та синтезу, дедукція, індукція, передбачення, моделювання, аналогія, та інші загальнонаукові методи. Крім зазначеного застосовувалися спеціальні методи вивчення та пізнання, які включають порівняльно-правові, історичні юридичні, технічні та структурно-функціональні методи. Методологія дослідження базується на загальнонауковому діалектичному методі, який був використаний для аналізу сутності правового урегулювання правовідносин, що складаються внаслідок видобутку та використання космічних ресурсів. Аналіз та синтез допомогли у вивченні теоретичних підходів до розуміння прав людини у сфері використання космічних ресурсів. Логічні методи, а саме: дедукція та індукція, були використані при вивченні нормативних актів, які визначають питання стандартизації, реєстрації космічних об'єктів та суб'єктів. Прогнозування було використано для формування конкретних форм розв'язання проблем щодо прав людини, правової обізнаності громадян, питань безпеки та принципів видобутку та використання космічних ресурсів. Історичний юридичний метод був використаний для висвітлення передумов та формулювання етапів космічного права в аспекті космічних ресурсів. Зокрема, одним із провідних методів дослідження став порівняльно-правовий підхід, який був використаний для вивчення досвіду провідних країн у сфері космічної діяльності, досвіду діяльності космічних агентств (ESA, NASA) та можливості впровадження окремих положень у вітчизняну практику.

Дослідження базується на науково-дослідній діяльності закордонних та українських вчених, матеріалах науково-практичних конференцій. Крім того, були проаналізовані міжнародно-правові норми у сфері видобутку, використання та привласнення космічних ресурсів, а саме: Декларація правових принципів, що стосуються діяльності держав у дослідженні та використанні космічного простору; Договір про принципи, що регулюють діяльність держав у дослідженні та використанні космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла; Конвенція про реєстрацію об'єктів, запущених у космічний простір; Директива Міністерства оборони США (№ 3100.10 від 10 жовтня 2012); Закон про дослідження та використання космічних ресурсів 2015 року; Угоди про Артеміду; Закон від 20 липня 2017 року про дослідження та використання космічних ресурсів; Акт 114-го Конгресу США щодо запуску комерційного простору (2015-2016); Будівельні блоки для розробки міжнародної основи управління діяльністю космічних ресурсів. Таким чином, із застосуванням окреслених методів та матеріалів, було всебічно проаналізовано проблемні питання у сфері видобутку та використання космічних ресурсів.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Сьогодні важливо не тільки знати відповіді на нові питання, але й мати відповідне законодавче підґрунтя в рамках міжнародного й національного права. Важливо розуміти яким чином можна зберегти баланс між правами та обов'язками міжнародних космічних організацій та економічними інтересами корпорацій у сфері космічних ресурсів, особливо в контексті статті II Договору про космос 1967 р., яка забороняє «національне привласнення»?¹ Як слід здійснювати науково – дослідницьку діяльність у сфері «сталого розвитку» космосу, щоб зберегти наукову та естетичну цінність небесних тіл, таких як астероїди, а також інших ресурсів та мінералів? Які керівні правила повинні бути закріплені для видобутку астероїдів, не створюючи ризиків для Землі та її супутників, не змінюючи метеорологічного середовища або не змінюючи траєкторії можливих ударів? Яку правову базу слід розробити на міжнародному рівні для вирішення конфліктів між державними та приватними інтересами? Космічна діяльність є різноманітною, характеризується широким спектром напрямків, котрі потребують чіткого правового урегулювання, а саме: космічний туризм, космічне сміття, бізнес та діяльність дослідницького сектору у космічній галузі, проте найбільшої уваги потребують питання щодо використання космічних ресурсів та безпеки людства. Правові питання цього напрямку не можуть бути вирішеними за аналогією та потребують нових законодавчих напрацювань. Саме тому, сьогодні важливо на новому рівні здійснювати правове урегулювання діяльності у сфері видобутку та використання космічних ресурсів, встановити чіткі правила щодо вирішення потенційно можливих конфліктів й забезпечити верховенство права у відкритому космосі.

Відомо, що Місяць, інші планети та астероїди багаті на космічні ресурси, які можуть бути використані у якості сировини та енергії для підтримки людського життя та глибшого вивчення космосу. Інші навколосемні об'єкти включають астероїди, які можуть бути багаті вуглецем, металами або кремнеземом. Наразі бракує чіткої правової бази щодо космічної території, можливості експлуатації та використання ресурсів космічних тіл. За відсутності чітких правових рамок управління цією діяльністю виникає потреба дослідження та становлення нових концепцій, що стосуються орбітальних операцій та прав людини на космічні ресурси. В результаті дослідження законодавчої бази та усталених принципів видобутку та використання космічних ресурсів (спільна спадщина людства, не привласнення, мирне використання та ін.), вважаємо, що сьогодні гостро стоїть питання незахищеності прав людини в аспекті космічних ресурсів та безпеки в цілому.

¹ Див.: Article II Outer space, including the moon and other celestial bodies, is not subject to national appropriation by claim of sovereignty, by means of use or occupation, or by any other means. Treaty on Principles Governing the Activities of States in the Exploration and Use of Outer Space, Including the Moon and Other Celestial Bodies, 27 January 1967. https://www.unoosa.org/pdf/gares/ARES_21_2222E.pdf

2.1. Верховенство права та космічний простір

Згадаємо, що початок космічної ери був подібним до змагання між Радянським Союзом та Сполученими Штатами у наукових та військових сферах. Вже з часом обидві держави зрозуміли, що їхні власні інтереси та здатність досліджувати та використовувати космос потребують співпраці та деяких загальноприйнятих правил, внаслідок чого було прийнято Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, у космічному просторі та під водою¹. Випробування ядерних та балістичних ракет у 1950-х – на початку 1960-х років продемонстрували згубний вплив такої військової діяльності на функціонування супутників та безпеку польотів у космос, особливо через результуючі уламки та електромагнітні імпульси [6; 7]. Технологія супутникових знімків дозволила обом державам спостерігати за військовими подіями один одного на місцях, а згодом виявилася важливою у забезпеченні розвідки та як технічний засіб перевірки дотримання договорів про контроль над озброєннями. Однак побоювання, що інша держава отримає військову монополію на космос як нову «висоту», і бажання зберегти безпечний доступ до космосу для цивільних цілей змусили дві наддержави холодної війни погодитися щодо важливості міжнародного верховенства права для управління, і багатьма способами обмежувати діяльність, зокрема, військову діяльність у космосі. Через багатосторонній форум Комітету ООН з використання космічного простору в мирних цілях² були прийняті керівні принципи мирного використання космічного простору. Загальна роль верховенства права підкреслюється у статті III Договору про космос³, згідно з якою вся космічна діяльність повинна здійснюватися «відповідно до міжнародного права, включаючи Статут Організації Об'єднаних Націй». Відповідно до приписів статті IV Договору про космос держави-учасниці Договору зобов'язуються не розмішувати на орбіті навколо Землі будь-які об'єкти, що несуть ядерну зброю або будь-які інші види зброї масового знищення, встановлювати таку зброю на небесних тілах або розмішувати таку зброю в космосі будь-яким іншим способом. Місяць та інші небесні тіла повинні використовуватися всіма державами-учасницями Договору виключно в мирних цілях. Забороняється створення військових баз, установок та укріплень, випробування будь-якого виду зброї та проведення військових маневрів на небесних тілах. Використання військовос-

¹ Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, у космічному просторі та під водою від 05.08.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_376#Text

² In 1959, the United Nations General Assembly established the permanent Committee on the Peaceful Uses of Outer Space with 24 members. In addition to States, a number of international organizations, including both intergovernmental and non-governmental organizations, have observer status with COPUOS and its Subcommittees.

³ The Outer Space Treaty 1967, art III. States Parties to the Treaty shall carry on activities in the exploration and use of outer space, including the moon and other celestial bodies, in accordance with international law, including the Charter of the United Nations, in the interest of maintaining international peace and security and promoting international co-operation and understanding. URL: <https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/spacelaw/treaties/outerspacetreaty.html>

лужбовців для наукових досліджень або в інших мирних цілях не забороняється. Також не забороняється використання будь-якого обладнання, необхідного для мирного дослідження Місяця та інших небесних тіл¹. Отже, правові спори щодо того, чи може відкритий космос використовувати у своїх мирних цілях військову складову вже давно прийшов до консенсусу про неможливість використання агресивних заходів воєнної спрямованості. Проте, існує багато неагресивних військових цілей використання космосу, для яких необхідно встановити чіткі правила, особливо з огляду на темпи, з якими розвиваються нові космічні технології та програми [1].

2.2. Видобуток і використання космічних ресурсів: проблемні аспекти

Як вже було зазначено, одним із провідних документів, що висвітлюють питання принципів, є Договір про принципи, що регулюють діяльність держав у дослідженні та використанні космічного простору². Однак цей Договір не містить відповідних положень, які належним чином стосуються видобутку та використання космічних ресурсів. Ці принципи мають загальний характер та потребують уточнень. Саме тому сьогодні необхідно забезпечити правове регулювання цього питання з точки зору визначення керівних принципів. Важливо зберегти правило несупервенітету над будь-яким небесним тілом відповідно до ст. II Договору про Космос, проте питання щодо привласнення космічних ресурсів залишається полемічним. Якщо ми все ж таки запровадимо такі поняття, як «власник космічних ресурсів», або «привласнення космічних ресурсів», чи матиме це законне підґрунтя? Адже чинне космічне законодавство не містить обмежень щодо привласнення саме ресурсів. Розбіжності з цього питання зрозумілі, проте розв'язання цієї задачі слід здійснювати не лише виходячи із тлумачення чинних норм в правовому аспекті, але й, враховуючи ймовірні наслідки у майбутньому. Отже, що ми отримаємо, які будуть наслідки, якщо космічні ресурси матимуть власників? Чинному законодавству бракує закріплення основних юридичних термінів та понять, встановлення основних принципів та цілей щодо видобутку та використання космічних ресурсів (близькоземних ресурсів) та космічної діяльності загалом. Ми маємо на законодавчому рівні надати відповіді на наступні питання: Що таке ресурси космосу та яка їх класифікація? В чому полягає відмінність між «близькоземними ресурсами» та «космічними ресурсами» в аспекті їх використання? Що таке об'єкти та суб'єкти космічної діяльності та в чому полягає відмінність між «космічними об'єктами» та «об'єктами космічної діяльності»? Що таке «надзвичайна подія» та «космічний

¹ The Outer Space Treaty, art.IV <https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/spacelaw/treaties/outer-spacetreaty.html>

² Treaty on Principles Governing the Activities of States in the Exploration and Use of Outer Space, Including the Moon and Other Celestial Bodies, 27 January 1967, (entered into force on 10 October 1967) [Outer Space Treaty]. <https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/spacelaw/treaties/introouter-spacetreaty.html>

інцидент», які правила космічної діяльності з урахуванням останніх змін та чому вони важливі? Важливо не тільки розуміти але й мати правове підґрунтя стосовно сфери дії закону та прав на космічні ресурси.

Наступним питанням, що потребує опрацювання є організація видобутку та експлуатації природних ресурсів із космічних об'єктів. Потребують уточнень такі аспекти: права та обов'язки операторів, реєстрація програм операторів, відповідальність за порушення законодавчих вимог в процесі видобутку та використання космічних ресурсів різних суб'єктів космічної діяльності. Чому це важливо? Перш за все, оператор – це урядова, міжнародна або неурядова організація, що здійснює діяльність з використання космічних ресурсів, тому є основним суб'єктом космічної діяльності¹. Враховуючи той факт, що така особа здійснює космічну діяльність щодо видобутку ресурсів у космічному просторі, дії такої особи мають бути збалансованими та не містити жодних помилок. Тому права та обов'язки операторів повинні бути чітко визначені, а саме: право на користування космічними ресурсами; право на компенсацію збитків від незаконних дій чи бездіяльності уряду, що забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері космічної діяльності; зобов'язання дотримуватись стандартів, норм та правил видобутку та використання космічних ресурсів відповідно до правових актів та міжнародних угод; обов'язок видобування та використання тільки особисто без права передачі у користування космічних ресурсів іншим особам; зобов'язання дотримуватися умов, визначених у ліцензіях на використання природних ресурсів космічних об'єктів та дозволах на експлуатацію. Разом із правами, потребують певних уточнень заборони для операторів, наприклад, порушення міжнародних норм та стандартів щодо забруднення космосу; діяльність, пов'язана з видобуванням та використанням природних ресурсів космічних тіл, що призвела до людських жертв, значних матеріальних збитків або значної шкоди навколишньому середовищу; питання, які стосуються фінансування та контролю над продуктами, створеними в космосі, а також питання щодо здійснення шкідливого впливу.

Під час реалізації космічних проєктів накопичується велика кількість інформації, нові проєкти частково містять попередню інформацію, і вони повинні відповідати загальним рекомендаціям, за винятком конкретних вимог місії. Можуть відбуватися поступові зміни, це лише питання часу, але основа знань та стандартів – запорука успіху та безпеки людства. Слід зазначити дві провідні бази у сфері стандартизації – Європейське співробітництво зі стандартизації космосу (ECSS)² та Система технічних стандартів NASA (NTSS)³. Активні стандарти ECSS

¹ Art.II Law of Decemder 15 th 2020 on Space Activities. URL: <https://space-agency.public.lu/en/agency/legal-framework/Lawspaceactivities.html>

² The European Cooperation for Space Standardization is an initiative established to develop a coherent, single set of user-friendly standards for use in all European space activities. <https://ecss.nl/>

³ The NASA Technical Standards System (NTSS) is a key element of the NASA Technical Standards Program (NTSP), sponsored by the Office of the NASA Chief Engineer. It provides access to technical standards from specifically contracted Standards Developing Bodies at no direct cost to the user via electronic subscription delivery and on a pay-per-document approval basis. <https://standards.nasa.gov/>

включають величезну кількість документів, які визначають цілі, політику та організаційну структуру для встановлення, впровадження та підтримки послідовного набору стандартів для розвитку та експлуатації космічних систем, створених за допомогою Європейського співробітництва з питань стандартизації космосу. Документи ECSS готуються для космічних проєктів та заявок, що стосуються аспектів управління проєктами, інженерії, забезпечення продукції та стійкості космосу. Наразі немає усталених документів, які б встановлювали чіткі стандарти у сфері видобутку та використання ресурсів. Відтак потребують уточнень питання щодо умов застосування технологій, обладнання та пристроїв під час видобутку та експлуатації природних ресурсів космічних тіл та державного нагляду за космічною діяльністю. Слід зазначити, що наразі бракує чіткої інформації щодо сертифікації та реєстрації космічних об'єктів. Конвенція про реєстрацію об'єктів, запущених у космічний простір¹, містить положення, що стосуються «космічних об'єктів» як частин космічного об'єкта, а також його ракети-носія та її частин, але немає положень, які визначають реєстрацію або сертифікацію саме космічних ресурсів. Відтак необхідно встановити певні правила щодо загальних та основних вимог до космічної діяльності під час видобутку та експлуатації ресурсів із космічних об'єктів, таких як обов'язкова сертифікація та реєстрація видобутих ресурсів із космічних об'єктів, крім того потребують уточнень питання щодо допуску, обмеження та заборони використання ресурсів із космічних тіл.

Діяльність у сфері видобутку та використання космічних ресурсів окрім позитивних змін в екології та економіці, несе із собою велику кількість ризиків, відтак тема безпеки є найголовнішою та потребує свого закріплення на законодавчому рівні. Важливим компонентом стандартів безпеки є те, що вони однаково застосовуються. Іншими словами, усі сторони-учасниці можуть очікувати, що всі дотримуватимуться стандартів, якщо вони не надали належного повідомлення про відхилення. Сьогодні таку позицію вважають найсприятливішою. Позитивними змінами внаслідок застосування чітких стандартів є не лише підвищення рівня безпеки, але й запобігання економічним збиткам та заощадження на страхуванні. Пол Б. Ларсен² у своєму дослідженні «Стандарти управління космічним рухом» зазначав, що ми поки що не маємо єдиних мінімальних міжнародних стандартів безпеки для космічних подорожей, як для авіа перельотів, але у нас вже є потреба створення правил безпеки космічного руху, а це, по суті, початок створення міжнародних стандартів [8]. Сама ідея регулювання космічного руху бере свій початок з 1930-х років і стала широко обговорюваною темою в 1950-х роках і 1960-ті роки, проте становлення термінології та концепції управ-

¹ Convention on Registration of Objects Launched into Outer Space. <https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/spacelaw/treaties/registration-convention.html>

² Paul B. Larsen. The author taught air and space law for more than 40 years respectively at Southern Methodist University and at Georgetown University Law Center. He is co-author of Lyall and Larsen, *Space Law A Treatise* (Ashgate 2009), Lyall and Larsen, *Space Law* (Ashgate 2007), and Larsen, Sweeney, Gillick, *Aviation Law, Cases, Laws and Related Sources*, (2nd ed. Martinus Nijhoff 2012).

ління космічного транспорту було впроваджено в 1990-х у працях доктора Любоса Перека [9; 10]. Водночас Квентін Верспірен у своєму дослідненні «Історична еволюція концепції управління космічним транспортом з 1932 року: необхідність зміни термінології» стверджує, що важливо зробити крок назад і поставити під сумнів концепцію Л. Перека, оскільки внаслідок неналежного вибору терміну «менеджмент» («управління») в концепції «Управління рухом у космічному просторі» (Space Traffic Management), багато дослідників космічного права та політики можуть не досліджувати весь обсяг проблеми. Для того, щоб внести значний внесок у розвиток космічної безпеки та сталості, слід вийти за рамки обмежувального терміну та прийняти нове формулювання, що відображає реальність галузі, яка здебільшого складається зі сприяння стандартизації та комунікації між зацікавленими сторонами, а не здійснення управління та контролю [11]. Домінік Мрна та Міхал Груз у своєму дослідженні «Новий підхід до визначення терміну «Управління рухом у космічному просторі» на основі лінгвістичного аналізу» зазначають, що управління рухом у космічному просторі – це процес контролю, моніторингу та координації космічного руху з метою досягнення безпечного робочого середовища без зіткнень та перешкод, а також із надійною системою запобігання зіткненням для виходу космічного трафіку на орбіту, роботи на орбіті або повернення до атмосфери [12]. Необхідність впровадження змін та нових вимог щодо регулювання космічного транспорту досліджувалася також у роботі К. Йоргенсона, К. Шрогля та П. Лала «Дослідження у сфері управління космічним рухом», на думку авторів провідними суб'єктами, що регулюють питання космічного руху та безпеки, і котрі потребують певних удосконалень, є Комітет з використання космічного простору в мирних цілях та Міжнародна організація цивільної авіації [13].

Зіткнення 2009 року у космосі Іридіуму та супутників російського Космосу вразило світ ще більш чітким усвідомленням того, що Космічний трафік потребує кращого управління¹. Космічна безпека в цьому аспекті містить в собі обмін інформацією про ситуацію з космосом, здійснення польотів, розробку заходів прозорості та зміцнення довіри у сфері космічної діяльності². Окрім впровадження на міжнародному рівні систем прозорості та безпечності здійснення польотів з метою дослідження космічних ресурсів, потребує вдосконалення правове регулювання питань щодо громадської безпеки та охорони навколишнього середовища, охорони космічних ресурсів, державного нагляду щодо видобутку та використання ресурсів космічних тіл та відповідальності за шкоду, заподіяну під час видобутку та використання ресурсів космічних тіл. Питання щодо законності чи незаконності контролю руху в космічному просторі було висвітлено у роботі японського дослідника Такеуши Ю «Право та політика щодо обізнаності про

¹ Frans von der Dunk, *Too close Encounters of the Third-Party Kind: Will the Liability Convention Stand the Test of the Cosmos 2251 – Iridium 33 Collision?* (2009 IISL Proc. at 199)

² DOD Directive 3100.10, dated 10 October, 2012

космічну ситуацію щодо управління космічним рухом – японська перспектива», де зазначається про важливість ролі операторів космічних кораблів для нормотворчості щодо міжнародного режиму Управління рухом у космічному просторі. У роботі також надано спостереження з японської точки зору щодо цих ініціатив, представивши деякі політичні та промислові рухи японської космічної спільноти та її сучасні виклики [14].

Впровадження кращого рівня космічної безпеки потребує прозорості, інформованості та доступу до інформації щодо видобутку та використання космічних ресурсів. Враховуючи сучасну диджиталізацію усіх процесів, слід замислитися над впровадженням відповідної програми саме у сфері космічної діяльності, функціональні характеристики якої б відповідали таким критеріям: наявність повної правової бази та юридичної термінології саме у сфері космічної діяльності; здійснення автоматичного перекладу на мову країни – користувача; обов'язковість у застосуванні та використанні для державних космічних агентств та неурядових організацій, що працюють у галузі космосу; внесення інформації про запуск супутників, використання та експлуатацію космічних ресурсів, здійснення запусків у сфері космічного туризму, реєстрацію космічних об'єктів тощо.

Основна мета такої програми – зниження кількості протиправних дій у сфері космічної діяльності, неможливість здійснення певних дій у сфері космічної діяльності (наприклад неможливість здійснити неправомірну реєстрацію того чи іншого космічного ресурсу), що не відповідає нормам та принципам чинного міжнародного права. В результаті розробки та впровадження такого механізму врегулювання ми зможемо розв'язати питання низького рівня обізнаності більшості громадян щодо їх прав, свобод та інтересів у сфері космічного права, зокрема у сфері космічних ресурсів. Крім того, ми зможемо блокувати несанкціоновані адміністративні дії державних космічних агентств та недержавних космічних організацій та підвищити рівень контролю у сфері видобутку та використання космічних ресурсів. Адже разом зі зростанням економічного та стратегічного значення космічної діяльності буде зростати напруженість між різними учасниками цього процесу, результатом чого неминуче стає конфлікт. Людство має бути готовим, і в аспекті наявності правових норм, що здатні здійснювати врегулювання цього конфлікту, і в аспекті обізнаності щодо своїх прав, свобод та інтересів. З теоретичної точки зору, права людини в рамках судової практики міжнародного космічного права можуть впливати з Договору про космос (OST), однак не існує спеціального інструменту чи інструментів для захисту прав людини. Наприклад, Договір ООН про космос 1967 р. зазначає, що жоден уряд не може володіти позаземним майном, водночас корпорації Lunar Land зазначають, що положення Договору про космос 1967 не містить прямої заборони на привласнення окремими особами та корпораціями¹. Відтак, у разі відсутності чіткого правового регулювання, права

¹ Lunar Land was formed for the direct marketing of real estate for Land on the Moon and Planet Mars Land, as premier authorized agents of the International Association Of Human Planetary Exploration (IAOHPE). <https://lunarland.com/>

і свободи громадян грубо порушуються. Ще одним продавцем ділянок на Місяці та інших небесних тілах виступає американська компанія «The Lunar Embassy», заснована 1980 р. громадянином США Деннісом Хоуп та зареєстрована в штаті Невада (США). Денніс Хоуп зареєстрував в окружному суді Сан-Франциско свої права на Місяць як безхазяйне майно та оголосив себе його володільцем, як і інших планет Сонячної системи, крім Землі та Сонця, отримавши при цьому в земельній службі Сан-Франциско свідоцтва про право власності на Місяць та 52 небесних тіла Сонячної системи. Відтоді шляхом укладання договорів купівлі-продажу належна Д. Хоупу компанія «The Lunar Embassy» здійснює продаж ділянок на Місяці та інших небесних тілах: офіційні представництва американської компанії відкрито у 35 країнах (Англія, Франція, Японія, Російська Федерація та ін). [15].

У розділі 10 Космічні ресурси «Угоди про Артеміду»¹ підкреслюється, що видобуток та використання ресурсів можуть здійснюватися у спосіб, відповідний Договору про космос, однак це не вирішує невизначеності щодо законності чи незаконності привласнення космічних ресурсів. На думку деяких держав діяльність щодо видобутку та використання космічних ресурсів не була загальновизнаною, отже видобуток ресурсів слід вважати порушенням заборони асигнування, встановленої статтею II Договору про космічний простір.

У 2015 р. Конгрес США прийняв Закон про дослідження та використання космічних ресурсів² – комерційний законопроект про космос, який визначає права власності на ресурси космосу та астероїдів. У 2017 році Люксембург проголосив закон, що визначає ліцензування ресурсів, видобутих у космосі, ставши першою європейською країною, яка запровадила порядок ліцензування космічних ресурсів. Так, у статті 1 цього закону закріплено, що космічними ресурсами можна володіти. У статті 2 зазначається, що жодна особа не може досліджувати або використовувати космічні ресурси без письмового дозволу міністра або міністрів, відповідальних за економіку та космічну діяльність. Уповноважений оператор може здійснювати відповідну діяльність згідно умов дозволу та міжнародних зобов'язань Люксембургу. Зазначено також, що Закон не поширюється на супутниковий зв'язок, орбітальні положення або використання смуг частот. Відповідно до цього Закону, люксембурзькі корпорації або європейські компанії, зареєстровані в Люксембурзі, мають право видобувати космічні ресурси для комерційного використання після отримання дозволу від уряду Люксембургу (статті 2–4). Кожен, хто досліджує та використовує космічні ресурси без дозволу уряду, може бути засуджений від восьми днів до п'яти років позбавлення волі та/або штрафу від 5000 до 1,250 000 євро (ст. 18). Уряд Люксембургу оцінює за-

¹ The Artemis accords principles for cooperation in the civil exploration and use of the moon, mars, comets, and asteroids for peaceful purposes. <https://www.nasa.gov/specials/artemis-accords/img/Artemis-Accords-signed-13Oct2020.pdf>

² Space Resource Exploration and Utilization Act of 2015. <https://www.congress.gov/bill/114th-congress/house-bill/1508>

явку компанії з урахуванням ряду критеріїв, такі як наявність центрального адміністративного органу та зареєстрованого офісу у Люксембурзі; наявність фінансових, технічних та юридичних засобів, спланованих та реалізованих з метою вивчення та використання космічних ресурсів (ст. 7). Також враховуються репутація, знання, навички, досвід та поведінка членів керівного органу компанії (ст. 9) Після того, як компанія отримує дозвіл на проведення дослідження та використання космічних ресурсів, дозвіл не можна передавати. (ст. 5) Тому інша сторона не може виконувати геологорозвідувальну роботу через уповноважену компанію або для неї (ст. 2).¹ Подібно до Закону США про конкурентоспроможність запуску комерційного простору², цей Закон передбачає, що комерційні компанії, що діють в рамках його регуляторної бази, можуть юридично присвоювати ресурси, придбані в космосі від небесних тіл, відомих як навколоземні об'єкти (NEO). Люксембург – перша європейська країна, яка прийняла законодавство, що регулює право власності на космічні ресурси, придбані комерційними компаніями, що забезпечує правову визначеність для комерційних проєктів у космічному секторі. Договір про космічний простір (OST) від 1967 року, підписаний 107 країнами, включаючи Люксембург, встановив принципи мирного і вільного дослідження космосу національними державами. Однак Договір про космічний простір не розглядає питання власності приватних організацій над ресурсами, отриманими від навколоземних об'єктів, наприклад, при видобутку астероїдів, включаючи метали, корисні копалини та газу. Відродження досліджень Місяця за програмою «Артеміда»³ привернули увагу науковців до космічних ресурсів. Коли ми говоримо про космічну політику США, слід зазначити, що така політика містить не тільки інтерес до космічних ресурсів, а також право на ці ресурси. Угоди Артеміди також містять розділ про космічні ресурси, аналізуючи який, ми бачимо, що «видобуток космічних ресурсів по суті не є національним розподілом». Угоди Артеміди стверджують, що «здатність видобувати та використовувати ресурси на Місяці, Марсі та астероїдах матиме вирішальне значення для підтримки безпечного та сталого дослідження та розвитку космосу». Угоди підкреслюють, що така діяльність повинна проводитися відповідно до Договору 1967 р. Про принципи, що регулюють діяльність держав у дослідженні та використанні космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла, зокрема статті II, VI та XI. Однак така позиція була висвітлена та розкритикована експертами космічного права, оскільки Угоди, підписані в рамках програми Артеміди, не здатні забезпечити належне підґрунтя для регулювання режиму власності, на який можуть покладатися приватні компанії.

¹ Law of 20 July 2017 on the Exploration and Use of Space Resources. https://space-agency.public.lu/en/agency/legal-framework/law_space_resources_english_translation.html

² H. R.2262-U. S. Commercial Space Launch Competitiveness Act 114th Congress (2015-2016) <https://www.congress.gov/bill/114th-congress/house-bill/2262/text>

³ Артеміда (англ. *Artemis*) – програма НАСА у кооперації із приватними компаніями та космічними агенствами включно з Європейським щодо розвитку пілотованих космічних польотів.

Ще одним джерелом у сфері космічних ресурсів є «Будівельні блоки для розробки міжнародної основи діяльності з космічних ресурсів», які були прийняті Гаазькою робочою групою з питань управління космічними ресурсами в листопаді 2019 р¹. 35 членів робочої групи є представники урядів, промисловості, університетів, громадянського суспільства та дослідницьких центрів. Робоча група була створена у 2016 р. для того, щоб закласти основи для системи управління космічними ресурсами. Фенгна Сюй та Цзіньюань Су у спільній праці «Нові елементи будівельних блоків Гаазької робочої групи з управління космічними ресурсами» писали, що Будівельні блоки (основні схеми) заклали основу для міжнародних обговорень щодо потенційного розвитку міжнародної діяльності з космічних ресурсів. Автори наголошують, що такі блоки є прогресивним у плані забезпечення юридичної визначеності та передбачуваності, координації між державами, розподілу вигод та захисту та збереження космічного середовища, проте потребують подальшого удосконалення. [16]. Так, розділ 8.1 Будівельних блоків передбачає, що міжнародні рамки повинні гарантувати, що права на видобути космічні ресурси, а також на продукти, отримані з них, можуть бути законно набуті за допомогою внутрішнього законодавства, двосторонніх угод та/або багатосторонніх угод. Ключовою правовою основою розділу 8.1 є свобода для всіх держав використовувати простір, що передбачена статтею I Договору про космічний простір. Водночас розділ 8.3 блоків повторює принцип неприсвоєння відповідно до ст. II Договору про космічний простір. 6 квітня 2020 року Білий дім видав Указ про заохочення міжнародної підтримки відновлення та використання космічних ресурсів. Через суперечливе питання, яке він розглядає, а також односторонній підхід, який він охоплює, не дивно, що виконавчий наказ викликав велику увагу в наукових колах [17].

У 2018 році Люксембурзьке космічне агентство опублікувало дослідження про можливості використання космічних ресурсів. У 2019 році Європейське космічне агентство опублікувало свою Стратегію космічних ресурсів. У листопаді 2020 року космічне агентство країни у партнерстві разом з ESA відкрили Європейський інноваційний центр космічних ресурсів (ESRIC)². Центр, що базується в Люксембурзькому науково-технічному інституті, підтримуватиме дослідження використання космічних ресурсів, а також буде служити бізнес – інкубатором для компаній у цій галузі. Дослідники ESRIC зосередилися на наступних чотирьох тематичних областях дослідження: ланцюг створення вартості ISRU³ (визначення та управління спільними наскрізними проєктами ISRU); дослідження та видобуток корисних копалин (відкриття, розкопки, транспортування та використання космічних ресурсів); перероблювання та постачання (трансформація космічних

¹ Будівельні блоки для розробки міжнародної основи управління діяльністю космічних ресурсів URL: <https://boeken.rechtsgebieden>

² See <https://www.esric.lu/about-us>

³ In-Situ Resource Utilization (ISRU) <https://www.nasa.gov/isru/>

ресурсів та виробництва, зберігання та доставляння сировини та витратних матеріалів); будівництво та виробництво (виробництво комплектувальних, запасних частин та будівництво інфраструктури з використанням космічних ресурсів). Як бачимо, розвиток науки про космос є цілком реальним і завдяки поєднанню зусиль можна реалізувати верховенство права у відкритому космосі.

Цікавою, на наш погляд, склалася ситуація у Китаї в аспекті космічного права – у порівнянні з космічними можливостями Китаю та законодавством інших країн, відсутність належної нормативно-правової бази у сфері космічних питань говорить про абсолютну непропорційність можливостей і реального стану країни. Така ситуація пояснюється сукупністю історичних, політичних, юридичних та бюрократичних причин. Проте, у 2013 р. космічне право було включено до 5-річного законодавчого плану Національного з'їзду народних депутатів, а сьогодні зростає консенсус щодо необхідності та важливості прийняття закону про космос крізь призму верховенства права та потребу виконання міжнародних зобов'язань. Нині ставиться за мету прозорість міжнародного співробітництва та належне правове урегулювання космічної діяльності. Модель законодавства та його основні регуляторні режими стали зрозумілими тільки після багаторічних обговорень, і головні суперечки щодо цього закону полягають у тому як саме регулювати участь військових у космічній діяльності та впорядкувати структуру управління [18].

ВИСНОВКИ

Проаналізувавши чинні нормативно-правові акти та міжнародні договори, ми дійшли висновку, що наразі бракує чітких, повних та обґрунтованих положень щодо регулювання видобутку та використання космічних ресурсів. Тому нам потрібно вивчити та дослідити теперішні концепції, встановити нові уточнювальні положення щодо орбітальних операцій та прав на космічні ресурси. Ці концепції мають забезпечувати, підтримувати та координувати використання космічних ресурсів. Правовим орієнтиром мають бути положення Договору про космос, Місячної угоди, Договору про принципи, що регулюють діяльність держав у дослідженні та використанні космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла, Угоди про порятунок космонавтів, повернення космонавтів та повернення об'єктів, запущених у космічний простір, Конвенція про міжнародну відповідальність за пошкодження, завдані космічними об'єктами, Конвенція про реєстрацію об'єктів, запущених у космічний простір, Угода, що регулює діяльність держав на Місяці та інші небесні Органи, Декларація правових принципів, що регулюють діяльність держав у дослідженні та використанні космічного простору, Принципи, що регулюють використання державами штучних супутників Землі для міжнародного прямого телевізійного мовлення, Принципи, що стосуються дистанційного зондування Землі з космосу, Принципи, що стосуються до використання джерел ядерної енергії в космічному просторі, Декларація про міжнародне співробітництво вдосконалення досліджень

та використання космічного простору на користь та в інтересах усіх держав, враховуючи особливості потреб країн, що розвиваються.

Для створення сприятливого правового середовища у сфері використання космічних ресурсів необхідно встановити чіткі правила щодо: юрисдикції та контролю космічних ресурсів; видобутку та експлуатації ресурсів космічних тіл; умов використання технологій, обладнання та пристроїв під час видобування та експлуатації природних ресурсів космічних тіл; допуску, обмеження та заборони використання ресурсів космічних тіл; громадської безпеки та охорони навколишнього середовища та відповідальності за порушення законодавства під час видобування та використання космічних ресурсів. Міжнародне визнання законності використання космічних ресурсів може забезпечити підтримку національного законодавства щодо використання космічних ресурсів.

Практична цінність нашого дослідження полягає в тому, що ми зможемо підвищити рівень обізнаності громадян у сфері видобутку та використання космічних ресурсів. Поєднання спеціалізованої технічної інформації та оновленої правової бази дозволить визнати та сформулювати правила регулювання правовідносин у цій сфері. Регулювання правовідносин космічної діяльності у сфері видобутку та використання космічних ресурсів на належному рівні може розв'язати проблеми в економічній, науково-технічній, юридичній та соціальній сферах. Відтак, наше дослідження є поштовхом до нових можливостей та технологій. Слід також зазначити, що важливими аспектами при досягненні поставлених цілей є довгостроковість, відкритість, прозорість та єдність, оскільки короткострокові уряди зі швидкою реалізацією проєктів без підтримки однодумців зазвичай не були успішними.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Jahu, Ram S. and Stir, Cassandra and Chen, Kuan Wei, *Space Conflicts and the Rule of Law* (January 11, 2016). *Space Policy* (forthcoming spring 2016), Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2722245>
- [2] Hao Liu, Fabio Tronchetti, *United Nations Resolution 69/32 «Not allowed first Placing Weapons in Space: A Step Forward in Preventing the Arms Race in Space?»* *Space Policy*, Volume 38, 2016, pages 64–67. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0265964616300121>
- [3] Jakub Pražák, *The Dual-Purpose Mystery: Towards the Armament of Space ?*, *Acta Astronautica*, Volume 187, 2021, pages 397–405. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0094576520307943>
- [4] Sarah Jane Fox, *Police Extraction: In Greed and Space Domination Against Peace and Justice-Governance for Humanity !*, *Resource Policy*, Volume 64, 2019, URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0301420719306701>
- [5] J. Dallas, S. Raval, J. Alvarez Gaitan, S. Saidam, AG Dempster, *Off-Earth Mining for Sustainable Development: Will Mankind Benefit from Space-Based Exploitation ?*, *Acta Astronautica*, Volume 167, 2020, pages 181–188, URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0094576519313839>

- [6] Bin Cheng, *International Space Law Research*; Oxford: Oxford University Press, 1997; Pp. 224–225.
- [7] Volodymyr Kopal, *Treaty Principles Governing the Activities of States in the Exploration and Use of Outer Space, Including the Moon and Other Celestial Bodies*, New York, December 19, 1966., Online: United Nations Audiovisual Library International Law. http://legal.un.org/avl/pdf/ha/tos/tos_e.pdf
- [8] Paul B. Larsen, *Space Motion Control Standards*, 83 *J. Air L. & Com.* 359 (2018) <https://scholar.smu.edu/jalc/vol83/iss2/5>
- [9] Lyubosh Perek, *Early Concepts of Space Motion*. Astronomical Institute. Academy of Sciences, Prague, Czech Republic IISL / ECSL Symposium on Prospects for Space Transport Management on the Occasion of the 41st Session of the Legal Subcommittee, Vienna, April 2, 2002.
- [10] Lubos Perek, *Management of Outer Space*, *Space Policy*, Volume 10, Issue 3, 1994, pages 189–198. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0265964694900701>
- [11] Quentin Versperen, *The Historical Evolution of the Concept of Space Transport Management since 1932: The Need to Change Terminology*, *Space Policy*, Vol. 56, 2021, <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0265964621000047>
- [12] Dominique Mrna, Michal Gruz, *A New Approach to the Definition of the Term «Space Traffic Management» Based on Linguistic analysis*, *Transport Research Procedure*, Volume 55, 2021, pages 313–317. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2352146521003847>
- [13] Corinne Jorgenson, Kai-Uwe Shrogl and Peter Lala, *Space Motion Management*, *International Academy of Astronautics*, *Space Policy*, Vol. 22, Issue 4, 2006, pages 283–288. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0265964606000774>
- [14] Takeuchi Yu, *Space Transport Awareness Law and Policy – Japanese Perspective*, *Journal of Space Security Engineering*, (2019), 130–137, 6(2) <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S2468896719300096>
- [15] Яшарова Д. В. *Право власності в космічному просторі*. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. №2. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2021/78.pdf
- [16] Fengna Xu, Jinyuan Su, *New Elements of Building Blocks of the Hague Working Group on Space Resources Management*, *Space Policy*, Volume 53, 2020, URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S026596462030028X>
- [17] Tronchetti, Fabio Liu, *Hao White House Executive Order on the Restoration and Use of Space Resources: Offset borders of international space law?* *Space Policy* 57, 8 2021 <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0265964621000400>
- [18] Xiaodang Wu, *China’s Space Law: Haste the Final Line of His Marathon*, *Space Policy*, Vol. 46, 2018, pages 38–45, URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0265964618300407>

REFERENCES

- [1] Jahu, Ram S. and Stir, Cassandra and Chen, Kuan Wei, *Space Conflicts and the Rule of Law* (January 11, 2016). *Space Policy* (forthcoming spring 2016). Retrieved from <https://ssrn.com/abstract=2722245>
- [2] Hao Liu, Fabio Tronchetti, *United Nations Resolution 69/32 «Not allowed first Placing Weapons in Space: A Step Forward in Preventing the Arms Race in Space?»* *Space Policy*, Volume 38, 2016, pages 64–67. Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0265964616300121>

- [3] Jakub Pražak, The Dual-Purpose Mystery: Towards the Armament of Space ?, *Acta Astronautica*, Volume 187, 2021, 397–405. Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0094576520307943>
- [4] Sarah Jane Fox, Police Extraction: In Greed and Space Domination Against Peace and Justice-Governance for Humanity !, *Resource Policy*, Volume 64, 2019, Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0301420719306701>
- [5] J. Dallas, S. Raval, J. Alvarez Gaitan, S. Saidam, AG Dempster, Off-Earth Mining for Sustainable Development: Will Mankind Benefit from Space-Based Exploitation ?, *Acta Astronautica*, Volume 167, 2020, pages 181–188, Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0094576519313839>
- [6] Bin Cheng, *International Space Law Research*; Oxford: Oxford University Press, 1997; Pp. 224–225.
- [7] Volodymyr Kopal, *Treaty Principles Governing the Activities of States in the Exploration and Use of Outer Space, Including the Moon and Other Celestial Bodies*, New York, December 19, 1966., Online: United Nations Audiovisual Library International Law. Retrieved from http://legal.un.org/avl/pdf/ha/tos/tos_e.pdf
- [8] Paul B. Larsen, Space Motion Control Standards, 83 *J. Air L. & Com.* 359 (2018) Retrieved from <https://scholar.smu.edu/jalc/vol83/iss2/5>
- [9] Lyubosh Perek, Early Concepts of Space Motion. Astronomical Institute. Academy of Sciences, Prague, Czech Republic IISL / ECSL Symposium on Prospects for Space Transport Management on the Occasion of the 41st Session of the Legal Subcommittee, Vienna, April 2, 2002.
- [10] Lubos Perek, Management of Outer Space, *Space Policy*, Volume 10, Issue 3, 1994, pages 189–198. Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/0265964694900701>
- [11] Quentin Versperen, The Historical Evolution of the Concept of Space Transport Management since 1932: The Need to Change Terminology, *Space Policy*, Vol. 56, 2021 Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0265964621000047>
- [12] Dominique Mrna, Michal Gruz, A New Approach to the Definition of the Term «Space Traffic Management» Based on Linguistic analysis, *Transport Research Procedure*, Volume 55, 2021, pages 313–317. Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2352146521003847>
- [13] Corinne Jorgenson, Kai-Uwe Shrogl and Peter Lala, Space Motion Management, *International Academy of Astronautics, Space Policy*, Vol. 22, Issue 4, 2006, pages 283–288. Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0265964606000774>
- [14] Takeuchi Yu, Space Transport Awareness Law and Policy – Japanese Perspective, *Journal of Space Security Engineering*, (2019), 130–137, 6 (2) Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S2468896719300096>
- [15] Yasharova, D. V. (2021). Property rights in outer space. *Legal scientific electronic journal*, 2. Retrieved from http://www.lsej.org.ua/2_2021/78.pdf
- [16] Fengna Xu, Jinyuan Su, New Elements of Building Blocks of the Hague Working Group on Space Resources Management, *Space Policy*, Volume 53, 2020, Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S026596462030028X>
- [17] Tronchetti, Fabio Liu, Hao White House Executive Order on the Restoration and Use of Space Resources: Offset borders of international space law? *Space Policy* 57, 8 2021 Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0265964621000400>

- [18] Xiaodang Wu, China's Space Law: Haste the Final Line of His Marathon, Space Policy, Vol. 46, 2018, pages 38–45. Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0265964618300407>

Василь Якович Настюк

Доктор юридичних наук, професор
Член-кореспондент Національної академії правових наук України
Національна академія правових наук України
61024, вул. Пушкінська, 70, Харків, Україна

Завідувач кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Пушкінська, 77, Харків, Україна

Інеса Володимирівна Костенко

Кандидат юридичних наук,
Асистент кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Пушкінська, 77, Харків, Україна

Вікторія Вікторівна Бєлєвцева

Доктор юридичних наук, старший науковий співробітник
завідувачка Наукової лабораторії правових проблем
та відповідальності у сфері цифровізації
Державна наукова установа «Інститут інформації, безпеки і права
Національної академії правових наук України»
01032, вул. Пилипа Орлика, 3, Київ, Україна

Vasyl Ya. Nastyuk

Doctor of Law, Professor
Corresponding Member National Academy of Legal Sciences of Ukraine
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
61024, 70 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Head of the Department of Administrative Law and Administrative Activity
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Inesa V. Kostenko

Candidate of Law
Assistant Department of Administrative Law and Administrative Activity

Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Victoriya V. Belevtseva

Doctor of Law, Senior Research Fellow
Head of Scientific Laboratory
Scientific State Institution «Institute of Information Security and Law» of National
Academy of Legal Sciences of Ukraine
01032, Pylypa Orlyka Str., 3 Kyiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Настюк В. Я., Костенко І. В., Белевцева В. В. Правовий режим видобутку та використання космічних ресурсів. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29. №2. С. 217–237.

Suggested Citation: Nastyuk, V. Ya., Kostenko, I. V. & Belevtseva, V. V. (2022). Legal regime of production and use space resources. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 29(2), 217–237..

Стаття надійшла / Submitted: 10.05.2022

Доопрацьовано / Revised: 05.06.2022

Схвалено до друку / Accepted: 05.07.2022

Наталія Рафаелівна Малишева

Національна академія правових наук України

Харків, Україна

Відділ проблем аграрного, земельного, екологічного та космічного права

Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України

Київ, Україна

Оксана Мар'янівна Вінник

Відділ міжнародного приватного права та правових проблем євроінтеграції

Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва

імені академіка Ф. Г. Бурчака

Національна академія правових наук України

Київ, Україна

ЕКОЛОГІЯ, ЕКОНОМІКА, ЦИФРОВІЗАЦІЯ: ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ

Анотація. У статті досліджуються правові проблеми цифровізації у сфері екології у співвідношенні з відповідними процесами в економічній сфері. Головним дороговказом ефективності цієї діяльності є забезпечення сталого розвитку суспільства. З використанням низки наукових методів дослідження (діалектичного, формально-логічного, синергетичного, системного аналізу, прогностичного та інших) доводиться, що цифровізація в сфері охорони довкілля пов'язана з необхідністю вирішення проблем інституційного, інфраструктурного, екосистемного, автоматизаційного характеру. Водночас роль правового фактору тут є визначальною. Чинники цифровізації мають бути відображені як у стратегічних, прогностичних, програмних політико-правових документах, так і в нормативних актах поточного законодавства. Наголошується на основних проблемних ланках правової охорони довкілля, де цифровізація зможе забезпечити суттєвий економічний ефект. Це насамперед екологічний моніторинг, державний облік об'єктів та речовин, що шкідливо впливають на стан довкілля, ведення кадастрів природних ресурсів та деякі інші. Аналізуються перспективи впровадження цифровізації в регулювання природоохоронних відносин в розрізі окремих галузей господарювання, зокрема в лісовій галузі. Акцентуючи увагу на перевагах цифровізації, однак, не слід нехтувати й деякими негативними побічними ефектами цифровізації екологічної сфери. Йдеться, зокрема, про значне збільшення енергоспоживання при здійсненні цифровізації, що своєю чергою генерує зростання викидів CO₂ й прискорює негативні зміни клімату. Підкреслюється, що найбільші загрози цифровізації несе кіберзлочинність і пов'язана з нею проблема захисту кіберпростору від посягань та іншого роду втручань. Доводиться необхідність на державному рівні напрацьовувати правові механізми державного регулювання цифровізації з урахуванням забезпечення кібербезпеки. Пропонуються зміни до чинного законодавства

України, що мають забезпечити соціальне спрямування цифровізації, включаючи й сфери економіки та охорони довкілля.

Ключові слова: екологія; економіка; цифровізація; право; кібербезпека.

Nataliia R. Malysheva

*National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine*

*Agrarian Law, Land Law, Environmental Law and Space Law Department,
Institute of State and Law named after Volodymyr Koretsky, National Academy of Sciences of
Ukraine,
Kyiv, Ukraine*

Oksana M. Vinnyk

*Department of International Private Law and Legal Problems of European Integration
Academician F. H. Burchak Scientific Research Institute of Private Law and Entrepreneurship of
National Academy of Law Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine*

ECOLOGY, ECONOMY, DIGITALIZATION: LEGAL PROBLEMS OF INTERACTION

Abstract. *The article examines the legal problems of digitalization in the field of ecology in relation to the relevant processes in the economic sphere. The main guideline for the effectiveness of this activity is to ensure the sustainable development of society. Using a number of scientific research methods (dialectical, formal-logical, synergetic, system analysis, forecasting, etc.) it is proved that digitalization in the field of environmental protection is associated with the need to solve problems of institutional, infrastructural, ecosystem, automation nature. At the same time, the role of the legal factor here is decisive. Factors of digitalization should be reflected in strategic, forecasting, program, political documents, as well as in legal acts of current legislation. Emphasis is placed on the main problematic aspects of legal protection of the environment, where digitalization will be able to provide a significant economic effect. These are, first of all, ecological monitoring, state accounting of objects and substances that have a harmful effect on the environment, maintenance of inventories of natural resources and some others. Prospects for the introduction of digitalization in the regulation of environmental relations in terms of industrial branches, in particular in the forestry industry, are analyzed. Emphasizing the benefits of digitalization, however, one should not neglect some of the negative sides of digitalization of the environmental sphere. In particular, there is a significant increase in energy consumption in the implementation of digitalization, which in turn generates an increase in CO² emissions and accelerates the negative climate change. It is emphasized that the greatest threats to digitalization are cybercrime and the related problem of protecting cyberspace from encroachment and other types of interference. There is a need at the state level to develop legal mechanisms for state regulation of digitalization, taking into account cybersecurity. Amend-*

ments to the current legislation of Ukraine are proposed, which should ensure the social orientation of digitalization, including the spheres of economy and environmental protection.

Keywords: *ecology; economy; digitization; law; cybersecurity.*

ВСТУП

Однією з основних тенденцій сучасного розвитку суспільства як в Україні, так і загалом у світі є цифровізація всіх сфер людського життя, тобто всебічне впровадження та розвиток інформаційних, насамперед цифрових технологій. За визначенням Українського Інституту майбутнього, цифровізація означає перехід діяльності з реального світу у світ віртуальний (онлайн). Звісно, що цифровізація розглядається насамперед як інструмент забезпечення зростання економіки, досягнення стратегічних цілей економічного розвитку, таких як підвищення продуктивності праці, зростання ВВП (в Україні, зокрема, поставлено стратегічну ціль збільшення ВВП у 8 разів, до **1 трлн дол.** у 2030 р. та забезпечення при цьому добробуту, комфорту та якості життя українців на рівні, вищому за середній показник у Європі) [1], скорочення корупційної складової у процесі промислового, сільськогосподарського виробництва, будівництва, при наданні адміністративних та інших послуг тощо.

Водночас поширення цифровізації є комплексним: не лише на економіку, а й на інші сфери суспільного життя, включно з соціальною та екологічною сферами [2; 3], що в комплексі сприяє забезпеченню сталого розвитку суспільства. Цей процес має бути цілеспрямованим і контрольованим, що неможливо забезпечити без правового впливу – як на національному, так і міжнародному [4; 5] рівнях, з урахуванням переваг та ризиків цифровізації. Саме правове регулювання має надати відповідному процесу впорядкований характер, поставити заслін зловживанням та іншим засобам дезорганізації [6; 7], що можуть спричинити негативний вплив на розвиток цифрових технологій та їх використання як в економічній, так і в екологічній сферах.

Цифрові технології як такі є «ні добрими, ні злими». Наслідки їх використання оцінюються неоднозначно, оскільки залежать від низки факторів: ступеня професійності та добросовісності тих, хто використовує такі технології; мети застосування (на суспільне благо чи на шкоду); характеру усвідомлення наслідків застосування (свідомо чи легковажно); ступеня дослідження наслідків застосування цифрових технологій та напрацювання превентивних заходів щодо виникнення можливих ризиків/загроз їх використання; пріоритету тих чи інших принципів цифровізації, що застосовуються в суспільстві, з точки зору впливу на цей процес держави та міжнародної спільноти: так звана незалежність кіберпростору чи зважене і комплексне (за участі держави та заінтересованих учасників відносин цифровізації в особі їх саморегульованих організацій) організаційно-правове застосування таких технологій, що передбачає комплекс заходів, спрямованих на

стимулювання отримання суспільно-корисних результатів цифровізації та мінімізації пов'язаних з ними ризиків та їх наслідків.

При проведенні дослідження були використані праці українських та зарубіжних науковців, що порушували проблеми цифровізації в економіці та охороні довкілля: щодо екологічної сфери – деякими державними та суспільними інституціями [8], К. Маркевич – щодо вуглецевого сліду цифровізації [9], М. Кінах – стосовно зеленого курсу України [10], Є. Алексеевою – з проблем процесу екомодернізації промислових підприємств [11], С. Романко – щодо ролі цифровізації в еколого-правовій політиці України у сфері зміни клімату [12]. З питань впливу цифровізації на економіку та екологію використовувалися напрацювання центру Разумкова [13], щодо впливу цифровізації на сільськогосподарську сферу – висновки Руденка М. В. [14], з питань кібербезпеки космічної діяльності – Малишевої Н. Р. [15], сфери господарювання – групи авторів [16;17], щодо правового регулювання відносин в мережі Інтернет – колективна праця [18] тощо). Проблеми неоднозначного впливу цифровізації на екологічну та економічні сфери порушуються численними зарубіжними дослідниками, зокрема Lluís Togrent – щодо використання позитивного потенціалу цифровізації для поліпшення екологічної ситуації на Землі [19]; Flurina Wäspi – щодо подвійного (позитивного та ризикового) впливу цифровізації на екологію [20]; різних груп дослідників – щодо складності наслідків цифровізації для всіх сфери суспільного життя, включно з економікою та екологією, та необхідності вжиття комплексу заходів для досягнення цілей сталого розвитку [21; 22; 23], Sarah Lenz – щодо можливостей цифрових технологій у вирішенні соціально-екологічних проблем, здійснюючи порівняння того, як цифровізація використовується для забезпечення сталого розвитку і як цим розвитком нехтують на користь цифрово-технологічного прогресу, що в цілому залежить від політики [3], Kohler, Pia M. [24] та Rakhyun E. Kim, Louis J. Kotzé [5] щодо глобального екологічного управління, ролі наукових чинників задля сприяння виникненню глобального екологічного конституціоналізму, Yayun Shen – стосовно ролі приватних екологічних стандартів у вирішенні проблем екології, переваг приватної стандартизації та її потенційних недоліків, взаємозалежності між приватними та державними стандартами та можливості диференційованого використання приватних стандартів [25], Veera Pekkarinen – щодо використання механізму сталого розвитку, довгострокових стратегій розвитку низьких викидів парникових газів, глобального аналізу тощо для поліпшення ситуації із забрудненням довкілля [26]. Проте в наведених дослідженнях автори торкалися лише окремих аспектів цифровізації в економіці або екології; крім того, вони лише побіжно або з точки зору транснаціонального регулювання зачіпали правові питання вирішення еколого-економічних проблем з використанням цифрових технологій. Натомість проблеми нормативно-правового регулювання зазначених відносин на національному рівні є недостатньо висвітленими.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Складність, новизна та неоднозначність (з точки зору наслідків для довкілля та впливу на сферу господарювання) відносин цифровізації, а також брак наукових досліджень з правових проблем державної еколого-економічної політики у сфері цифровізації та її реалізації в праві зумовив *актуальність* зазначеної проблематики *методологію*, що була застосована в процесі дослідження. Методологічну основу дослідження сформували методи та прийоми наукового пізнання, комплексне застосування яких дозволило здійснити всебічний аналіз його предмета. В ході здійсненого аналізу використовувалися філософсько-світоглядні, загальнонаукові та спеціально-наукові (правознавчі) *наукові методи*.

Використання *діалектичного методу* дало можливість розкрити сутність і призначення цифровізації, прослідкувати її системоутворюючі зв'язки з загальнополітичними, економічними, соціальними та екологічними процесами, що відбуваються у суспільстві; виявити її похідний характер від загальних тенденцій сталого розвитку; виокремити фактори, що впливають на еколого-економічну політику та її реалізацію, проаналізувати роль цифровізації у відповідній царині як складного та неоднозначного явища, що потребує правового опосередкування. *Формально-логічний* метод дозволив виділити ті сфери еколого-економічних відносин, де цифровізація має найбільший потенціал в Україні. Методом *аналізу* автори послуговувалися при вивченні наукових напрацювань у сфері дослідження та дотичних до неї сфер як вітчизняних, так і зарубіжних учених та практиків, стану правового регулювання відповідних суспільних відносин в нашій державі та в інших країнах. Метод *синтезу* дозволив, зокрема, зробити висновки щодо поєднання основних ознак та спільних завдань державної політики у сферах охорони довкілля та економіки. В дослідженні активно використаний *порівняльний* метод, що серед іншого дозволив співставити ключові ознаки правовідносин аналогового суспільства з цифровим. *Синергетичний* метод використаний для встановлення впливу ризиків цифровізації на екологію та економіку та необхідності впливу на них за допомогою правових засобів. Метод *системного аналізу* використовувався, зокрема, при визначенні взаємозв'язку цифровізаційних процесів та їх наслідків в економіці та екології, а також в характеристиці видів контролю за ризиками цифровізації в екологічній та економічній сферах. Метод *узагальнення* слугував для переходу від менш загального, одиничного (зокрема щодо випадків надміру слабого державного регулювання відносин цифровізації на початкових її етапах на користь саморегулювання) до загального стану нормативно-правового регулювання в сучасний період, наслідків (наявних та ймовірних) подібного становища та необхідності адекватного корегування державної правової політики у сфері цифровізації з урахуванням екологічної та економічної її складових. Такий загальнологічний метод наукового пізнання, як *абстрагування*, дозволив відійти від несуттєвих властивостей відносин цифровізації, що притаманні й аналоговим відносинам, і виокремити їхні суттєві риси (низку переваг

і ризиків/загроз), що зумовлюють необхідність комплексного впливу держави на цей процес з метою забезпечення соціального спрямування цифровізації в усіх сферах суспільного життя, включаючи економіку та екологію. *Прогностичний* метод став вельми витребуваним для прогнозування можливих наслідків цифровізації в зазначених сферах та напрацюванні пропозицій щодо попередження/мінімізації її негативних проявів. Серед спеціально-наукових методів у даному дослідженні активно використаний *формально-юридичний* метод, який сприяв з'ясуванню змісту правових норм, що регулюють відносини у відповідній сфері; їх місця в системі права України, а також виробленню рекомендацій щодо вдосконалення чинного законодавства України щодо цифровізації економічних та екологічних відносин. *Порівняльно-правовим* методом послуговувалися для залучення міжнародно-правового та зарубіжного досвіду правового регулювання відповідних відносин, можливої рецепції певних зарубіжних норм чи принципів у законодавчій практиці України. Застосування комплексу зазначених методів надало авторам можливість виявити основні проблеми нормативно-правового забезпечення відносин цифровізації в зазначених сферах та запропонувати шляхи їх вирішення.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Наголошуючи на трьох складових сталого розвитку (економіки, екології, соціальної сфери), зазначимо, що на макрорівні навряд чи доцільно та продуктивно розглядати процеси, що відбуваються в кожній з означених сфер, ізольовано, відокремлено одну від одної. І концепція сталого розвитку, що є дороговказом для поступу цивілізації XXI століття, чітко демонструє зв'язок усіх трьох основних чинників розвитку [27]. Вважаємо, що схематично сталий розвиток можна вписати у таку формулу: «Те, що не є екологічно коректним, не повинно бути економічно вигідним. А з усіх варіантів вирішення екологічних проблем слід обирати найбільш економічно виправданий. При цьому розв'язання як економічних, так і екологічних проблем має базуватись насамперед на їх соціальній значущості».

Спробуємо екстраполювати дану формулу на використання засобів цифровізації. При цьому залишимо поки осторонь соціальну складову сталого розвитку, пам'ятаючи, однак, про її ключове значення для визначення цілей і напрямків розвитку. Зосередившись на економіко-екологічній взаємодії в процесі цифровізації, зробимо припущення, що саме цей інструмент може стати лакмусовим папірцем та фактором знаходження оптимального балансу економіки та екології в процесі суспільного розвитку.

Реалії негативного зв'язку екології з економікою, коли порушуються принципи сталого розвитку внаслідок суттєвих «перекосів» в бік пріоритету економіки підкреслено в Законі «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» [28] (надалі – Стратегія), де серед осно-

вних першопричин екологічних проблем України визнається орієнтація на прибутковість, нерідко за рахунок ігнорування проблем довкілля (підпорядкованість екологічних пріоритетів економічній доцільності), а також неврахування наслідків для довкілля певних законодавчих та інших нормативно-правових новацій, слабка ефективність системи державного управління у сфері охорони навколишнього природного середовища та регулювання використання природних ресурсів, низький рівень розуміння пріоритетів збереження довкілля та переваг збалансованого (сталого) розвитку у суспільстві, недосконалість і, відповідно, незадовільний рівень дотримання природоохоронного законодавства та екологічних прав і обов'язків громадян.

Чи може цифровізація стати у пригоді для подолання відповідних «перекосів»? Не маючи однозначної відповіді на це питання, слід насамперед визначити установку на пошук таких можливостей. Так, наприклад, зв'язок екології з цифровізацією можна шукати вже в тому, що однією з ключових цілей у сфері охорони довкілля Стратегія визначає забезпечення інтеграції екологічної політики у процес прийняття рішень щодо соціально-економічного розвитку, в тому числі впровадження технологій електронного урядування в екологічній сфері та автоматизованих інформаційних систем екологічних даних, що могло б значно посилити прозорість, оперативність та якість прийняття управлінських рішень, дотримання екологічних прав громадян.

Ці загальні стратегічні установки та пріоритети, однак, мають знайти свій розвиток у конкретних регулюючих нормах, де було б визначено, які саме сфери екологічних відносин повинні бути насамперед піддані цифровізації, а де, можливо, такий вплив є не на часі, або ж взагалі не є потрібним, а може й шкідливим.

Спробуємо осягнути проблему в комплексі, виділивши ті сфери еколого-економічних відносин, де цифровізація має величезний потенціал для поліпшення екологічного стану території України, уповільнення змін клімату, зокрема шляхом скорочення викидів парникових газів, зменшення промислових відходів тощо, що своєю чергою матиме й суттєвий економічний вплив.

Важливою сферою екологічних відносин, де цифровізація може здійснити дійсно революційні перетворення, на наш погляд, є сфера моніторингу довкілля. На сьогодні в Україні відповідно до ст. 22 Закону «Про охорону навколишнього природного середовища» [29] та Положення «Про державну систему моніторингу довкілля», затвердженого Кабінетом Міністрів України 30.03. 1998 р. № 391 (з наступними змінами) в системі екологічного моніторингу безпосередньо задіяно більше 10 відомчих підсистем, які організують та здійснюють спостереження за станом атмосферного повітря, вод, земель і ґрунтів, геологічним станом надр, лісовими та іншими рослинними ресурсами, біорізноманіттям тощо. Система вибудовується на трьох рівнях: загальнонаціональному, регіональному та локальному рівнях, де кожна з підсистем сьогодні має власну організаційно-управлінську структуру, науково-методичне забезпечення та технічну базу, що призводить до

розпорошення ресурсів та дублювання функцій спостереження, причому на основі різного методичного та технічного забезпечення. Широке впровадження цифровізації у відповідній сфері має сприяти узгодженню організаційного, методичного, інформаційного забезпечення системи отримання, накопичення, зберігання, обробки і аналізу даних моніторингу довкілля, ліквідації дублювання, уніфікації мереж спостереження в єдину систему. Це своєю чергою не тільки сприятиме прийняттю ефективних управлінських рішень у сфері охорони довкілля та використання природних ресурсів, попередження надзвичайних екологічних ситуацій та ліквідації їх наслідків, а й суттєво підвищить економічну ефективність управлінської діяльності в сфері екології.

Ще один напрямок екологічної діяльності, де цифровізація може справити швидкий позитивний вплив, є сфера здійснення державного обліку об'єктів та речовин, що шкідливо впливають на стан довкілля. Сьогодні відповідно до ст. 24 Закону «Про охорону навколишнього природного середовища» та низки інших нормативно-правових актів, прийнятих у розвиток положень цієї норми, в Україні в тій чи іншій формі здійснюється як первинний, так і державний облік шкідливих хімічних, біологічних речовин та мікроорганізмів; фізичних факторів впливу на стан довкілля (шуму, вібрації, іонізуючого випромінювання та ін.), а також об'єктів підвищеної екологічної небезпеки. В організації та функціонуванні відповідної системи обліку є великі резерви удосконалення, використати які має допомогти цифровізація. Йдеться насамперед про організацію ідентифікації об'єктів екологічної небезпеки, екологічну паспортизацію, декларування безпеки об'єктів підвищеної небезпеки, інвентаризацію викидів небезпечних речовин та ін. В аналізованій сфері наразі функціонує значна кількість спеціальних державних реєстрів. Це, зокрема, Державний реєстр пестицидів і агрохімікатів, дозволених до використання в Україні, Державний реєстр ветеринарних препаратів, кормових добавок, преміксів та готових кормів, Національний кадастр антропогенних викидів та абсорбції парникових газів; Державний реєстр небезпечних факторів; Державний реєстр джерел іонізуючого випромінювання; Дозовий реєстр опромінення; Реєстр радіоелектронних засобів та випромінювальних пристроїв, що можуть застосовуватися на території України в смугах радіочастот загального користування; Державний реєстр генетично модифікованих організмів сортів сільськогосподарських рослин у відкритій системі та багато інших. Всі ці реєстри складають правову основу для виявлення та фіксації об'єктів підвищеної екологічної небезпеки та потенційно шкідливих об'єктів, що безпосередньо впливає на прийняття управлінських рішень щодо державного контролю за такими об'єктами. Водночас наразі в Україні відсутня єдина система державного обліку речовин та об'єктів, що шкідливо впливають на стан довкілля. І тут резерви цифровізації безумовно є значними, адже не можна забувати, що в основі цифровізації лежить системний підхід.

У сучасний період для обліку кількісних, якісних та інших характеристик природних ресурсів, обсягу, характеру та режиму їх використання ведуться дер-

жавні кадастри природних ресурсів (ст. 23 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»). Йдеться насамперед про Земельний кадастр України. Крім того, відповідно до національного законодавства в Україні ведуться Державний водний кадастр, Державний лісовий кадастр, Державний кадастр територій та об'єктів природно-заповідного фонду, Державний кадастр природних лікувальних ресурсів, Державний кадастр природно-рослинних ресурсів, Державний кадастр мінерально-сировинних ресурсів, Державний містобудівний кадастр, регіональні кадастри природних ресурсів та низка інших. Наразі кадастрові дані відображаються як на картографічних матеріалах, так і в текстових документах. Єдина методологія інформаційного забезпечення кадастрових даних в Україні відсутня, що негативно впливає на достовірність інформації про правовий, природний і господарський стан земель та інших природних ресурсів, на систематизацію відповідних даних. Перший крок для поліпшення ситуації, в тому числі шляхом використання можливостей цифровізації, зроблено з прийняттям Закону України «Про національну інфраструктуру геопросторових даних», введеного в дію з 1 січня 2021 р. [30]. Під національною інфраструктурою геопросторових даних Закон розуміє взаємопов'язану сукупність організаційної структури, технічних і програмних засобів, базових та тематичних наборів геопросторових даних, метаданих, сервісів, технічних регламентів, стандартів, технічних специфікацій, необхідних для виробництва, оновлення, оброблення, зберігання, оприлюднення, використання геопросторових даних та метаданих, іншої діяльності з такими даними. На підставі цього Закону було, зокрема, доповнено ст. 23 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» частиною третьою, яка пов'язує кадастри природних ресурсів з геопросторовими даними, оприлюднення та інша діяльність з якими та доступ до яких мають здійснюватись у мережі Інтернет.

Необхідність впровадження цифровізації в регулювання природоохоронних відносин можна розглядати і в розрізі окремих галузей господарювання. Для прикладу можна навести лісову галузь яка наочно відображає еколого-економічні взаємодії. Процеси цифровізації тут мають забезпечити прозорість галузі завдяки об'єднанню усіх офіційних інформаційних потоків в «єдине цифрове поле – «Лісовий портал», що включатиме: карти актуального лісового покриву України; телеграм-бота Держлісагентства, що повідомлятиме про незаконну рубку, полювання чи пожежу; інформацію про електронні торги обробленою деревиною (пиломатеріалами); інтегровані в державну систему «Дія» 2-х найбільших адмінпослуг: щодо видачі лісорубних квитків та сертифікатів походження лісоматеріалів; систему електронного обліку деревини; Всеукраїнську мережу протипожежного захисту лісів із можливістю онлайн-моніторингу стану насаджень) та інші [31].

В аграрній сфері зв'язок економіки та екології, поєднаний з цифровізацією, сприяє виходу на ринок ЄС українських сільськогосподарських виробників, оскільки дотримання ними стандартів ЄС щодо екологічної безпеки сільськогос-

подарської продукції, підтвержене об'єктивними показниками, отриманими внаслідок впровадження цифровізації, сприяє збільшенню сільськогосподарського експорту в країни – члени ЄС. Використання штучного інтелекту для винайдення оптимальних шляхів вирішення екологічних проблем в процесі виробництва, переробки, зберігання сільськогосподарської продукції, впровадження системи Відкритих даних, тобто забезпечення інформацією економічного та екологічного спрямування громадськості та уповноважених органів, надаватимуть необхідний для аналізу економіко-екологічної ситуації матеріал, що в підсумку лягатиме в основу напрацювання проектів відповідних нормативно-правових актів.

Є й значна кількість інших сфер охорони довкілля, забезпечення екологічної безпеки та використання природних ресурсів, де наразі існують значні резерви використання засобів цифровізації для забезпечення сталого розвитку. Цифровізація може також значно полегшити доступ громадськості до екологічної інформації. В літературі останніх років йдеться й про необхідність цифровізації екологічної діяльності кожного підприємства, концерна, корпорації [32], які мають бути пов'язані в єдину систему для забезпечення систематизації та інформаційних зв'язків при організації управлінської, зокрема контрольної діяльності.

Звісно, не слід вважати, що впровадження цифровізації у відповідні сфери пов'язане лише з економічним зростанням та іншими суцільними перевагами. На економічні ефекти цифровізації в екологічній сфері, не лише як позитивні, а й вельми проблематичні, зокрема, звертається увага в статті Катерини Маркевич «Вуглецевий слід цифровізації» [9]. До переваг цифровізації авторка відносить: ефективно спроектовану та керовану цифрову інфраструктуру, яка може сприяти екологічній стійкості та скороченню викидів парникових газів (завдяки технологіям *IoT* та штучному інтелекту), оскільки в режимі реального часу дозволяє: визначити рівень забруднення повітря та його причини; можливість контролювати якість повітря або шуму через мобільні додатки; у секторі водопостачання цифрові технології дозволяють економити воду, виявити забруднення та витіки, знизити рівень втрат і підвищити надійність та правильність водорозподілу; у системі поводження з відходами такі технології допомагають визначити обсяги відходів та оптимізувати їх утилізацію; в секторі енергетики (датчики, *smart*-лічильники, системи цифрового управління тощо забезпечують автоматизацію та моніторинг, оптимізують енергорозподіл та енергоспоживання); впровадження цифрових технологій, таких як *IoT*, сприяє зменшенню споживання енергії на виробництві та скороченню викидам CO_2 в промислових системах, а також підвищує якість виробленої продукції; завдяки адитивному виробництву (*3D*-друк) можливо зменшити використання ресурсів та енергії. Водночас, неоднозначність впливу цифрових технологій у відповідній сфері дослідниця бачить у тому, що самі ці технології можуть генерувати певний обсяг викидів, оскільки енергоємність цифрової галузі щороку зростає (приблизно на 4%), як і частка

цифрових технологій у світових викидах CO₂ (у період між 2013 р. та 2018 р. зросла з 2,5% до 3,7%). Подібний ефект має і цифровізація транспортного сектору (збільшення споживання енергії і глобальних викидів). Отже, цифровізація призводить до значного збільшення енергоспоживання, враховуючи не лише використання, а й виробництво цифрових пристроїв. Своєю чергою, збільшуючи глобальний попит на електроенергію, цифровізація генерує й викиди CO₂. Звідси виникає питання: чи зможе цифровізація допомогти людству наблизитися до сталого розвитку, чи зростаюча залежність від цифрових технологій врешті-решт виявиться прискорювачем негативних змін клімату? Підсумовуючи результати свого дослідження, авторка зазначає, що без рішучих політичних дій цифрова революція може збільшити споживання енергії та прискорити екологічну шкоду. Відтак забезпечення цифровізації у сталий спосіб – політичний пріоритет, що має супроводжуватися виробленням важелів контролю за цифровим екологічним впливом, інструментів оцінки цифрових технологій та наслідків їх експлуатації. І з цим висновком важко не погодитись.

Негативний вплив на довкілля внаслідок видобування крипто валют [33] (одного з основних здобутків цифровізації) та застосування цифрових технологій загалом (з точки зору посиленого споживання електроенергії) вже стали реальністю. Пропозиції ж щодо перенесення шкідливих виробництв в космос, що висловлюються, зокрема, Джеффом Безосом, однією з найбагатших в світі людиною [34], (а без цифрових технологій тут не обійтись), звісно, не можуть сприйматися серйозно, оцінюючи ймовірні економічні витрати та екологічні наслідки як для довкілля Землі, так і для навколосезонного космічного простору.

Загалом важко навести вичерпний перелік ризиків цифровізації безпосередньо в економіці та екології та суміжних з ними сферах, оскільки масштаби їх застосування розширюються, а самі технології вдосконалюються.

В літературі порушувалось питання і про те, що застосування штучного інтелекту може мати непрогнозовані наслідки через його здатність до саморозвитку, напрями якого важко передбачити. В цьому може полягати загроза і довкіллю, і людині, і суспільним інтересам в цілому [35].

У процесі впровадження цифровізації в екологічну сферу не можна нехтувати й таким її важливим побічним ефектом, як кіберінциденти і кібератаки і пов'язану з цим необхідність забезпечення кібербезпеки, тобто захисту створеного кіберпростору насамперед від кіберзлочинності, а також від зловживання цифровими можливостями (порушення прав та законних інтересів шляхом вчинення шкідливих, але не заборонених законодавством дій). В останні роки як на міжнародному рівні, так і на національному рівні окремих держав вдаються до розроблення ефективних механізмів запобігання та боротьби з вказаними загрозами, причому як на технічному та політичному рівні, так і на рівні напрацювання організаційних та правових механізмів протидії таким загрозам, зокрема, щодо визначення вразливості ключових ресурсів та критичної інфраструктури

для забезпечення кібербезпеки. При цьому світове співтовариство майже одностайно наразі вважає оцінку кібервразливостей та їх подолання важливим викликом людства, що має вирішуватись як на етапі попередження, так і в процесі створення, розроблення, експлуатації таких систем [15]. На жаль, не можна стверджувати, що на міжнародно-правовому рівні вже створено надійну систему правового захисту від кіберзагроз. Першим і практично єдиним на цей час міжнародно-правовим актом обов'язкової сили є Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність (23.11.2001 р., Будапешт, ратифікована Україною 07.09.2005 р. [36]), який здебільшого може сприйматись як набір рекомендацій, спрямованих до держав.

Чимало політичних і правових документів з відповідних питань прийнято на рівні Євросоюзу. Слід, зокрема, відзначити ухвалення в грудні 2020 р. нової Стратегії ЄС на наступні 10 років [37]. На рівні ЄС діють кілька директив, регламентів і рішень, присвячених забезпеченню кібербезпеки: Директива 2002/21/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 7 березня 2002 року про спільну нормативну базу для електронних комунікаційних мереж та послуг (Рамкова директива) [38], Директива ЄС щодо заходів із забезпечення високого загального рівня безпеки мережевих та інформаційних систем у ЄС [39] та низка інших [15, с. 252].

Україна у регулюванні кібербезпеки знаходиться лише на початку шляху, хоча певні кроки у відповідному напрямку в нашій країні вже здійснюються. Так, 5 жовтня 2017 р. було прийнято Закон «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» [40], регулюючий вплив якого поширюється й на екологічну кіберсферу. На виконання цього Закону прийнято низку актів підзаконного регулювання, зокрема Загальні вимоги до кіберзахисту об'єктів критичної інфраструктури, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 19 червня 2019 р. № 518 [41], Постанова Кабінету Міністрів України від 9. 10. 2020 р. «Деякі питання об'єктів критичної інформаційної інфраструктури» [42]. А наприкінці 2020 р. ухвалено Закон України «Про електронні комунікації» [43]. Цього звісно недостатньо для забезпечення розроблення та широкого впровадження економічно збалансованої цифровізації в екологічну сферу. Принципи державного ставлення до цифровізації, її наслідків (позитивних та негативних) на рівні закону до цього часу не можна вважати визначеними. Немає відповідного регулювання й у Господарському кодексі України [44].

На зміну Декларації незалежного кіберпростору [45] на міжнародному та національному рівнях приходить усвідомлення необхідності регулювання відносин цифровізації шляхом встановлення не лише принципів цифровізації та використання цифрових технологій (штучного інтелекту, зокрема [46]), а й зваженого державного регулювання в поєднанні з саморегулюванням [17] (так зване співрегулювання) за участю представників цифрового бізнесу та їх саморегулювальних організацій шляхом встановлення вимог до цифрових ресурсів, їх використання, включно з технічним регулюванням, консультуванням з представниками цифро-

вого бізнесу, що вже передбачено статтями 22, 36 Закону України «Про електронні комунікації».

Вважаємо за необхідне повернутися до аналізу ідеї прийняття Цифрового кодексу України, що вже висловлювалась [47]. Оскільки цифровізація охопила всі сфери суспільного життя, такий акт необхідний для визначення основних засад використання цифрових технологій в Україні. А специфіка державної правової політики в певних сферах має знайти своє регулювання в галузевих актах, зокрема, в економічній сфері – у Господарському кодексі України, в екологічній сфері – в Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища», а з розробленням Екологічного кодексу України – в цьому кодексі.

ВИСНОВКИ

1. Цифровізація як одна з найвизначніших ознак сьогодення суттєво впливає не лише на економічну сферу, а й на всі сторони суспільного розвитку, включно з екологічною та соціальною, сприяючи впровадженню концепції сталого розвитку – дороговказу світових тенденцій XXI століття.

2. І на міжнародному, і на національному рівнях в останні десятиліття здійснюються заходи щодо якнайповнішого забезпечення цифровізації економіки, екології та соціальної сфери, з врахуванням еколого-економічних взаємодій і дотримання балансу всіх інтересів суспільного розвитку.

3. Україна в останнє десятиліття також позначила цифровізацію серед пріоритетів суспільного розвитку, системно впроваджуючи цифрові технології в усі сектори: державний та приватний; реальний, виробничий, видобувний, обробний, невиробничий, фінансовий, сектор послуг та ін. [1].

4. Перший етап масованої цифровізації екологічної сфери в усьому світі позначився ейфорією від грандіозних можливостей, що надає використання цифрових технологій. І дійсно, такі можливості є дуже обнадійливими, насамперед в плані інформаційно-технологічного забезпечення прийняття управлінських та господарських рішень в усіх галузях та на всіх рівнях життєдіяльності суспільства.

5. Водночас, крім безумовних переваг, пов'язаних з цифровізацією економічної та екологічної сфер, сьогодні вже чітко позначились і деякі побічні, в т.ч. негативні, ефекти впровадження цифрових технологій. Серед них в науці відзначається суттєве збільшення споживання електроенергії та генерації CO₂, що своєю чергою може негативно впливати на клімат. Застосування штучного інтелекту, крім того, може мати непрогнозовані наслідки через його здатність до саморозвитку, напрями якого важко передбачити. Дуже важливо в цьому зв'язку при впровадженні цифрових технологій, в т.ч. в екологічну сферу, завжди дбати про баланс інтересів (економіка-екологія-соціальна сфера), що є основою сталого розвитку, і чітко закріплювати відповідні чинники в правових актах.

6. Звісно, що шлях цифровізації в сфері охорони довкілля пов'язаний з необхідністю вирішення значної кількості базисних проблем інституційного, інфра-

структурного, екосистемного, суто автоматизаційного характеру. При цьому роль правового фактору і тут є визначальною. Чинниками цифровізації мають бути позначені як стратегічні, прогностні та програмні політико-правові документи, так і нормативно-правові акти конкретного, в т.ч. випереджаючого регулювання.

7. Найбільші загрози цифровізації несе поширення такого явища, як кіберзлочинність і пов'язана з нею проблема захисту кіберпростору від посягань та іншого роду втручань, які можуть спричинити збої та знищення інформаційних систем.

8. Оскільки саме держава є відповідальною за кіберінфраструктуру та за запобігання кібератак на своїй території та зі своєї території, саме вона повинна ставити правовий заслін заподіяння шкідливих кібератак, а також забороняти використання відповідних інфраструктур для вчинення протиправних дій. Тому дуже важливо на державному рівні напрацьовувати законодавство щодо державного регулювання цифровізації, передбачивши в ньому й відповідні положення щодо забезпечення кібербезпеки, в т.ч. в екологічній та економічній сферах.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

Удосконалення правового регулювання в Україні відносин, пов'язаних з цифровізацією, має бути комплексним, особливо враховуючи значний ступінь ризиків цифровізації у сферах охорони довкілля та економіки. Враховуючи це, на рівні Конституції України вважаємо за необхідне закріпити положення про цифрові права та обов'язків громадян, а також забезпечення державою соціального спрямування цифровізації в усіх сферах суспільного життя. Ключові регулюючі положення щодо правового забезпечення цифровізації мають знайти відображення в Цифровому кодексі України, а особливості правового регулювання цього процесу в окремих сферах – в спеціальних актах, зокрема, щодо економіки – в Господарському кодексі України, щодо екології – в Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» (а з розробленням Екологічного кодексу України – в цьому кодексі).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Україна 2030 Е – країна з розвинутою цифровою економікою. Український інститут майбутнього. URL: <https://strategy.uifuture.org/kraina-z-rozvinutoyu-cifrovoyu-ekonomikoju.html#6-2-1> (дата звернення: 27.10.2021).
- [2] Tilman Santarius, Johanna Pohl, Steffen Lange. (2020). Digitalization and the Decoupling Debate: Can ICT Help to Reduce Environmental Impacts While the Economy Keeps Growing? *Sustainability*, 12, 7496; doi:10.3390/su12187496. URL : <https://d-nb.info/1221184547/34> (дата звернення: 30.10.2021).
- [3] Sarah Lenz. (2021). Is digitalization a problem solver or a fire accelerator? Situating digital technologies in sustainability discourses // *Social Science Information*. Vol. 60(2). 188–208.

- [4] Abid A. Adonis.(2020). International Law on Cyber Security in the Age of Digital Sovereignty. *E-International Relations*. Mar. 14. 1–5. URL : <https://www.e-ir.info/2020/03/14/international-law-on-cyber-security-in-the-age-of-digital-sovereignty/> (дата звернення: 11.02.2021).
- [5] Rakhyun E. Kim, Louis J. Kotzé. (2021). Planetary boundaries at the intersection of Earth system law, science and governance: A state-of-the-art review. *Review of European Community and International Environmental Law*. Volume 30, Issue 1. April. 3–15. <https://doi.org/10.1111/reel.12383>.
- [6] Aida Guliyeva, Elena Korneeva, Wadim Strielkowski. (2020). An Introduction: Legal Regulation of the Digital Economy and Digital Relations in the 21st Century. Proceedings of the 1st International Scientific Conference «Legal Regulation of the Digital Economy and Digital Relations: Problems and Prospects of Development» (LARDER 2020). URL : <file:///C:/Users/%D0%90%D0%B4%D0%BC%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%80/Downloads/125954173.pdf> / (дата звернення: 06.04.2021).
- [7] Elina L. Sidorenko, Pierre von Arx. (2020). Transformation of Law in the Context of Digitalization: defining the correct priorities. *Digital law journal*. URL : <https://www.digitallawjournal.org/jour/article/view/5/19>. <https://doi.org/10.38044/DLJ-2020-1-1-24-38> (дата звернення: 10.11.2021).
- [8] Антикорупційний та соціальний вплив відкритих державних даних в екологічній сфері України. Аналітичний звіт. Березень 2021. Звіт підготовлений громадською спілкою «Центр розвитку інновацій» у межах USAID/UK аїдпроєкту «Прозорість та підзвітність у державному управлінні та послугах/TAPAS», що реалізується Фондом Євразія, та за сприяння Міністерства цифрової трансформації України. 62 с. URL: <https://tapas.org.ua/wp-content/uploads/2021/03/Ecology-ODStudy-Impact-.pdf> (дата звернення: 13.08.2021).
- [9] Катерина Маркевич. Вуглецевий слід цифровізації. *Разумков центр*. 26 липня 2021. URL : <https://razumkov.org.ua/statti/vugletsevyi-slid-tsyfrovizatsii> (дата звернення: 13.08.2021).
- [10] Маргарита Кінах. Зелений курс України: як держава та бізнес оцінюють екологічну політику. *Юридична газета онлайн*. 11 листопада 2020. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/zeleniy-kurs-ukrayini-yak-derzhava-ta-biznes-ocinyuyut-ekologichnu-politiku.html> (дата звернення: 13.08.2021).
- [11] Алексеева Є. Модернізація і промисловий безвіз чи «брудне» виробництво і експортні санкції. Які наслідки для української економіки може мати подальше затягування процесу екомодернізації промислових підприємств. *Економічна правда*. 2021. 27 квітня. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2021/04/27/673380/> (дата звернення: 13.08.2021).
- [12] Романко С. Еколого-правова політика України у сфері зміни клімату. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. №9. С. 88–94.
- [13] Цифрова економіка: тренди, ризики та соціальні детермінанти. Київ, жовтень 2020р. Центр Разумкова, 2020. Видавництво «Заповіт», 2020. С.13 (274 с.). URL :https://razumkov.org.ua/uploaarticle/2020_digitalizationds/pdf (дата звернення: 20.07.2021).
- [14] Руденко М. В. Особливості впливу цифровізації на функціонування сільськогосподарських підприємств. *Вісник ХНАУ*. Серія «Економічні науки». 2019. №2. С. 95–103. URL : http://visen.knau.kharkov.ua/20191_21.html (дата звернення: 13.08.2021).

- [15] Малишева Н. Р. Кібербезпека космічної діяльності та можливості її забезпечення засобами міжнародного права. DOI: 10.33663/0869-2491-2021-32-245-257. *Правова держава*. Щорічник наукових праць. Вип. 32. Київ: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2021. С. 245–257.
- [16] Oksana M. Vinnyk, Olga V. Shapovalova, Nino B. Patsuriia, Olena M. Honcharenko, Kateryna V. Yefremova. (2020). The problem of ensuring the social direction of the legislation of Ukraine on the digital economy. *Asia Life Sciences*. Issue 1, July, 133–151.
- [17] Oksana M. Vinnyk, Dmytro V. Zadykhaylo, Olena M. Honcharenko, Olga V. Shapovalova, Nino B. Patsuriia. (2021). Economic and Legal Policy of the State in the Field of Digital Economy. *International Journal of Criminology and Sociology*, 2021, 10, 383–392.
- [18] Правове регулювання відносин у мережі Інтернет : монографія / [А. П. Гетьман, Ю. С. Атаманова, В. С. Мілаш та ін.] ; за ред. С. В. Глібка, К. В. Єфремової. – Харків : Право, 2016. 360 с.
- [19] Lluís Torrent (2020). Ecological transition and digitalisation, an essential alliance in the climate decade. URL : <https://www.telefonica.com/en/web/public-policy/blog/article/-/blogs/ecological-transition-and-digitalisationan-essential-alliance-in-the-climate-decade>. (дата звернення: 30.10.2021).
- [20] Flurina Wäspi (2021). Digitization and the Environment: Opportunities, Risks and the Need for-action. SocietyByte. URL : <https://www.societybyte.swiss/en/2020/04/09/digitization-and-the-environment-opportunities-risks-and-the-need-for-action/> (дата звернення: 30.10.2021)
- [21] Tilman Santarius, Johanna Pohl, Steffen Lange. Digitalization and the Decoupling Debate: Can ICT Help to Reduce Environmental Impacts While the Economy Keeps Growing? *Sustainability* 2020, 12, 7496; doi:10.3390/su12187496 www.mdpi.com/journal/sustainability URL : <https://d-nb.info/1221184547/34> (дата звернення: 30.10.2021).
- [22] Maria I Espinoza and Melissa Aronczyk. (2021). Big data for climate action or climate action for big data? *Big Data & Society*. January-June: 1–15. file:///C:/Users/%D0%90%D0%B4%D0%BC%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%80/Downloads/Big_data_for_climate_action_or_climate_action_for_.pdf/ <https://doi.org/10.1177/2053951720982032> (дата звернення: 16.11.2021).
- [23] Gregorio Martín Quetglas & Andrés Ortega (2021). Digitalisation with decarbonisation. *Working Paper* 8/2021–26/5/2021 – Elcano Royal Institute. URL : <https://www.google.com/url?client=internal-element-cse&cx=partner-pub-7302036088769417:h6gebirdlfi&q=http://www.realinstitutoelcano.org/wps/wcm/connect/18b66566-a590-4cdb-9896-7403ac133eac/WP8-2021-Martin-Ortega-Digitalisation-with-decarbonisation.pdf%3FMD%3DAJPERES%26CACHEID%3D18b66566-a590-4cdb-9896-7403ac133eac&sa=U&ved=2ahUKEwiQ7fL0gp30AhU7hv0HHXNxB1EQFnoECAkQAg&usq=AOvVaw0fWFbW7muxwJXuA3PTTCIQ> (16.11.2021).
- [24] Kohler, Pia M. (2019). Science advice and global environmental governance: expert institutions and the implementation of international environmental treaties. Published by Anthem Press, 226 pp.
- [25] Yayun Shen, Michael Faure. (2021). Private standards for the public interest? Evidence from environmental standardization in China. *Review of European comparative and international environmental law*. Volume 30, Issue 3, 396–408.
- [26] Veera Pekkarinen. Going beyond CO₂: (2020). Strengthening action on global methane emissions under the UN climate regime/ *Review of european comparative and international*

- environmental law*. Special Issue: Contemporary Issues in International Water Law. Volume 29, Issue 3, 464–478.
- [27] Report of the World Commission on Environment and Development : note / by the Secretary-General. A/42/427/ 4 August 1987. URL : <https://digitallibrary.un.org/record/139811?ln=ru> (дата звернення: 16.10.2021).
- [28] Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року: Закон України від 28.02.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text> (дата звернення: 28.03.2021).
- [29] Про охорону навколишнього природного середовища. Закон України від 25.06.1991 з наступними змінами. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (дата звернення: 27.10.2021).
- [30] Про національну інфраструктуру геопросторових даних. Закон України від 13.04.2020 з наступними змінами. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/554-20#Text> (дата звернення: 27.10.2021).
- [31] Віктор Смаль. Завдяки цифровізації лісова галузь стане сучасною та прозорою. ЕКОсистема. Національна онлайн-платформа. 10.06.2021. URL : <https://mepr.gov.ua/news/37409.html> (дата звернення: 13.08.2021).
- [32] Грачев В. А. Экология, цифровизация и атомная энергия / Энергия: экономика, техника, экология. 2020. №6. С. 36–43.
- [33] Bitcoin Mining Alone Could Raise Global Temperatures Above Critical Limit by 2033. URL : <https://www.vice.com/en/article/neganb/bitcoin-mining-could-raise-global-temperatures-by-2-c> (дата звернення: 15.11.2021).
- [34] Can we really move heavy industry to space to solve the climate crisis, as Jeff Bezos has suggested? URL: <https://www.independent.co.uk/climate-change/news/bezos-space-heavy-industry-pollution-b1888147.html> (дата звернення: 15.11.2021).
- [35] 7 Risks Of Artificial Intelligence. URL: <https://builtin.com/artificial-intelligence/risks-of-artificial-intelligence> (дата звернення: 15.11.2021).
- [36] Конвенція про кіберзлочинність, ратифікована Україною із застереженнями і заявами. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575#Text (дата звернення: 27.10.2021).
- [37] New EU Cybersecurity Strategy. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_2391 (дата звернення: 16.11.2021).
- [38] Directive 2002/21/EC of the European Parliament and of the Council of 7 March 2002 on a common regulatory framework for electronic communications network and services (Framework Directive). OJ L 108, 24.4.2002, p. 33.
- [39] Directive (EU) 2016/1148 of the European Parliament and of the Council of 6 July 2016 concerning measures for a high common level of security of network and information systems across the Union. URL: http://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=uriserv%3A0J.L_2016.194.01.0001.01.ENG (дата звернення: 27.10.2021).
- [40] Про основні засади забезпечення кібербезпеки України. Закон України від 5.10.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text> (дата звернення: 27.10.2021).
- [41] Загальні вимоги до кіберзахисту об'єктів критичної інфраструктури, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 19 червня 2019 р. №518. Офіційний вісник України, 2019 р., №50, ст. 1697.
- [42] Деякі питання критичної інформаційної інфраструктури. Постанова Кабінету Міністрів України від 09.10.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/943-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 27.10.2021).

- [43] Про електронні комунікації: Закон України від 16.12.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#Text> (дата звернення: 28.03.2021).
- [44] Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення: 10.07.2021).
- [45] A Declaration of the Independence of Cyberspace. URL: <http://lab314.brsu.by/kmp-lite/kmp2/Net/Declaration/declaration.htm> (дата звернення: 06.06.2021).
- [46] WHITE PAPER On Artificial Intelligence – A European approach to excellence and trust: Brussels, 19.2.2020 COM(2020) 65 final. URL: https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/commission-white-paper-artificial-intelligence-feb2020_en.pdf (дата звернення: 31.10.2021).
- [47] Проект: Цифрова адженда України – 2020 («Цифровий порядок денний» – 2020) Концептуальні засади (версія 1.0) Першочергові сфери, ініціативи, проекти «цифровізації» України до 2020 року. URL: <https://uccr.org.ua/uploads/files/58e78ee3c3922.pdf> (дата звернення: 30.05.2021).

REFERENCES

- [1] Ukraine 2030E – a country with a developed digital economy. Ukrainian Institute of the Future. Available at: <https://strategy.uifuture.org/kraina-z-rozvinutoyu-cifrovoyu-ekonomikoyu.html#6-2-1> [in Ukrainian] (access date: 27.10.2021).
- [2] Tilman Santarius, Johanna Pohl, Steffen Lange. (2020). Digitalization and the Decoupling Debate: Can ICT Help to Reduce Environmental Impacts While the Economy Keeps Growing? *Sustainability*, 12, 7496; doi:10.3390/su12187496. Retrieved from <https://d-nb.info/1221184547/34> (access date: 30.10.2021).
- [3] Sarah Lenz (2021). Is digitalization a problem solver or a fire accelerator? Situating digital technologies in sustainability discourses // *Social Science Information*. Vol. 60(2). 188–208.
- [4] Abid A. Adonis. (2020). International Law on Cyber Security in the Age of Digital Sovereignty. *E-International Relations*. Mar. 14. 1–5. Retrieved from <https://www.e-ir.info/2020/03/14/international-law-on-cyber-security-in-the-age-of-digital-sovereignty/> (access date: 11.02.2021).
- [5] Rakhyn E. Kim, Louis J. Kotzé. (2021). Planetary boundaries at the intersection of Earth system law, science and governance: A state-of-the-art review. *Review of European Community and International Environmental Law*. Volume 30, Issue 1. April. 3–15. <https://doi.org/10.1111/reel.12383>.
- [6] Aida Guliyeva, Elena Korneeva, Wadim Strielkowski. (2020). An Introduction: Legal Regulation of the Digital Economy and Digital Relations in the 21st Century. Proceedings of the 1st International Scientific Conference «Legal Regulation of the Digital Economy and Digital Relations: Problems and Prospects of Development» (LARDER 2020). Retrieved from file:///C:/Users/%D0%90%D0%B4%D0%BC%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%80/Downloads/125954173.pdf / (access date: 06.04.2021).
- [7] Elina L. Sidorenko, Pierre von Arx. (2020). Transformation of Law in the Context of Digitalization: defining the correct priorities. Digital law journal. Retrieved from <https://www.digitallawjournal.org/jour/article/view/5/19>. <https://doi.org/10.38044/DLJ-2020-1-1-24-38> (access date: 10.11.2021).
- [8] Anti-corruption and social impact of open state data in the environmental sphere of Ukraine. Analytical report. March 2021. The report was prepared by the Center for Innovation

- Development within the USAID / UK aid project «Transparency and Accountability in Public Administration and Services / TAPAS», implemented by the Eurasia Foundation, and with the assistance of the Ministry of Digital Transformation of Ukraine. 62 s. Retrieved from <https://tapas.org.ua/wp-content/uploads/2021/03/Ecology-ODStudy-Impact-.pdf> [in Ukrainian] (access date: 13.08.2021).
- [9] Katerina Markevich. Carbon trace of digitalization. Razumkov center. July 26, 2021. Retrieved from <https://razumkov.org.ua/statti/vugletsevyi-slid-tsyfrovizatsii> [in Ukrainian] (access date: 13.08.2021).
- [10] Margarita Kinakh. Ukraine's Green Course: How the State and Business Assess Environmental Policy. Legal newspaper online. November 11, 2020. Retrieved from <https://yur-gazeta.com/golovna/zeleniy-kurs-ukrayini-yak-derzhava-ta-biznes-ocinyuyut-ekologichnu-politiku.html> [in Ukrainian] (access date: 13.08.2021).
- [11] Elizabeth Alekseeva. Modernization and industrial visa-free or «dirty» production and export sanctions. What are the consequences for the Ukrainian economy may have a further delay in the process of eco-modernization of industrial enterprises. Economic truth. 2021. April 27. Retrieved from <https://www.althoughda.com.ua/columns/2021/04/27/673380/> [in Ukrainian] (access date: 13.08.2021).
- [12] S. Romanko. Environmental and legal policy of Ukraine in the field of climate change. Entrepreneurship, economy and law. 2019. №9. Pp. 88–94 [in Ukrainian].
- [13] Digital economy: trends, risks and social determinants. Kyiv, October 2020 Razumkov Center, 2020. Zapovit Publishing House, 2020. P.13 (274 p.). Retrieved from https://razumkov.org.ua/uploaarticle/2020_digitalizationds/pdf [in Ukrainian] (access date: 20.07.2021).
- [14] Rudenko MV Features of the impact of digitalization on the functioning of agricultural enterprises. Bulletin of KhNAU. Economic Sciences Series. 2019. №2. pp. 95–103 [in Ukrainian]. Retrieved from http://visn.knau.kharkov.ua/20191_21.html (access date: 13.08.2021).
- [15] Malysheva NR Cybersecurity of space activities and the possibility of its provision by means of international law. DOI: 10.33663 / 0869-2491-2021-32-245-257. Constitutional state. Yearbook of scientific works. Vip. 32. Kyiv: VM Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2021. P. 245–257 [in Ukrainian].
- [16] Oksana M. Vinnyk, Olga V. Shapovalova, Nino B. Patsuriia, Olena M. Honcharenko, Kateryna V. Yefremova. (2020). The problem of ensuring the social direction of the legislation of Ukraine on the digital economy. Asia Life Sciences. Issue 1, July, 133–151.
- [17] Oksana M. Vinnyk, Dmytro V. Zadykhaylo, Olena M. Honcharenko, Olga V. Shapovalova, Nino B. Patsuriia. (2021). Economic and Legal Policy of the State in the Field of Digital Economy. International Journal of Criminology and Sociology, 2021, 10, 383–392.
- [18] Legal regulation of relations on the Internet: a monograph / [A. P. Hetman, YE Atamanova, VS Milash and others]; for order. SV Glebko, KV Efremova. – Kharkiv: Pravo, 2016. 360 p. [in Ukrainian].
- [19] Lluís Torrent (2020). Ecological transition and digitalisation, an essential alliance in the climate decade. Retrieved from <https://www.telefonica.com/en/web/public-policy/blog/article/-/blogs/ecological-transition-and-digitalisationan-essential-alliance-in-the-climate-decade>. (access date: 30.10.2021).
- [20] Flurina Wäspi (2021). Digitization and the Environment: Opportunities, Risks and the Need for-action. – SocietyByte. Retrieved from <https://www.societybyte.swiss/en/2020/04/09/digitization-and-the-environment-opportunities-risks-and-the-need-for-action/> (access date: 30.10.2021).

- [21] Tilman Santarius, Johanna Pohl, Steffen Lange. Digitalization and the Decoupling Debate: Can ICT Help to Reduce Environmental Impacts While the Economy Keeps Growing? *Sustainability* 2020, 12, 7496; doi:10.3390/su12187496 www.mdpi.com/journal/sustainability. Retrieved from <https://d-nb.info/1221184547/34> (access date: 30.10.2021).
- [22] Maria I Espinoza and Melissa Aronczyk. (2021). Big data for climate action or climate action for big data? *Big Data & Society*. January-June: 1–15. Retrieved from <https://doi.org/10.1177/2053951720982032> (access date: 16.11.2021).
- [23] Gregorio Martín Quetglas & Andrés Ortega (2021). Digitalisation with decarbonisation. *Working Paper* 8/2021–26/5/2021-Elcano Royal Institute. Retrieved from <https://www.google.com/url?client=internal-element-cse&cx=partner-pub-7302036088769417:h6gebird1fi&q=http://www.realinstitutoelcano.org/wps/wcm/connect/18b66566-a590-4cdb-9896-7403ac133eac/WP8-2021-Martin-Ortega-Digitalisation-with-decarbonisation.pdf%3FMOD%3DAJPERES%26CACHEID%3D18b66566-a590-4cdb-9896-7403ac133eac&sa=U&ved=2ahUKEwiQ7fL0gp30AhU7hv0HHXNxB1EQFnoECAkQAg&usq=AOvVaw0fWFbW7muxwJXuA3PTTCIQ> (16.11.2021).
- [24] Kohler, Pia M. (2019). SCIENCE ADVICE AND GLOBAL ENVIRONMENTAL GOVERNANCE: EXPERT INSTITUTIONS AND THE IMPLEMENTATION OF INTERNATIONAL ENVIRONMENTAL TREATIES. Published by Anthem Press, 226 pp.
- [25] Yayun Shen, Michael Faure. (2021). Private standards for the public interest? Evidence from environmental standardization in China. *Review of European comparative and international environmental law*. Volume 30, Issue 3, 396–408.
- [26] Veera Pekkarinen. Going beyond CO₂: (2020). Strengthening action on global methane emissions under the UN climate regime/ *Review of european comparative and international environmental law*. Special Issue: Contemporary Issues in International Water Law. Volume 29, Issue 3, 464–478.
- [27] Report of the World Commission on Environment and Development : note / by the Secretary-General. A/42/427/ 4 August 1987. Retrieved from <https://digitallibrary.un.org/record/139811?ln=ru> (access date: 16.10.2021).
- [28] On the Basic Principles (Strategy) of the State Environmental Policy of Ukraine for the period up to 2030: Law of Ukraine (2019, February). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text> (access date: 28.03.2021).
- [29] On environmental protection: Law of Ukraine (1991, June). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (access date: 27.10.2021).
- [30] About the national infrastructure of geospatial data: Law of Ukraine (2020, April). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/554-20#Text> (access date: 27.10.2021).
- [31] Victor Smal. Thanks to digitalization, the forest industry will become modern and transparent. Ecosystem. National online platform. 06/10/2021. Retrieved from <https://mepr.gov.ua/news/37409.html> (access date: 13.08.2021) [in Ukrainian].
- [32] Grachev VA Ecology, digitalization and atomic energy / *Energy: economics, technology, ecology*. 2020. №6. pp. 36–43 p. [in Russian].
- [33] Bitcoin Mining Alone Could Raise Global Temperatures Above Critical Limit by 2033. Retrieved from <https://www.vice.com/en/article/neganb/bitcoin-mining-could-raise-global-temperatures-by-2-c> (access date: 15.11.2021).
- [34] Can we really move heavy industry to space to solve the climate crisis, as Jeff Bezos has suggested? Available at: <https://www.independent.co.uk/climate-change/news/bezos-space-heavy-industry-pollution-b1888147.html> (access date: 15.11.2021).

- [35] 7 Risks Of Artificial Intelligence. Retrieved from <https://builtin.com/artificial-intelligence/risks-of-artificial-intelligence> (access date: 15.11.2021).
- [36] Convention on Cybercrime, ratified by Ukraine with reservations and declarations. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575#Text (access date: 27.10.2021).
- [37] New EU Cybersecurity Strategy. Retrieved from https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_2391 (access date: 16.11.2021).
- [38] Directive 2002/21/EC of the European Parliament and of the Council of 7 March 2002 on a common regulatory framework for electronic communications network and services (Framework Directive). OJ L 108, 24.4.2002, p. 33.
- [39] Directive (EU) 2016/1148 of the European Parliament and of the Council of 6 July 2016 concerning measures for a high common level of security of network and information systems across the Union. Retrieved from http://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.L_2016.194.01.0001.01.ENG (access date: 27.10.2021).
- [40] On the basic principles of cybersecurity in Ukraine: Law of Ukraine (2017, October). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text> (access date: 27.10.2021).
- [41] General requirements for cyber protection of critical infrastructure facilities: approved by the resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine (2019, June). Official Gazette of Ukraine, 2019, 50.
- [42] Some issues of critical information infrastructure: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine (2020, October). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/943-2020-%D0%BF#Text>. (access date: 27.10.2021).
- [43] On electronic communications: Law of Ukraine (2020, December). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#Text> (access date: 28.03.2021).
- [44] Economic Code of Ukraine (2003, January). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (access date: 10.07.2021).
- [45] A Declaration of the Independence of Cyberspace. Retrieved from <http://lab314.brsu.by/kmp-lite/kmp2/Net/Declaration/declaration.htm> (access date: 06.06.2021).
- [46] WHITE PAPER On Artificial Intelligence – A European approach to excellence and trust: Brussels, 19.2.2020 COM(2020) 65 final. Retrieved from https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/commission-white-paper-artificial-intelligence-feb2020_en.pdf (access date: 31.10.2021).
- [47] Project: Digital Agenda of Ukraine – 2020 («Digital Agenda» – 2020) Conceptual framework (version 1.0) Priority areas, initiatives, projects of «digitalization» of Ukraine until 2020. Retrieved from <https://uccr.org.ua/uploads/files/58e78ee3c3922.pdf> [in Ukrainian] (access date: 30.05.2021).

Наталія Рафаелівна Малишева

Докторка юридичних наук, професорка

Академік Національної академії правових наук України

Національна академія правових наук України

61024, вул. Пушкінська, 70, м. Харків

Завідувачка відділу проблем аграрного, земельного, екологічного та космічного права,

Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України
01601, вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ

Оксана Мар'янівна Вінник

Докторка юридичних наук, професорка
Член-кореспондент Національної академії правових наук України
Національна академія правових наук України
61024, вул. Пушкінська, 70, м. Харків, Україна

Головний науковий співробітник відділу міжнародного
приватного права та правових проблем євроінтеграції
Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України,
01601, вул. Раєвського, 23а, м. Київ, Україна

Nataliia R. Malysheva

Doctor of Law, Professor
Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
61024, 70 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Department Agrarian Law, Land Law, Environmental Law and Space Law
Institute of State and Law named after Volodymyr Koretsky
National Academy of Sciences of Ukraine,
01601, Three Saints Str., 4, Kyiv, Ukraine

Oksana M. Vinnyk

Doctor of Law, Professor
Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
61024, 70 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Department of International Private Law and Legal Problems of European Integration
Academician F. H. Burchak Scientific Research Institute of Private
Law and Entrepreneurship of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine
01601, Raevsky Str., 23 a, Kyiv. Ukraine

Рекомендоване цитування: Малишева Н. Р., Вінник О. М. Екологія, економіка, цифровізація: правові проблеми взаємодії. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29. № 2. С. 238–260.

Suggested Citation: Malysheva, N. R. & Vinnyk, O. M. (2022). Ecology, economy, digitalization: legal problems of interaction. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 29(2), 238–260.

Стаття надійшла / Submitted: 15.05.2022

Доопрацьовано / Revised: 13.06.2022

Схвалено до друку / Accepted: 05.07.2022

УДК: 342.92:664–4

DOI: 10.31359/1993-0909-2022-29-2-261

Олександр Дмитрович Крупчан

*Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака
Національної академії правових наук України
Київ, Україна*

Юрій Павлович Бурило

*Відділ правового забезпечення ринкової економіки
Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака
Національної академії правових наук України
Київ, Україна*

Олександр Олександрович Гайдулін

*Відділ проблем приватного права
Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака
Національної академії правових наук України
Київ, Україна*

ГАРМОНІЗАЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО ДЕРЖАВНИЙ КОНТРОЛЬ БЕЗПЕЧНОСТІ ХАРЧОВИХ ПРОДУКТІВ ІЗ ЗАКОНОДАВСТВОМ ЄС

Анотація. *Стаття присвячена проблемам гармонізації національного законодавства України про державний контроль безпеки харчових продуктів з відповідними вимогами законодавства ЄС. Розглядаються теоретичні та практичні виклики гармонізації законодавства на основі використання методу системного аналізу у поєднанні з методами діалектики та порівняльного аналізу. Зокрема, встановлено, що більшість положень законодавства України, що застосовуються до заходів контролю безпеки харчових продуктів не виходять за рамки того, що традиційно вважається в Україні державним наглядом. Продемонстровано, що попри те, що безпека харчових продуктів залежить від безпеки кормів, законодавство про харчові продукти та законодавство про корми доцільно розглядати як різні галузі законодавства замість того, щоб включати законодавство про корми до складу законодавства про харчові продукти. Особлива увага звертається на проблеми імплементації вимог законодавства ЄС в національне законодавство України, що виникають внаслідок поширення корупції в Україні. Стверджується, що поряд із боротьбою з корупцією правовими засобами також необхідно запроваджувати цифрові технології для запобігання корупції в системі державного контролю безпеки харчових продуктів. Звертається увага на те, що деякі вимоги законодавства ЄС про*

харчові продукти не зможуть ефективно застосовуватися в Україні до того часу поки інституційна спроможність компетентного органу, відповідального за безпечність харчових продуктів, буде не покращена, а також не буде побудована інфраструктура, необхідна для здійснення заходів державного контролю на кордоні. Крім того, належна реалізація європейського підходу до організації контролю безпечності харчових продуктів вимагає застосування деяких інструментів м'якого права, яких на даний момент не вистачає в Україні. Серед іншого, видання методичних настанов можна було б використовувати як інструмент м'якого права для роз'яснення деяких нових положень законодавства про державний контроль безпечності харчових продуктів.

Ключові слова: законодавство про харчові продукти, безпечність харчових продуктів, державний контроль, державний нагляд, гармонізація законодавства, Угода про асоціацію

Alexander D. Krupchan

*Scientific Research Institute of Private Law and Entrepreneurship named after academician
F. G. Burchak of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine*

Yuriy P. Burylo

*Department of Legal Regulation of Market Economy
Scientific Research Institute of Private Law and Entrepreneurship named after academician
F. G. Burchak of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine*

Oleksandr O. Gaydulin

*Department of Private Law Problems
Scientific Research Institute of Private Law and Entrepreneurship named after academician
F. G. Burchak of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine*

HARMONIZATION OF THE UKRAINIAN FOOD SAFETY CONTROL LEGISLATION WITH THE EU LAW

Abstract. *The article deals with the problems of harmonizing Ukrainian national legislation on the official control of food safety with the relevant requirements of the EU law. Both theoretical and practical challenges of harmonization are examined using comprehensive system analysis coupled with dialectic and comparative analysis research methods. In particular, it has been established that most of the provisions of Ukrainian law applying to food safety checks do not go beyond what is regarded in Ukraine as official oversight. It has been shown that although the safety of food depends on the safety of feed, it is expedient to consider food law and feed law as separate areas of law instead of viewing feed law as part of food law. Special attention is paid to the problems of implementing EU legal requirements into Ukrainian national legislation arising in connection with widespread corruption. It is argued that apart from combating cor-*

ruption through legal means it is also necessary to use digital technologies for the prevention of corruption in the system of food safety official control. It is also pointed out that some requirements of the EU food law cannot be effectively applied in Ukraine until institutional capacity of the competent authority, responsible for food safety, is improved and appropriate infrastructure for carrying out official controls at the border is built. Besides, proper implementation of the European approach to food safety control requires the application of some soft law instruments, which are currently missing in Ukraine. In particular issuing guidances might be used as a soft law instrument for the clarification of some new provisions of the legislation on food safety official control.

Keywords: *food law, food safety, official control, official oversight, legal harmonization, Association Agreement*

INTRODUCTION

Since the signing of the Association agreement with the European Union in 2014 Ukraine has been working very hard to bring its legislation in line with the EU law [1]. One of the key areas of this legal harmonization has been sanitary and phytosanitary (SPS) legislation. If this particular area of Ukrainian national law is not overhauled in accordance with the EU law as soon as possible, it may create significant hurdles for trade in food and agricultural products between Ukraine and the EU. It's worth pointing out that Ukraine has made some progress in the development of its food safety legislation in recent years. At least two important laws based on relevant EU regulations and directives have been adopted. One of them, entitled the Law of Ukraine «On the main principles of safety and quality of food», which was passed in 2014, lays down basic rules of ensuring food safety in line with the relevant provisions of Regulation (EC) № 178 [2; 3]. The other one, entitled the Law of Ukraine «On official controls over the compliance with food and feed law, by-products law, animal health and welfare rules» was passed in 2017, establishing procedures of carrying out official controls in the field of food safety (hereinafter – the Law on official controls) [4].

At the same time the development and adoption of new laws aimed at the implementation of Ukraine-EU Association Agreement is a difficult and challenging process, which raises numerous issues of theoretical and practical nature. The above-mentioned Law on official controls is a good example of such challenges.

For instance, the Law on official controls uses the term «official control». In this connection a natural question arises – is the use of this term really justified? Is there a more appropriate term for the official activities defined as official control in this Law? This question needs an answer, because Ukraine has its own legal doctrine and legal traditions and therefore its legal terminology may differ from the terminology used in the EU legislation. Hence, there may be a totally different perception of the European legal terminology in Ukraine. As a result, the practical application of this terminology may also differ from its application in the EU. So, it is necessary to turn attention to the studies of well-known scholars in the field of administrative law dealing with official

control issues such as O. Andriyko, V. Belyaev, V. Gorshenev, E. Shahov in order to understand the true essence of official control and similar terms [5; 6; 7]. From the theoretical perspective it is also necessary to comprehend the essence of the feed law, which is a new area of law for Ukraine. In this regard the main question is how this new area of law correlates with the food law, which has been in place in Ukraine for a long time.

As for practical issues arising from the Law on official controls the most important of them seem to be the efficiency of official controls, corruption challenges and low institutional capacity of the competent authority.

With regards to the efficiency of official controls it has to be pointed out that the new legal grounds for inspections introduced by this Law still need to be clarified in order to be applied in practice. So, there have to be legal instruments available for making such clarifications. It is also important to bear in mind that the EU food safety control system is also in the process of transition in an attempt to achieve better efficiency as it is illustrated in the article of Boris Antunovic, Bojan Blagojević and their colleagues [8].

As for corruption issues it is necessary to find out how the difference of approaches to defining the discretion of the competent authorities in Ukraine and the EU can affect the problem of corruption. At the same time, it is also important to look at some universal ways of combating corruption offered by digital technology and described in the articles of Tim K. Mackeya and Xiao-Wei Wena [9; 10].

Taking into account the above considerations, the purpose of this study is to highlight current issues arising in connection with the adoption of the Law on official controls and outline some avenues solving these issues.

1. MATERIALS AND METHODS

First of all, the examination of the issues arising in connection with the harmonization of legislation on food safety official control requires the analysis of the Law on official controls, which is the basis of Ukraine's national legislation in the field of food safety control. This Law was developed on the basis of Regulation (EC) № 882/2004 of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 on official controls performed to ensure the verification of compliance with feed and food law, animal health and animal welfare rules [11]. Thus, it is also necessary to take a look at some of the provisions of this EU Regulation. It also has to be born in mind that this Regulation is now replaced with a new one, namely Regulation (EU) 2017/625 of the European Parliament and of the Council of 15 March 2017 on official controls and other official activities performed to ensure the application of food and feed law, rules on animal health and welfare, plant health and plant protection products [12]. Although Regulation (EC) № 882/2004 is no longer in force its main provisions are still relevant because they are reflected in the new Regulation (EU) 2017/625. In addition to these pieces of legislation relevant scientific literature also has to be used. In particular

works of well-known legal scholars such as O. Andriyko, V. Belyaev, V. Gorshenev, E. Shahov will come in handy for examining some theoretical issues whereas articles written by foreign authors such as Boris Antunovic, Tim K. Mackeya and Xiao-Wei Wena may be useful for studying practical issues.

The methodology of this research must include a set of methods appropriate for dealing with the issues that need to be addressed. The methods of research also have to be suitable for dealing with the factors having an impact on the system of food safety official control. In particular, the efficiency of food safety official control, its risk-assessment approach, organizational issues, corruption challenges, legitimate business interests, institutional challenges and other factors influencing the development of food safety legislation have to be examined on the basis of a comprehensive system analysis research method. Moreover, the development of food law, in particular provisions on food safety control, should be examined as a dynamic process driven by the above-mentioned factors. Therefore, the method of comprehensive system analysis has to be coupled with the dialectic method of legal research. On top of that, the analysis of this area of Ukrainian national law has to be conducted in the context of harmonization with the EU law, which requires the application of comparative analysis method for comparing relevant provisions of the national legislation of Ukraine and the EU legislation. The method of comparative analysis should also be applied for establishing the correlation between such areas of law as food law on the one hand and the feed law on the other hand.

Applying this set of research methods to organizational arrangements of food safety official controls one can draw some interesting conclusions regarding the development of Ukrainian food safety legislation in the light of its harmonization with the EU law.

2. RESULTS AND DISCUSSION

The Law on official controls is meant to lay down the groundwork for verifying the compliance of food business operators' activities with the requirements of food law. Therefore, the first theoretical issue arising in this regard comes down to one simple question – does the Law on official controls actually deal with official control or official oversight?

In spite of the fact that legal issues relating to food safety are starting to come into the spotlight of Ukrainian legal doctrine, so far there have been no major specialized studies on the correlation of official control and official oversight in the field of food safety. Therefore, it is necessary to pay attention to general theoretical legal studies on this issue.

Although both legal terms «official control» and «official oversight» are widely used in Ukrainian national legislation, there is no unanimous understanding of their essence and correlation in legal theory.

According to O. Andriyko official control may be regarded as a form, method or kind of activity as well as a principle or function of the state, depending on the level or

context of research. In her opinion the essence of official control consists in checking the correspondence of actions with rules, requirements and standards as well as obtaining information about what is going on in society [5, p. 30]. Furthermore, many well-known scholars, in particular V. Belyaev, V. Gorshenev, E. Shahov argue that apart from the verification of compliance with legal requirements official control also includes checking the performance efficiency of subordinates by their superiors within a given institutional framework as well as giving orders and instructions on how to improve performance [6, p. 52; 7, p. 23].

As for official oversight it is often viewed as an official activity distinct from official control or simply an abridged form of official control. One way or the other the essence of official oversight usually comes down to simple verification of compliance with the requirements of legislation. Unlike official control it does not involve checking the accomplishment of tasks given to subordinates. In other words official oversight is only concerned with the issue of legality.

In light of this it is worth noting that the Law on official controls contains provisions applying mostly to oversight functions of the state. It does not provide for the possibility of the competent authority in the field of food safety to interfere in the business operations of food and feed manufacturers. This approach is typical for official oversight.

So, what are the reasons for defining the official oversight as official control? The most obvious answer is that the relevant act of the EU law, namely Regulation (EC) №882/2004 uses the term «official control» instead of «official oversight». Another explanation is that some other acts of Ukrainian legislation, like the Law of Ukraine «On the fundamental principles of official oversight (control) in the field of business», use these legal terms as interchangeable [13].

Thus, we can witness the situation when despite clear theoretical distinction between official oversight and official control, the current national legislation of Ukraine does not clearly distinguish these legal terms. Although this may be an attempt to bring Ukrainian national legislation as close as possible to the EU law at the level of legal terminology, in practical terms it may have some undesirable consequences. The danger is that there may be a false impression that if official oversight is given a broader meaning, which is typical for official control, it may entail attempts on the part of the authorities to interfere with daily business operations of food business manufacturers and distributors.

Another issue of largely theoretical nature stems from the correlation of food and feed law, falling within the scope of the Law on official controls. Are we dealing with the same area of law or two different areas? The answer to this question may have practical implications in terms of legal terminology as well as the structure of relevant legislation.

With regard to this issue it would be fair to point out that in recent years a number of Ukrainian lawyers have turned their attention to some practical issues of food and feed law, which is well demonstrated in the articles of E. Gorovets, Y. Burylo and M. Tsezareva [14; 15; 16]. Those articles mainly touch on practical issues of food and

feed law application, leaving theoretical issues, including those raised above, unexplored. Therefore, it is necessary to shed some light on the issue of correlation between food and feed law on the basis of relevant legislation analysis.

As it follows from the definition of food law, laid down in Regulation (EC) 178, this area of law includes the laws, regulations and administrative provisions governing food in general, and food safety in particular, whether at Community or national level, and covering any stage of production, processing and distribution of food, and also of feed, produced for, or fed to food-producing animals. Hence, it is possible to infer from this definition that feed law should be regarded as part of food law. Another argument in favor of such this conclusion is that food safety can only be ensured on the basis of the so-called «from farm to fork» approach, implying that the law has to govern every step of food production along the food chain. In other words, it is impossible to ensure with legal means the safety of food without ensuring the safety of feed first, because whatever is fed to food-producing animals at a later stage becomes part of the food, consumed by human beings via the food chain.

Nonetheless, this simple conclusion is not always consistent with the EU legislation. Strangely enough, despite the fact that the definition of food law includes feed law, the EU legislation occasionally uses legal terms, such as «food law» and «feed law» simultaneously, meaning that they may be regarded as two different areas of law, e.g. Regulation (EC) № 882/2004 of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 on official controls performed to ensure the verification of compliance with feed and food law, animal health and animal welfare rules. This inconsistency of the EU law does not cause much harm in the EU member-states, since this problem is easily dealt with by way of proper interpretation of the law. As for Ukraine, such an inconsistency may cause problems, since Ukrainian courts often resort to literal interpretation of the law, giving preference to the letter of the law over its spirit. Perhaps, that's why the national legislation of Ukraine defines feed law as an area of law distinct from food law in order to avoid such inconsistencies.

The main objective of the European system of food safety control is to ensure a high level of consumers' health protection at an affordable cost. This can only be achieved on the basis of a risk-assessment carried out with regards to food manufacturing and distribution facilities as well as relevant activities of food business operators. The main idea of a risk-based approach is pretty straightforward – high-risk facilities are supposed to undergo more inspections than those posing a lower risk. It helps cut expenses on organizing official controls. This approach is more or less adequately reflected in the Law on official controls. Just like in the EU, where special attention is paid to the safety of food of animal origin – meat, fish, dairy products, eggs, whereas food of plant origin is not subject to stringent controls, most of the provisions in the Law on official controls are aimed at ensuring the safety of foodstuffs of animal origin.

For example, one of the cornerstones of the European system of food safety control implies that inspections are supposed to be carried out without warning. This enables

an inspector to see the complete picture of how a food business operator complies with the requirements of the food law [17]. Before the Law on official controls came into force all official controls had been performed with prior notification. As a result, the efficiency of such official controls was very low. After the entry into force of the Law on official controls allowing to carry out inspections without warning the situation started to improve.

One of important novelties of the Law on official controls affecting the efficiency of official controls is the introduction of new legal grounds for *ad hoc* inspections. The most curious of them is an inspection on the basis of a justified suspicion of non-compliance. Although it is widely used in the EU, it is still quite new for Ukraine. The main problem arising in this regard is that the concept of justified suspicion is not clearly defined in the Law on official controls. Whereas in the EU competent authorities are empowered to issue guidances explaining how to apply complex legal terms and provisions, in particular those relating to justified suspicion, in Ukraine the competent authority in the field of feed safety does not have such powers. Therefore, it is easy to predict that the application of this new legal concept of justified suspicion may cause legal disputes between the authorities and businesses.

The solution to this problem lies in the dimension of administrative reform, which is still under way in Ukraine. It would make much sense to fully use European experience and give the Ukrainian competent authority in the field of food safety as well as other central bodies of executive power such new instruments of soft law as issuing guidances.

It is also worth noting that the EU system of food safety control is constantly evolving. For instance, the EU is currently upgrading its meat inspection system. According to Boris Antunovic an updated meat inspection approach should contribute to better public health protection, because the traditional meat inspection system was often ineffective, resulting in the outbreaks of foodborne disease [8, p. 461]. Therefore, Ukraine has to be ready to adjust its food safety control system to relevant changes taking place in the EU.

Perhaps, the greatest practical challenge stemming from the harmonization of Ukraine's national legislation in the field of food safety control with the relevant EU law lies within the dimension of combating corruption. The thing is that the EU law gives the competent authorities of the EU member-states a wide discretion when it comes to official control of food safety. For example, both Regulation (EC) 882/2004 and the new Regulation (EU) 2017/625 include provisions giving the EU member-states' competent authorities powers to suspend operation or close all or part of the food or feed business concerned for an appropriate period of time in case of none-compliance. Moreover, in case of none-compliance the competent authority has the power to take any other measure it deems appropriate to ensure that the problem is fixed. This approach works fine in the EU countries with well-established rule of law and a low level of corruption.

As for Ukraine with a legal system still in transition and a high level of corruption the situation looks completely different. According to the Interior Ministry of Ukraine

over 2,8 thousand corruption cases were investigated and sent to courts in the first ten months of 2020 [18]. The impacts of corruption are multiple, affecting service access, utilization and cost [19].

In a situation when wide discretion often leads to the abuse of power it would be too risky to give the competent authority in the field of food safety the same amount of power as in the EU countries. What Ukrainian food safety authority really needs at the moment is a bunch of official control powers with a number of effective checks and balances. That's why under the Law on official controls the competent authority has the power to suspend operation or close a food or feed business for no longer than ten days. If a ten day period is not sufficient for eliminating a none-compliance it is up to the court to decide whether to suspend the operation or close the business concerned for a longer period. This distribution of punitive powers between the executive and judicial branches of state power is supposed to lower corruption opportunities and protect the rights and legitimate interests of food business operators in the field of food safety control.

Another corruption concern arising in connection with the Law on official controls is the so-called delegation of powers to carry out certain control tasks. While in the EU delegation of powers in this field is a common practice aimed the optimization of competent authorities' institutional structure and ensuring cost-effectiveness of official controls, in Ukraine it may prove to be a risky path leading to the abuse of power and embezzlement of public funds. That's why the Law on official controls contains a very short list of control tasks that can be delegated, unlike Regulation (EC) № 882/2004 making it possible to delegate many more of such tasks. The reason behind it is quite straightforward – if the competent authority has too much discretion to delegate its powers corruption opportunities may increase significantly. In other words, what is good for the EU is not always good for countries like Ukraine, which means that corruption risks have to be taken into consideration in the course of legislation harmonization with the EU.

At the same time, it has to be emphasized that Ukraine has to step up its efforts aimed at combating corruption. According to recent studies one of the most promising ways to combat corruption is to apply digital technologies (blockchain, cloud-based platforms, machine learning etc.) in order to improve transparency and accountability [9]. For instance, radio frequency identification technology (RFID) can be used for ensuring traceability of foodstuffs. With RFID, information about the product location can be recorded throughout the supply chain [10, p.752]. This information is important for the purposes of food safety control. It is also important that this information is gathered by relevant IT systems instead of potentially corrupt people. Hence, the application of this digital technology can reduce opportunities for corruption in the food safety control system.

The harmonization of Ukraine's national legislation with the EU law often requires a significant improvement of its institutional capacity, which is necessary for ensuring

proper implementation of relevant legal requirements. This is particularly evident in the case of legal reform in the field of food safety.

These days a lot of efforts are being made to strengthen Ukraine's institutional capacity in the field of food safety. For instance, with the support of its European partners Ukraine is trying to provide proper training for its personnel involved in official control activities. Nevertheless, some serious problems still remain. The problem of institutional readiness for ensuring proper application of the European legal principles regarding food safety control in Ukraine is very well exemplified by the current situation with official controls of food and feed imports.

Due to the lack of institutional capacity of the public authorities responsible for food safety, in most cases consignments of food and feed entering Ukraine have been undergoing only customs checks at the border with proper food safety checks being carried out deep within its territory. This situation poses a threat to public health because any consignment carrying diseases dangerous for human or animal health can easily spread such diseases throughout Ukraine while on its way to a final destination.

In the EU this risk is prevented by carrying out proper food safety controls at the border. It is also crucial that safety checks of food and feed consignments are carried out by qualified staff at well equipped facilities, such as designated border inspection posts and designated points of entry, depending on the type of food or feed, imported into the EU.

Despite the fact that Ukraine also has a number of border inspection posts and points of entry, they do not comply with the EU standards. In addition, these border inspection posts and points of entry are not fully integrated into the institutional framework of the competent authority, responsible for food safety. That's why the Law on official controls provides for a 5-year transition period, which necessary for upgrading food safety control infrastructure at the border. During this transition safety checks of food and feed imports will continue to be carried out inside Ukraine. It shows how good intentions of European integration and legal harmonization are hampered by the lack of institutional capacity, caused by years of underfunding and poor governance. It is clear that these problems cannot be resolved solely through legal means such as harmonization of legislation. So, it will still take some time, investment and institutional reform to fully align Ukraine's system of food safety control with the requirements of the EU.

CONCLUSIONS

Although the harmonization of Ukraine's national legislation with the EU law in the field of food safety official control has been gaining pace recently, it is facing a number of challenges, hampering its progress. Some of these challenges are caused by differences in theoretical interpretation of legal terminology as well as differences in the arsenal of legal instruments in Ukraine and the EU, while others result from systemic problems such as corruption, lack of institutional capacity and appropriate infrastructure etc.

At the theoretical level from the perspective of Ukrainian legal doctrine the term «official control of food safety» which is used in the current legislation should be regarded as official oversight over food safety. As for the correlation of food law and feed law, these two areas of law should be considered as separate areas of law for practical reasons even though there are theoretical arguments to define feed law as part of food law from the perspective of the EU law.

The Law on official controls includes some new provisions that can improve the efficiency of food safety official control, in particular new grounds for ad hoc inspections such as the justified suspicion of non-compliance. At the same time, it would be appropriate to empower the competent authority responsible for food safety to use the instruments of soft law such as issuing guidances in order to facilitate the implementation of the concept of justified suspicion of non-compliance.

In some cases, the discretion of the Ukrainian competent authority responsible for food safety is limited compared to the discretion of the competent authorities in the EU. In this regard Ukrainian legislation is not fully aligned with the EU law, which can be explained by an attempt to lower corruption risks stemming from wide control powers. However, corruption challenges can also be dealt with using digital technologies in the system of food safety official control.

Unfortunately, Ukraine is not fully prepared to for the implementation of all components of the EU system of food safety control due to the insufficient institutional capacity of and poor infrastructure. However, these problems cannot be dealt with solely by way of legal harmonization. The solution of these problems requires also requires time, investment and institutional reform.

RECOMMENDATIONS

Although Ukraine has made a significant progress in the harmonization of its national legislation on the official control of food safety with the relevant legislation of the EU, there are still some theoretical and practical problems with the application of this legislation.

Some of these issues like corruption or the lack of modern legal instruments at the disposal of the central bodies of executive power extend far beyond the field of food safety and require comprehensive solutions relating to many aspects of public life. Therefore, further research efforts of legal scholars should be focused on developing solutions to these problems.

All of this has to be done taking into consideration relevant European experience along with Ukrainian national legal traditions and legal culture as well as economic situation in the country.

REFERENCES

- [1] Association Agreement between the European Union and its Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part. Retrieved from <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ:L:2014:161:TOC>

- [2] The Law of Ukraine of 22 July 2014 «On the main principles of safety and quality of food». Retrieved from <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/771/97-%D0%B2%D1%80/print1524397845015936>
- [3] Regulation (EC) No 178/2002 of the European Parliament and of the Council of 28 January 2002 laying down the general principles and requirements of food law, establishing the European Food Safety Authority and laying down procedures in matters of food safety. Retrieved from <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2002:031:0001:0024:en:PDF>
- [4] The Law of Ukraine of 18 May 2017 «On official controls over the compliance with food and feed law, by-products law, animal health and welfare rules». Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2042-19/print1524398981463375>
- [5] Andriyko, O. (2004). *Official control in Ukraine: organizational and legal foundations*. Kyiv: Scientific Thought.
- [6] Belyaev, V. (2005). *Control and oversight in the Russian state*. Moscow: TK Velby, Prospect Publishing.
- [7] Gorshenev, V., Shahov, E. (1987). *Control as a legal form of activity*. Moscow: Legal Literature.
- [8] Antunović, B., Blagojević, B., Johler, S. (2021). Challenges and opportunities in the implementation of new meat inspection systems in Europe. *Trends in Food Science & Technology Volume*, 116, 460–467. Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0924224421004878>
- [9] Mackeya, T. K., Cuomoa, R. E. (2020). An interdisciplinary review of digital technologies to facilitate anti-corruption, transparency and accountability in medicines procurement. *Global Health Action*, 13(Suppl 1), 1695241. Retrieved from <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7170358/#>
- [10] Wena, X. W., Marlin, J., Wend, Zh.J., Yang, Zh.H. (2020). Reviewing studies of radio frequency identification applications in supply chain for food safety. *International Food and Agribusiness Management Review*, 23(5), 747–757.
- [11] Regulation (EC) № 882/2004 of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 on official controls performed to ensure the verification of compliance with feed and food law, animal health and animal welfare rules Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32004R0882>
- [12] Regulation (EU) 2017/625 of the European Parliament and of the Council of 15 March 2017 on official controls and other official activities performed to ensure the application of food and feed law, rules on animal health and welfare, plant health and plant protection products, amending Regulations (EC) No 999/2001, (EC) No 396/2005, (EC) No 1069/2009, (EC) No 1107/2009, (EU) No 1151/2012, (EU) No 652/2014, (EU) 2016/429 and (EU) 2016/2031 of the European Parliament and of the Council, Council Regulations (EC) No 1/2005 and (EC) No 1099/2009 and Council Directives 98/58/EC, 1999/74/EC, 2007/43/EC, 2008/119/EC and 2008/120/EC, and repealing Regulations (EC) No 854/2004 and (EC) No 882/2004 of the European Parliament and of the Council, Council Directives 89/608/EEC, 89/662/EEC, 90/425/EEC, 91/496/EEC, 96/23/EC, 96/93/EC and 97/78/EC and Council Decision 92/438/EEC (Official Controls Regulation). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32017R0625>
- [13] The Law of Ukraine of 5 April 2017 «On the fundamental principles of official oversight (control) in the field of business». Retrieved from <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/877-16/print1518279098478657>

- [14] Gorovets, E. (2017) Rules for hay and straw. *Agrotimes*. Retrieved from <http://www.agrotimes.net/opinions/opinion/pravila-dlya-sina-i-solomi>
- [15] Burylo, Y. (2018). Feed in law. *Agrotimes*, Retrieved from <http://www.agrotimes.net/journals/article/kormi-v-zakoni>
- [16] Tsezareva, M. (2018). Official control of foodstuffs: top 10 novelties. *Ligazakon*, Retrieved from <http://jurliga.ligazakon.ua/news/2018/4/4/169419.htm>
- [17] Gorovets, E. (2017). A test for business. *Agrotimes*, Retrieved from <http://www.agrotimes.net/journals/article/kontrolna-dlya-biznesu>
- [18] Tsutskiridze, M. (2020). National police detectives sent 2,8 thousand cases of corruption crimes to courts. *Ministry of Internal Affairs Portal*, Retrieved from https://mvs.gov.ua/uk/press-center/news/Slidchi_Nacpolicii_napravili_do_sudu_kriminalni_provadhennya_shchodo_ponad_28_tisyach_korupciynih_pravoporushen_Maksim_Cuckiridze_37013
- [19] Naher, N., Hoque, R., Hassan, M., Balabanova, D., Adams, A. Ahmed, S. (2020) The influence of corruption and governance in the delivery of frontline health care services in the public sector: a scoping review of current and future prospects in low and middle-income countries of south and south-east Asia. *BMC Public Health*, 20, 880. Retrieved from <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7278189/>

Alexander D. Krupchan

Doctor of Law

Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine

Director

Scientific Research Institute of Private Law and Entrepreneurship named after academician F. G. Burchak of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine
01042, 23-a Rayevskogo str., Kyiv, Ukraine

Yuriy P. Burylo

Doctor of Law, Associate Professor

Department of Legal Regulation of Market Economy

Scientific Research Institute of Private Law and Entrepreneurship named after academician F. G. Burchak of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine
01042, 23-a Rayevskogo str., Kyiv, Ukraine

Oleksandr O. Gaydulin

PhD (Law), Associate Professor

Department of Private Law Problems

Scientific Research Institute of Private Law and Entrepreneurship named after academician F. G. Burchak of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine
01042, 23-a Rayevskogo str., Kyiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Крупчан О. Д., Бурило Ю. П., Гайдунін О. О. Гармонізація законодавства України про державний контроль безпечності харчових

продуктів із законодавством ЄС. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29. №2. С. 261–274.

Suggested Citation: Krupchan, A. D., Burylo, Y. P. & Gaydulin, O. O. (2022). Harmonization of the Ukrainian Food Safety Control Legislation with the EU Law. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 29(2), 261–274.

Submitted: 12.05.2022

Revised: 14.06.2022

Accepted: 05.07.2022

Микола Іванович Панов

Національна академія правових наук України

Кафедра кримінального права № 2

Національний юридичний університет імені

Ярослава Мудрого, Харків, Україна

Сергій Олександрович Харитонов

Кафедра кримінального права № 2

Національний юридичний університет імені

Ярослава Мудрого, Харків, Україна

Світлана Василівна Панова

Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності

імені академіка В.В. Сташиса НАПрН України

Харків, Україна

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ЗАРУБІЖНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА КРАДІЖКУ З ПРОНИКНЕННЯМ У ЖИТЛО

Анотація. *Боротьба правозастосовних органів нашої держави завжди повинна базуватися на наукових здобутках вчених-криміналістів та позитивному досвіді зарубіжного законодавства. Для ефективного вирішення та досягнення наявних успіхів у боротьбі з таким суспільно небезпечним та достатньо розповсюдженим явищем як крадіжка поєднана із проникненням у житло доцільним є вивчення досвіду інших держав, для подальшого використання із вивченням можливостей його застосування в сучасних українських реаліях. Дані обставини обумовлюють актуальність порівняльно-правового вивчення соціально-правової природи і оцінки досліджуваного нами явища в кримінальному законодавстві інших державах. У статті розглядається такий кваліфікований різновид крадіжки, як крадіжка, поєднана з проникненням у житло у кримінальному законодавстві різних держав пострадянського простору, «нащадків» соціалістичної правової сім'ї, та європейських держав. Проаналізовано існуючий зарубіжний досвід із застосуванням порівняльно-правового методу, що дає уявлення про дане явище, виходячи із законодавчого закріплення та кримінально-правової оцінки. Звертається увага, на різні підходи законодавчого визначення цього кваліфікованого виду крадіжки та відповідальності за нього. Метою статті є вивчення та аналіз норм-заборон, які спрямовані на забезпечення охорони та недоторканності майна, що знаходиться у житлі і мають нормативне закріплення у відповідних статтях кримінального законодавства зарубіжних держав. Для цього, перш за все, слід дослідити специфіку законодавчого закріплення, проаналізувати їх кваліфікуючи «відмінності», а також виявити «місце», що посідає аналізований різновид крадіжки порівняно з іншими її видами у різних правових системах. Порівняти відповідальність за крадіжку поєднану із проникненням у житло в різних країнах за їх типом та тяжкістю.*

Ключові слова: *крадіжка, законодавство зарубіжних держав, порівняльний аналіз, корисливі злочини, злочини проти власності.*

Mykola I. Panov

National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Department of Criminal law № 2
Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Sergiy O. Kharytonov

Department of Criminal law №2
Yaroslav Mudryi National Law
University, Kharkiv, Ukraine

Svitlana V. Panova

Academician Stashis Scientific Research
Institute for the Study of Crime Problems
National Academy of Law Sciences of
Ukraine, Kharkiv, Ukraine

COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF FOREIGN CRIMINAL LEGISLATION ON LIABILITY FOR THEFT WITH PENETRATION INTO HOUSING

Abstract. *The struggle of law enforcement agencies of four states should always be based on the scientific achievements of criminologists and the positive experience of foreign legislation. To effectively address and achieve existing successes in combating such a socially dangerous and widespread phenomenon as theft combined with burglary, it is advisable to study the experience of other countries, for further use and study the possibilities of its application in modern Ukrainian realities. These circumstances determine the relevance of the comparative legal study of the socio-legal nature and assessment of the phenomenon we are studying in the criminal law of other states. The article examines such a qualified type of theft as theft, combined with the penetration of housing in the criminal law of various post-Soviet states, «descendants» of the socialist legal family, and European states. The existing foreign experience is analyzed using the comparative legal method, which gives an idea of this phenomenon, based on the legislative consolidation and criminal law assessment. Attention is drawn to the different approaches to the legislative definition of this qualified type of theft and liability for it. The purpose of the article is to study and analyze the norms-prohibitions, which are aimed at ensuring the protection and inviolability of property in the home and have a normative enshrinement in the relevant articles of criminal law of foreign countries. To do this, first of all, it is necessary to investigate the specifics of the legislative consolidation, to analyze them by qualifying «differences», as well as to identify the «place» occupied by the analyzed type of theft compared to other types in different legal systems. Compare the responsibility for theft combined with breaking into homes in different countries by their type and severity.*

Keywords: *theft, foreign legislation, comparative analysis, self-interested crimes, crimes against property.*

ВСТУП

XXI сторіччя здебільшого характеризується процесами глобалізації, що в свою чергу змушує держави уніфікувати своє законодавство у зв'язку з різноманіт-

ними інтеграційними процесами. Підписання Україною Угоди про асоціацію з Європейським Союзом зобов'язує нашу державу провести реформу українського законодавства, в тому числі й кримінального та привести його до відповідності вимогам ЄС.

Боротьба із злочинністю та приведення національного законодавства до вимог ЄС потребує не лише поглибленого дослідження зовнішніх їх проявів у суспільстві та їх детермінант [1, с. 457–473], а й оптимального законодавчого забезпечення охорони найбільш значущих для суспільства відносин [2, с. 1–11]. Одним із багатьох напрямків боротьби зі злочинністю є побудова ефективного кримінального законодавства [3, с. 166–183]. Підходи до реструктуризації боротьби зі злочинністю через просте запозичення діючого у інших країнах позитивного досвіду є дією «навімання». Кримінально-правова норма, яка відповідає сучасним суспільним вимогам підвищує ефективність роботи правоохоронних, досудових, судових органів, сприяє зниженню рівня латентності і рецидивної злочинності та певним чином впливає на правосвідомість громадян.

З усього масиву загально кримінальних корисливих правопорушень, за даними статистики, крадіжки займають головуюче положення. У структурі крадіжок чужого майна «крадіжка, поєднана з проникненням у житло», займає особливе місце, оскільки відрізняється ускладненим характером об'єктивної сторони, підвищеним ступенем суспільної небезпечності як самого злочинного посягання, у порівнянні з іншими видами крадіжок, так і антисоціальними властивостями особи злочинця, що вчиняє таке суспільно небезпечне посягання. Висока суспільна небезпечність крадіжок з проникненням у житло полягає у тому, що, по-перше, вони посягають не лише на суспільні відносини власності, а й на одне з конституційних прав – право на недоторканість житла громадян, по-друге, заподіюють, як правило, значну як матеріальну, так і моральну шкоду потерпілим, по-третє, є одними із самих професійних видів майнових кримінальних правопорушень, у зв'язку з чим мають низький рівень розкриття та достатньо велику схильність до рецидиву.

За останнє десятиліття відповідно до даних офіційної статистики по Україні «крадіжок з квартир» було обліковано у 2010 р. – 32781, 2011 р. – 24 930, 2012 р. – 21 443, 2013 р. – 17450; 2014 р. – 18 992, 2015 р. – 21 379, 2016 р. – 27 204, 2017 р. – 25 171, 2018 р. – 20 228, 2019 р. – 16634, 2020 р. – 10 470. Показники і динаміка цих даних свідчить про органічний системний зв'язок із статистичними показниками крадіжок та у середньому складають близько 10% від них.

Одним із напрямків для зміни концептуальних парадигм боротьби з крадіжкам, поєднаним із проникненням у житло є дослідження сутності цього явища не тільки з національних позицій, а і через системний аналіз нормативного закріплення в кримінальному законодавстві країн, що належать до різних правових сімей. Відповідальність за крадіжку, поєднану з проникненням у житло закріплена в різних кримінальних законодавствах світу та має свій індивідуальний об'єм.

Впливають на дане визначення у кожній окремій правовій системі сукупність ідеологічних, політичних, економічних, культурних та інших факторів, певні історичні мінливості, етнічні і моральних цінності, що через закріплення у законодавстві наповнюють його внутрішнім змістом і певним сенсом. Тому, достатньо важливим є вивчення закордонного визначення розглядуваного явища в диспозиції кримінальної норми, її місця с поміж інших злочинів та оцінки (через санкцію).

Питання порівняльно-правового дослідження кримінального законодавства зарубіжних держав щодо крадіжок, поєднаних з проникненням у житло, як правило розглядалися в рамках загального порівняльного аналізу кримінального права, злочинів проти власності або ж у розгляді інституту крадіжки. Можна виділити таких українських вчених Хавронюк М. І., Назаренко А. М., Джу́жа О. М., Орлов Ю. В., Шостко О. Ю., Старовойтова Ю. Г., Соловійова А. М. та ін. Разом з тим, у науковій літературі даний вид крадіжки розглядується не так ретельно або в незначному обсязі, що говорить про необхідність проведення більш комплексного дослідження з цього питання.

Сучасне порівняльне правознавство, акумулюючи досвід чинних правоустроїв країн світового співтовариства, дозволяє не лише використовувати різні варіанти рішень конкретної юридичної проблеми, але і розглядати їх в історичному аспекті, надаючи тим самим можливість оцінити через порівняння ефективність рішення, яке приймається на національному рівні [4, с. 22–23]. Як зазначали науковці порівняльний метод найчастіше застосовується для дослідження правової системи суспільства та може слугувати для: тлумачення права; уніфікації чи розмежування його норм; встановлення загальноновизнаних правових принципів; оцінки співвідносності правових норм та інститутів; виявлення позитивного та негативного правотворчого та правозастосовного досвіду, зокрема кримінологічної неефективності норм права; передбачення можливого рішення зі спірного питання й уникнення помилкового рішення; перспективного планування законодавчої діяльності; зміни законодавства тощо.

Як справедливо зазначав, ще століття тому, видатний вчений Н. С. Таганцев: «Життя різних народів свідчить, що усюди і завжди здійснювалися і здійснюються діяння, які за різними ознаками не тільки визнаються недозволеними, але і викликають певні заходи з боку суспільства і держави, направлені проти людей, що їх вчинили, діяння, що визнаються злочинними...» [5, с. 19].

МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Для виконання завдань наукової статті та досягнення зазначеної мети автори в процесі роботи спиралися на загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання (систему принципів та способів призначених для побудови теоретичної та практичної діяльності), які використовуються в правовій науці. [6, с. 170–183]

Діалектичний метод пізнання трактується філософами, як система правил (вимог), що сформульовані на підставі знання закономірностей, які притаманні

сфері досліджуваної дійсності. При цьому основними принципами зазначеного методу пізнання є: принцип єдності індукції та дедукції – сходження від одиничного до загального та навпаки, принцип всебічного відображення, принцип активності, принцип єдності історичного і логічного, принцип єдності аналізу і синтезу, принцип взаємозв'язку та кореляції якісних і кількісних характеристик, принцип детермінізму, принцип історизму, принцип суперечності, принцип діалектичного заперечення, принцип сходження від абстрактного до конкретного. Цей метод надав можливості з'ясувати зміст і співвідношення таких термінів (понять) як розкрадання, заволодіння, обманне вилучення, захоплення, викрадення, привласнення. Універсальний характер формально-логічного(догматичного) методу надав можливість проаналізувати зміст кримінально-правової норми, в якій передбачена відповідальність за крадіжку через призму відповідності останньої правилам та законам формальної логіки. Ці правила (прийоми) завжди повинні використовуватися при дослідженні будь-яких кримінально-правових явищ, тому що розуміння понять, термінів, категорій, які використовуються в науці кримінального права неможливі без застосування відповідного логічного розумового процесу. Історико-правовий метод наукового дослідження став в нагоді для пізнання суспільних явищ та процесів в історичній ретроспективі. Сутність цього методу під кутом мети наукової статті полягає у вивченні всіх процесів та змін, що відбуваються у кримінальному законодавстві в динамічному розвитку в зв'язку з конкретними етапами історії суспільства. Це дозволяє отримати знання про події, явища, законодавчі постанови, юридичну практику, що існували в різні періоди життя людської спільноти, і робити відповідні теоретичні висновки. Важливим прийомом історичного методу є наукова (уявна) реконструкція подій минулого з тим, щоб скласти про них максимально повне уявлення в конкретиці часу і простору. В результаті створюється інформаційна основа для висновків про ті чи інші історичні закономірності (закономірності в зародженні та розвитку того чи іншого конкретного об'єкта), що становить вже предмет історії.

Порівняльно-правовий (компаративний) метод, який використовувався в дослідженні в якості головного, став підґрунтям визначення різних концептуальних підходів щодо терміну проникнення в житло в кримінальному законодавстві країн пострадянського простору, деякі з яких вже набули статусу повноправних членів Європейського союзу (Естонська Республіка, Латвійська Республіка, Литовська Республіка), а також таких розвинутих країн, як: Федеративна Республіка Німеччина, Королівство Швеція, Республіка Австрія, Французька Республіка та ін. Цей метод надав можливості визначити дві характерні риси сучасного кримінального законодавства континентальної Європи. По-перше, прослідковується тенденція до гармонізації законодавства цих країн, в тому числі й кримінального, що має прояв у фактичному створенні загальноєвропейського законодавства у межах Ради Європи та Європейського Союзу. По-друге, кримінальне законодавство декількох європейських держав (Федеративна Республіка Німеччина, Респу-

бліка Австрія, Французька Республіка), які були у відповідні історичні періоди найпередовіші та й зараз залишаються такими, суттєво вплинули на розвиток кримінального законодавства одна одної, та потім стали орієнтиром для реформування кримінального законодавства всіх інших європейських держав.

Нормативно-правовою базою дослідження стали: Лісабонська угода – угода що змінює Угоду про Європейський Союз і Угоду про заснування Європейської спільноти (Лісабон, 13 грудня 2007 р.), Довідник Метаданих Евростату (ESMS), Міжнародна класифікація злочинів для статистичних цілей (ICCS) Управління ООН по наркотикам і злочинності (UNODC), кримінальні кодекси України, Республіки Беларусь, Литовської Республіки, Естонської Республіки, Республіки Молдова, Федеративної Республіки Німеччина, Французької Республіки.

РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Злочинність має первинний характер. Боротьба з нею в ряді випадків є відповіддю суспільства і держави, але вона не завжди своєчасна, адекватна, цілеспрямована і ефективна [7, с. 281–285]. Кожна держава представляє собою уніфіковану правову систему де в рамках кримінального законодавства встановлюється своє визначення того чи іншого злочину і відповідальність за нього [8, с. 1–12]. Правова система є системою, що складається з юридичних понять і зв'язків між ними, в яких в абстрагованій формі відображено певні аспекти реального світу. Юридичні поняття відображають юридичне значення факторів реального світу, зв'язки між юридичними поняттями – юридичну значущість від зав'язків між такими факторами [9, с. 25]. Тому, важливо прослідкувати, як у різних правових системах склалися відносини в сфері забезпечення охорони та недоторканності майна яке знаходиться у житлі.

Зважаючи на різні впливи на національні законодавства держав, які входять до таких напівуніфікованих систем як Європейський Союз (ЄС), СНД або колись існуючий РССР держави за своїми ознаками все ж таки можна поділити на дві групи. Першу групу формують держави Євросоюзу (Федеративна Республіка Німеччина, Естонська Республіка, Латвійська Республіка, Литовська Республіка, Королівство Швеція, Республіка Польща, Республіка Австрія, Французька Республіка та ін.). Другу – пострадянські країни (Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Казахстан, Киргизія, Молдова, Російська Федерація, Таджикистан, Туркменія, Узбекистан, Україна)¹. Не можна не виділити загальне в кримінальному законодавстві і тих держав, що колись входили до радянського простору, ознаки правових систем яких містять особливості притаманні соціалістичній правовій моделі. Так, на території бувшого Радянського Союзу було розташовано 15 республік, три з яких є державами-членами ЄС, дев'ять членами СНД. Багаторічний вплив превалюючого класового радянського права на ці держави,

¹ Далі за текстом, для зручності, в назві країн не будуть використовуватися форми державного устрою.

безумовно, відбився і на кримінальному законодавстві останніх. Але, натепер, в кримінальному законодавстві колишніх «союзних» республік склалося неоднозначне викладення диспозиції крадіжки як злочину, та відповідальність за нього. Ті країни (Литва, Латвія, Естонія), які стали частиною європейської зони поступово відмовилися від радянської правової моделі і адаптували систему свого кримінального законодавства під «європейські» вимоги. Дане явище є закономірним, бо відповідно до вимог Лісабонського договору значно розширюються можливості Європейського Союзу впливати на кримінальне законодавство держав-членів, сприяти його уніфікації. Загалом, правові системи тих держав, які історично зазнали комуністичного впливу, окрім зазначених вище, мають особливості, де в побудові законодавства все ще залишаються певні ознаки притаманні соціалістичному праву. Наприклад, Україна, хоча і відноситься до романі-германської (континентальної) правової сім'ї, тяжіє до східноєвропейської правової традиції [10].

І, хоча, суттєвої відмінності не виокремлюється науковці відзначають лише дві відмінності. По перше, в зарубіжних країнах кількість кодексів більше, що свідчить про іншу оцінку законодавцем ступеня важливості деяких суспільних відносин, а відповідно, і необхідності більш «високого» рівня їх правового регулювання. Друга особливість європейських кодексів полягає в тому, що в їх статтях, як правило, присутні всі елементи структури правової норми (гіпотеза, диспозиція і санкція). Продовжуючи вищевказані приклади, відзначимо, що у Франції не тільки права і обов'язки, а й відповідальність лікаря регламентована в Кодексі про охорону здоров'я; санкції за порушення правил дорожнього руху згруповані в Дорожньому кодексі, а відповідальність викладача чітко прописана в Кодексі про освіту.

Основна відмінність, на нашу думку полягає в різному економічно-соціальному рівні держав. Що стосується кримінального законодавства то відмінності прослідковується в побудові самої кримінально-правової норми, а саме у викладенні диспозиції крадіжки із зазначенням притаманних їй обов'язкових ознак [11, с. 125–139].

Крадіжка, як явище і злочин притаманна багатьом країнам і правовим системам світу (якщо не всім). В кримінальному законодавстві зарубіжних країн про інститут крадіжки мають досить різні уявлення, що виражається в не однаковому трактуванні і нормативному закріпленні. Статтею 185 КК України надано поняття крадіжки та визначено її кваліфіковані види. Під «крадіжкою» у вітчизняному кримінальному законодавстві розуміють таємне викрадення чужого майна. Ознака «таємності», як єдиний обов'язковий, нормативно закріплений спосіб вчинення крадіжки більше притаманний країнам пострадянського простору. Практично ідентичним з українським є викладення в диспозиції ст. 205 КК Білорусі поняття крадіжки – таємне викрадення майна (крадіжка) [12]. Крадіжку, як «таємне розкрадання» закріплено у Кримінальних кодексах Азербайджану, Вірменії, Грузії,

Казахстану, Киргизії, Молдови, Російській Федерації, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану.

В кримінальному Кодексі Латвійської республіки [13] статтею 175 до обов'язкових ознак включено поряд з таємним і відкритий спосіб вчинення крадіжки. Треба зазначити, у кримінальному законодавстві більшості Європейських країн немає вказівки на таємність або відкритість крадіжки. Кримінальна відповідальність настає за дію: «заволодіння» (Естонія, Польща), «вилучення» (Естонія, Болгарія, Німеччина), «обманне вилучення» (Франція), «захоплення» (Литва), «викрадення» (Латвія), «привласнення» (Чехія, Королівство Швеція) майна або чужого майна. Все це свідчить, про неоднаковість розуміння самого інституту крадіжки. Бо, порівняно з вітчизняним нормативним викладенням, та більшості пострадянських держав, в деяких європейських державах у поняття крадіжки включаються ознаки і грабежу (Болгарія, Естонія) і ознаки розбою (Республіка Австрія, Чехія), і навіть шахрайства (Франція).

Також характерним для держав Європейського союзу включати у поняття крадіжки обов'язкове визначення мети. Наприклад, у ст. 199 Кримінального кодексу Естонської республіки [14], крадіжкою визнається *вилучення чужого рухомого майна з метою незаконного привласнення*. Така ж мета при вчиненні крадіжки закріплена у кримінальному законодавстві Польщі, Австрії, Німеччини та ін.

Не дивлячись на особливості у визначенні крадіжки, в державах з різним правовими системами, крадіжка, вчинена з «проникненням», «вторгненням», «потраплянням» (Авт. – ці поняття є тотожними за змістом і загалом несуть однакове змістовне навантаження) без вказівки на місце, або з конкретно визначеним місцем (будівля, приміщення, сховище, житло, квартира, церква...) завжди виступає кваліфікованим злочином, що тягне застосування більш суворого покарання. Такий злочин, як крадіжка з проникненням широко визнається у світі і має закріплені визначення у кримінальному законодавстві. Так у певних державах даний різновид крадіжки охоплюється поняттям «берглері». Берглері (англ. Burglary – крадіжка зі зломом), специфічний для англосаксонської системи права (США, Великобританія, Ізраїль, Японія та ін.) вид злочину проти власності або проти недоторканності власності, що виражається в проникненні з подоланням фізичної перешкоди в чуже приміщення (житло, автомобіль) для здійснення в ньому крадіжки або іншого злочину, якщо приміщення знаходиться у володінні іншої особи, і якщо порушник проникає в нього без законного права або дозволу. Як можна помітити склад берглері містить в собі не тільки крадіжку або грабіж, скоєний з проникненням до приміщення, но і цілий перелік інших діянь. Саме тому берглері лише частково можна віднести до майнових злочинів. До речі, відповідно до кримінального права США берглері являє собою незаконне проникнення в приміщення з метою скоїти там будь-який злочин. У відповідності до КК штату Нью-Йорк берглері розглядається як посягання, споріднене злочинному порушенню (тобто незаконному проникненню до житла), а не як один із майно-

вих злочинів. ФБР підрозділяє крадіжки зі зломом на три категорії: 1) проникнення у приміщення, скоєне із застосуванням сили; 2) незаконне проникнення без застосування сили; 3) спроба насильницького проникнення в приміщення [15, с. 267].

У Довіднику Метаданих Евростату (ESMS) містяться характеристики та описи зареєстрованих правопорушень по категоріям для цілей їх ідентифікації. Відповідно до нього берглері визначається як отримання несанкціонованого доступу до частини будівлі / житлового приміщення або інших приміщень, в тому числі із застосуванням сили, з метою крадіжки товарів (злomu і проникнення). «Крадіжка зі зломом» повинна включати, де це можливо, крадіжку з будинку, квартири або іншого житлового приміщення, фабрики, магазину або офісу, з військової установи або з використанням фальшивих ключів. Це повинно виключати крадіжку з автомобіля, з контейнера, з торгового автомата, з паркувального лічильника і з обгородженого поля / комплексу [16].

Згідно до Міжнародної класифікації злочинів для статистичних цілей (ICCS) Управління ООН по наркотикам і злочинності (UNODC) [17] класифікують берглері як крадіжку зі зломом, що відноситься до злочинів направлених виключно проти власності відповідно до розділу 0501, підрозділом 05 і поділяється на «Крадіжку з проникненням, що скоєна у приміщенні комерційного підприємства» і «Крадіжка з проникненням, що скоєна в приватному жиллому приміщенні», яка, в свою чергу ділиться на скоєну із капітального приватного житлового будинку або не капітального.

У вітчизняному Кримінальному кодексі такий різновид крадіжки як крадіжка, поєднана із проникненням у житло закріплено ч. 3 ст. 185 поряд з іншими кваліфікованими видами: «*Крадіжка, поєднана з проникненням у житло, інше приміщення чи сховище, або що завдала значної шкоди потерпілому, – карається позбавленням волі на строк від трьох до шести років.*» Подібним до вітчизняного є викладення цієї норми п. с) ч. (2) ст. 186 КК Республіки Молдова [18] – *шляхом проникнення в приміщення, інше сховище або житло.* У кримінальному кодексі Республіки Білорусь (в рамках ч. 2 статті 205) закріплено відповідальність тільки за *крадіжку, скоєну повторно, або з проникненням групою осіб, або з проникненням у житло.* Без відповідальності за проникнення в інші місця. Загальним у визначенні даного різновиду крадіжки цих держав (Білорусь, Молдова, Україна) є відсутність прописаної у нормі кваліфікуючої ознаки незаконності: відповідальність настає за «*крадіжку поєднану з проникненням...*» із зазначенням місця скоєння. В кримінальних законодавствах інших пострадянських країн закріплюється кваліфікуюча ознака «незаконності» або «протиправності», тобто кримінальна відповідальність настає за *крадіжку з незаконним (протиправним) проникненням у житло (жиле приміщення).* Так, за Кримінальним кодексом: Вірменії, Грузії, Киргизії, Росії, Таджикистану, відповідальність настає за *крадіжку з незаконним проникненням у житло;* Казахстану – *крадіжку з незаконним*

проникненням в жиле приміщення; Узбекистану – крадіжку з протиправним проникненням у житло.

Можна зазначити, що крадіжка з проникненням притаманна практично всім розглядуваним кримінальним законодавствам, але не у всіх є точне визначення місця її скоєння, і мова йде не тільки про житло. Відсутність визначення місця вчинення крадіжки у кримінальному законодавстві притаманна Європейським державам. Зокрема у Кримінальному кодексі Республіки Естонія не має розмежування на проникнення у житло і приміщення, сховище, тощо там відповідальність настає за *крадіжку, якщо вона вчинена шляхом вторгнення* (п. 8), ч.(2) § 199). У п. 2 розділу (стаття) 205 «Крадіжка» Кримінального кодексу Чеської Республіки закріплено відповідальність за *привласнення речі іншого, заволодіння нею разом із здійсненням акту злому і проникнення.*

В законодавстві тих держав де нормативно закріплено відповідальність за крадіжку, поєднану з проникненням саме з житла, дається різне розуміння останнього. Це може бути і кімната (Литва), квартира (Латвія, Німеччина), жиле приміщення (Казахстан, Франція) житло (Україна, Грузія Вірменія, Туркменістан, Таджикистан, Узбекистан, Азербайджан, Білорусь, Киргизія).

Етимологічно житло є складовою поняття «приміщення», але вирізняється від нього своїми специфічними ознаками. Звертають на себе увагу норми щодо відповідальності за крадіжку в яких не має вказівки на крадіжку із житла, як виокремленого місця вчинення крадіжки, що має свої специфічні ознаки. Так у кримінальному законодавстві Литви, відповідальність настає за *незаконне проникнення в приміщення, сховище або на охоронювану територію.*

Треба зазначити, що злочин з ознаками «крадіжка, поєднана з проникненням» існує не в усіх зарубіжних кримінальних кодексах. Наприклад, у кримінальному законодавстві Болгарської республіки статтями 195 та 196 УК визначаються види, умови, способи і засоби вчинення крадіжки та відповідальність за них, але окремо відповідальності за місцем скоєння (житло) та способом (проникнення) крадіжки не має. Так за ст. 195 закріплено покарання на строк від одного до десяти років, якщо крадіжку було скоєно скоєно шляхом руйнування, пошкодження, або підризу загороджень, які міцно побудовані для захисту людей або майна (п. 3 ст. 195) або якщо для здійснення крадіжки використовувався автомобіль, технічні засоби або спеціальна послідовність дій (п. 3 ст. 195).

У законодавстві Німеччини [19] § 244 у абз. 1 № 3 закріплюється відповідальність за *вчнення крадіжки, з при якій особа вривається в квартиру для здійснення злочину, із застосуванням підробленого ключа чи іншого інструмента, який не призначений для належного її відкриття, або залишається прихованою у квартирі.* Закон Німеччини розрізняє і крадіжку із домівки або із сім'ї (§247), кримінальне переслідування за яку настає на підставі заяви потерпілого.

Беручи до розгляду крадіжку в законодавстві Німеччини, то тут, як і в законодавстві Великої Британії, йде диференціювання на *крадіжку вчинену через про-*

никнення в замкненій простір, яке відноситься до переліку обставин, що можуть враховуватися як обтяжуючі обставини при призначенні покарання за здійснення крадіжки (§ 243 КК ФРН) і кваліфікований склад крадіжки (§ 244 КК ФРН) шляхом проникнення у житло. Підставою для посилення відповідальності за такий злочин бачиться в тому, що злочинець скоює вторгнення в інтимну сферу потерпілого. Крім того, такі злочини часто пов'язані з насильством і вандалізмом [20, с. 149]. З цим твердженням не можна не погодитись, бо перше, що бачить жертва крадіжки, поєднаної з проникненням у житло (не завжди, але є типовим) – це повний безлад. Адже при скоєнні даного виду крадіжки вчиняють дії, які не охоплюються умислом (пошкодження дверей, вікон, оздоблення, предметів вжитку) а також неповага до певного, сакрального для господаря, майна.

Звертає на себе увагу і неоднаковість оцінки суспільної небезпечності за місцем скоєння крадіжки поєднаної із проникненням. Так за ст. 158 КК РФ крадіжка поєднана з проникненням у житло (ч. 3) є більш кваліфікованим злочином, поряд з проникненням у інше приміщення чи сховище (ч. 2). Більше покарання за крадіжку з проникненням у житло передбачено і кримінальним законодавством Грузії. Якщо ч. 2 ст. 177 КК Грузії крадіжка, вчинена з незаконним проникненням в приміщення або інше сховище карається позбавлення волі від трьох до п'яти років, то за крадіжку з незаконним проникненням у житло, що закріплена ч. 3 ст. 177 КК Грузії, покарання збільшується практично в двічі – від чотирьох до семи років.

Шляхом посилення відповідальності за розглядувану нами кваліфіковану крадіжку пішли і у Франції. У КК Франції станом на 2005 рік [21] п. 6 ст. 311–4 крадіжка каралася 5 роками позбавлення волі і штрафом у розмірі 75 000 євро, якщо вона скоєна в приміщеннях, які використовуються в якості місця проживання, або в приміщеннях, які призначені для зберігання грошових коштів, цінних паперів, товарів або обладнання шляхом обману, злому або проникнення. З того часу відбулися зміни і, на сьогодні, кримінальним законодавством Франції відповідно до п. 6 ст. 311–4 крадіжка, як і раніше, карається позбавленням волі на строк до 5 років і штрафом у розмірі 75 000, скоєна у жилому приміщенні або місці, яке використовується або призначене для зберігання грошових коштів, цінних речей, товарів або матеріалів, але покарання збільшується до 7 років позбавлення волі і штрафом у розмірі 100 000 євро, якщо зазначене вище вчиняється шляхом обману, злому або проникнення (п. 3 ст. 311–5). Тобто прослідковується диференціація розглядуваного нами виду крадіжки, і посилення відповідальності відповідно способу вчинення: «шляхом обману, злому або проникнення». Одним із факторів посилення відповідальності за розглядуваний злочин є, виходячи із статистичних даних evrostat, збільшення у Франції з 2008 р. по 2016 р кількості крадіжок зі зломом приватних житлових приміщень на майже 40%.

У багатьох розглянутих нами зарубіжних кримінальних законодавствах крадіжка карається штрафом, виправними роботами, обмеженням волі, арештом і позбавленням волі. А при призначенні покарання за крадіжку, з ознаками про-

никнення, не зважаючи на більш сурову санкцію порівняно із простою крадіжкою і обов'язково закріплене покарання у виді позбавлення волі, теж можуть застосовуватися більш гуманні види покарання. Наприклад, у санкціях кримінально-правових норм зарубіжних держав, що закріплюють відповідальність за крадіжку з кваліфікуючими ознаками проникнення у житло, зважаючи на тяжкість вчиненого, можуть застосовуватися альтернативні покарання: у Білорусі – штраф, або виправні роботи, або арешт, або обмеження волі; Узбекистан – штраф, або виправні роботи, або обмеження волі; Молдові – штрафом, або неоплаченою працею на користь суспільства; Азербайджані – обмеженням волі; Казахстан – штраф, або виправні роботи, або залучення до громадських робіт, обмеження волі; Естонія – штраф; Литва – штраф, арешт, обмеження волі; Чехія – заборона діяльності, або конфіскація речей або іншого майна. Латвія – позбавлення волі або тимчасове позбавлення волі або комунальне обслуговування або штраф із або без конфіскації. Таджикистан і Киргизія – штраф, позбавлення волі і штраф; Туркменістан: позбавлення волі с конфіскацією майна або без такої; Франція – позбавлення волі і штраф. Призначення покарання за розглядувану нами кваліфіковану крадіжку з кваліфікуючими ознаками проникнення у житло виключно у виді позбавлення волі застосовується у Грузії, Німеччині і в Україні [22, с. 9].

Одним з найсуворіших покарань за вчинення розглядуваної крадіжки у вигляді позбавлення волі до 10 років передбачається Кримінальним кодексом Німеччини, до 8 років – Туркменістан; Грузія, Франція – 7 років; до 6 років (Литва, Вірменія, Україна) до 5 років – Естонія, Казахстан, Таджикистан, Узбекистан, Азербайджан, Киргизія; до 4 років – Молдова, до 3 років – Білорусь. Найм'якшим серед вивчених нами країн є покарання у виді позбавлення волі до 2-х років у Чехії.

Але треба зважати, що, наприклад, у тому ж законодавстві Франції за вчинення крадіжки організованою бандою передбачено покарання у виді позбавлення волі строком 15 років і штрафом 150 000 тис євро.

Як бачимо, в Україні не саме ліберальне покарання за розглядуваний нами вид крадіжки порівняно з іншими, проаналізованими кримінальними законодавствами, що мають більш різноманітне альтернативне позбавленню волі покарання. Але, на сьогодні, воно значно менше ніж було закріплено попереднім КК 1960 року, за яким крадіжка з проникненням у житло каралася від трьох до десяти років.

Порівнявши покарання за даний злочин, можемо зазначити, що, загалом, воно має достатньо індивідуальний характер, і в кожній окремій державі має свої особливості виходячи із суспільного устрою, не зважаючи на зовнішні впливи напівуніфікованих правових надсистем, історичної спадщини комуністичної ідеології та ін.

ВИСНОВОК

Підсумовуючи викладене можна зробити висновок, що у більшості проаналізованих законодавствах зарубіжних країн закріплено кримінальну відповідальність

за крадіжку в сфері забезпечення охорони та недоторканності майна, яке знаходиться у житлі, що виражається як в закріпленні у кримінально-правовій нормі зарубіжних держав і міждержавних узагальнюючих документах (Міжнародної класифікації злочинів для статистичних цілей (ICCS). Загальним для кримінального законодавства всіх зарубіжних країн, які розглядалися в дослідженні, також, можна зазначити і визнання даного кваліфікованого виду крадіжки, як найтяжчого, поряд з простою крадіжкою та іншими її видами. Розглядуваний нами кваліфікований вид крадіжки закріплюється у зарубіжних кримінальних законодавствах як у формі окремої статті так та, що більш поширено, як складова норми (частина чи пункт статті), що закріплює відповідальність за крадіжку. Спостерігається виокремлення крадіжки поєднаної з проникненням у житло з поміж інших видів не тільки крадіжки, а і «крадіжки з проникненням» і посилення відповідальності за останню, що виражається в суворішому покаранні і свідчить про більш високу суспільну небезпечність. Не дивлячись на особливості у визначенні крадіжки, в державах з різним правовими системами, крадіжка, вчинена з «проникненням», «вторгненням», «пограбленням» завжди виступає кваліфікованим або особливо кваліфікованим злочином, що тягне застосування більш суворого покарання. При цьому, на відмінність від кримінального законодавства України, в якому ступень суспільної небезпечності крадіжки, пов'язаної з проникненням в житло однакової (передбаченої однією частиною відповідної статті) зі ступенем суспільної небезпечності крадіжки в разі проникнення в інше приміщення чи сховище, кримінальні закони деяких держав не ставлять знак рівності між житлом, приміщенням та сховищем. На наш погляд позиція вітчизняного законодавства є більш привабливою та обґрунтованою, тому що базується на конституційному праві людини на недоторканність її житла, при цьому ст. 30 Конституції України наголошує про недоторканність не лише житла, а й іншого володіння особи. Хоча глобальні міжнародні процеси з захисту приватності людини сприяли розумінню відмінності житла, як виду приміщення, від інших місць скоєння крадіжки з проникненням, своїми функціональним і специфічними особливостями чинний КК України в цьому питанні займає правильну позицію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.

- [1] Danilyan O. G., Dzeban A. P., Kalynovskyi Yu. Yu., Kovalenko I. I., Melyakova J. V., Danilyan V. O. (2020) Value determinants of the information security of a democratic state. *Revista Inclusiones*. Volumen 7. №2. P. 457–473.
- [2] Cherniavskiy, S. S., Holovkin, B. M., Chornous, Y. M., Bodnar, V. Y., Zhuk, I. V. (2019) International cooperation in the field of fighting crime: Directions, levels and forms of realization (2019) *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*, 22 (3), 1–11 p.
- [3] Tacij, V. J., Tjutjugin, V. I., Grodeckij, J. V. (2014) Conceptual model establish responsibility for offense in the legislation of Ukraine (draft). *Criminology Journal of Baikal National University of Economics and Law*, 2014 (3), pp. 166–183.

- [4] Дудченко В. В. Багатофункціональні властивості порівняльного правознавства. *Актуальні проблеми держави і права*. 2006. №29. С. 18–24.
- [5] Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Т. 1. Тула: Автограф, 2001. 800 с.
- [6] Shevchuk, V. M. (2020). Methodological problems of the conceptual framework development for innovation studies in forensic science. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 27(2), 170–183.
- [7] Джужа О. М. Порівняльна кримінологія та її місце і роль у вивченні та аналізі злочинності. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2015. № 1. С. 281–285.
- [8] Holovkin B. M., Vasylynychuk V. I., Oliinyk O. S., Rubashchenko M. A. Criteria and basic signs of the lawful protection of the person's interests from socially dangerous encroachment as a factor, which excludes criminality of an act: International experience. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*. 2019. Vol. 22, Iss. 4. P. 1–12.
- [9] Лук'янов Д. В. Релігійні правові системи в сучасному світі. Харків: Право, 2015. 352 с.
- [10] Іванчишин Р. І. Правова система України як різновид романо-германської правової сім'ї, (06 грудня 2018 р.) / Юридична науково-практична інтернет конференція URL: http://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1987%3A071218-20&catid=228%3A122018-1&Itemid=282&lang=en (дата звернення: 10.09.2021).
- [11] Борисов В. И., Батыргареева В. С. Другие уголовно-правовые последствия совершения общественно опасного деяния. *Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права*. 2014. №4. С. 125–139.
- [12] Criminal Code of the Republic of Belarus URL: https://www.legislationline.org/download/id/8314/file/Belarus_CC_1999_am2019_ru.pdf
- [13] Criminal Law of the Republic of Latvia (1998, amended 2018) (English version) URL: https://www.legislationline.org/download/id/8266/file/Latvia_CC_1998_am2018_en.pdf
- [14] Criminal Code of the Republic of Estonia URL: https://www.legislationline.org/download/id/8244/file/Estonia_CC_am2019_en.pdf
- [15] Курт Бартол Психология криминального поведения. ОЛМА Медиа Групп, 2004. 352 с.
- [16] Recorded offences by offence category – police data (crim_off_cat). Reference Metadata in Euro SDMX Metadata Structure (ESMS). Compiling agency: European Commission – Eurostat URL: https://ec.europa.eu/eurostat/cache/metadata/en/crim_off_cat_esms.htm#stat_pres1573483624892 (дата звернення: 10.09.2021).
- [17] Международная классификация преступлений для статистических целей (ICCS) URL: https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/statistics/crime/ICCS/Russian_iccs_2016_web.pdf (дата звернення: 10.09.2021)
- [18] Кримінальний Кодекс Республіки Молдова URL: https://www.legislationline.org/download/id/8276/file/Moldova_CC_2002_am2018_ru.pdf
- [19] Criminal Code of the Federal Republic of Germany URL: https://www.legislationline.org/download/id/8253/file/Germany_CC%20am2019_de.pdf
- [20] Тариканов, Д. В. Кража в судебной практике ФРГ. *Известия вузов. Правоведение*. 2012. №4. С. 133–157.
- [21] Criminal Code of the French Republic (as of 2005) (English version) URL: https://www.legislationline.org/download/id/3316/file/France_Criminal%20Code%20updated%20on%2012-10-2005.pdf

- [22] Lapkin A., Maryniv V., Yevtieieva D., Stolitnii A., Borovyk A. Compensation for damage caused by offenses as the way of protection of victims' right (on the example of Ukraine): the economic and legal aspects. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*. 2019 Vol. 22, Iss. 3. P. 1–10

REFERENCES

- [1] Danilyan O. G., Dzeban A. P., Kalynovskyi Yu. Yu., Kovalenko I. I., Melyakova J. V., Danilyan V. O. (2020). Value determinants of the information security of a democratic state. *Revista Inclusiones*, 7(2), 457–473.
- [2] Cherniavskiy, S. S., Holovkin, B. M., Chornous, Y. M., Bodnar, V. Y., Zhuk, I. V. (2019). International cooperation in the field of fighting crime: Directions, levels and forms of realization. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*, 22(3), 1–11.
- [3] Tacij, V. J., Tjutjugin, V. I., Grodeckij, J. V. (2014) Conceptual model establish responsibility for offense in the legislation of Ukraine (draft). *Criminology Journal of Baikal National University of Economics and Law*, 3, 166–183.
- [4] Dudchenko V. V. (2006) Multifunctional properties of comparative jurisprudence. *Current issues of state and law*, 29. 18–24.
- [5] Tagantsev N. S. (2001). Russian criminal law. T. 1. Tula: Autograph.
- [6] Shevchuk, V. M. (2020). Methodological problems of the conceptual framework development for innovation studies in forensic science. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 27(2), 170–183.
- [7] Dzhuzha O. M. (2015). Comparative criminology and its place and role in the study and analysis of crime. *Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*, 1, 281–285.
- [8] Holovkin B. M., Vasylynchuk V. I., Oliinyk O. S., Rubashchenko M. A. (2019). Criteria and basic signs of the lawful protection of the person's interests from socially dangerous encroachment as a factor, which excludes criminality of an act: International experience. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory*, 22(4), 1–12.
- [9] Lukyanov D. V. (2015). Religious legal systems in the current world. Kharkiv: Pravo.
- [10] Ivanchyshyn R. I. (2018). The legal system of Ukraine as a kind of Romano-Germanic legal family. *Legal scientific-practical Internet conference*. Retrieved from http://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1987%3A071218-20&catid=228%3A122018-1&Itemid=282&lang=en (appeal date: 10.09.2021).
- [11] Borisov V. I., Batyrgareeva V. S. (2014). Other criminal law consequences of committing a socially dangerous act. *Criminological journal of the Baikal State University of Economics and Law*, 4, 125–139.
- [12] Criminal Code of the Republic of Belarus. Retrieved from https://www.legislationline.org/download/id/8314/file/Belarus_CC_1999_am2019_ru.pdf
- [13] Criminal Law of the Republic of Latvia. Retrieved from https://www.legislationline.org/download/id/8266/file/Latvia_CC_1998_am2018_en.pdf
- [14] Criminal Code of the Republic of Estonia. Retrieved from https://www.legislationline.org/download/id/8244/file/Estonia_CC_am2019_en.pdf
- [15] Kurt Barthol. (2004). Psychology of Criminal Behavior. OLMA Media Group.
- [16] Recorded offences by offence category – police data (crim_off_cat). Reference Metadata in Euro SDMX Metadata Structure (ESMS). Compiling agency: European Commission –

- Eurostat. Retrieved from https://ec.europa.eu/eurostat/cache/metadata/en/crim_off_cat_esms.htm#stat_pres1573483624892 (appeal date: 10.09.2021).
- [17] International Classification of Crime for Statistical Purposes (ICCS). Retrieved from https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/statistics/crime/ICCS/Russian_iccs_2016_web.pdf (appeal date: 10.09.2021).
- [18] Retrieved from Moldova. Retrieved from https://www.legislationline.org/download/id/8276/file/Moldova_CC_2002_am2018_ru.pdf
- [19] Criminal Code of the Federal Republic of Germany. Retrieved from https://www.legislationline.org/download/id/8253/file/Germany_CC%20am2019_de.pdf
- [20] Tarikanov D. V. (2012). Theft in the judicial practice of the Federal Republic of Germany. *Proceedings of universities. Jurisprudence*, 4, 133–157.
- [21] Criminal Code of the French Republic (2005). Retrieved from https://www.legislationline.org/download/id/3316/file/France_Criminal%20Code%20updated%20on%2012-10-2005.pdf
- [22] Lapkin A., Maryniv V., Yevtieieva D., Stolitnii A., Borovyk A. (2019). Compensation for damage caused by offenses as the way of protection of victims' right (on the example of Ukraine): the economic and legal aspects. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory*, 22(3), 1–10.

Микола Іванович Панов

Доктор юридичних наук, професор
Академік Національної академії правових наук України
Національна академія правових наук України
61024, вул. Пушкінська, 70, Харків, Україна
Професор кафедри кримінального права № 2
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Пушкінська, 77, Харків, Україна

Сергій Олександрович Харитонов

Доктор юридичних наук, доцент
Завідувач кафедри кримінального права № 2
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Пушкінська, 77, Харків, Україна

Світлана Василівна Панова

Молодший науковий співробітник
Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності
імені академіка В.В. Сташиса НАПрН України
61002, вул. Пушкінська, 49, Харків, Україна

Mykola I. Panov

Doctor of Law, Professor
Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
61024, 70 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Professor of the Department of Criminal law №2
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 PushkinskaStr., Kharkiv, Ukraine

Sergiy O. Kharytonov

Doctor of Law, Associate Professor
Head of the Department of Criminal law №2
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 PushkinskaStr., Kharkiv, Ukraine

Svitlana V. Panova

Junior researcher of Criminological research department
Academician Stashis Scientific Research Institute for
the Study of Crime Problems National Academy
of Law Sciences of Ukraine
61002, 49 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Панов М. І., Харитонов С. О., Панова С. В. Порівняльно-правовий аналіз зарубіжного кримінального законодавства щодо відповідальності за крадіжку з проникненням у житло. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29. № 2. С. 275–291.

Suggested Citation: Panov, M. I., Kharytonov, S. O., & Panova, S. V. (2022). Comparative Legal Analysis of Foreign Criminal Legislation on Liability for Theft With Penetration into Housing. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 29 (2), 275–291.

Стаття надійшла / Submitted: 15/04/2022

Доопрацьовано / Revised: 21.05.2022

Схвалено до друку / Accepted: 05.07.2022

Ольга Георгіївна Шило

*Національна академія правових наук України
Харків, Україна*

*Кафедра кримінальної юстиції
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
Харків, Україна*

Наталія Валеріївна Глинська

*Відділ дослідження проблем кримінального процесу та судоустрою
Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності
імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України
Харків, Україна*

*Кафедра кримінальної юстиції
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
Харків, Україна*

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДСТУПУ ВІД ПРАВОВОЇ ПОЗИЦІЇ ВЕРХОВНОГО СУДУ

(в контексті застосування кримінального процесуального законодавства України)

Анотація В загальному механізмі забезпечення єдності судової практики особливе місце посідає інститут відступу від правових позицій Верховного Суду, що вирішує питання як виправлення раніше допущених передчасних підходів до тлумачення норм права, так і динамічного розвитку правозастосування. На доктринальному та нормативному рівні відсутня єдність щодо можливості такого відступу нижчими судами. Метою дослідження є розробка оптимальної нормативної моделі механізму відступу від правових висновків Верховного Суду, яка б забезпечувала баланс між незалежністю суду та єдністю і сталістю судової практики. Методологічну основу дослідження склали загальнонаукові та спеціальні методи, а саме: діалектичний, системний, формально-юридичний та логічний методи. Авторами охарактеризовано соціально-правову значимість інституту відступу від правової позиції Верховного Суду та акцентовано увагу на необхідність його докладного обґрунтування. Проаналізовано нормативну концепцію, закладену в чинному законодавстві України, що дозволяє здійснити відступ від правової позиції Верховного Суду лише самим Верховним Судом за чітко визначеним механізмом. Наголошено, що з огляду на важливість дотримання незалежності суду суб'єктом відступу гіпотетично може будь-який суд нижчої інстанції, який реалізує судовіський розсуд при прийнятті рішення за результатами розгляду кримінального провадження. Встановлено, що оптимальна модель формули прецеденту в Україні вбачається у передбаченій законом обов'язковості дотримання судами нижчих інстанцій правових висновків, викладених

у рішеннях Верховного Суду, із можливістю вмотивованого відступу суду від цих правових висновків та за умови відповідності такого відступу певній сукупності стандартів інтелектуально-праксеологічного характеру. Авторами запропоновані напрями удосконалення нормативного регулювання рівня обов'язковості правових позицій Верховного Суду та процедури відступу від них).

Ключові слова: *судова практика, правова позиція Верховного Суду, відступ від правової позиції; єдність; суддівський розсуд; прецедент.*

Olha H. Shylo

*National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine*

*Department of Criminal Justice
Yaroslav Mudryi National Law University
Kharkiv, Ukraine*

Nataliia V. Glynska

*Department of the Problem of
Criminal Procedure and Judiciary
Academician Stashis Scientific Research Institute
for the Study of Crime Problems
National Academy of Legal Sciences of Ukraine*

*Department of Criminal Justice
Yaroslav Mudryi National Law University
Kharkiv, Ukraine*

PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF DEVIATION FROM THE CONCLUSION, EXPRESSED IN THE RULING OF THE SUPREME COURT

(in the context of application of the criminal procedural legislation of Ukraine)

Abstract. *In the general mechanism of ensuring the unity of judicial practice, a special place is occupied by the institution of deviation from the legal positions of the Supreme Court, which addresses both the correction of previously admitted premature approaches to the interpretation of law and the dynamic development of law enforcement. At the doctrinal and normative levels, there is no consensus on the possibility of such a derogation by lower courts. The aim of the study is to develop an optimal normative model of the mechanism of deviation from the legal conclusions of the Supreme Court, which would ensure a balance between the independence of the court and the unity and stability of judicial practice. The methodological basis of the study were general and special methods, namely: dialectical, systemic, formal-legal and logical methods. The authors characterize the socio-legal significance of the institution of deviation from the legal position of the Supreme Court and emphasize the need for its detailed justification.*

The normative concept enshrined in the current legislation of Ukraine is analyzed, which allows to deviate from the legal position of the Supreme Court only by the Supreme Court itself according to a clearly defined mechanism. It is emphasized that given the importance of the independence of the court, the subject of the assignment can hypothetically be any lower court that implements the judicial discretion in making a decision based on the results of criminal proceedings. It is established that the optimal model of the precedent formula in Ukraine is seen in the statutory obligation of lower courts to comply with the legal conclusions set forth in the decisions of the Supreme Court, with the possibility of motivated deviation of the court from these legal conclusions. character. The authors suggest ways to improve the regulation of the level of binding legal positions of the Supreme Court and the procedure for derogating from them).

Key words: case law, legal position of the Supreme Court, deviation from the legal position; unity; judicial discretion; precedent.

ВСТУП

Важливим засобом забезпечення єдності судової практики є правові висновки Верховного Суду. За влучними словами Михайла Шумила, ці висновки виконують одну з надважливих функцій – квазірегуляторну. Адже «суд говорить через свої рішення, поряд з цим, суд – вуста закону і якщо Верховний Суд напряду не може звертатися до законодавчої влади, то квазірегулювання є тією опосередкованою формою, через яку судова влада в особі Верховного Суду вказує на проблеми, які виникають на практиці та потребують змін» [1]. З огляду на це, в загальному механізмі забезпечення єдності судової практики особливе місце посідає інститут відступу від правових позицій Верховного Суду, оскільки відхід від сформованої практики і формулювання нової правової позиції безпосередньо впливає на формування майбутньої судової практики. Відповідно до офіційних даних, що містяться у Звіті про здійснення правосуддя Великою Палатою Верховного Суду за 2020 рік, до Великої Палати надійшло 78 справ стосовно відступу від правової позиції, з них – 35 стосовно відступу від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, викладеного в раніше ухваленому рішенні Верховного Суду у складі колегії суддів (палати, об'єднаної палати) іншого касаційного суду, 43 стосовно відступу від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, викладеного в раніше ухваленому рішенні Великої Палати [2]. З огляду на це, вельми затребуваною є чітка правова регламентація необхідного ступеню обов'язковості висновків Верховного Суду та порядку відступу від його правових позицій, зокрема, й можливості такого відступу нижчими судами. Фактично мова йде про ті положення закону, що визначають ступінь регулятивного впливу рішень Верховного Суду на формування єдності у правозастосуванні. Втім, аналіз чинного законодавства України свідчить про відсутність визначеності у цій царині.

Так, відповідно до статті 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують

у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права (ч. 5) та враховуються іншими судами при застосуванні таких норм права (ч. 6). Для порівняння із раніше чинним законодавством наведемо відповідне положення статті 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» в редакції, що діяла з моменту прийняття цього закону до 03.10.2017, у якій вказувалось також на право суду відступити від правової позиції, викладеної у висновках Верховного Суду України, з одночасним наведенням відповідних мотивів. Чинна редакція цієї статті жодних аналогічних положень не містить, що, безумовно, є її істотною відзнакою в аспекті регулювання цього питання.

Щодо регламентації його в КПК у оновленій у 2017 році редакції слід зазначити, що в ч. 6 ст. 368 КПК закріплено положення про те, що суд враховує висновки щодо застосування норм права, викладені в постановках Верховного Суду, зокрема, обираючи і застосовуючи норму закону України про кримінальну відповідальність до суспільно небезпечних діянь при ухваленні вироку. Для порівняння ст. 458 КПК (у редакції, що діяла до 15.12.2017 р.) закріплювала, що висновки Верховного Суду України, викладені у його ухвалях, у випадках, передбачених у ч. 2 ст. 455 і ч. 2 ст. 456 КПК, є обов'язковими для усіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності відповідну норму закону, та для всіх судів України.

Отже, національна «формула судового прецеденту» за чинною нормативною регламентацією ставить перед суддями при ухваленні судових рішень вимогу *врахування* висновків Верховного Суду, викладених у його постановках, щодо застосування норм права.¹ Однак, за своєю етимологією вимога «враховувати» як «брати щось до уваги» [3] є доволі гнучким регулятором правозастосування, що залишає певний простір для дискреції правозастосовника. Відповідно невизначеними є наслідки неврахування висновків Верховного Суду при ухваленні нижчими судами рішень з аналогічних правових питань. Адже, якщо суд прийняв рішення, не взявши до уваги (зокрема, проігнорував) висновок Верховного Суду щодо застосування норми права, та жоден з учасників судового провадження не звернувся з касаційною скаргою на таке рішення, Верховний Суд не має важелів реагувати на виявлений ним випадок відходу від свого правового висновку.

Аналіз правозастосовної практики та доктринальних джерел з питання відступу від правових позицій Верховного Суду, зокрема, й щодо можливості такого відступу нижчими судами, також свідчить про відсутність однозначності у його вирішенні, що наочно підтверджується наявністю різних підходів у правозастосуванні та доктрині – від повного заперечення можливої дискреції судів нижчих

¹ Тут і далі аналізуючи обов'язковість рішень Верховного Суду для судів нижчих інстанцій, ми маємо на увазі зовнішню (прецедентну) обов'язковість. Так звана «внутрішня» обов'язковість для нижчих судів судових рішень Верховного Суду впливає з вимоги ч.2 ст.439 КПК України, згідно з якою вказівки суду, який розглянув справу у касаційному порядку, є обов'язковими для суду першої чи апеляційної інстанції при новому розгляді справи.

інстанцій при наявності правової позиції Верховного Суду щодо застосування норм права у подібних правовідносинах до обґрунтування її необхідності.

Це зумовлює потребу здійснення наукового пошуку в напрямі дослідження існуючого механізму відступу від правових висновків Верховного Суду та дає підґрунтя замислитися над питанням стосовно його оптимальної нормативної моделі, яка б забезпечувала баланс між незалежністю суду як найважливішою інституційною вимогою та єдністю і сталістю судової практики як умови забезпечення рівності та правової визначеності.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Методологічну базу дослідження існуючого механізму відступу від правових висновків Верховного Суду та його оптимальної нормативної моделі регулювання склав комплекс загальнонаукових та спеціальних методів, які застосовуються у правовій науці. Саме за їх допомогою вдалось виявити і вивчити об'єктивне існування заявленої проблеми [відступу від правових висновків Верховного Суду] у взаємозв'язку та розвитку із судовою практикою та завданням найвищого суду у системі судоустрою України забезпечити її сталість та єдність.

Так, діалектичний метод як фундаментальний, узагальнений метод пізнання дійсності [4] дозволив обґрунтувати причинно-наслідкові зв'язки та об'єктивність в оцінюванні чинної правової регламентації ступеню обов'язковості рішень Верховного Суду, став основою процесу дослідження та його результатів.

Системний метод дозволив розглянути сукупність підходів до розуміння ролі висновків Верховного Суду як систему, елементи якої взаємодіють із зовнішнім середовищем та між собою з метою упровадити практику єдності правозастосування як однієї з гарантій справедливого правосуддя.

За допомогою логічного методу на основі опрацювання, критичного аналізу і формулювання власних пропозицій щодо інституту відступу від правової позиції Верховного Суду була сформульована його соціально-правова значимість. А логіко-юридичний метод, який застосовується, зокрема, для побудови логічно несуперечливої, а, отже, ефективної системи права, допоміг запропонувати оптимальну модель його нормативного регулювання [інституту відступу від правової позиції Верховного Суду].

Залучення методу інформаційного аналізу дозволило дослідити якісні та кількісні характеристики інформаційних процесів, які відбуваються у Верховному Суді в напрямі забезпечення сталості та єдності судової практики, а методу інформаційного синтезу – обґрунтувати природну обумовленість відступу від правової позиції Верховного Суду, яка викликана об'єктивними процесами, що відбуваються в суспільстві.

Порівняльно-правовий метод застосовувався при зіставленні різних правових систем з метою виявлення рис подібності або відмінності у ставленні до «формули обов'язкового прецеденту».

Завдяки формально-юридичному методу вдалось розмежувати порядок відступу від висновку Верховного Суду для самого Верховного Суду та можливість суду нижчої інстанції відступити від висновку Верховного Суду.

Серед класичних методологічних підходів у наукових дослідженнях для нашого дослідження були обрані історичний і термінологічний підходи. Так, історичний підхід використовувався для виявлення темпоральних змін у правовій регламентації ступеню обов'язковості рішень Верховного Суду у вітчизняному законодавстві. Завдяки йому ми дійшли до висновку про детерміновану забезпеченням справедливості при вирішенні кримінально-правового конфлікту необхідність відступу від таких рішень в окремих випадках як вимогу сьогодення і сформулювали напрями удосконалення нормативного регулювання рівня обов'язковості правових позицій Верховного Суду та процедури відступу від них як прогнозованої потреби майбутнього.

Результатом задіяння термінологічного підходу як спрямованого на розкриття сутності інституту відступу від правових позицій Верховного Суду стала дефініція поняття «врахування» як вимоги для суддів в контексті національної «формули судового прецеденту» за чинною нормативною регламентацією.

Але при цьому слід окремо підкреслити, що всі методи дослідження використовувались у взаємозв'язку і взаємозалежності, доповнювали один одного, що сприяло досягненню всебічності, повноти та об'єктивності наукового пошуку.

Під час дослідження встановлено, що теоретико-прикладні питання забезпечення сталості та єдності судової практики розглядались у працях багатьох фахівців різних часів, проте проблема відступу від правових висновків Верховного Суду стала предметом наукового аналізу лише деяких теоретиків та практиків. Окремі її аспекти розглянуто в роботах Я. Берназюка, Д. Гудими, В. Завидняка, Н. Зозулі, О. Кібенко, Д. Луспеника, О. Марочкіна, Н. Пархоменко, В. Пирогова, Н. Писаренко, Т. Цувіної, С. Шевчука, М. Шумила та інших фахівців.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

2.1. Щодо чинної правової регламентації ступеню обов'язковості рішень Верховного Суду

Як вже зазначалось, стан нормативної регламентації питання відступу від правових позицій Верховного Суду, зокрема, й щодо можливості такого відступу нижчими судами, не надає визначеності у його вирішенні, що, в свою чергу обумовлює неоднаковість відповідної судової практики, наявність різних підходів у правозастосуванні – від повного заперечення можливої дискреції судів нижчих інстанцій при наявності правової позиції Верховного Суду щодо застосування норм права у подібних правовідносинах до обґрунтування її необхідності. Більш однозначними в плані визначення нормативної моделі є законодавчі положення щодо можливості та механізму відступу від правової позиції Верховного Суду, які містяться у процесуальних кодексах, зокрема, ст. 434–1

КПК. Тлумачення цієї статті дає підстави констатувати, що відступити від правових позицій, викладених у постановках Верховного Суду, можна виключно на етапі розгляду справи в суді касаційної інстанції шляхом її передачі на розгляд палати, об'єднаної палати чи Великої Палати Верховного Суду. Тобто, хоча законодавець прямо не зазначив, що постанови Верховного Суду є обов'язковими для суддів, однак, передбачається, що можливість відступу від них надається лише суду касаційної інстанції (Верховному Суду). Отже, системне тлумачення вищевказаних положень кримінального процесуального законодавства України призводить до висновку про те, що суди першої та апеляційної інстанцій за чинним законодавством позбавлені можливості відступу від правової позиції, викладеної в постанові Верховного Суду.¹

З огляду на це, слід погодитися з позицією М. Шумила про квазіпрецедентність як ознаку правових висновків Верховного Суду, що має два наслідки: обов'язковість для судів нижчої інстанції та здатність до квазірегулювання. При цьому у випадку, якщо Верховний Суд вже здійснив квазірегулювання, то воно стає як для Верховного Суду, так і для місцевих та апеляційних судів імперативом (квазіджерелом). Його подолання можливе тільки через самовідступ, чи палатою, чи об'єднаною палатою, чи Великою Палатою Верховного Суду [1]. Винятково до компетенції Верховного Суду належить також і вирішення питання щодо здійснення відступу від правової позиції Верховного Суду України.²

2.2. Щодо практики застосування законодавчих положень, що регулюють порядок відступу від правової позиції Верховного Суду

Оскільки вищевказані ключові аспекти «національної формули судового прецеденту» визначені в законі, як видається, недостатньо чітко, серед суддів від-

¹ Як зазначає О. І. Марочкін, обов'язковість постанов Верховного Суду для судів першої та апеляційної інстанції зумовлюється відсутністю нормативно регламентованого механізму відступу від правових позицій Верховного Суду, який наявний лише для етапу провадження в суді касаційної інстанції [5, с. 200].

² Як зазначено в постанові Великої Палати Верховного Суду від 23.05.2018 р., судова справа №243/6674/17-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74475959> (дата звернення: 10.10.2021) [6] «...Об'єднана палата Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду мала б компетенцію щодо розгляду цієї касаційної скарги, якби вирішувалося питання про необхідність відступу від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, викладеного в раніше ухваленому рішенні Верховного Суду у складі колегії суддів з іншої палати або у складі іншої палати чи іншої об'єднаної палати (частина друга статті 434-1 КПК) за умови відсутності правового висновку, викладеного в постанові Верховного Суду України. Оскільки йдеться про протилежність правової позиції Касаційного кримінального суду, відображеної в постанові його Другої судової палати від 15 лютого 2018 року (справа № 757/2200/17-к), та позиції Верховного Суду України, викладеної у постанові від 12 жовтня 2017 року (справа № 757/49263/15-к), то таку протилежність може бути усунуто лише Великою Палатою Верховного Суду. У цьому випадку фактично йдеться про відступ у постанові Другої судової палати Касаційного кримінального суду від висновку щодо застосування норми права в подібних правовідносинах, викладеного в раніше ухваленому рішенні Верховного Суду України. Згідно з пунктом 7 параграфу 3 «Перехідні положення» розділу 4 Закону №2147-VIII вирішення такого питання належить до компетенції Великої Палати Верховного Суду.»

сутня єдність в розумінні питання обов'язковості висновків Верховного Суду, а також можливості та механізму відступу від його правових позицій судами нижчих інстанцій. Неоднаковими є й підходи до розуміння ролі висновків Верховного Суду як регулятора судової практики, належності цієї якості всім його рішенням чи відведення такої ролі винятково постановам Великої Палати Верховного Суду. На практиці судді при застосуванні кримінального процесуального закону, як правило, посилаються в своїх рішеннях на релевантні правові позиції Верховного Суду. Втім, непоодинокими є й випадки свідомого неврахування певних висновків Верховного Суду щодо тлумачення кримінальних процесуальних норм. Так, зокрема, до внесення в 2019 р. в КПК змін щодо наділення Генерального прокурора (виконувача обов'язків Генерального прокурора), його заступника, керівника обласної прокуратури правом доручити іншим прокурорам здійснити письмове повідомлення про підозру окремій категорії осіб, яка визначена у главі 37 КПК (адвокатам, суддям, народним депутатам України тощо – ст. 481 КПК України), питання щодо правомірності передоручення цієї функції було одним із найпроблематичних у правозастосовній діяльності. Навіть існуюча з цього приводу правова позиція Верховного Суду, викладена в постанові колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 19 лютого 2019 року в справі № 349/1487/14-к (провадження № 51-4717км18), не була сприйнята деякими суддями як орієнтир у правозастосуванні. Так, наприклад, в ухвалі Одеського апеляційного суду від 10.05.2019 р. (справа 522/454/19 1-кк/522/5805/19) суддя зазначає, зокрема, про те, що : «...висновки слідчого судді про те, що ОСОБА_1 в зазначеному кримінальному провадженні не набув статус підозрюваного, оскільки був порушений порядок вручення останньому повідомлення про підозру, зокрема, вручення підозри було здійснено не прокурором Одеської області, а за його дорученням іншим прокурором – процесуальним керівником в даному кримінальному провадженні, а тому ОСОБА_1 не набув статусу підозрюваного, з посиланням на постанову колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного суду від 19 лютого 2019 року в справі № 349/1487/14-к (провадження № 51-4717км18), колегія суддів вважає передчасним, оскільки слідчий суддя посилається на рішення окремої колегії суддів, але, незважаючи на відсутність послідовної та однакової практики як Верховного Суду, так і інших судів в цьому питанні, на даний час відсутній правовий висновок Великої Палати Верховного Суду щодо порядку повідомлення, а саме вручення підозри, особам, визначеним в ст. 481 КПК України» [7]. В цьому контексті можна продовжити наводити аналогічні приклади із судової практики, проте це не має сенсу, адже для розуміння проблематики важливою є констатація проблеми.

Така неоднорідність практики з питання, що має для її формування особливе значення, не сприяє єдності правозастосування як однієї з гарантій справедливо-

го правосуддя. Оскільки різність практики обумовлена певним станом правової невизначеності щодо ключових питань імперативності рішень Верховного Суду, на наше переконання, існує нагальна потреба вдосконалення законодавства в даному сегменті.

На окрему увагу при дослідженні цієї проблематики заслуговує також питання забезпечення обізнаності суддів щодо правових позицій Верховного Суду, адже це є обов'язковою передумовою їх застосування і формування у такий спосіб єдності судової практики. В цьому плані треба сказати, що до недавнього часу пошук релевантної практики Верховного Суду було ускладнено відсутністю в Україні відповідної автоматизованої пошукової бази, проте наразі ця проблема вирішена і за підтримки проекту ЄС «Право-Justice» Верховний Суд створив пошукову Базу правових позицій Верховного Суду, презентація якої відбулася 20 липня 2021 р. в онлайн-режимі. Пілотування цієї пошукової бази, її подальше вдосконалення та застосування має виняткове значення саме в аспекті забезпечення єдності судової практики, на чому справедливо акцентувала Голова Верховного Суду В. Данішевська: «Одне з основних наших завдань як Верховного Суду, так і судової гілки влади в цілому – забезпечення єдності судової практики. Люди хочуть відчувати, що закон єдиний для всіх. Тож нам необхідно знати про всі ті позиції, які висловлюються Верховним Судом – і Великою Палатою, і касаційними судами, – адже саме ці рішення є орієнтиром для встановлення єдиної судової практики» [8]. З огляду на впровадження в пошуковий процес сучасних інформаційних технологій, існування в подальшому вищезгаданої практики ухвалення судового рішення без згадки релевантної практики Верховного Суду, на наш погляд, не може бути виправданим. Презентуючи пошукову базу, Голова Верховного Суду зазначила, що «... це дасть у майбутньому можливість уникнути скасування рішень Верховним Судом. Принаймні суддя, приймаючи рішення, повинен демонструвати, що він знайомий з практикою Верховного Суду» [8].

Повертаючись до розгляду питання, що є предметом нашого дослідження, відсутність єдності в розумінні якого не сприяє однаковості правозастосування як однієї із гарантій забезпечення права на справедливий суд, маємо зупинитися на питанні соціально-правової цінності інституту відступу від правової позиції Верховного Суду та оптимальної, на нашу думку, моделі нормативного регулювання цього інституту.

2.3. Соціально-правова значимість інституту відступу від правової позиції Верховного Суду.

Ідеологічною основою інституту відступу від висновків Верховного Суду є об'єктивне положення про те, що єдине застосування закону не є самоціллю, а виступає лише як один із шляхів до справедливого судового рішення. В інституті відступу від правової позиції Верховного Суду сучасні дослідники вбачають інструмент балансування (конкуренції) принципу правової визначеності та

презумпції правильності правового висновку Верховного Суду [9]. Відступ від раніше сформованої правової позиції, справедливо зазначається в літературі, вирішує відразу декілька завдань, зокрема, пов'язаних, як з необхідністю виправлення раніше допущених передчасних підходів до тлумачення норм права, так і забезпеченням динамічного розвитку правозастосування, у тому числі з урахуванням змін, що відбулися у суспільних відносинах, у законодавстві, практиці ЄСПЛ тощо [10].

Відповідь на питання про те, чим може бути викликана необхідність відступу від правової позиції, зокрема, надається в рішенні ЄСПЛ у справі «Чепмен проти Сполученого Королівства» (*Chapman v. the United Kingdom*), заява № 27238/95, від 18 січня 2001 року, в якому, серед іншого, наголошено на тому, що в інтересах правової визначеності, передбачуваності та рівності перед законом він (суд – прим. авторів) не повинен відступати від попередніх рішень за відсутності належної для цього підстави. Причинами для відступу можуть бути вади попереднього рішення чи групи рішень (їх неефективність, неясність, неузгодженість, необґрунтованість, незбалансованість, помилковість); зміни суспільного контексту» (п. 70) [11].

Вказане рішення ЄСПЛ використано в низці постанов Великої Палати Верховного Суду, зокрема, в справі № 823/2042/16 від 4 вересня 2018 року, в якій зазначено про те, що з метою забезпечення єдності та сталості судової практики для відступу від висловлених раніше правових позицій Велика Палата Верховного Суду повинна мати ґрунтовні підстави: її попередні рішення мають бути помилковими, неефективними чи застосований у цих рішеннях підхід повинен очевидно застаріти внаслідок розвитку в певній сфері суспільних відносин або їх правового регулювання. До того ж, як влучно зазначає Я. Берназюк, аналіз судової практики Великої Палати Верховного Суду дозволяє виокремити й інші підстави для відступу від раніше сформованої правової позиції Верховного Суду, як то зміна законодавства, нечіткість закону, що призвело до різного тлумачення судами норм права, винесення рішення ЄСПЛ, висновки якого мають бути враховані національними судами, та навіть зміни, що відбулися в праворозумінні [10].

Зміна судової практики за наявності належної для цього підстави сама по собі не суперечить належному здійсненню правосуддя. І навпаки, неспроможність забезпечити динамічність та еволюційність у тлумаченні правових положень в умовах зміни суспільного контексту, рівно, як і відсутність можливості усунення виявленої помилковості та іншої дефектності судових прецедентів, є недопустимими явищами у правовій державі.

Важливою гарантією попередження свавілля при здійсненні правосуддя у разі відступу від вже існуючої правової позиції є обґрунтування суддею такого відступу. Так, суддя Великої Палати Верховного Суду О. Кібенко, розглядаючи проблему фіксації відступів Великою Палатою Верховного Суду від власної правової позиції, зазначає про те, що, відступаючи від висновку щодо застосування юридичної норми, Велика Палата Верховного Суду може або повністю відмовитися від

свого висновку на користь іншого, або конкретизувати попередній висновок, застосувавши відповідні способи тлумачення юридичних норм. Контекстно суддя наголошує на необхідності дотримання сформованого у практиці Великої Палати правила – якщо відбувся відступ від певної правової позиції, яка містилася в іншому рішенні Верховного Суду, то обов'язково про це зазначається в тексті рішення. При цьому мають бути наведені вагомі аргументи щодо необхідності такого відступу [12].

Презумуючи наявність поваги у суддів до практики Верховного Суду як чіткого орієнтиру у правозастосуванні, маємо відзначити також, що інтереси правосуддя обумовлюють необхідність можливості судді у разі наявної потреби свідомо відступити від такої практики. Саме про це зазначено у п. 49 Висновку № 11 (2008) Консультативної Ради Європейських Суддів (далі – КРЕС) про якість судових рішень: «..судді повинні послідовно застосовувати закон.. однак, коли суд вирішує відійти від попередньої практики, на це слід чітко вказувати в рішенні» [13]. У цьому Висновку питому увагу приділено вимозі надавати обґрунтування причини відходу від усталеної судової практики (п.32). Ця вимога включає в себе: по-перше, чітке згадування в судовому рішенні про відхід від попередньої судової практики (з такого обґрунтування має бути чітко зрозумілим, що суддя знає, що стала судовою практика щодо відповідного питання є іншою); по-друге, змістовне пояснення, чому позиція, яка була узгоджена раніше, має змінитися. Тільки на підставі таких пояснень можна встановити, чи відхід від практики був свідомим (чи суддя свідомо відхиляється від судової практики, намагаючись ґрунтовно її змінити), чи суд зневажив наявну сталою судовою практикою або просто не знав про її існування. Доречі, ЄСПЛ у своїй практиці розцінює невиконання зазначених вище вимог як довільне застосування закону, що взмозі порушити право особи на справедливий суд [14].

Отже, лише у спосіб докладного обґрунтування відступ від правової позиції буде таким, що спрямовано на забезпечення права на справедливий суд, а нова сформована практика спроможною сприяти справжньому розвитку права.

На окрему увагу в контексті механізму забезпечення Верховним Судом єдності судової практики заслуговують зміни, внесені Законом України № 2509-VIII від 12.07.2018 р. до Закону «Про судоустрій і статус суддів», ч. 2 ст. 36 якого доповнено новим пунктом, яким до повноважень Верховного Суду віднесено також забезпечення апеляційних та місцевих судів методичною інформацією з питань правозастосування.

2.4. Щодо оптимальної моделі нормативного регулювання інституту відступу від правової позиції Верховного Суду

Е сенсі поставленого питання умовно найнижчим з рівнів обов'язковості врахування правових позицій Верховного Суду можна визнати свавільний підхід суддів до врахування при прийнятті судового рішення існуючих релевантних

позицій Верховного Суду, а найвищим рівнем – безумовну підкореність ним. Така полярність підходів до вирішення цього питання обумовлює необхідність визначення найбільш доцільного варіанту, що забезпечує єдність судової практики з одночасною повагою до вимоги незалежності суду. Ступінь регуляторної ролі судової практики залежить від того, до якої правової системи належить держава. У вищевказаному Висновку КРЄС визнає, що різниця між загальною та континентальною системами права традиційно має особливе значення стосовно функцій прецеденту та судової практики в цілому. Так, у країнах загального права рішення судів вищих інстанцій, що розв'язують юридичний спір, набувають характеру обов'язкового до застосування прецеденту щодо ідентичних спорів у майбутньому [13]. Отже, прецеденти є, в принципі, обов'язковими *de jure*, і тому вважаються належним джерелом права. Правовий принцип *stare decisis*¹ визначає позиції в судовому процесі згідно з прецедентом і є важливим аспектом загального права. У країнах континентального права гарантія суддівської незалежності традиційно розуміється, зокрема, як незалежність судді в прийнятті судового рішення, яка обмежується (лише) Конституцією, міжнародними договорами, законами та загальними принципами права, але не судовими рішеннями, які вже були прийняті в подібних справах. Тому в більшості країн континентального права судова практика традиційно не визнається обов'язковим джерелом права (п.5,6 Висновку КРЄС) [13]. При цьому КРЄС неодноразово підкреслює, що незалежно від того, чи має прецедент зобов'язуючий характер, посилання на попередні судові рішення є дієвим засобом для суддів як у системі загального права, так і в системі континентального права.

Між тим, в умовах конвергенції правових сімей (поступового наближення романо-германської правової сім'ї до англосаксонської) формула обов'язкового прецеденту сприймається й у країнах із традицією континентального права. Так, зокрема, Конституційний суд Литовської Республіки нещодавно зробив важливий крок у цьому напрямі, прямо зазначивши, що «... для суддів є обов'язковими їх власні попередні рішення в аналогічних справах; для суддів нижчої інстанції обов'язковими є рішення суддів вищої інстанції, які були постановлені у певних категоріях справ; при перегляді рішень суддів нижчих інстанцій суди вищої інстанції повинні завжди аналізувати таке рішення за однакових правових критеріїв; критерії повинні бути зрозумілими та *ex ante* відомі суб'єктам права, в тому числі судам нижчих інстанцій (таким чином, судова практика повинна бути передбачуваною...)» [15, с. 138]. Згідно до ч. 5 ст. 17 Закону Грузії «Про загальні суди» правова оцінка (тлумачення норми) Великої палати Верховного Суду є обов'язковою для загальних судів всіх інстанцій.

Водночас одним із ключових критеріїв, що відрізняють загальну і континентальну правові системи, є не тільки вирішення питання щодо обов'язковості (чи імперативності) судового прецеденту, а й щодо можливості відхилення від наявної

¹ *Stare decisis* – з латинської мови, «стояти на вирішеному».

(сформованій) судової практики. Йдеться про те, чи лише суд того ж самого або вищого рівня може подолати прецедент, чи будь-який суд, включно із судами нижчих інстанцій, може відхилитися від наявної судової практики, якщо таке відхилення є об'єктивно необхідним, обґрунтованим та спрямовано на забезпечення права на справедливий суд. Вирішення цього питання є різним як у країнах, що належать до англосаксонської, так і романо-германської правової сім'ї.

У країнах континентальної правової системи, як вже зазначалось, суддєство рене право почало набувати все більшого значення при вирішенні конкретних справ. Більш того, сприйняття формули обов'язкового прецеденту країнами континентальної правової системи потягло за собою в деяких із них й позбавлення суддів можливості відступу від правової позиції Верховного Суду (так звана «формула безумовного прецеденту»).

З цього приводу слід зазначити, що з урахуванням правової та соціальної цінності єдиного застосування закону у правовій державі вимога обов'язковості врахування нижчими судами рішень Верховного Суду при прийнятті судових рішень як дієвий засіб сприяння єдності судової практики є цілком закономірною. Водночас, така обов'язковість не може бути безумовною чи такою, що позбавляє суддю можливості вмотивованого відступу від релевантної судової практики. Адже за такої безальтернативності правосуддя принцип правової визначеності, як вже зазначалось, може конфліктувати із вимогою ухвалення справедливого судового рішення (однаковість правозастосування та правильність і справедливість вирішення правових питань не є синонімами) та обмежувати процесуальну незалежність судді, що приймає рішення. Суддівський розсуд є необхідною складовою незалежності суду, яку суддя реалізує при прийнятті рішення за результатом розгляду кримінального провадження, ґрунтуючись на законодавстві, самостійно даючи йому тлумачення, з урахуванням унікальних обставин конкретної справи (адже кожна справа є унікальною саме за своїми обставинами). У зв'язку з цим спірною видається сучасна доктринальна позиція щодо можливості відступу від правової позиції Верховного Суду виключно самим Верховним Судом та заснована на цій позиції законодавча ініціатива, сформульована у законопроекті № 5565 від 26.05.2021 р. «Проект Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо започаткування реальної судової реформи в частині забезпечення єдності судової практики та рівності учасників судових проваджень перед законом» [16].¹

¹ Так, зокрема, авторами Законопроекту пропонується доповнити статтю 370 КПК частиною 5 наступного змісту: «... При виборі і застосуванні норми права суд враховує правові позиції, викладені в постановках Верховного Суду, щодо застосування закону за подібних обставин. У разі якщо на час ухвалення рішення існує декілька відповідних правових позицій Верховного Суду, які є різними, суд має обрати ту правову позицію, яка, на його думку, найбільш відповідає спірним правовідносинам. При цьому у рішенні суд зобов'язаний зазначити про існування іншої правової позиції Верховного Суду щодо застосування закону за подібних обставин та вказати підстави, з яких він

На наш погляд, є сенс чітко розмежовувати порядок відступу від висновку Верховного Суду, який передбачено законом для самого ж Верховного Суду як механізм формування його єдиної позиції з конкретного правового питання, що виступає чітким орієнтиром для судової практики (а іноді й для законодавця) та можливість суду нижчої інстанції відступити від позиції Верховного Суду, яка є гарантією його незалежності та забезпечення ним права на справедливий суд. Правова позиція, що є змістовним проявом такого відступу, не має наслідком формування судової практики, а може започаткувати нову судову практику лише за умови підтвердження її правильності Верховним Судом.

Отже, оптимальна модель формули прецеденту в країні, що належить до романо-германської правової сім'ї, вбачається у встановленій в законі обов'язковості дотримання судами всіх інстанцій правових висновків, викладених у рішеннях Верховного Суду, із можливістю за наявності відповідних підстав вмотивованого відступу судді від цих правових висновків.¹ Це означає, що суддя, за загальним правилом, має бути обізнаним із судовою практикою щодо вирішення аналогічного питання, зобов'язаний долучитися до неї і врахувати її у своєму рішенні, а в разі незгоди – навести аргументи, сукупність яких складає суть обґрунтування необхідності відступу від сформованої судової практики. В останньому випадку таке обґрунтування з так званого «дискусійного» питання може бути запобіжником скасуванню в подальшому судового рішення вищими інстанціями.

До стандартів належного механізму відступу від правової позиції вищого судового органу, окрім вже зазначеної вимоги щодо належного обґрунтування, у випадках, коли нижчий суд відхиляється від практики вищого суду, КРЄС також відносить контрольованість відступу суду від правової позиції вищого судового органу. На думку КРЄС, така контрольованість забезпечується наявністю у відповідного вищого суду останнього слова стосовно питань юридичного спору, повноваження наполягати на залишенні в силі своєї попередньої практики. Якщо

з нею не погоджується». За закладеною концепцією лише ВС має право на обґрунтований відступ від своїх правових позицій: «... якщо при розгляді такої справи суд касаційної інстанції дійде висновку про необхідність заперечення правової позиції, із якою не погодилася колегія суддів, палата, об'єднана палата Верховного Суду, що передала справу на розгляд палати, об'єднаної палати, Великої Палати, то у постанові має бути наведене обґрунтування такого заперечення» (ч. 4 ст. 442 КПК).

¹ У цьому контексті слід зазначити, що наведений підхід поділяється й іншими науковцями, предметом дослідження яких є проблеми судочинства. Так, Н. Б. Писаренко слушно зазначає, що «важко бути повністю впевненими, але передбачаємо, що дія положення, відповідно до якого судді судів першої та апеляційної інстанцій мають беззастережно орієнтуватися на висновки щодо застосування норм права, позначиться на їх бажанні висловлювати свої обґрунтовані міркування щодо рішення в справі, а значить – на їх незалежності від позиції вищого суду. Дійсно, тільки суд касаційної інстанції має право формувати відповідні висновки. Однак суди нижчих інстанцій, зважаючи на конкретні обставини справи, не можуть бути обмежені у шансі відхилитися від останніх. Адже кожна конкретна конфліктна ситуація повинна вирішуватися з урахуванням індивідуалізованих обставин. Причому в результаті вирішення судової справи має бути постановлено рішення, яке впевнить конфліктуючі сторони у справедливому розв'язанні їх питання» [17].

ж вищий суд погоджується з аргументацією нижчого суду, відповідна судова практика має бути змінена (п. 35) [13].

З урахуванням соціальної та правової цінності єдиного застосування закону судами всіх інстанцій вбачається доцільним нормативно закріпити вимогу щодо обов'язкового врахування судами нижчих інстанцій висновків Верховного Суду щодо застосування правових норм, викладених в його постановках. Такий варіант нормативної регламентації має попередити довільне застосування суддями закону, що взмозі порушити право особи на справедливий суд. При цьому для посилення імперативності практики Верховного Суду видається доречним встановити в законі додаткову вимогу до правового обґрунтування судового рішення: в разі наявності позиції Верховного Суду з релевантного правового питання, суд в мотивувальній частині свого рішення вказує на рішення Верховного Суду та в необхідному обсязі наведе зміст конкретних правових позицій. Закріплення такої вимоги до мотивування судового рішення не тільки посилить повагу суддів до практики Верховного Суду, а й попередить випадки необґрунтованого (невиправданого, непотрібного) оскарження судового рішення. Адже підкріплення обґрунтування судового рішення посиланнями на аналогічну позицію вищого судового органу з правових питань, що вирішуються в даному провадженні, значно підвищує його переконливість для професійних учасників процесу (адвоката, прокурора) та прогнозує безперспективність оскарження такого рішення, зокрема, до Верховного Суду, який є автором певної правової позиції, що не співпадає з доводами сторони.

Хоча закріплення положення щодо обов'язковості висновків Верховного Суду позитивно вплине на формування єдності судової практики, втім таке регулювання увійде в протиріччя із вимогою незалежності суду. Тому, видається необхідним унормувати повноваження суду першої та апеляційної інстанції за наявності відповідних підстав відступити від правової позиції Верховного Суду у подібних правовідносинах. При цьому, відступаючи від висновку Верховного Суду, суд має продемонструвати свою обізнаність щодо наявної позиції Верховного Суду та докладно вмотивувати необхідність відступу від неї, а саме – навести необхідну та достатню сукупність аргументів правового характеру, що пояснюють таку позицію. Отже лише у спосіб докладного обґрунтування можна встановити, чи відхід від практики був свідомим чи суд знехтував наявною судовою практикою або просто не знав про її існування, а сам відступ від правової позиції буде таким, що відповідає принципу забезпечення права на справедливий розгляд.

Для посилення відповідального підходу правозастосовників у царині забезпечення єдності застосування закону видається необхідним унормувати додаткову підставу оскарження рішення суду, сутність якої полягає у його невідповідності правовій позиції Верховного Суду щодо застосування норми права у подібних правовідносинах.

ВИСНОВКИ

1. Здійснюючи тлумачення норми права та формулюючи правову позицію у конкретній справі, Верховний Суд ухвалює рішення, яке виступає зразком розуміння права та регулятором суспільних відносин разом з іншими правовими регуляторами.

Визнаючи фундаментальне значення обов'язковості правових висновків Верховного Суду як дієвого засобу забезпечення єдності та сталості судової практики, а також презюмуючи їх правильність, слід, разом з тим, констатувати, що в окремих випадках інтереси забезпечення справедливості при вирішенні кримінально-правового конфлікту детермінують необхідність відступу від таких висновків. Адже сама практика Верховного Суду при здійсненні ним відступу від раніше сформульованої правової позиції доводить спростовність вказаної презумпції.

2. За концепцією, закладеною в чинному законодавстві України, відступ від правової позиції Верховного Суду може бути здійснено лише самим Верховним Судом за чітко визначеним механізмом. Проте, з огляду на важливість дотримання незалежності суду як важливої компоненти справедливого судового розгляду в контексті ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод суб'єктом відступу гіпотетично може бути не тільки сам Верховний Суд, а й будь-який суддя суду нижчої інстанції, який реалізує суддівський розсуд при прийнятті рішення за результатами розгляду кримінального провадження, ґрунтуючись на законодавстві, самостійно даючи йому тлумачення з урахуванням унікальних обставин конкретної судової справи. Така можливість видається тим більше актуальною в умовах постійних змін законодавства, реформування його окремих галузей, що породжує нову практику, сталість якої може бути забезпечена лише із сплином часу та формуванням нової правосвідомості правозастосовників.

3. Оптимальна модель формули прецеденту в країні, що належить до романо-германської правової сім'ї, вбачається у встановленій в законі обов'язковості дотримання судами нижчих інстанцій правових висновків, викладених у рішеннях Верховного Суду, із можливістю вмотивованого відступу суду від цих правових висновків та за умови відповідності такого відступу певній сукупності стандартів інтелектуально-праксеологічного характеру.

До стандартів, яким має відповідати відступ від правової позиції Верховного Суду, за умови його відповідної легітиматії, пропонуємо віднести: – обізнаність судді щодо правової позиції Верховного Суду (інтелектуальний стандарт), що має бути продемонстровано в змісті відповідного процесуального рішення у спосіб наведення в його описово-мотивувальній частині релевантної позиції Верховного Суду (праксеологічний стандарт); – наведення сукупності аргументів правового та логічного характеру, що пояснюють причину відступу від висновку Верховного Суду (праксеологічний стандарт).

4. Гарантією правомірного відступу від правової позиції Верховного Суду окрім вимоги щодо його належного обґрунтування є контрольованість такого відступу з боку Верховного Суду, що забезпечується «наявністю у відповідного вищого суду останнього слова стосовно питань юридичного спору, повноваження наполягати на залишенні в силі своєї попередньої практики. Якщо ж вищий суд погоджується з аргументацією нижчого суду, відповідна судова практика має бути змінена (п. 35)» [13]. З метою забезпечення контрольованості відступу від правової позиції Верховного Суду однією із підстав оскарження рішення суду має бути його невідповідність правовій позиції Верховного Суду щодо застосування норми права у подібних правовідносинах.

5. Необхідно чітко розмежувати порядок відступу від висновку Верховного Суду, який передбачено законом для самого ж Верховного Суду як механізм формування його єдиної позиції з конкретного правового питання, що виступає чітким орієнтиром для судової практики, а іноді й для законодавця (адже саме до виняткової компетенції Верховного Суду належить забезпечення сталості та єдності судової практики) та можливість суду нижчої інстанції відступити від позиції Верховного Суду, яка є гарантією його незалежності та забезпечення ним права на справедливий суд. Правова позиція, що є змістовним проявом такого відступу, не має наслідком формування судової практики, а може започаткувати нову судову практику лише за умови підтвердження її правильності Верховним Судом.

6. Напрямами удосконалення нормативного регулювання рівня обов'язковості правових позицій Верховного Суду та процедури відступу від них є:

– закріплення вимоги наведення у змісті судового рішення, яким закінчується розгляд справи, правової позиції Верховного Суду щодо застосування норми права у подібних правовідносинах;

– передбачення в законі повноваження судів нижчих інстанцій щодо здійснення вмотивованого відступу від правової позиції Верховного Суду та встановлення нормативних стандартів для здійснення такого відступу;

– унормування підстави оскарження рішення суду, що полягає у його невідповідності правовій позиції Верховного Суду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Шумило М. Квазірегуляторна роль правових висновків Верховного Суду (на прикладі справи про відшкодування моральної шкоди у сімейному спорі). *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2021. Том 7. С. 79–86.
- [2] Звіт про здійснення правосуддя Великою Палатою Верховного Суду за 2020 рік. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2_Zvit_2_VP_VS_2020.pdf (дата звернення: 10.10.2021)
- [3] Сучасний тлумачний словник української мови / [укладачі: Н. Д. Кусайкіна, Ю. С. Цибульник / За ред. В. В. Дубічинського]. Харків : ВД «Школа», 2009. С. 166.
- [4] Haltsova V., Kharytonov S., Khramtsov O., Zhytnyi O., Vasyliiev A. (2021). Criminal law as a means of protecting human rights and freedoms in the modern world. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 28(3), 248–256

- [5] Марочкін О. І. До питання про роль судової практики в регулюванні кримінальної процесуальної діяльності. *Право і суспільство*. 2020. №5. С. 193–200.
- [6] Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23.05.2018, судова справа №243/6674/17-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74475959> (дата звернення: 10.10.2021)
- [7] Ухвала Одеського апеляційного суду від 10.05.2019 р., судова справа №522/454/19 1-кк/522/5805/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81924610> (дата звернення: 10.10.2021)
- [8] Верховний Суд представив пошукову Базу правових позицій. URL: <https://pravo.ua/verkhovnyi-sud-predstaviv-poshukovu-bazu-pravovykh-pozytsii/> (дата звернення: 10.10.2021).
- [9] Шумило М. Правові висновки Касаційного Суду: INTER PRAETERITUM ET FUTURUM. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. №12. С. 47–54. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/12/9.pdf>
- [10] Берназюк Я. Співвідношення необхідності забезпечення єдності судової практики та відступу від правових позицій Верховного Суду (на прикладі вирішення публічно-правових спорів). URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/177404-spivvidnoshennya-neobkhdnosti-zabezpechennya-yednosti-sudovoyi-praktiki-ta-vidstupu-vid-pravovykh-pozitsiy-verkhovnogo-sudu-na-prikladi-virishennya-publichno-pravovykh-sporiv> (дата звернення: 10.10.2021).
- [11] Case of *Chapman v. The United Kingdom* (Application no. 27238/95): Judgment European Court of Human Rights, 18 January 2001. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59154> (Last accessed: 10.10.2021)
- [12] Кібенко О. Нові підходи Великої Палати Верховного Суду до забезпечення єдності судової практики. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/129294-novi-pidkhodi-velikoyi-palati-verkhovnogo-sudu-do-zabezpechennya-yednosti-sudovoyi-praktiki> (дата звернення: 10.10.2021).
- [13] Висновок Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо якості судових рішень №11 від 18.12.2008 р. URL: <https://rm.coe.int/opinion-n-11-2008-on-the-quality-of-judicial-decisions-/16806a1fbc> (дата звернення: 10.10.2021).
- [14] Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» у зв'язку з прийняттям Закону України «Про Вищий антикорупційний суд» : Закон України від 12.07.2018 №2509-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2509-19#Text>(дата звернення: 10.10.2021).
- [15] Валанчус В. Навіщо потрібна уніфікована судова практика? *Право України*. 2012. №11–12. С. 137–143.
- [16] Проект Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо започаткування реальної судової реформи в частині забезпечення єдності судової практики та рівності учасників судових проваджень перед законом від 26.05.2021 №5565. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=72044 (дата звернення: 10.10.2021).
- [17] Писаренко Н. Б. Засади адміністративного судочинства (сучасний український контекст) : монографія. Харків : Право, 2019.

REFERENCES

- [1] Shumylo, M. (2021). Quasi-regulatory role of legal conclusions of the Supreme Court (on the example of the case of compensation for non-pecuniary damage in a family dispute). *Scientific notes of NaUKMA. Legal sciences*, 7, 79–86.

- [2] Report on the administration of justice by the Grand Chamber of the Supreme Court for (2020). Retrieved from https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2_Zvit_2_VP_VS_2020.pdf (date of application: 10.10.2021)
- [3] Modern explanatory dictionary of the Ukrainian language / [compilers: ND Kusaykina, Yu. S. Tsybulnyk / Ed. VV Dubichinsky]. Kharkiv: VD «School», 2009.
- [4] Haltsova, V., Kharytonov, S., Khramtsov, O., Zhytnyi, O. & Vasyliiev, A. (2021). Criminal law as a means of protecting human rights and freedoms in the modern world. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 28(3), 248–256.
- [5] Marochkin, O. I. (2020). On the role of judicial practice in the regulation of criminal procedure. *Law and society*, 5, 193–200.
- [6] Resolution of the Grand Chamber of the Supreme Court of 23.05.2018, case №243/6674/17-k. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74475959> (date of application: 10.10.2021)
- [7] Decision of the Odessa Court of Appeal of 10.05.2019, court case №522/454/19 1-кк / 522/5805/19. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81924610> (date of application: 10.10.2021)
- [8] The Supreme Court presented a search base of legal positions (2021, July). Retrieved from <https://pravo.ua/verkhovnyi-sud-predstavyyv-poshukovu-bazu-pravovykh-pozytsii/> (date of application: 10.10.2021).
- [9] Shumylo M. (2020). Legal conclusions of the Court of Cassation: INTER PRAETERITUM ET FUTURUM. *Entrepreneurship, economy and law*, 12, 47–54. Retrieved from <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/12/9.pdf>
- [10] Bernazyuk, J. The ratio of the need to ensure the unity of judicial practice and deviation from the legal positions of the Supreme Court (on the example of resolving public disputes). (2020, August). Retrieved from <https://sud.ua/ru/news/blog/177404-spivvidnoshennya-neobkhidnosti-zabezpechennya-yednosti-sudovoyi-praktiki-ta-vidstupu-vid-pravovykh-pozitsiy-verkhovnogo-sudu-na-prikladi-virishennya-publichno-pravovykh-sporiv>
- [11] Case of *Chapman v. The United Kingdom* (Application no. 27238/95): Judgment European Court of Human Rights, 18 January 2001. Retrieved from <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59154> (date of application: 10.10.2021).
- [12] Kibenko, O. New approaches of the Grand Chamber of the Supreme Court to ensure the unity of judicial practice. (2018, November). Retrieved from <https://sud.ua/ru/news/blog/129294-novi-pidkhodi-velikoyi-palati-verkhovnogo-sudu-do-zabezpechennya-yednosti-sudovoyi-praktiki>
- [13] Opinion of the Advisory Council of European Judges brought to the attention of the Committee of Ministers of the Council of Europe on the quality of judgments (2008, December). Retrieved from <https://rm.coe.int/opinion-n-11-2008-on-the-quality-of-judicial-decisions-/16806a1fbc> (date of application: 10.10.2021).
- [14] On Amendments to the Law of Ukraine «On the Judiciary and the Status of Judges» in connection with the adoption of the Law of Ukraine «On the Supreme Anti-Corruption Court»: Law of Ukraine (2018, July). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2509-19#Text> (date of application: 10.10.2021).
- [15] Valanchus, V. (2012). Why do we need a unified case law? *Law of Ukraine*, 11–12, 137–143.
- [16] Draft Law on Amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine and the Code of Administrative Offenses of Ukraine to Initiate Real Judicial Reform in Ensuring the Unity

of Judicial Practice and Equality of Participants in Judicial Proceedings before the Law (2021, May). Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=72044 (date of application: 10.10.2021).

[17] Pisarenko, N. B. (2019). Principles of administrative proceedings (modern Ukrainian context). Kharkiv: Pravo.

Ольга Георгіївна Шило

Доктор юридичних наук, професор

Член-кореспондент Національної академії правових наук України

Національна академія правових наук України

61024, вул. Пушкінська, 77, Харків, Україна

Завідувачка кафедри кримінальної юстиції

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

61024, вул. Пушкінська, 77, Харків, Україна

Наталія Валеріївна Глинська

Доктор юридичних наук, старший науковий співробітник

Начальник відділу дослідження проблем кримінального процесу та судоустрою

Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності

імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України

61000, вул. Пушкінська, 49, Харків, Україна

Olha H. Shylo

Doctor of Law, Professor

Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine

National Academy of Legal Sciences of Ukraine

61024, 70 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Chief researcher of the Department of Criminal Justice

Yaroslav Mudryi National Law University

61024, 77 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine,

Nataliia V. Glynska

Doctor of Law, Chief Researcher

Head of the Department of the Problem of Criminal Procedure and Judiciary

Academician Stashis Scientific Research Institute for the Study of Crime Problems

National Academy of Law Sciences of Ukraine

61000, 49 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Шило О. Г., Глинська Н. В. Проблеми правового регулювання відступу від правової позиції Верховного Суду (в контексті застосування кримінального процесуального законодавства України). *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29. № 2. С. 292–312.

Suggested Citation: Shylo, O. H. & Glynska, N. V. (2022). Problems of legal regulation of deviation from the conclusion, expressed in the ruling of the Supreme Court (in the context of application of the criminal procedural legislation of Ukraine). *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 29(2), 275–291.

Стаття надійшла / Submitted: 26.04.2022

Доопрацьовано / Revised: 05.05.2022

Схвалено до друку / Accepted: 05.07.2022

Володимир Андрійович Журавель

Національна академія правових наук України
Харків, Україна

Кафедра криміналістики

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
Харків, Україна

Артем Володимирович Коваленко

Кафедра кримінально-правових дисциплін
Луганський державний університет внутрішніх справ
імені Е. О. Дідоренка
Севєродонецьк, Україна

ДОСЛІДЖЕННЯ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЯК СКЛАДОВА ПРОЦЕСУ ДОКАЗУВАННЯ

Анотація. Попри активне використання у чинному Кримінальному процесуальному кодексі України терміну «дослідження доказів», у науковій літературі бракує єдиної позиції щодо змісту та значення названої складової процесу доказування, що дозволяє наголосити на актуальності її наукового дослідження. Відтак, метою даної статті є з'ясування та обґрунтування сутності дослідження доказів у кримінальному провадженні як складової процесу доказування. Задля досягнення поставленої мети було застосовано методи лінгвістичного аналізу, узагальнення, формально-логічний, формально-юридичний, системно-структурний, аналізу продуктів діяльності, порівняльний та моделювання, діяльнісний і прагматологічний підходи, а також низку прийомів логіки. Встановлено, що положення Кримінального процесуального кодексу України вимагають від суду особисто та безпосередньо дослідити докази, які будуть використані для прийняття у відповідному кримінальному провадженні рішення по суті. Такі докази подаються сторонами провадження, після чого суд оглядає і демонструє учасникам розгляду речові докази та оголошує (відтворює) зміст документів і висновків експертів. Показання досліджуються завдяки поставленню сторонами та іншими учасниками судового розгляду запитань допитуваним особам. Установлено, що дослідження доказів судом (як і доказування у цілому) містить практичну (інструментальну) та мисленнєву (когнітивну) складові. Автори доводять, що дослідження доказів відбувається не тільки у судовому розгляді, а й під час досудового розслідування кримінальних правопорушень. Визначено, що дослідження доказів у кримінальному провадженні полягає у ознайомленні суб'єкта доказування з певним джерелом доказової інформації, отриманні та з'ясуванні змісту фактичних даних, що містяться у такому джерелі, оцінці джерела на предмет допустимості, перевірці фактичних даних, їх оцінці на предмет належності, достовірності та (у сукупності з іншими доказами) достатності для прийняття певного процесуального рішення або вчинення процесуальної дії у кримінальному провадженні.

Ключові слова: кримінальне судочинство, кримінальне процесуальне доказування, суб'єкти доказування, практичні складові дослідження доказів, мисленнєві складові дослідження доказів.

Volodymyr A. Zhuravel

National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine

Department of Criminalistics
Yaroslav Mudryi National Law University
Kharkiv, Ukraine

Artem V. Kovalenko

Department of Criminal-law disciplines
Luhansk state university of internal affairs
named after E. Didorenko
Sievierodonetsk, Ukraine

EXAMINATION OF EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS AS A COMPONENT OF THE PROOF PROCESS

Abstract. *Despite the active use of the term «examination of evidence» in the current Criminal Procedure Code of Ukraine, the scientific literature lacks a common position on the content and significance of this component of the evidence process, which allows to emphasize the relevance of its research. Therefore, the purpose of this article is to clarify and substantiate the essence of the examination of evidence in criminal proceedings as part of the proof process. To achieve this goal following methods were used: linguistic analysis, generalization, formal-logical, formal-legal, system-structural, product analysis, comparative and modeling; activity and praxeological approaches, and a number of techniques of formal logic. It is established that the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine require the court to personally and directly examine the evidence that will be used to make a decision on the merits in the criminal proceedings. Such evidence is submitted by the parties of the proceedings, after which the court examines and demonstrates to the participants material evidence and announces (reproduces) the content of documents and expert opinions. The testimony is examined through the parties and other participants in the trial asking questions to the interrogated persons. It has been established that the examination of evidence by a court (as well as proof process in general) contains practical (instrumental) and mental (cognitive) components. The authors argue that the examination of evidence takes place not only in court, but also during the pre-trial investigation of criminal offenses. It is determined that the examination of evidence in criminal proceedings consists of familiarizing of the subject of evidence with a particular source of evidence, obtaining and clarifying the content of factual data from such a source, assessment of the source for admissibility, verification of facts, their assessment for relevance, reliability and (in combination with other evidence) sufficiency for making a certain procedural decision or committing a procedural action in criminal proceedings.*

Keywords: *criminal proceedings, criminal procedural evidence, subjects of evidence, practical components of evidence examination, mental components of evidence examination.*

ВСТУП

З прийняттям чинного Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) вітчизняний кримінальний процес перейшов від (пост)радянської інквізиційної до більш сучасної змішаної моделі. Такий перехід нерозривно пов’язаний із посиленням засад змагальності й диспозитивності та збільшенням можливостей сторони захисту щодо обстоювання своїх позицій під час досудового розслідування та судового розгляду. Ще однією глобальною новелою чинного КПК України можна вважати зміщення функцій суду в бік «незалежного арбітра», який оцінює аргументи сторін провадження та у більшості випадків не бере ініціативної участі у встановленні обставин кримінального правопорушення. Наведені та низка інших положень оновленого кримінального процесуального закону суттєво вплинули на правоохоронну практику та процес доказування у кримінальному провадженні, що вимагає наукового осмислення та теоретичного обґрунтування.

Серед іншого, новий КПК України назвав складові доказової діяльності уповноважених суб’єктів. Відповідно до ч. 2 ст. 92 КПК України, доказування полягає у збиранні, перевірці та оцінці доказів. І хоча таке «раціонально-емпіричне» трактування доказової діяльності є загальноприйнятим у доктрині кримінального процесу [1, с. 21], вбачаємо за доцільне приєднатися до академічної дискусії щодо його переосмислення.

Так, науковий інтерес становить аналіз категорії «дослідження доказів», яка з точки зору різних науковців є тотожною перевірці доказів [2; 3], поєднує у собі перевірку та оцінку доказів [4], або є окремою, поряд із перевіркою та оцінкою, складовою доказування [5]. При цьому, більшість сучасних вітчизняних учених взагалі не включає дослідження доказів до складових доказової діяльності, попри використання такого терміну в КПК України. Відсутність єдиного підходу до розуміння названої категорії створює певну прогалину у кримінальній процесуальній теорії доказування та у криміналістичному вченні про збирання, дослідження та використання доказів у кримінальному провадженні, а також суттєво ускладнює розробку практично-орієнтованих криміналістичних рекомендацій щодо доказової діяльності суб’єктів кримінального провадження. Наведене дає підстави наголосити на винятковій актуальності, науковій та практичній цінності з’ясування та обґрунтування сутності дослідження доказів у кримінальному провадженні.

Відтак, метою пропонованої статті є з’ясування та обґрунтування сутності дослідження доказів у кримінальному провадженні як складової процесу доказування, визначення найбільш типових позицій науковців щодо змісту даної категорії, аналіз положень чинного процесуального законодавства та окреслення

правових основ дослідження доказів у кримінальному провадженні, визначення структури та складових дослідження доказів різними суб'єктами під час досудового розслідування й судового розгляду, формулювання доктринальної дефініції «дослідження доказів у кримінальному провадженні» а також визначення подальших перспектив наукового розроблення даної проблеми.

1. ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ

На сьогодні в спеціальній літературі бракує єдиного підходу до розуміння змісту категорії «дослідження доказів». Не вдаючись до аналізу усіх наукових поглядів щодо даного терміну, наведемо найбільш типові підходи до його визначення.

Так, В. Д. Арсенєв ототожнював дослідження й перевірку доказів та розглядав їх як вивчення змісту, якості та властивостей отриманих доказів. На його думку, така діяльність є відмінною від отримання (збирання), адже розповсюджується тільки на вже отримані докази [6 с. 15,16], з чим важко погодитися. Ю. М. Грошевий та С. М. Стахівський підтримали наведену вище позицію щодо тотожності термінів «дослідження доказів» та «перевірка доказів», віддаючи перевагу останньому [2, с. 56]. На їх переконання, перевірки мають піддаватися усі зібрані у кримінальному провадженні докази, а також процесуальні джерела, в яких вони містяться. Водночас, згадані автори справедливо зазначають, що дослідження змісту доказів не може здійснюватись у відриві від процесуальної форми їх одержання (збирання) [2, с. 56,57].

У свою чергу, Р. С. Белкін тлумачив аналізований термін дещо ширше. Згаданий науковець визначав дослідження доказів як пізнання слідчим, судом їх змісту, перевірку достовірності існування тих фактичних даних, що становлять зміст доказу, встановлення погодженості доказу з іншими, наявними у справі [7,с. 223], тобто розглядав дослідження доказів як категорію, що включає в себе перевірку та деякі інші когнітивні операції щодо доказів. Пізніше А. Р. Белкін розширив сформульовану Р. С. Белкіним дефініцію додавши встановлення належності та допустимості доказів як завдання їх дослідження [3, с. 178], що сучасною доктриною кримінального процесу розуміється як складова оцінки. Водночас оцінку доказів цитований автор визнав окремою складовою доказування, яка є логічним продовженням їх дослідження.

В. М. Тертишник та С. В. Слінько визначили дослідження доказів як з'ясування їх сенсу й інформаційного значення та виокремили дослідження як самостійну складову доказування поряд зі збиранням, перевіркою, оцінкою та використанням доказів [5, с. 57].

Найбільш раціональною, на наш погляд, є позиція В. В. Вапнярчука, який достатньо послідовно [8, с. 146; 4, с. 196] розглядає дослідження доказів як складову доказування-пізнання та об'єднує в межах цього терміну перевірку та оцінку доказів. Нажаль, згаданий автор не розкриває зміст та мету дослідження доказів зупиняючись лише на аналізі складових такої діяльності.

Підтримуючи підхід В. В. Вапнярчука зазначимо, що закріплені у КПК України «перевірка» та «оцінка» не розкривають усього змісту терміну «дослідження доказів», так само як і не вичерпують операції, необхідні для формування доказу для його подальшого використання у кримінальному провадженні. Відтак, з'ясування сутності аналізованого терміну набуває виняткової актуальності та наукової цінності.

Також варто зауважити, що у західній науковій літературі розглядувана проблематика найчастіше підіймається у контексті дослідження доказів присяжними [9], [10], які не є професійними юристами. Означений аспект проблеми є перспективним і для вітчизняної кримінальної юстиції, утім виходить за межі предмету нашого дослідження.

2. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Задля з'ясування сутності та значення дослідження доказів як складової процесу доказування у кримінальному провадженні, автори використали низку загальних та спеціальних методів наукового пошуку, які було обрано з огляду на предмет та сформульовану мету дослідження. Основою застосованої методології на всіх етапах дослідження виступив діалектичний метод наукового пізнання. Оскільки предмет пропонованого дослідження перебуває на межі наук кримінального процесу, криміналістики та юридичної психології, авторами було також використано методи, притаманні названим наукам. Теоретичним підґрунтям пропонованої статті виступили праці вітчизняних і зарубіжних учених у галузі кримінального процесу та криміналістики та сучасна енциклопедична література. Нормативну базу дослідження склали норми вітчизняного кримінального процесуального законодавства.

Методи лінгвістичного аналізу, узагальнення та формально-логічний допомогли визначити найбільш типові у науковій літературі підходи до розуміння дослідження доказів, історичний метод дозволив з'ясувати генезу таких підходів. Формально-юридичний метод було застосовано для аналізу положень чинного законодавства щодо процесу доказування у кримінальному провадженні. За допомогою логічних прийомів аналізу та синтезу було з'ясовано основні ознаки дослідження доказів під час судового провадження; прийоми індукції та дедукції дозволили виявити аналогічні ознаки у доказовій діяльності учасників кримінального провадження під час досудового розслідування. З огляду на діяльнісний та праксеологічний підходи у криміналістиці, дослідження доказів розглядалося авторами як діяльність суб'єктів доказування у кримінальному провадженні та як предмет криміналістичних досліджень, спрямованих на підвищення ефективності такої діяльності. Порівняльний метод було використано з метою зіставлення практичних та психологічних складових доказової діяльності суб'єктів на різних етапах кримінального провадження, системно-структурний – задля визначення практичних (інструментальних) та мисленневих (когнітивних) операцій, з яких

складається дослідження доказів. Аналіз продуктів діяльності, як метод психологічних досліджень, було використано з метою з'ясування психологічних особливостей доказової діяльності за її зовнішніми проявами та результатами. Формально-юридичний та метод моделювання дозволили авторам сформулювати доктринальну дефініцію терміну «дослідження доказів у кримінальному провадженні». З використанням методу прогнозування авторами визначено подальші перспективи наукового розроблення даної проблеми.

Пропоноване дослідження є структурованим і послідовним. На його першому етапі автори з'ясували найбільш типові позиції вітчизняних і зарубіжних науковців щодо змісту категорії «дослідження доказів у кримінальному провадженні» та дійшли висновку про відсутність у спеціальній літературі єдиної позиції щодо наведеної проблематики. На другому етапі було вивчено положення чинного процесуального законодавства щодо дослідження доказів судом а також проаналізовано доказову діяльність учасників судового розгляду. На підставі цього автори з'ясували сутність та зміст дослідження доказів у судовому провадженні, виокремили практичні (інструментальні) та мисленнєві (когнітивні) складові такої діяльності. У межах третього етапу було проаналізовано доказову діяльність суб'єктів доказування під час досудового розслідування та виокремлено ті її складові, що відповідають ознакам дослідження доказів. Вищенаведене дало можливість дійти висновку про те, що дослідження доказів є невід'ємною складовою процесу доказування та діяльністю, яка здійснюється відповідними суб'єктами і під час досудового розслідування і у судовому розгляді. На четвертому етапі наукового пошуку авторами були узагальнено ознаки та складові дослідження доказів у кримінальному провадженні, сформульовано доктринальну дефініцію розглядуваної категорії та визначено подальші перспективи наукового розроблення піднятої проблематики.

Обрана структура та застосовані авторами методи дослідження дозволили досягти достовірних результатів, які вирізняються актуальністю, науковою новизною, теоретичною й практичною цінністю. Сформульовані положення та висновки можуть бути використані під час подальшого дослідження проблем доказування як у межах кримінальної процесуальної теорії доказування так і у межах криміналістичного вчення про збирання, дослідження та використання доказів у кримінальному провадженні.

3. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

У чинному КПК України термін «дослідження» використовується в контексті різних процедур та суб'єктів. Мабуть, найбільш характерним випадком його застосування є вимоги ст. 23 КПК України, відповідно до якої докази (відомості), які мають лягти в основу рішення у кримінальному провадженні по суті, мають бути безпосередньо досліджені судом.

Судове дослідження доказів відбувається на стадії розгляду, яка називається «з'ясування обставин та перевірка їх доказами» (ст. 363 КПК України). На її по-

чатку, відповідно до ст. 349 КПК України, сторони провадження за бажанням виголошують свої вступні промови, в яких, зокрема, пропонують власний погляд на порядок дослідження доказів. Інші учасники судового розгляду після закінчення вступних промов також можуть висловити думки щодо переліку та порядку дослідження доказів. За загальним правилом, в першу чергу досліджуються докази зі сторони обвинувачення. Обсяг доказів, які будуть досліджуватися, та порядок їх дослідження визначаються ухвалою суду і в разі необхідності можуть бути змінені.

Дослідження доказів судом може відбуватися за трьома основними сценаріями. Відповідно до першого, сторони подають судові речові докази, документи чи висновки експерта (у судовому розгляді щодо кримінального проступку – також і передбачені ст. 298¹ КПК України процесуальні джерела доказів). Суд особисто оглядає речові докази, після чого подає їх для ознайомлення учасникам судового провадження; зміст документів (в тому числі висновків експерта) оголошується в судовому засіданні, звукозаписи – відтворюються а відеозаписи – демонструються. При цьому суд досліджує і процесуальне джерело доказів і фактичні дані, що у ньому містяться (в даному аспекті, абсолютно справедливою є панівна у вітчизняному кримінальному процесі концепція дуалізму доказів, які є поєднанням фактичних даних та передбачених законом їх процесуальних джерел).

Подані судові докази були сформовані ще на етапі досудового розслідування: зібрані, перевірені та оцінені сторонами провадження (щодо цього приєднуємося до позиції В. В. Вапнярчука, який зауважує що певні фактичні дані набувають статусу доказу ще до передачі кримінального провадження до суду [1, с. 61]). На їх підставі представники сторони обвинувачення вже прийняли відповідні процесуальні рішення (зокрема й про звернення до суду з обвинувальним актом чи передбаченим ст. 283 КПК України клопотанням), а представники сторони захисту – вчинили певні процесуальні дії. Відтак, подання доказів судові для доведення переконливості своєї позиції є формою використання сторонами провадження раніше сформованих доказів. Сторони кримінального провадження та інші учасники судового розгляду беруть опосередковану участь у їх судовому дослідженні – вони разом із судом ознайомлюються з їх змістом, та в межах судових дебатів висловлюють свої позиції щодо досліджених доказів, результатів та наслідків їх дослідження.

Водночас, відповідно до ч. 2 ст. 23 КПК України відомості, що містяться в показаннях, речах і документах, які не були предметом безпосереднього дослідження суду, за загальним правилом не можуть бути визнані доказами. Відтак, з моменту подання доказів судові для дослідження їх формування починається наново: суд досліджує процесуальне джерело, ознайомлюється зі змістом фактичних даних, які воно несе, перевіряє отримані відомості, оцінює кожен доказ з точки зору належності, допустимості та достовірності, сукупність вже досліджених доказів – з точки зору достатності, та приймає рішення про їх використання для

перевірки чи отримання інших доказів або для прийняття та обґрунтування у кримінальному провадженні рішення по суті. Очевидно, що оцінка, надана судом дослідженим доказом, може відрізнятись від оцінки, що була надана цим доказом сторонами провадження до початку судового розгляду.

За другим сценарієм відбувається отримання та дослідження судом показань обвинуваченого, потерпілого та свідків. Хоча відповідні допити вже були проведені стороною обвинувачення на етапі досудового розслідування (за власною ініціативою чи на підставі клопотання сторони захисту), а фактичні дані вже були отримані та використані для прийняття процесуальних рішень, КПК України вимагає від суду особисто та безпосередньо отримати усні показання таких осіб. Під час проведення процесуальної дії – судового допиту, фактично відбувається повторне збирання (отримання) таких доказів. Участь у цьому процесі крім суду беруть сторони провадження, потерпілий та інші учасники судового розгляду. При цьому, їх роль є більш активною порівняно із дослідженням речових доказів, документів та висновків експерта. Названі учасники можуть ставити запитання допитуваним особам, заявляти клопотання про виклик з метою допиту інших осіб та висловлювати свої позиції щодо отриманих в межах судових допитів відомостей під час судових дебатів. Відтак «подання» таких доказів судові є достатньо специфічним: за загальним правилом сторони під час прямого та перехресного допитів ставлять особі необхідні в межах тактики захисту та обвинувачення запитання, а відповіді допитуваних сприймаються судом. Аналогічним шляхом отримуються та досліджуються й показання експерта, з тією лише різницею, що останній не може бути попередньо допитаний під час досудового розслідування.

Третій сценарій дослідження доказів судом пов'язаний з ситуаціями, коли суд зобов'язаний проявити або на власний розсуд проявляє ініціативу у з'ясуванні обставин кримінального провадження. Зокрема це стосується повноваження головуєчого ставити під час допиту обвинуваченого, свідка, потерпілого та експерта власні запитання, що є проявом певної активності суду у встановленні обставин кримінального правопорушення. Як правило, суд користується такими повноваженнями у випадках, коли поставлені сторонами та іншими учасниками судового розгляду запитання не дозволили отримати від допитуваного інформацію, необхідну для з'ясування обставин кримінального провадження. Крім того, головуєчий має право за протестом сторони знімати запитання, які не стосуються суті кримінального провадження (ч. 8 с. 352 КПК України) та конкретизувати поставлені запитання з метою отримання від особи чіткої відповіді «так» чи «ні» (ч. 11 ст. 352 КПК України). Ще одним проявом активності суду у з'ясуванні обставин кримінального провадження є проведення експертизи за ухвалою суду. Так, за наявності підстав передбачених ст. 242 КПК України, суд має право без клопотання сторін провадження або потерпілого призначити експертне дослідження. Власну ініціативу суд може проявити й шляхом виклику експерта для допиту

з метою роз'яснення висновку, а також шляхом залучення спеціаліста для отримання усних консультацій чи письмових висновків (зокрема й з метою оцінки висновку експерта [11, с. 259]).

Незалежно від сценарію, дослідження доказів у судовому провадженні безпосередньо пов'язане із процесуальною активністю сторін, кожна з яких намагається реалізувати власний процесуальний інтерес. Р. Колома слушно зазначає, що доказова діяльність у судовому розгляді полягає у побудові сторонами розповіді, нарративу, який дозволяє перейти від засобів доказування до гіпотез про подію кримінального правопорушення та у зворотному напрямку [12, с. 617]. Так, сторони провадження за результатами досудового розслідування формують власні позиції щодо обставин кримінального провадження та їх оцінки. Вони намагаються донести відповідну позицію судові, використовуючи раніше сформовані докази шляхом їх подання останньому для дослідження. Подібна діяльність сторін є складовою тактики обвинувачення й захисту відповідно, а відтак, становить науковий інтерес для вчених-криміналістів. Подані ж докази дозволяють сторонам опосередковано формувати внутрішнє переконання суду, на підставі якого буде прийнято рішення по суті у кримінальному провадженні.

Дослідження судом кожного доказу розпочинається у момент його подання, та не закінчується з поданням наступного, завершенням стадії з'ясування обставин та перевірки їх доказами чи виходом суду до нарадчої кімнати. Кожен новий досліджений доказ (так само як і висловлені під час дебатів аргументи сторін) здатний вплинути на розуміння судом інших доказів, їх сукупності, обставин кримінального провадження тощо. Дослідження та з'ясування змісту доказу нерозривно пов'язане із його перевіркою, оцінкою та використанням у свідомості суду для побудови версій про подію кримінального правопорушення. Такий когнітивний процес повторюється кожного разу, коли наступний досліджений доказ впливає на розуміння попередніх і в останній раз відбувається вже після виходу суду до нарадчої кімнати, де з'ясовується та оцінюється зміст усієї доказової бази і на її підставі приймається певне рішення. Відтак, дослідження доказу судом полягає у його ознайомленні з процесуальним джерелом доказу, з'ясуванні його змісту (фактичних даних, які таке джерело містить), перевірці отриманих даних, оцінці кожного доказу з точки зору належності, допустимості та достовірності, а сукупності вже досліджених доказів – з точки зору достатності з метою прийняття певного процесуального рішення у судовому провадженні.

Дослідження доказів судом (як і доказування у цілому) містить практичну (інструментальну) та мисленнєву (когнітивну) складові. Перша виявляється у діях сторін щодо подання доказів суду, звернення його уваги на певні ознаки цих об'єктів, у поставленні запитань допитуваним особам а також у діях суду щодо огляду речових доказів, проголошення змісту документів тощо. Друга скла-

дова пов'язана з мисленням суду, який отримує із поданих йому джерел інформацію щодо обставин кримінального провадження, перевіряє та оцінює отримані дані, формує власне внутрішнє переконання про сутність й обставини досліджуваної події та винуватість обвинуваченого.

Аналогічні когнітивні процеси відбуваються й у свідомості сторін провадження. Для оперування сформованими доказами, побудови та валідації версій, перевірки інших доказів, формування внутрішнього переконання та прийняття процесуальних рішень чи вчинення процесуальних дій суб'єкти доказування повинні попередньо з'ясувати сутність та зміст кожного процесуального джерела й фактичних даних, які воно містить. Такі мисленнєві процеси є невід'ємною складовою формування доказів і не обмежуються логічними операціями щодо їх оцінки та перевірки.

Відтак, не можна стверджувати що дослідження доказів відбувається тільки у судовому розгляді, за головування суду та факультативної участі інших процесуальних осіб. Навпаки, когнітивні процеси дослідження доказу розпочинаються в момент первинного виявлення потенційно доказової інформації та продовжуються зі збиранням доказу (його закріпленням у належну процесуальну форму). Зокрема, розуміння суті виявленої інформації дозволяє уповноваженій особі обрати релевантний, передбачений законом спосіб її закріплення (ці складові доказової діяльності становлять прямий інтерес для вчених-криміналістів). Більше того, дослідження доказу не завершується його первинною перевіркою та оцінкою. Кожен наступний зібраний доказ впливає на розуміння змісту раніше отриманих, оцінку вже наявної доказової бази, висунення версій про подію кримінального правопорушення тощо.

Практична (інструментальна) складова дослідження доказів під час досудового розслідування, як правило, виявляється у наступному. Будь-яка виявлена стороною обвинувачення доказова інформація має бути належним чином зафіксована – шляхом опису у протоколі слідчої (розшукової) дії, фото- відеофіксації, складання схеми тощо. Від самого моменту виявлення об'єктів, які можуть потенційно нести доказову інформацію, уповноважені суб'єкти здатні застосовувати певні інструментальні методи їх попереднього дослідження (наприклад, виявлені документи оглядаються з використанням збільшувальних приладів, в інфрачервоних чи ультрафіолетових променях тощо). Подальше інструментальне дослідження доказів можливе шляхом направлення певних об'єктів на судову експертизу. При цьому судовий експерт в більшості випадків допомагає як встановити ознаки самого об'єкта, який був йому направлений, так і з'ясувати зміст фактичних даних, які він несе.

Одночасно з фіксацією доказової інформації відбуваються мисленнєві (когнітивні) процеси дослідження доказу. Уповноважена особа з'ясовує сутність та криміналістичнозначущі ознаки досліджуваного об'єкта, зміст фактичних даних,

які він несе, висуває первинні версії про його зв'язок із подією кримінального правопорушення. Одночасно з цим, формований доказ зіставляється з раніше зібраними, проходить первинну оцінку та перевірку.

Один із прикладів дослідження доказів під час досудового розслідування регламентований ст. 266 КПК України. Так, дослідження інформації, отриманої в результаті застосування технічних засобів під час проведення негласних (слідчих) розшукових дій передбачає дослідження слідчим відео- аудіозаписів, фотознімків та інших результатів застосування технічних засобів з метою виявлення відомостей, які мають значення для досудового розслідування та судового розгляду. За умови їх виявлення, такі відомості мають бути зафіксовані у протоколі, а технічні засоби й первинні носії інформації, які застосовувалися під час проведення відповідної негласної (слідчої) розшукової дії, мають зберігатися до набрання законної сили вироком суду. По суті така діяльність слідчого виявляється у дослідженні процесуального джерела (первинного носія інформації – диску чи флеш-карти, що містить запис), ознайомленні з фактичними даними, які у ньому містяться та їх оцінці на предмет належності. Саме належні відомості будуть занесені до протоколу та в подальшому використані для доведення певних обставин кримінального правопорушення.

Дослідження доказів є невід'ємною складовою процесуальної діяльності й інших суб'єктів доказування. Ч. 3 ст. 93 КПК України наділяє сторону захисту, потерпілого, та представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, низкою процесуальних засобів збирання доказів. Зібрані згаданими особами докази в подальшому можуть бути використані шляхом їх передачі стороні обвинувачення або подання судові під час судового розгляду. Очевидно, що збирання та подальше використання доказів згаданими суб'єктами не можливе без їх ґрунтового дослідження.

Більше того, ознайомлення з матеріалами досудового розслідування (ст. 106¹, 221, 290 КПК України) по суті являє собою дослідження захистом доказів, які були сформовані стороною обвинувачення на відповідному етапі кримінального провадження. Матеріали досудового розслідування містять документи й речові докази, які у подальшому будуть використані обвинуваченням у судовому розгляді. В процесі ознайомлення представник сторони захисту досліджує процесуальні джерела доказів, що містяться у матеріалах, з'ясовує фактичні дані, які несуть відповідні джерела, здійснює їх перевірку (шляхом зіставлення доказів обвинувачення між собою та з доказами захисту) та їх оцінку. Надалі, зібрані обвинуваченням докази можуть бути використані захистом у судовому провадженні: щодо частини з них будуть заявлені клопотання про визнання недопустимим, щодо інших – підібрані контраргументи, треті – звернені на користь сформульованих захистом версій. Описаний процесуальний механізм діє й у зворотному напрямку, адже відповідно до ч. 6 ст. 290 КПК України прокурор може вимагати

розкриття доказів, які сторона захисту має намір використати у судовому провадженні.

Також варто зазначити що й слідчий суддя є одним із суб'єктів, які досліджують докази на стадії досудового розслідування кримінального правопорушення. Зокрема, відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 178 КПК України, при вирішенні питання про обрання запобіжного заходу згаданий суб'єкт, серед іншого, зобов'язаний оцінити вагомість наявних доказів про вчинення підозрюваним, обвинуваченим кримінального правопорушення. Задля цього, слідчий суддя на підставі ч. 4 ст. 193 КПК України може заслухати будь-якого свідка чи дослідити будь-які матеріали, які мають значення для вирішення питання про застосування запобіжного заходу, що відповідає усім вищенаведеним ознакам дослідження доказів.

Викладене дає можливість навести наступну сукупність практичних (інструментальних) та мисленневих (когнітивних) операцій, з яких складається дослідження доказів:

- виявлення носія потенційно доказової інформації(дослідження, яке відбувається одночасно зі збиранням доказу), або отримання процесуального джерела доказів (дослідження вже сформованого доказу);

- ознайомлення з носієм, визначення його суті та способів отримання (фіксації) інформації, або ознайомлення з процесуальним джерелом та оцінка законності його отримання (оцінка на предмет допустимості);

- отримання фактичних даних (доказової інформації), їх відображення у свідомості особи, яка досліджує доказ, з'ясування їх змісту та сутності;

- використання фактичних даних для побудови версій щодо події кримінального правопорушення (з одночасною оцінкою на предмет належності);

- перевірка фактичних даних (як «інтелектуальна», шляхом зіставлення з іншими доказами, так і «інструментальна», шляхом проведення слідчих (розшукових) дій для перевірки) та оцінка на предмет достовірності;

- оцінка фактичних даних у сукупності з іншими доказами на предмет їх достатності для прийняття певного процесуального рішення чи вчинення процесуальної дії (ця операція повторюється у свідомості особи з кожним новим дослідженим доказом та для кожного наступного процесуального рішення).

Видається, що перелічені операції нерозривно пов'язані між собою у практичній діяльності та у свідомості суб'єктів доказування, а відтак вирізнення дослідження перевірки та оцінки доказів як окремих складових процесу доказування є недоцільним.

ВИСНОВКИ

У кримінальній процесуальній та криміналістичній науковій літературі бракує єдиного підходу до розуміння сутності та значення дослідження доказів як складової процесу доказування. Зокрема, більшість науковців не включає наведену

категорію до складових доказування, попри використання наведеного терміну у чинному КПК України. Через це, з'ясування сутності дослідження доказів у кримінальному провадженні набуває виняткової актуальності та наукової цінності.

Ст. 23 та інші положення КПК України вимагають від суду особисто та безпосередньо дослідити докази, які будуть використані для прийняття у відповідному кримінальному провадженні рішення по суті. Докази подаються сторонами провадження в межах тактики обвинувачення та захисту, а суд оглядає і демонструє учасникам розгляду речові докази та оголошує (відтворює) зміст документів і висновків експертів. Достатньо «специфічним» є подання судові та дослідження показань: за загальним правилом сторони під час прямого та перехресного допитів ставлять особі запитання, а відповіді допитуваних сприймаються судом.

Дослідження доказів судом (як і доказування у цілому) містить практичну (інструментальну) та мисленнєву (когнітивну) складові. Перша виявляється у діях сторін щодо подання доказів, поставлення запитань допитуваним особам а також у діях суду щодо огляду речових доказів, проголошення змісту документів тощо. Друга складова пов'язана з мисленням суду, який отримує із поданих йому джерел інформацію щодо обставин кримінального провадження, перевіряє та оцінює отримані дані, формує власне внутрішнє переконання про сутність й обставини досліджуваної події та винуватість обвинуваченого.

Утім, аналогічні когнітивні процеси відбуваються й у свідомості сторін провадження, зокрема й під час формування доказів на стадії досудового розслідування. Відтак, не можна стверджувати що дослідження доказів відбувається тільки у судовому розгляді, за головування суду та факультативної участі інших процесуальних осіб. Навпаки, когнітивні процеси дослідження доказу розпочинаються в момент первинного виявлення потенційно доказової інформації та продовжуються зі збиранням доказу (його закріпленням у належну процесуальну форму) та його використанням.

З огляду на зазначене, дослідження доказів є складовою процесу доказування, однією із операцій з доказами (поряд з їх збиранням та використанням), яка полягає у ознайомленні суб'єкта доказування з певним джерелом доказової інформації, отриманні та з'ясуванні змісту фактичних даних, що містяться у такому джерелі, оцінці джерела на предмет допустимості, перевірці фактичних даних, їх оцінці на предмет належності, достовірності та (у сукупності з іншими доказами) достатності для прийняття певного процесуального рішення або вчинення процесуальної дії у кримінальному провадженні. Дослідження доказів здійснюється суб'єктами доказування як під час досудового розслідування, так і у судовому провадженні та нерозривно пов'язане з процесом їх збирання та використання.

Розроблення рекомендацій щодо найбільш ефективного дослідження доказів усіма суб'єктами доказування у кримінальному провадженні є перспективним напрямком криміналістичних наукових досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Вапнярчук В. В. Теорія і практика кримінального процесуального доказування : монографія. Харків :Юрайт, 2017. 408 с.
- [2] Грошевий Ю. М., Стахівський С. М. Докази і доказування у кримінальному процесі. Науково-практичний посібник. Київ : КНТ. 2006. 272 с.
- [3] Белкин А. Р. Теория доказывания. Научно-методическое пособие. Москва : Издательство НОРМА, 1999. 429 с.
- [4] Велика українська юридична енциклопедія у 20 т. Т. 19. Кримінальний процес, судострій, прокуратура та адвокатура. Редкол. В. Т. Нор (голова) та ін. 2020. 960 с.
- [5] Тертышник В. М., Слин'ко С. В. Теория доказательств: Учебное издание. Харьков: Арсис, 1998. 256 с.
- [6] Арсеньев В. Д. Вопросы общей теории судебных доказательств в советском уголовном процессе. Москва :Юрид. Лит., 1964. 179 с.
- [7] Белкин Р. С. Избранные труды. Москва : Норма. 2009. 768 с.
- [8] Кримінальний процес : підручник ; за заг. ред. О. В. Капліної, О. Г. Шило. Харків : Право. 2019. 584 с.
- [9] Eldridge H. (2019) Jurorcomprehension of forensicexperttestimony: a literature review and gapanalysis. *Forensic Science International: Synergy*. vol. 1.p. 24–34.
- [10] Spottswood M. (2019) On thelimitationsof a unitarymodeloftheproofprocess. *The International Journal of Evidence & Proof*.vol. 23. №. 1–2. p. 75–81.
- [11]Zhuravel, V. A., Konovalova, V. E., &Avdeyeva, G. K. (2021). Reliabilityevaluationof a forensicexpert'sopinion: World practices and Ukrainian realities. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 28(2), 252–261.
- [12] Coloma, Rodrigo. (2020) «Porqué (a veces) lasteoríasdelapruebanosparecen inútiles?»*Polít. Crim.* Vol. 15, Nº 30, Art. 4, pp. 614–638. URL: <http://politicrim.com/wp-content/uploads/2020/12/Vol15N30A4.pdf>

REFERENCES

- [1] Vapniarchuk, V. V. (2017). Theory and practice of criminal procedural evidence. Kharkiv: Yurayt.
- [2] Hroshevyi Yu. M. & Stakhivskiy S. M. (2006). Evidence and proof in criminal proceedings. Scientific and practical manual. Kyiv: KNT.
- [3] Belkin, A. R. (1999). Evidence theory. Scientific and methodological manual. Moskva: Norma.
- [4] Large Ukrainian legal encyclopedia in 20 vols. Vol. 19. Criminal procedure, judiciary, prosecutor's office and bar. (2020). Kharkiv: Pravo.
- [5] Tertyshnik, V. M. & Slin'ko, S. V. (1998). Evidence theory: Educational publication. Kharkiv: Arsis.
- [6] Arsen'ev, V. D. (1964). Issues of the general theory of forensic evidence in the Soviet criminal process. Moskva:Yurid. lit.
- [7] Belkin, R. S. (2009). Selected Works. Moskva: Norma.
- [8] Kaplina, O. V. & Shylo, O. H. (Eds.) (2019). Criminal proceedings: a textbook. Kharkiv: Pravo.
- [9] Eldridge, H. (2019) Jurorcomprehensionofforensicexperttestimony: a literaturereviewandgap analysis. *Forensic Science International: Synergy*, 1, 24–34.
- [10] Spottswood, M. (2019) On thelimitationsof a unitarymodeloftheproofprocess. *The International Journal of Evidence & Proof*, 23(1-2), 75–81.

- [11] Zhuravel, V. A., Konovalova, V. E., & Avdeyeva, G. K. (2021). Reliability evaluation of a forensic expert's opinion: World practices and Ukrainian realities. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 28(2), 252–261.
- [12] Coloma, Rodrigo. (2020) «Porqué (a veces) las teorías de la prueba no parecen inútiles?» *Polít. Crim*, 15(3), 614–638. Retrieved from <http://politicrim.com/wp-content/uploads/2020/12/Vol15N30A4.pdf>

Володимир Андрійович Журавель

Доктор юридичних наук, професор
Академік Національної академії правових наук України
Перший віцепрезидент
Національна академія правових наук України
61024, вул. Пушкінська, 70, Харків, Україна

Професор кафедри криміналістики
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Пушкінська, 77, Харків, Україна

Артем Володимирович Коваленко

Кандидат юридичних наук
Доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка
93401, вул. Донецька, 1, Сєвєродонецьк, Україна

Volodymyr A. Zhuravel

Doctor of Law, Professor
Academician of National Academy of Legal Sciences of Ukraine
First Vice-Presidents
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
61024, 70 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Professor of the Department of Criminalistics
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Artem V. Kovalenko

Candidate of Law
Associate professor of department of Criminal-law disciplines
Luhansk state university of internal affairs named after E. Didorenko
93401, 1 Donetska Str., Sievierodonetsk, Ukraine

Рекомендоване цитування: Журавель В. А., Коваленко А. В. Дослідження доказів у кримінальному провадженні як складова процесу доказування. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29. № 2. С. 313–328.

Suggested Citation: Zhuravel, V. A., & Kovalenko A. V. (2022). Examination of evidence in criminal proceedings as a component of the proof process. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 29(2), 313–328.

Стаття надійшла / Submitted: 14.05.2022

Доопрацьовано / Revised: 20.06.2022

Схвалено до друку / Accepted: 05.07.2022

**Journal
of the National Academy
of Legal Sciences of Ukraine**

Volume 29, Issue 2
2022

Responsible for the release of *V. Zhuravel*

Articles are published in author's version

Desktop publishing *A. Grinchenko*

Signed to the print with the original layout 07.07.2022.
Format 70×100/16. Offset paper. Headset Times.
Mind. print. ark. 26,6. Acc. publ. ark. 23. Edition of 100 copies.
No. 3025

Publishing House «Pravo» of National Academy of Legal Sciences of Ukraine
and the Yaroslav Mudryi National Law University
61002, 80-A Chernyshevskaya Street, Kharkiv, Ukraine
Tel/Fax: (057) 716-45-53
Website: www.pravo-izdat.com.ua
e-mail for authors: verstka@pravo-izdat.com.ua
e-mail for orders: sales@pravo-izdat.com.ua

Certificate of registration of the subject of publishing
in the state register of publishers, manufacturers and distributors
of publishing products series DK No. 4219 dated 01.12.2011

Produced in the printing house of «PROMART» LLC,
St. Vesnina, 12, Kharkiv, 61023, Ukraine
Tel. (057) 717-25-44

Certificate of registration of the subject of the publishing business
to the state register of publishers, manufacturers and distributors
of publishing products series DK No. 5748 dated 06.11.2017

**Вісник
Національної академії
правових наук України**

**Том 29, № 2
2022**

Відповідальний за випуск *В. А. Журавель*

Статті друкуються в авторській редакції

Комп'ютерна верстка *А. Т. Гринченка*

Підписано до друку з оригінал-макета 07.07.2022.
Формат 70×100/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 15,6. Обл.-вид. арк. 12,7. Тираж 100 прим.
Вид. № 3025

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
вул. Чернишевська, 80-А, Харків, 61002, Україна
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: <https://pravo-izdat.com.ua>
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції – серія ДК № 4219 від 01.12.2011

Виготовлено у друкарні ТОВ «ПРОМАРТ»,
вул. Весніна, 12, Харків, 61023, Україна
Тел. (057) 717-25-44
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції – серія ДК № 5748 від 06.11.2017